

य ०१०५
नं. १२२२

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पंधरावा
पुरुषोत्तमयोग

दत्तात्रय सीताराम पंगु

REFBK-0007645

REFBK-0007645

स्कूल व कॉलेज बुक स्टॉल, कोल्हापूर.

ज्ञानेश्वरी

9222

अध्याय पंधसवा

पुरुषोत्तमयोग

मूल संहिता, पाठभेद, प्रस्तावना, टीपा स्पष्टीकरण,
शब्दकोश, व भाषाशास्त्रविषयक परिशिष्टासह.

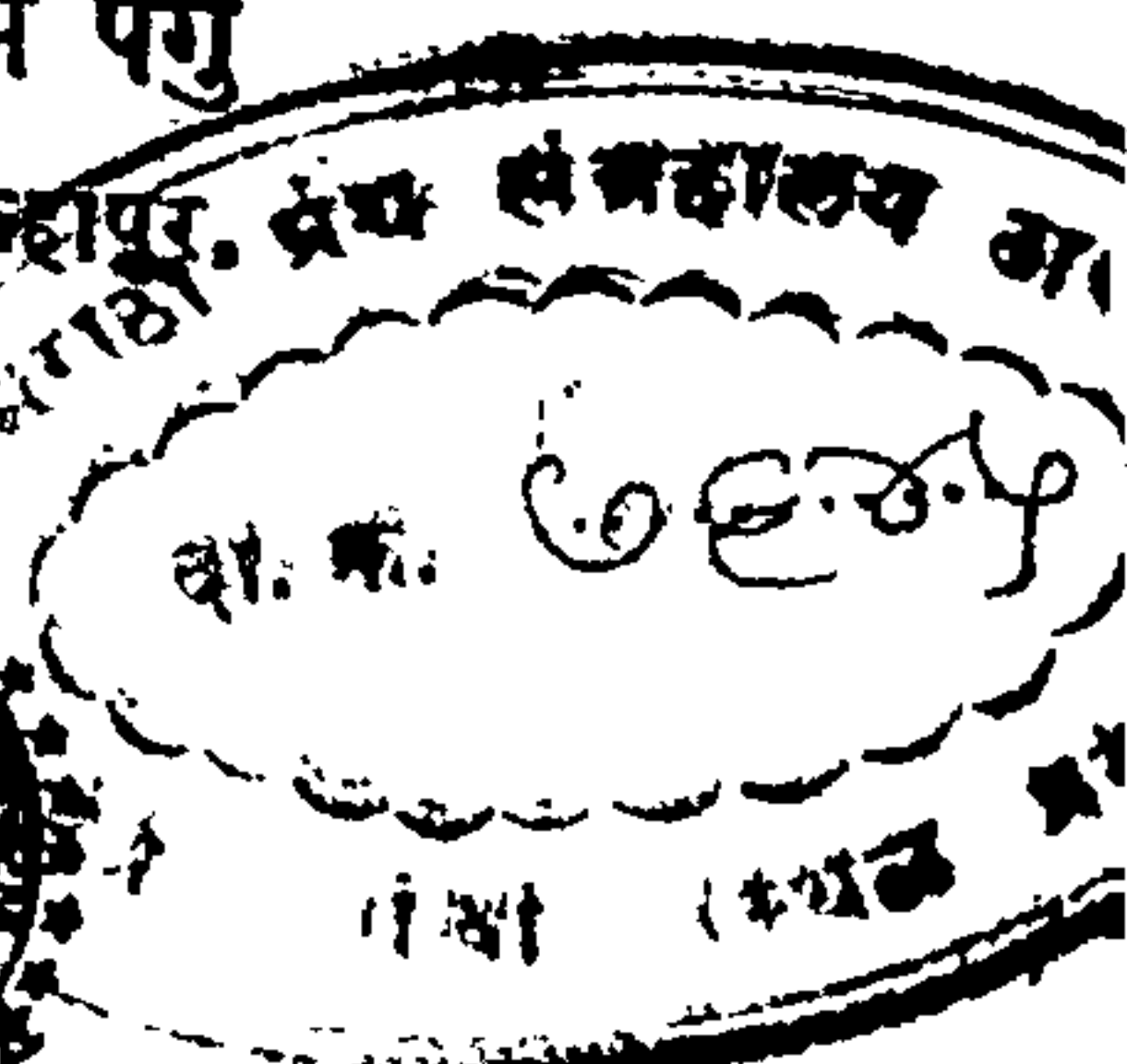
: संपादक :

दत्तात्रय सीताराम पंगु

राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर, वंश संवहालय

REFBK-0007645

कार्तिक शु॥ द्वितीया १८७३

१ नोव्हेंबर, १९५१

किंमत ४॥रुपये

स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल, कोल्हापूर.

प्र का श क
दा. ना. मोघे, बी. ए.
स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल
को ल्हा पू र.

(या प्रथमावृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकांचे स्वाधीन)

मु द्र क
गो. य. गु णे
चिं ता म णि प्रे स
को ल्हा पू र.

प्रास्ताविक

प्रो. पंगु यांचे ग्रंथ

संशोधन

(१) सामराज

(२) प्राचीन मराठी कविपंचक

संपादित

(३) वच्छहरण—पंडित दामोदर

(४) सीतास्वयंवर—नागेश-

(५) लवकुशोपाख्यान—मोरोपंत

(६) वनपर्व—मुक्तेश्वर

(७) ज्ञानेश्वरी अध्याय १२

(८) ज्ञानेश्वरी अध्याय १६

(९) सभापर्व—मुक्तेश्वर

(१०) सीतास्वयंवर—विठ्ठल बीडकर

(११) ज्ञानेश्वरी अध्याय १

(१२) ज्ञानेश्वरी—अध्याय १५.

टीकाप्रबंध

(१३) आस्वाद

(१४) तुषार

(१५) पुष्पांजलि.

अध्याय पंधरावा

गीताध्यायसंगति

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या आठरा अध्यायांची संगति निरनिराळ्या विद्वानांनी निरनिराळ्या प्रकारे लाविली आहे. या आठरा अध्यायांचे प्रत्येकीं सहासहा अध्यायांचे विभाग कल्पून त्यांत अनुक्रमे कर्म, भक्ति व ज्ञान या विषयांचे विवेचन करण्यांत आले आहे असे कांहीं मानतात, तर कांहीं 'तत्त्वमसि' या महावाक्याच्या अनुक्रमे तत्, त्वम् व असि, या तीन पदांचे विवरण वरील प्रत्येकीं षडध्यायीत आल्याचे गृहीत धरून, या महावाक्याचे विवरण हाच श्रीमद्भगवद्गीतेचा प्रधान हेतु आहे असे समजतात. लो. टिळकांचे मत मात्र याहून अगदीं भिन्न असून, गीतेच्या उपक्रमोपसंहारावरून गीतेचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय जो कर्मयोग, त्याच्याच परिपुष्ट्यर्थ ज्ञानयोगाचा तेथे उहापोह झाला असल्याने, एकाच विषयाला बाहिलेल्या गीताग्रंथांत अशा सुट्या व स्वतंत्र विषयांनी मांडणी कल्पणे योग्य नाही, असे त्यांचे म्हणणे आहे. पण लो. टिळकांचे हे मत तर्कशास्त्रदृष्ट्या कितीही बरोबर वाटले, तरी भगवद्गीतेवरील इतर प्राकृत टीकाकारांची प्रवृत्ति, तिच्या अध्यायांची अशी स्वतंत्र विषयवार संगति लावण्याकडेच असल्याचे दिसून येते. महानुभाव पंडित शार्ङ्गधर, याने आपल्या "कैवल्यदीपिका" नामक गीतेवरील मराठी टीकेंत, गीताध्यायांचे असेच विषयवार वर्गीकरण केले असून, पहिल्या पांच अध्यायांना उपासनाकांड, सातव्यापासून पंधराव्या अध्यायापर्यंत ज्ञानकांड, व सोळाव्यापासून १८ अध्यायाच्या ४९ श्लोकापर्यंत कर्मकांड, अशी त्याने त्रिकांडात्मक आखणी करून दाखविली आहे. खुद्द ज्ञानेश्वरांनीही गीतेची अशीच त्रिकांडात्मक विभागणी केली असून, अध्या.

यांची विभागणी करतांना मात्र वृत्त्यांनीं इतर ग्रंथकाराहून वेगळा क्रम स्वीकारला आहे. पहिले दोन अध्याय अनुक्रमे प्रवृत्तिशास्त्र व गीताशास्त्राचें मोक्षदायित्व यासंबंधींचें विवेचन करणारे म्हणून प्रास्तविक स्वरूपाचे मानले, तरी तिसऱ्या अध्यायास कर्मकांड, चौथ्याच्या शेंवटापासून तो आकराव्या अध्यायाच्या शेंवटापर्यंत उपासनाकांड, व बाराव्या अध्यायाच्या तेराव्या श्लोकापासून पंधराव्या अध्यायाच्या अखेर ज्ञानकांड, अशीच अध्यायांची विषयवार वर्गवारी त्यांनीं केलेली असून, सोळाव्यांत अज्ञानवर्ग, सतराव्यांत त्यास शास्त्रानें कसें जिंकावें याचें विवेचन व आठरावा अध्याय सर्व गीतेचें तात्पर्य सांगणारा म्हणून कलशाध्याय, अशी मांडणी ज्ञानेश्वरांनीं एकंदरीनें केलेली आढळून येते.

पंधराव्या अध्यायाचें प्रतिपाद्य

तथापि भगवद्गीतेच्या बाराव्या अध्यायाच्या शेवटीं ज्ञानीभक्ताच्या साम्यावस्थेचें जें वर्णन करण्यांत आलें आहे, त्यावरून परमेश्वराच्या सर्वव्यापी स्वरूपाचें ज्ञान हाच या ज्ञानकांडाचा मुख्य विषय असून, परमेश्वर सर्व ब्रह्मांडांत व्यापून राहिला आहे, याचें प्रत्यंतर आकराव्या अध्यायांतील विश्वरूपदर्शनानें दिव्यानंतर तोच परमेश्वर पिंडांत म्हणजे मनुष्याच्या शरीरांत आत्मा या नात्यानें राहतो हें सांगण्यासाठीं, शरीराचे म्हणजे क्षेत्राचें व आत्म्याचें म्हणजे क्षेत्रज्ञाचें स्वरूपवर्णन, तेराव्या अध्यायांत आंधानेंच यें अपरिहार्य होतें. यांपैकी पहिल्या १८ श्लोकांत प्रथम परमात्म्याचें अथवा परब्रह्माचें स्वरूप उपनिषदांच्या किंवा वेदांताच्या आधारे केल्यावर, हाच क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार, यापुढे सांख्यांच्या प्रकृतिपुरुषपरिभाषेत करून दाखविला असून, अखेर प्रकृति व पुरुष यांतील भेद व सर्व भूतांच्या मूलप्रकृतीचा मोक्ष, ज्यांनीं ज्ञानचक्षूंनीं जाणला, तेच परब्रह्माप्रत पोचतात, अशा फलश्रुतीनें वेदांत व सांख्य या दोन शास्त्रांचा येथे समन्वयच घडवून आणला आहे. पण प्रकृतीचें हें कर्तृत्व पुढें अबाधितपणें कसें चालूं राहतें, हें दाखविण्या-

साठीच ज्ञानाचें हें विवेचन चवदाव्या अध्यायांतही चालूं टेवलें असून, सर्वत्र एकच आत्मा अगर परमेश्वर व्यापून राहिला असला, तरी सत्व, रज, व तम या प्रकृतीच्या त्रिगुणात्मक भेदामुळे, एकाच प्रकृतीपासून नानाविध सजीवसृष्टि कशी उत्पन्न होते, याचें सांख्यशास्त्राप्रमाणें वर्णन करतांना, येथेही शेवटीं “ जो एकनिष्ठ भक्तियोगानें माझी सेवा करतो, तो या तीन गुणांच्या पलीकडे जाऊन ब्रह्मभूतावस्था प्राप्त करून घेतो, ” अशा त्रिगुणातीताच्या वर्णनांन, दुसऱ्या अध्यायांतली स्थितप्रज्ञ व बाराव्या अध्यायांतली भक्तमान् पुरुष, यांच्या स्थितीशीच या त्रिगुणातीताच्या स्थितीचें साम्य दाखवून सर्वोपासनाचें ऐक्यच येथे प्रामुख्याने स्पष्ट केले आहे.

यानंतर प्रस्तुत पंधराव्या अध्यायांत, वर मूळ व खालीं शाखा असणाऱ्या अश्वत्थरूपी संसाग्वृक्षाचें वर्णन, प्रथम उपनिषदांच्या आघारें व नंतर सांख्यशास्त्राघारें करतांना देखील, दृश्यसृष्टिरूप वृक्ष या नात्यानें परमेश्वराचें औपनिषदिक वर्णन व सांख्यांच्या प्रकृतीच्या पसान्याचें वर्णन, यांची येथे सांगड घातली असून, या वृक्षाच्या त्रिगुणात्मक शाखा खालीं तशाच वरही पसरलेल्या आहेत असें सांगून, पुनः कर्मविपाकाचा संबंधही अखेर जोडून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण शेवटीं मोक्ष मिळण्यास या त्रिगुणात्मक उर्ध्वमूल अश्वत्थवृक्षाच्या पसान्यांतून अथवा ससारांतून सुटण्यासाठी, या अवाढव्य वृक्षाच्या नाशाचा, असंग किंवा अनासक्ति हा उपाय सांगतांना, “ त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण जातो ” या भावनेनें, “ जेथे गेलेले पुनः परत येत नाहीत ” तें शाश्वत पद शोधून काढण्याचा आदेशही देण्यांत आला आहे. तरी पण याही पुढे पुनः त्या पदाचें स्वतंत्र व एकमेव स्वरूप वर्णन करतांना, तें मिळण्यास लागणाऱ्या कांहीं निष्काम गुणांचें संकीर्तनही ओघानेंच आलें असून, “ जेथे गेलेले पुनः परत येत नाहीत, ” यावरून सूचित झालेल्या लिंग व स्थूल शरीरात्मक जीवाच्या उत्क्रांतीचें, व जीवाच्या स्वरूपाचें वर्णनही योज्या

अधिक विस्तारानें देतांना, ज्ञानचक्षूंनाच हें आत्मज्ञान होतें, असा या जीवोत्क्रांतिवादाचा समारोप करण्यांत आला आहे. आत्म्याच्या सर्वव्यपित्वाचें वर्णन गीतेंत याहीपूर्वी सातव्या अध्यायांत आलें असलें, तरी येथे देखील तशा वर्णनाचा प्रस्तावनेदालखल अंतर्भाव करूनच प्रस्तुत अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय जो 'पुरुषोत्तमयोग' अथवा 'पुरुषोत्तम लक्षण,' त्याचा येथे उपन्यास झाला आहे. शिवाय क्षराच्या पलीकडचा व अक्षराहूनही उत्तम, असें जें या पुरुषोत्तमाचें लक्षण सांगण्यांत आलें आहे, त्यांतही 'अक्षर' या शब्दानें सांख्यांची प्रकृति असाच अर्थ व्यावयाचा असून, क्षर (व्यक्त सृष्टि) व अक्षर (प्रकृति) यांच्या पलीकडचें परब्रह्म व हा पुरुषोत्तम, यांचे ऐक्यच येथें स्पष्ट करण्यांत आलें आहे. शेवटीं फलश्रुति देण्याच्या सर्वच ग्रंथांच्या परिपाटाप्रमाणें, "मी पुरुषोत्तम हें विचक्षणपणानें जो जाणतो, तो सर्वज्ञ होऊन मलाच भजतो," अशी या पुरुषोत्तमयोगाची फलश्रुति सांगून, प्रस्तुत अध्यायाचा उपसंहार करण्यांत आला आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या टीकेची पद्धति

अशा या श्रीमद्भगवद्गीतेच्या मूळ श्लोकबद्ध विषयाचें विवेचन करतांना, श्लोकांतील प्रत्येक पदाचा अर्थच केवळ विशद करण्याकडे ज्ञानेश्वरांची प्रवृत्ति नसून, आपल्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें मूळ संहितेंतील शब्दाना अनुकूल अशा अर्थाची योग्य ती सुरड घालण्याचें व कित्येक स्थळीं मुळापेक्षाही अधिक आशय अथवा भावार्थ ग्रंथविस्तारानें, अथवा नवीन प्रसंगनिर्मितीनें व्यक्त करण्याची व्यापक पद्धति त्यांनी स्वीकारल्यामुळें, त्यांच्या या 'भावार्थदीपिके' ला एका स्वतंत्र काव्यग्रंथाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. प्रस्तुत आध्यायात देखील, मागील चवदाव्या अध्यायाचें पूर्वानुसंधान सांगून या अध्यायांतील विषयाचा उपन्यास करतांना, ज्ञानेश्वरांनीं (१) ज्ञानी तोच मोक्षाधिकारी (२) ज्ञान होण्यास चित्तशुद्धीची आवश्यकता (३) चित्तशुद्धीला वैराग्याची आवश्यकता (४) वैराग्याला

पुनः संसाराच्या अनित्यत्वाची आवश्यकता, व म्हणून (५) संसाराची अनित्यता सिद्ध करण्यास त्यावर वृक्षाच्या रूपकाची योजना, अशा श्रृंगलान्यायात्मक कोटिक्रमाच^१ जो अवलंब केला आहे, त्यामुळेच प्रस्तुत अध्यांतील अश्वत्थवृक्षाच्या प्रदीर्घ रूपकाचें प्रयोजन लक्षांत येऊन, वाचकही एकंदरीनें या भववृक्षाचें स्वारस्य ग्रहण करण्यास विशेष समुत्सुक होतो.

यानंतर पुनः अश्वत्थरूप संसाराचें ऊर्ध्व म्हणजे परब्रह्म व त्याचें मूळ म्हणजे स्वस्वरूपाचें विस्मरणरूप माया कशी आहे, व तिच्यापासूनच पुढें महत्त्व, अहंकार, गुणत्रय, मन व पंचमहाभूतें निर्माण होऊन, त्रैलोक्य व त्यांतील चार खाणींचे जीव कसें निर्माण होतात, शिवाय या वृक्षाला त्याच्या क्षणभंगुरत्वामुळे ' अश्वत्थ ' असें नांव कसें पडलें, व ' मोडतु मांडतु ' असें त्याचें स्वरूप असूनही, सातत्यामुळे तो ' अव्यय ' अशा नामाभिधानाला कसा पात्र झाला आहे, याचें मूळ श्लोकातील एकदोन पदांच्याच आधारे ज्ञानेश्वरांनीं निसर्गातील, सूर्य-मृगजळ, दीप-प्रभा, सागर-मेघ — नदी यांच्या अचूक दृष्टांतांची जोड देऊन जें विस्तृत वर्णन केलें आहे, त्यावरून सांख्यांच्या २४ तत्त्वांवर उभारलेल्या या स्थावरजंगमात्मक सृष्टीचें, परब्रह्मापासून तीं ब्रह्मेशांत पदापर्यंतचें विस्तृत स्वरूप वाचकांच्या दृष्टीसमोर कसें आरशासारखें उभें राहतें !

पुढें या ग्रंथविस्ताराप्रमाणेंच पुनः या भववृक्षाचें छेदन वैराग्याच्या अभंगबलानें व आत्मज्ञानाच्या तरवारीनें करण्यास सांगून, " जेथे गेलेले परत येत नाहीत " त्या परमं पदाला जाणाऱ्या निष्काम कर्मयोगी ज्ञान्यांचें थोडें बहुत वर्णन केल्यावर, त्या पदाला जाणारे जे ज्ञानी जीव, ते मूळचे परमेश्वराहून भिन्न कां अभिन्न, अशी श्रृंगापत्तीच्या स्वरूपाची शंका,^२ अर्जुनाच्या तोंडून प्रदर्शित करून तिचें श्रीभगवंताकडून जें उपनिषदांच्या पद्धतीनें निरसन घडविलें

आहे, त्यामुळे या ज्ञानी जीवांचे परमेश्वराशी असणारे अभिन्न स्वरूप विशेष-
 षच स्पष्ट होऊन, मूळ विषयप्रतिपादनाला श्रीभगवंतांच्या अधिकारवाणीची
 पुष्टि मिळाल्याचे दृश्यही त्यांनी वाचकांना दाखविले आहे. अशाच
 प्रकारचे पूर्वपक्ष-उत्तरपक्ष स्वरूपाचे हे श्रीकृष्णार्जुनसंवादाचे अभिनव
 प्रसंग, विवेचनाच्या भरांत मध्यंतरीच निर्माण करून एकंदर विषयाला
 विशेषच चालना व उठाव देण्याची ज्ञानेश्वरांची नेहमीचीच पद्धति
 असून, प्रस्तुत अध्यायांत पुनः अर्जुनाच्या तोंडून प्राणिमात्रांच्या
 सुखदुःखात्मक वैषम्याबद्दल^१ व पुढे परमेश्वराच्या निरुपाधिक स्वरूपाबद्दल
 अशीच शंका^२ उपस्थित करून श्रीकृष्णाकडून त्यांचा परिहार केलेला त्यांनी
 दाखविला आहे. मूळ भगवद्गीता ही श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूप अमली, तरी
 ज्ञानेश्वरांनी ज्या स्थळी व ज्या विषयानुरोधाने हे श्रीकृष्णार्जुन-संवादाचे
 प्रसंग कल्पिले आहेत, तेथे व त्या संदर्भांत मूळ भगवद्गीतेत हे प्रसंग ज्या
 अर्थी आलेले दिसत नाहीत, त्या अर्थी श्रीज्ञानेश्वरांनी आपल्या
 विषयप्रतिपादनाला, जणु भगवंतांच्या वाणीचे पाटबळ मिळालेच आहे
 असे दाखविण्यासाठी, ही अभिनव प्रसंगनिर्मिति केली आहे, हे स्पष्ट दिसते.

वास्तविक निरुपाधिकाबद्दलचा अर्जुनाचा प्रश्न म्हणजे क्षराक्षरपुरुष-
 विवेचनाची ज्ञानेश्वरांनी केलेली प्रस्तावनाच होय, असे म्हणावयास हरकत
 नाही. कारण अर्जुनाने परमेश्वराच्या निरुपाधिक स्वरूपाबद्दल विचारले
 असता, आपण उलट उपाधीचेच प्रथम वर्णन कां करतो, याचे श्रीकृष्णानी
 दिलेले उत्तर म्हणजे ज्ञानेश्वरांच्या विवेचनांत उत्तमपुरुषवर्णनापूर्वी क्षरा-
 क्षरपुरुषाचे वर्णन कां आले, याचे सकारण समर्थनच होय. तेराव्या
 अध्यायांत ज्याला 'ज्ञेय' म्हटले, त्यालाच वास्तविक क्षर व अक्षर
 पुरुषांच्या अपेक्षेने येथे पुरुषोत्तम असे म्हटले असून, पंधराव्या अध्या-
 याच्या विवेचनाचा हा गाभाच होय. ज्ञानेश्वरांनी येथेही ग्रथविस्ताराच्या

रूपानें क्षर व अक्षर पुरुषांचें वर्णन^१ करतांना, क्षर पुरुष म्हणजे जीवचैतन्य असें थोडक्यांत सांगून, महदहंकारापासून तृणाग्रापर्यंत दिसणाऱ्या यच्चावत् चराचर सृष्टीला सत्य मानून तिच्यांत अहंकारानें वावरणारा व 'मी माझे' करीत भवस्वर्गाच्या रानांत शिरणारा जो जीव, त्यालाच क्षर पुरुष असें म्हटलें आहे, तर दृश्याभास जग व केवळ परब्रह्म यांच्या, किंवा विपरीत ज्ञान व शुद्धज्ञान यांच्या मध्यंतरीची जी अज्ञानावस्था अथवा मायासंगी चैतन्य, त्याला येथे अक्षर पुरुष अशी संज्ञा दिली आहे. तथापि ज्ञानेश्वरांनीं याच क्षराक्षराहून अगदीं वेगळा असलेल्या पुरुषोत्तमाचें, प्रकाशेवीण प्रकाश, ईशितव्येवीण ईश, नादाचा नाद, व विश्रांतीची विश्रांति, असें जें उपनिषदांच्या घर्तीवर निराकार व निर्गुण असें वर्णन केलें आहे, त्यावरून वरवर पाहणाऱ्याला पुरुषोत्तमाच्या स्पष्ट अस्तित्वाची शंका थोडा वेळ आली, तरी ज्ञानेश्वरांनींच येथे मोठ्या मार्भिकतेनें योजलेल्या घ्राण व पुष्प यांमधील परिमलाच्या अचूक व युक्तिवादात्मक दृष्टांतानें^२, परिमला-प्रमाणेंच अभावरूपानें अस्तित्वांत असणाऱ्या परमात्म्याचें असेंच अस्तित्व कोणाही सामान्य बुद्धीच्या माणसाला पटल्याशिवाय राहणार नाही. शेंवटीं "या ज्ञेयाचें किंवा पुरुषोत्तमाचें स्वरूप आकळल्यानेंच माझी खरी भक्ति होते, ज्ञानानें मोहमुक्त झालेला जो पुरुष माझे स्वरूप जाणतो, तो सर्व जाणणारा होत्याता मला सर्वभावानें भजतो," इत्यादि ज्ञान व भक्ति यांचा समन्वय करणाऱ्या भगवंतांच्या उद्गारांचा अनुवादही, "क्षीरसागरानेंच क्षीरसागराचा पाहुणचार करावा" अथवा "गगनानेंच गगनाला आलिंगन द्यावें," अशा उचित व व्यापक दृष्टांतांनीं करतांना, ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानस्वरूप पुरुषोत्तमाची भक्ति करण्यास तसाच तदरूप झालेला ज्ञानीभक्त पाहिजे, असें सुचवून ज्ञानोत्तर भक्तीची आपली भूमिका येथेही विशद करून ठेवली आहे.

ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान

आणि या भूमिकेमागील त्यांचें विशिष्ट तत्त्वज्ञान त्यांच्या ग्रंथांत जसे इतस्ततः विखुरलेलें आहे, तसेंच तें त्यांनीं योजलेल्या विविध दृष्टांतांनीं तर अधिकच स्पष्ट झालें आहे. श्रीज्ञानेश्वरांनीं परमात्म्याचें स्वरूप, “ आपणचि आपणेयातें । पाहिजे जें अद्वैतें । तें ऐसें होये निरुतें । बोलि-जतु असें ॥ ” याप्रमाणें किंवा “ तो पूर्णतेचा परिणामु । पुरुषु गा सर्वो-त्तमु । विश्रांतिचा विश्रामु । जिराला जेथें ॥ ” असें निरपेक्ष पूर्णस्वसंवेद्य वर्णिल्यामुळें, विश्वाचा निरास केल्यानंतरच मागें अद्वैत स्वरूपांत उरणान्या श्रीशंकराचार्यांच्या केवल परब्रह्माहून त्यांचा परमात्मा स्वयंपूर्ण अतएव थोडा भिन्न भासतो. वास्तविक ज्ञानेश्वरांची अद्वैतकल्पना इतकी एक-जिनशी आहे कीं, तिला ‘ अद्वैत ’ अशा संबोधण्यानेंही द्वैतपणा येण्याचा संभव असल्यानें, श्रीशंकराचार्यांच्या केवलाद्वैताच्या अपेक्षेनें त्यांना आज-काल ‘ पूर्णाद्वैती ’ म्हणण्याचा परिपाठ^३ पडला आहे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ज्ञानेश्वरांना याप्रमाणें स्वयंपूर्ण अशा परमात्म्याची स्थापना करून श्रीशंकराचार्याहून थोडें स्वतंत्र व प्रतीतिसंपन्न तत्त्वज्ञान मांडावयाचें अस-ल्यानें, श्रीशंकराचार्यांनीं आपल्या अद्वैत सिद्धांतासाठीं मानलेला माया-वादही त्यांना अमान्य करावा लागला आहे. ज्ञानेश्वरांचें विशिष्ट तत्त्वज्ञान आचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानावर उभारलें असलें, तरी त्यांनीं मायेचा केवळ निरासच करून न राहतां, “ तन्ही माया ऐसी ख्याति । नसतीच यथा आथी । कां वांझेची संतती । वानो ए जैसी ॥^४ ” अशा साभिप्राय व सूचक दृष्टांतांच्या द्वारां अजातवादाचाच पुरस्कार करून आपल्या स्वयंपूर्ण-वादाची प्रतिष्ठापना केली आहे.

पण आपल्या अद्वैत सिद्धांताच्या आड येणाऱ्या व नानारूपाने दृश्यमान होणाऱ्या नामरूपात्मक जगाचा निरास श्रीशंकराचार्यांनी जसा आपल्या मायावादाने अथवा अध्यासवादाने केला आहे, तसाच जरी ज्ञानेश्वरांनीही केव्हां, “ यन्हविं दोरिएचेया उरगा । डांगा मेलवितां पै गा । तो वाञ्चि फारु गा । केला होए ॥ तरावेया मृगजलाचि गंगा । डोणीलागि घांवत दांगा । माजि वाहले बुडिजे पै गा । सांचें जेविं ॥ ” याप्रमाणे त्याच वादाचा आधार घेऊन केला असला, तरी त्यावरून ज्ञानेश्वर हे मायावादी किंवा अज्ञानवादी ठरत नसून, ही मायावादाची युक्ति केवळ जिज्ञासूंना या विश्वाचे मिथ्यात्व पटवून देण्यासाठीच आपण योजल्याचे त्यांनी “ पाडिवेयाची चंद्ररेखा । निरुता दावावया शाखा । दाविजे तेविं औपाधिका । बोली इया^२ ॥ ” अशा युक्तिवादात्मक दृष्टांताने स्पष्ट केले आहे. ज्ञानेश्वर हे जगत् सत्य किंवा मिथ्या मानीत नाहीत, व ते परमात्म्याहून भिन्न आहे, असे तर ते केव्हांच समजत नाहीत. जग म्हणजे परमात्माच असे त्यांचे ठाम मत असून, परमात्माच जगदरूपाने स्फुरण पावला आहे असे, “ ते माया वस्तूचां ठाई । असे जैसेनि नाहिं । मग वस्तुप्रभा चि पाहिं । प्रकट होये^३ ॥ ” या व अशाच प्रकारच्या ओव्यांतून सांगतांना, त्यांनी आपल्या स्वयंपूर्ण सिद्धांताला पोषक अशा स्फूर्तिवादाचाच पुरस्कार येथे केला आहे.

ज्ञानेश्वरांनी परमात्मा व जगत् यांच्या याप्रमाणे एकत्वाचा जो संबंध दाखवून दिला आहे, तसाच परमात्मा व जीव यांचाही संबंध दर्शिवण्यासाठी त्यांना आणखी कांहीं युक्त्यांचा आधार घ्यावा लागला आहे. वास्तविक येथे “ जीवो ब्रह्मैव नापरः । ” अशीच स्थिति असतांना, अनधिकारी लोकांची तशी समजूत पटवून देण्यासाठी कांहीं ठिकाणी, “ एवं विधिं जीवलोकं । तूं मातें ऐसेया अवलोकं । जैसा चांदु कां उदकिं ।

उदकातीतु^१ ॥ पै काश्मिरींचा रवा । कुंकुमावरि पांडवा । आणिकां गमे लोहिवां । तो तरि नव्हे^२ ॥ ” अशा विवप्रतिविववादाची, तर कांहीं ठिकाणीं “ घटमठ वडले । ते चि पाठि मोडले । परि आकाश तें संचलें । असत चि असे^३ ॥ ” अशा अवच्छेदवादाचीही योजना करून, जीव व परमात्म्याचें एकत्व त्यांनीं सिद्ध केलें आहे. शिवाय प्रस्तुत अध्यायांत (१) परमात्मा जर सर्वत्र एकच आहे, तर कांहीं लोक सुखी व कांहीं दुःखी कां ?^४ अथवा (२) जीव व परमात्मा जर नेहमीं एकच आहेत, तर, ‘ यद्गत्वा न निवर्तते ‘ या म्हणण्यांत काय अर्थ^५ ? ’ या अद्वैतसिद्धांतावर नेहमींच घेण्यांत येणाऱ्या शंकांना श्रीकृष्णांच्या तोंडून अनुक्रमें (१) “ पै आघवाचि मी असे । एथ नाहि किं अनारिसें । परि प्राणियांचां ठाई उल्हसे । बुद्धि ऐसी^६ ॥ ” हें व (२) “ जे विवेकें खोले पाहिजे । तरि मीं चि ते साहाजे । ना आहाचवाहाच दूजे । ऐसे गमति^७ ॥ तैसे ज्ञानाचिये दीठी । माझि अभिन्न चि ते किरीटी । एर भिन्नपणें ते उठी । अज्ञाना तव^८ ॥ ” असें जें उत्तर देण्यांत आलें आहे, त्यावरून ज्ञानेश्वरांना परमात्मा एकच असून जीव म्हणजे त्यावेगळा कोणी नाही, असेंच एकंदरीनें दाखवावयाचें आहे.

तात्पर्य ज्ञानेश्वरांना पूर्णाद्वैती म्हणण्यापेक्षां स्वयंपूर्णत्वादी म्हणणेंच अधिक शोभेल. परमात्मा, जीव व जगत् यांपैकीं शेवटच्या दोघांचा निरास करतांना त्यांनीं विवप्रतिविववाद^९, आभासवाद^{१०}, अवच्छेदवाद^{११} व कल्पनावाद^{१२} यांसारख्या कमी अधिक अधिकाराच्या साधकांना प्रतीत होण्यासारख्या दृष्टांतांनीं आपल्या श्रोत्यांची जीवजगन्मिथ्यात्वाची कल्पना हळू हळू

१ ज्ञाने-१५।३१६. २ ज्ञाने-१५।३१७. ३ ज्ञाने-१५।३५६. ४ ज्ञाने-१५।३८०. ५ ज्ञाने-१५।२९०-२९६. ६ ज्ञाने-१५।३८३. ७ ज्ञाने-१५।२९९. ८ ज्ञाने-१५।३०२. ९ ज्ञाने-१५।३५३. १० ज्ञाने-१५।३४५-३४६. ११ ज्ञाने-१५।३१२-३१३. १२ ज्ञाने-१५।४५६-४५७.

घालविली असून, शेवटीं स्फूर्तिवादानें^१ व अजासनादानें, जगजीवांचा संपूर्ण निरास व परमात्म्याचें स्वयंपूर्ण स्वतंत्र अस्तित्व त्यांनीं पटवून दिलें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं याप्रमाणें श्रीशंकराचार्यांच्या मायाधिष्ठित अद्वैतवादाला आपल्या अध्यात्मिक अधिकारानें, स्वयंप्रतीतीनें व स्वचारित्र्यानें जो नवीन उजाळा दिला, त्यांतच त्यांच्या विचारप्रणालीचें वैशिष्ट्य सांठविलेंलें असून, साक्षात्कारी स्वानुभवसंपन्न साधु पुरुष, वेळोवेळीं तत्त्वज्ञानाची प्रगति त्यांत अशी नवीन भर घालून कशी करतात, हेंच तत्त्व यावरून आपणास शिकण्यासारखें आहे.

ज्ञानेश्वरांचें व्यक्तित्व व काव्यगुण

तरी देखील अशा तत्त्वज्ञानाच्या गहन अरण्यांतूनही ज्ञानेश्वरांच्या अनुपम व्यक्तित्वाचे प्रकाशकिरण बाहेर पडून आपलें अस्तित्व सिद्ध केल्याशिवाय राहत नाहींत. ज्ञानेश्वर हे पाहिल्या प्रतीचे गुरुभक्त असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरींतील बहुतेक अध्यायांच्या आरंभीं सद्गुरूंना नमन करून त्यांनीं आपला आदरभाव व्यक्त केला आहे. प्रस्तुत पंथराव्या अध्यायांत सुद्धां अगदीं पाहिल्याच २८ ओव्यांत, ज्ञानेश्वरांनीं आपलें परमप्रिय दैवत जें सद्गुरु निवृत्तिनाथ, त्यांच्या पादुकांची मोठ्या प्रेमळ भावानें मानसपूजा बांधून आपल्या हातून गीतार्थ प्रगट व्हावा असें पसायदान मागतांना, जें प्रदीर्घ रूपक कल्पिलें आहे, त्यावरून त्यांच्या कृतज्ञ व विनम्र स्वभावाची कोणालाही कल्पना आल्यावांचून राहणार नाहीं. तशांतून पुनः या अध्यायाच्या शेवटीं देखील आपली वाक्यपूजा ऐकण्याची आपल्या गुरूंना विनंति करतांना, व आपल्याकडे नेणत्या लहान बालकाची भूमिका घेऊन, नित्याप्रमाणेंच आपल्या ग्रंथांतील उत्तम प्रमेय तेवढें ग्रहण करून, न्यून असेल त्याची जबाबदारी आपल्यावर टाकण्याचें आवाहन आपल्या रसिक संत

श्रोत्यांना करतांना, ज्ञानेश्वरांनी जो विनय दर्शिविला आहे, तो त्यांच्यासारख्या ज्ञानी व अधिकारी पुरुषाला विशेषच शोभण्यासारखा आहे. श्रोत्यांचे अवधान वक्त्याला किती स्फूर्तिदायक होतं, याचा नेहमीच अनुभव असल्यामुळे, ज्ञानेश्वरांना आपले श्रोते माहेरघराप्रमाणे जिव्हाळ्याचे वाटावे, व त्यांच्या सहानुभूतीच्या प्रेमळ सहकार्यांची त्यांनी अपेक्षा करावी हे साहजिक असले, तरी आपल्या ग्रंथांत आपल्या श्रोत्यांच्या अवघनाचा त्यांनी जो गौरव केला आहे, त्यावरूनही त्यांच्या निरहंकारी व दुसऱ्याचे परमाणुतुल्य गुण देखील पर्वताप्रमाणे मानणाऱ्या विशाल हृदयाची साक्ष पटते.

प्रस्तुत पंधराव्या अध्यायाचा मुख्य विषय पुरुषोत्तमस्वरूपाच्या ज्ञानाचा असल्यामुळे, ज्ञानेश्वरींत इतरत्र प्रत्ययास येणाऱ्या भावनोत्कट प्रसंगांचा येथे अभाव असल्यास नवल नाही. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणे, श्रोत्यांचे अवधान हा ज्ञानेश्वरांचा जिव्हाळ्याचा विषय असल्यामुळे, येथे देखील ऊर्ध्वमूल व अधःशाख अशा त्या अश्वत्थवृक्षाचे वर्णन, भगवान् श्रीकृष्णांच्या तोंडून ऐकणाऱ्या अर्जुनाची उत्कट तन्मयता वर्णन करतांना, ज्ञानेश्वरांनी श्रीकृष्णांच्या निरूपणाला दाही दिशांची व अर्जुनाच्या श्रोतेपणाला त्या दाहीदिशाही आलिंगनाला कमीच मानणाऱ्या अनंत आकाशाची जी भव्य उपमा^१ योजिली आहे, किंवा अर्जुनावर श्रीकृष्णांच्या सूक्तिसागराला एका घोटांतच पिऊन टाकणाऱ्या अगस्तीची जी सामर्थ्यशाली रूपकोत्प्रेक्षा^२ कल्पिली आहे, त्यामुळे या कृष्णार्जुनसंवादाची भावनोत्कटता पराकोटीला जाऊन, शेवटी श्रीकृष्णाने अर्जुनाच्या त्या अमर्याद श्रोतेपणावरून आपले सर्व समाधान ओवाळून टाकल्याच्या शांतरसांतच तिचे कसे स्वाभाविक पर्यवसान झाले आहे ।

पुढें पुनः आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन पुनः एकदा करण्याची अर्जुनाची विनंति ऐकूनच आपणास अर्जुनासारखा योग्य व आरशासारखा सर्वस्वी संधादी श्रोता लाभल्याचें श्रीकृष्णांचें परम समाधान, श्रीकृष्णांच्या गाढालिंगनांत पर्यवसित होतें न होतें तोंच, श्रीकृष्ण अशा 'सांघत्या पूसत्यांच्या' अद्वैताला भ्यालयाचा जो अद्भुत व रोमांचकारी असा प्रसंग^१ ज्ञानेश्वरांनी स्वप्रतिभेनें निर्माण केला आहे, त्यावरून अद्वैतापेक्षां द्वैतांतच मीनलसुख खरें कसें अनुभवितां येतें हें उमगून, रसिक अधिकारी श्रोत्यांना शांतरसाबरोबरच विनोदाचाही भरपूर आस्वाद घेण्याची संधि कशी अनायासेंच प्राप्त झाली आहे. ज्ञानेश्वरांसारख्या साक्षात्कारी ज्ञानी-भक्तानें भक्तभगवंतमिलनाचा हा सुरसप्रसंग^२ वर्णन करतांना, एकीकडून आत्मापरमात्मैक्य अशा अद्वैतानंदाचा तर दुसरीकडून द्वैतानेंच उमभोगण्यास मिळणाऱ्या भक्तिसुखाचा गौरव येथे अतीव कौशल्यानें साधल्याचें पाहून ज्ञानेश्वरांच्या प्रसंगनिर्माणक्षमतेचें कौतुक वाटल्यावांचून राहत नाही.

अशा कांहीं भावमंथर प्रसंगाप्रमाणें आपल्या विवेचनाला सौकर्य घेण्यासाठीं ज्ञानेश्वरांनी ज्या अर्थालंकारांची या अध्यायांत योजना केली आहे, त्यांत उपमा-दृष्टांतांचें आधिक्य असलें, तरी त्यांत देखील त्यांच्या कांहीं आत्मिक व काव्यात्मक गुणांचा प्रत्यय वाचकांना आपाततः येतोच. उदाहरणार्थ मायेचें आभासात्मक स्वरूप वर्णन करतांना त्यांनी खरें आलिंगन न देतांच आलिंगन देऊन जाणाऱ्या तरुणीचा^३, अथवा आत्म्याला स्वस्वरूपाची विस्मृति कशी पडते तें सांगतांना, स्वप्नांत आपणच आपली पत्नी होऊन तिच्यामागे घावणाऱ्या संन्याशाचा,^४ किंवा आत्मा देहांतून जातांना प्रकृतिगत षष्ठींद्रियांना आपल्याबरोबर घेऊन कसा जातो,

ज्ञाने-१५।४२३. २ ज्ञाने-१५।४१५-४२२. ३ ज्ञाने-१५।८१. ४ ज्ञाने-१५।३२१;

हैं पटविताना एकाद्या गृहस्थाच्या घरांतून त्याच्या सर्व पुण्यसंचयासह बाहेर पडणाऱ्या अपमानित आतिथीचा,^१ असे त्या त्या विषयाची उत्तम परिस्फुटता घडाविणाऱ्या कौटुंबिक व सामाजिक दृष्टांतांची त्यांनी जी जाग-जागी पेरणी केली आहे, त्यावरून त्यांच्या समाजपरिश्चानाचें, सूक्ष्मा-वलोकनाचें व त्याहीपेक्षां त्यांच्या विनोदी स्वभावाचें कसे पुरोपूर निदर्शन घडते ! ज्ञानेश्वरांची सृष्टीकडे पाहण्याची दृष्टि अध्यात्मिक असूनही कशी सौन्दर्यसमीक्षक होती, हें प्रस्तुत अध्यायांत अगदीं मोजक्याच सौंदर्य-स्थलांवरून कळून येते. येथे जीव व परमेश्वर मूळचेच भिन्न असल्यास मग 'त्या परमं पशाला गेलेले जीव परत येत नाहीत,'^२ हें म्हणणें कसे असंबद्ध आहे, हा पूर्वपक्ष मांडतानां, त्यांनीं फुलाशीं लगट करणाऱ्या भ्रमरांचा जो काव्यमय पण अनुरूप दृष्टांत^३ दिला आहे, किंवा अर्जुनानें श्रीकृष्णांना आपल्या अंतःकरणांत गीतेसह कसें सामावून घेतलें आहे याचें प्रात्यक्षिक घडविताना, त्यांनीं श्रीकृष्णांच्याच तोंडून चंद्रतारागणासह अखिल आकाश आपल्यांत प्रतिद्विंबित करून घेणाऱ्या सागराचा जो प्रशांत व उदात्त दृष्टांत^४ दिला आहे, त्यावरून ज्ञानेश्वर निसर्गाकडे कशा रसिकतेनें व तन्मयतेनें पाहतात, तेंच समजतें. पुनः अज्ञानाला खाऊन टाकून, स्वतःही नाहीसें होणाऱ्या ज्ञानाचें अस्तिनास्ति स्वरूप विशद करतांना देखील त्यांनी स्वतःलाही न उरविणाऱ्या निरंजन अशा जळत्या कापुराचा^५ व शेवटीं तर क्षराक्षर पुरुषांहून सर्वतोपरी भिन्न अशा दृश्यदृष्टत्वातीत पुरुषो-त्तमाचें सूक्ष्म अस्तित्व सूचित करतांना दिलेल्या घ्राण-फुलांच्या मध्यंतरीं न दिसणाऱ्या पण निश्चितपणें जाणवणाऱ्या सवासाचा जो अचूक दृष्टांत^६ दिला आहे, त्यावरून ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मार्मिकतेनें व योजकतेनें वाचक कसा अगदीं थक्क होऊन जातो ! ज्ञानेश्वरांचे उपमानभूत विषय नेहमींच,

१ ज्ञाने—१५।३३३. २ ज्ञाने—१५।२९१. ३ ज्ञाने—१५।५४७. ४ ज्ञाने—१५।४०६. ५ ज्ञाने—१५।५१०.

सूर्य, चंद्र, सागर, मेघ, आकाश, गंगा, मृगजल, तारागण, असे विशाल, व्यापक व प्रसन्न असल्यामुळे, त्यांच्या उपमादृष्टांतरूपकांनी अलंकृत झालेली स्थले व प्रसंग, वाचकांच्या मनांत कायमचें घरच करून राहतात ! ज्ञानेश्वरांच्या काव्यांगाचा हा एक उल्लेखनीय विशेष असल्याने, त्यांनीच इतरत्र योजलेल्या शुक्ति-रजत, रज्जु-सर्प, तंतु-पट, सुवर्ण-अलंकार, अशा थोड्या रूक्ष तार्किक दृष्टांताकडे मग वाचकांचें लक्षच जात नाही. शिवाय सुष्ट वस्तूंच्या वर्णनांत सुष्ट, व दुष्ट वस्तूंच्या वर्णनांत दुष्ट उपमेयोपमानांची अचूक योजना करतांना, ज्ञानेश्वर आपल्या वाचकांची मने विवक्षित विषयासंबंधी अनुकूल अगर प्रतिकूल करून घेतातच, पण तत्संबंधी आपला अभिप्रायही पर्यायाने सूचित करून ठेवतात. नाहीतर “ हें असो स्वातिचें उदर । शुक्ति मोतिएं विआलीं विख । तैसें सजानासि मी सुख । दुःख तें अजानासि ” ॥ ” अशा सुखदुःखविवेकप्रसंगी एकाच स्वातीच्या पाण्याची त्यांनी अनुक्रमे सुष्ट-दुष्टस्थलीं विभागणी झालेली कां दाखविली असती ?

या कांहीं अर्थालंकाराप्रमाणेच ज्ञानेश्वरीत आढळणारे शब्दालंकारही ज्ञानेश्वरांनी कांहीं बुद्ध्या योजलेले नसून, ते त्यांच्या मुखांतून व्याख्यानाच्या भरांत सहजगत्या साधले गेले आहेत. त्यांच्या रचनेत “ अगा पै पांडु-कुंवरा । एतां स्वरूपाचया घरा । करीतुसे आडवारा । विश्वाभासु जो ॥४६॥ तो हा जगडंवरु । न्हवे एथ संवसारु । हा जाणै महातरु । थांवला असे ॥ ४७ ॥ ” अशा यमकानुप्रासांची जी थोडी सजावट आपणास जागजागी दृष्टीस पडते, ती विषयानुरोधानेच झाली आहे, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. तथापि ज्ञानेश्वरांची खरी प्रवृत्तीच नादमधुर व अर्थानुकूल अक्षररचनेकडे असून, वाचकांच्या चित्ताला द्रवविणारी व वर्ण्यविषयाला खुलविणारी मृदु व सानुस्तार अक्षरे त्यांच्या मुखांतून कशी विनाश्रम बाहेर पडतात. उदा.

हरणार्थ " तस्मिन् महानंदसमुद्रु । जो पूर्णु पूर्णिमाचंद्रु । तो द्वारकेचा नरेंद्रु । ऐसे म्हणे " ॥ ४५ ॥ किंवा " आनंदमोदब्रह्मल । सात्विकाचें मुकुल । तें उमळलें अष्टदल । ठेऊं वरि ॥ ६ ॥ " अशा कित्येक ओव्यांत शानेश्वरीच्या मधुर व प्रसन्न भाषाशैलीची माधुरी अनुभवितां येण्यासारखी आहे. याच माधुर्याला पोषक असे शब्दांतीचे उकार, एकार व ओकार अथवा वर्णागम करण्याची तत्कालीन भाषेची लकव, त्यांना आपल्या भाषेत गौल्यता आणण्यास बरीच उपकारक झाली आहे. तथापि माधुर्याप्रमाणेंच प्रसाद हा शानेश्वरीचा एक अनन्यसाधारण असा गुण असून, त्याचा अनुभव प्रस्तुत पंधराव्या अध्यायासारख्या तत्वज्ञानविषयक भागांतही थोडाफार चाखावयास सांपडतो. शिवाय आपला टीकाग्रंथ संस्कृतानभिज्ञ बहुजनसमाजाला सुबोध व्हावा, यासाठीच शानेश्वरांनी त्यांत स्वकालीन व्यवहारांतल्या शब्दांचा व म्हणी-सांप्रदायांचा भरपूर समावेश केला आहे. पण म्हणून ओज या तिसऱ्या काव्यगुणाचा प्रस्तुत अध्यायांतही अगदीं अभावच आहे असें मात्र समजण्याचें कारण नाहीं. कारण जेथे जेथे म्हणून एकाद्या सोसाट्याच्या वाऱ्याच्या प्रचंड झडझडाटासारखें वर्णन शानेश्वरांना करावयाचें असतें, तेथे तेथे त्यांची भाषाशैली स्वभावतःच ओजस्वी स्वरूप धारण करते. येथे " माजि वेदांचा पाला दाट । तो करी विद्यांचा झडझडाट । जंव वाजे अचाट । सत्वानिलु तो " ॥ १९० ॥ अशा ओव्यांतून कठोर व्यंजनांतील विशिष्ट नादयुक्त रचनेमुळे, मूळ वर्ण-विषयांतील सत्वानिलाचा जोराचा आवेग कोणाला ध्वनित होणार नाहीं ?

यावरून प्रस्तुत अध्यायापुरतेंच बोलावयाचें झाल्यास, विषयप्रतिपादनाची प्रसन्नता, स्पष्टता व उपमादृष्टांतांची अचूक योजना करतांना ठिक-ठिकाणीं व्यक्त झालेली सूक्ष्मता, हेच शानेश्वरांच्या लेखनशैलीचे -मुख्य गुण, त्यांनीच आपल्या ग्रंथांत (१५।५९४) म्हटल्याप्रमाणें सांगतां येतील. शानेश्वरांनीं मेळविलेलीं नादमधुर, रसिक व अर्थानुकूल अक्षरें, त्यांनीं

योजलेले समर्पक व मार्मिक अर्थालंकार, वर्ण्यविषय वाचकांपुढें मूर्तिमंत उभा करून जो साक्षात्काराचा अनुभव घडवितात, त्यामुळेच ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सामान्य जिज्ञासूलाही जिव्हाळ्याचा होऊन बसला आहे. निसर्गातील विविध वस्तूंच्या भिन्नभिन्न गुणधर्मांचें निदर्शन हा तर ज्ञानेश्वरीचा आणखी एक उल्लेखनीय विशेष असून, त्यामुळेच ती इतर गीताटीकांहून लोकप्रिय झाली आहे.

ज्ञानेश्वरीची भाषा

आतापर्यंत केलेल्या विवेचनाबरोबरच ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचा व तत्कालीन समाजाचा विचार होणें अपरिहार्य आहे. ज्ञानेश्वरीच्या भाषेत 'कवतिके' (कौतुकें), 'वरिखा' (वर्षा), 'आरिसा' (आरसा) असा वर्णगम; 'संडिलें' (सांडिलें), 'पवता' (पावतां), 'उर्ध' (ऊर्ध्व) 'नीद' (निद्रा), 'अलंगी' (आलिगीं) असा वर्णनाश; दिठी (दृष्टि), 'गोठि' (गोष्ठी) अशी वर्णविकृति, झालेली आढळते. 'साच' (सत्य), 'नीच' (नित्य), 'चांद' (चंद्र), अशा शब्दांत शेवटच्या जोडाक्षरांतील एक अक्षर गळून उपांत्य स्वर दीर्घ झालेला असतो. 'मेहु' (मेघु), 'लक्ष्मीनाहो' (लक्ष्मीनाथ) अशा शब्दांत, घ, थ बंदेंल ह घालण्याचा प्रघात दिसतो. कीजे (क्रियते), काज (कार्य) अशा शब्दांत य बद्दल ज येतो, तर 'खोमला' (क्षोमला), खेव (क्षेम), रुख (वृक्ष), विख (विष) अशा शब्दांत क्ष व ष बद्दल ख आलेला आहे. ज्ञानेश्वर व महानुभाव यांच्या भाषेतील, लक्षांत राहण्यासारखा विशेष म्हणजे, तिच्यांतील सांघिजैल (सांगिजैल), तेव्हडी (तेवटी), दोन्ही (दोनी) अशा शब्दांतील मूळ अक्षरांत ह कार मिसळलेला दिसतो.

नामांचें अनेक प्रकार ज्ञानेश्वरीत पाहिले म्हणजे आपले जुने प्राकृत, संस्कृतोत्पन्न व कानडी, गुजराथी, हिंदीसारख्या शेजारच्या भाषांतून

आलेले कितीतरी शब्द, आमच्या मराठी भाषेच्या प्रचारांतून नाहीसे झाले आहेत, याची कांहीशी कल्पना येते. अबोट, एकलौतें, एकहोंत, मारितें, कुसरी, आडवारा, लेखा, रिगावा, सोहपा, कांवरुखें, दल्व-चेन, मांदोडे, ओपासिरा, मांदुस, आरवसे, उजगरा, बळिया, रसोये, आणियाळे, (गुजराथी); मिसें, पैठ, वाव, घांघा (हिंदी); कुहां (सिंधी) डोणी, तुकणें, बाबुळी, तूष, वास (मलबारी); चांग, तांडी, निदसुरा, पाट, पालव, पेणें, भांगार (कोंकणी); दांग (वऱ्हाडी); बाहाळ, आडवकी, मेचु, मातु (कानडी); कुरौंडी, नव्हाळी, दिठीवा, दूसरे, मांदुस, बंवालि, उन्मेष, बहुवस, राणिव (महानुभावी); टवाळ अनगटें, खनुवाले, तलबुडे, उजरि, पांगोरा, थेकुलें, अशीं याच अध्यां-यांत अनेक उदाहरणें सहर्जी सांपडतात. याशिवाय खोकरपण, अधोमुख-पण, श्रोतेपण, असिलेपण, सिंपीपण, व दूजेपण अशीं ' पण ' लावून भाववाचकनामें करण्याकडेही प्रवृत्ति दिसते ती निराळीच. त्यांतूनही पुनः फार नाही तरी, केतुळा, अनारिसें, आन, कवण, सरिस अशीं सार्व-नामिक विशपणें, आज थोडीं अपरिचितच भासतात. साध्या विशे-षणांतही सुरफुरें, थेकुलें, साचोकारा, चोखटु, भले, तेव्हडी, वरिचिल, सान अशा आज जुन्या वाटणव्यांचाच भरणा फार.

विभक्तिप्रत्ययांकडे पाहिल्यास अर्ध्यु, देऊ, निर्णों, विस्मो, अशीं प्रथमेचीं, एकवचनी व ज्ञानिये, आंघले, देखणे, अशीं अनेकवचनी रूपें आढळतात. आत्मयातें, भुली, कापुरा, अशीं द्वितीयेची, तर वायसा, गुरुचरणसेवा, भरोवरी, गोसावी, शाकासिं, पसायें, अशीं तृती-येचीं रूपें रूढ होती. अज्ञानदशे, मनबुद्धिसि, आत्मयासि, त्राये अशीं चतुर्थीचीं व तत्तलोहौनि, जेथौनि, देहौनु अशीं पंचमीचीं रूपें तत्का-लीन भाषेची कल्पना देतात. स्वरूपाचया, गीतेचेनि, अध्यायाचां, ब्रह्मिचें, ज्ञानाची अशीं आजच्या सारखीं पष्टीचीं, व आत्मा, आघणें, मांडविं,

अशीं सप्तर्षीं रूपें नित्याचींच आहेत. पण विभक्तीच्या या प्रत्यया-बरोबरच कांहीं ठराविक अव्ययांनीही विभक्तिप्रत्ययांचें काम भागविलें जाई. मातेंवाचुनि, मजचितव, आपणपें, आत्मभ्रांतिसाटि, मनुष्यालागौनि, उन्मलावयादोखें, परमात्मशब्दवेन्ह, जाणेनविग, क्षराक्षरापासौनि, प्रकृतीमसिं अशीं कित्येक उदाहरणें आज चमत्कारिक वाटण्यासारखीं आहेत.

शब्दयोगीअव्ययांत चि, ही, यांचा व उभयान्वयीअव्ययांत जे (कारण), म्हणौनि (म्हणून), वरि (शिवाय, आणखी), कीं (जसा--तसा), कां (अथवा), नातरि (किंवा), इत्यादिकांचा समावेश झाला असून, पां, गा, अगा ! बापु ! अशीं केवलप्रयोगीअव्ययेही या यादवकालीन भाषेत सांपडतात. या शिवाय ' काष्टिच्या काष्टाहूनि ' ' क्षराक्षरापासौनि आनचि ' असा विशेषणांचा तारतम्यभावही या काळीं दर्शविला जात असे तो वेगळाच.

क्रियापदांचा पसारा सुद्धां कांहीं लहान नाहीं. आधि, कीजे, आसिजे, देइजे, भोगिजती, निर्वालिजे, रचिविजे. रुलणे, उलंडणे, तुरंबिणे, खंवेळणें, संचणें, कौंभेजणें, चोजवणें, फावणें, पाव्हैजणें, थोरावणें, उंचावणें अशा क्रियापदाबरोबरच भरौनि ठाके, मानु लाभे, देउनि घलि, आइकों धावला, सांघणें कीजो, देखो पविजें, जाणों गेला, पुसों आलासि, बोलों आदरिलें, वाजावे पडे, सूदली साती अशीं धातुसाधितें व सहाय्य-क्रियापदेही योजलेलीं दिसतात. नांगवे, नुघवी, नुरोधि, नेघपिजति, नोमोडे, नाडलतां, नेदेखौनि, नुघडे, असे अकरणरूपी एकशब्दात्मक धातु, मुक्तेश्वराच्या कालापयर्तसुद्धां चालत आलेले असले, तरी नैए, तैसे नका हो ! तो तरि नव्हे; अशा प्रकारांनीही नकार दर्शविला जाई. चौफलीनि, कौंभेजे, आडफाटति, थोरावति, उंचावति, मूकावले अशा

नामधातूनीं तर थोडक्यांत पुष्कळ अर्थव्यक्त करण्याची पद्धति स्वीकारलेली असून, अनुकरणात्मक धातूंत, झडाडितां, खाखरैजति, घुम-घुमिति, लाहातलाहात, अशांचा समावेश झालेला आहे. ज्ञानेश्वरींत सहाय्य क्रियापदांचा उपयोग काल, प्रयोग, रूप, दर्शिवण्याकडे असा केला जातो, तसाच तो जोरदारपणा व परिणामकारकता साधण्यासाठीही केलेला आहे. जर दिलेल्या सहाय्यक्रियापदांचा या दृष्टीने विचार करण्यासारखा आहे.

काळ व अर्थ यांकडे वळल्यास, डोलति, वाटे, तुटे, आभासतसे, देखति, असतचि असे, अशीं वर्तमानकाळचीं रूपें रीतिवर्तमाना सारखीं वाटतात. जागिजे, पाल्हेजति, खाखरैजति, उजाळिजे, अशा कर्मकर्तरी रूपांपुढेंच 'एल' जोडून सांघिजेल, उमासिजेल, वानिजेल अशीं भविष्यकाळचीं रूपें सिद्ध केलीं जात. ठेविजे, देखिजे, मानिजे, यांत आज्ञार्थ, तर करावा, मानावा, देखावा, यांत शक्यार्थ स्फुट होई. जाइजे, आरोपिजे, किजे, लाविजति, सूचिजे, घापे, अशीं कर्माणिरूपें तर ज्ञानेश्वरींत असंख्य असून, कृशंतांत वसुवितु, आइकिजता, पांतु हीं वर्तमानकालवाचकें, बुडाला, जाला, पडिलें, भरलें, बिबलें, गंवासिल्य हीं भूतकालवाचकें, घनावलि, थांवला, खवळली, भरला, घाला हीं भूत-भूतकालवाचकें, व फेडौनि, देखौनि, तूयौनि अशीं पूर्वकालवाचकें पुष्कळच आढळतात. हेत्वर्थक रूपांत पूसों आलासि, आइकों घावला, करूं सरलें, जाणों गेला, भरूं पाहे, सांझें पांत, अशीं तर कित्येक आहेत.

आतां ज्ञानेश्वरींत कांहीं सामासिक शब्द पाहिल्यावर ते सकृद्दर्शनीं तरीं कानाला कसेसेच लागतात. उच्चिखिखी, उदावादा, संसारगुंती आड-वल्ल आडशाखा, मनोमळ, खोकरपण, विवेकुसाहाण, दिवेलावणी, जोड-भाता, ठसेठोमसे, अशा समासांत कांहीं ठिकाणीं दोन्ही शब्द प्राकृत तर

कांहीत एक संस्कृत व प्राकृत अशी दोन भिन्न भाषिक शब्दांचा संयोग झालेला आहे. निश्चयात्मक अव्ययांत 'कीर' 'हान' व क्रिया-विशेषणांत सारोक, निकें, कीरु, ढालेढालें, आहाचवाहाच, संमोहर, ही उल्लेखनीय आहेत.

वाक्प्रचार व सांप्रदाय यांसंबंधानें एवढें तरी खास म्हणतां येईल कीं; देशांतील चालीरीतींत, आचारविचारांत, संस्कृतींत जसजसा फरक पडत जातो, तसतसे वाक्प्रचारही बदलत जातात. निरनिराळे वाक्प्रचार रूढ होणें, हें भिन्न भिन्न संस्कृतींच्या संगमावर अवलंबून आहे. शानेश्वरांचा काल स्वराज्याचाच काय, पण परकीय आक्रमणाचा वारा देखील न लागलेला असा असल्यामुळें, त्याकालीं भाषेचें किंवा वाक्प्रचारांचें स्वरूप निर्भेळ मराठी असल्यास त्यांत नवल नाहीं. (१) निचलोन करणें, (२) पाटु बांधणें, (३) राणिव देणें, (४) दिवालि करणें, (५) आंग वळघणें, (६) आर घेणें, (७) डिरु फुटणें, (८) वृत्ति करणें, (९) डाल धरणें, (१०) सरले होणें, (११) तलु घेणें, (१२) थाऊ बांधणें, (१३) कांडें धालणें, (१४) फुली नुघडणें, (१५) वेलि जाए, (१६) वाटु पेलणें, (१७) रूप करणें, (१८) देव्हडा वाहणें, (१९) झाडा देणें, (२०) पत्र घेणें, (२१) फारा होणे, (२२) कौर्तिमुखत्व करणें. अशा वाक्प्रचारांत यादवकालीन जीवनाचा ठसा उमटलेला आहे. मात्र, वाहतें पाणी, जालेन सुखें, यांत नामाप्रमाणेंच विशेषणाचें लिंग ठेवण्याची पद्धति; आनंदमोदबहल, गुरुपदपद्मपराग-धिपरातिज्ञानदीपिका; निरूपणभाषाप्रतीति, अशीं संस्कृत शब्दांची जागजागी केलेली योजना, सांघतें, पूसतें, अशा शब्दांत संस्कृतांतील 'तृ' प्रत्ययांत नामाप्रमाणें झालेलीं रूपें, व सूदली साती, आजि मनोरथासि तूं फल जोडि-लासि, भागीन, होती (भागिनः संति) इत्यादि वाक्यप्रयोगावरून मराठीनें अजून संस्कृत भाषेचें वळण सोडलेलें नव्हतें, असें दिसून येतें. जातांजातां

विचारुनि=विचार करून व निवडे=वाटे, असा केलेला उपयोगही सूक्ष्म वाचकांच्या लक्षांत येतोच.

ज्ञानेश्वरकालीन समाज

ज्ञानेश्वरीतील उपरिनिर्दिष्ट भाषासांप्रदायावरून व ठिकठिकाणी योजलेल्या अनेक उपमादृष्टांतावरून तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचें कांहींसें आकलन होतें. महाराष्ट्रावर त्या काळीं यादवाची राजवट चालूं असल्यानें, पट्टाभिषेक करण्याचें (९) किंवा राज्यावर बसविण्याचे (१२) प्रसंग लोकांच्या विशेष परिचयाचे असावे. सर्वसाधारण बहुजनसमाज चांगला सुखी असून, आताप्रमाणेंच दिवाळी साजरी करण्याची (१२), नित्रलोण उतरून टाकण्याची (८), व प्रतिपदेला चंद्रदशैने शुभ मानण्याची (४३७), त्या काळीं चाल होती. स्त्रिया पतीचें न' व जशा घेत नसत (४३५), तसाच अपमानित अतिथि घरमालकाचा पुण्यसंचय आपल्याबरोबर घेऊन जातो. (३३३), अशीही समजूत रूढ होती. पण अशा प्रकारची अंधश्रद्धा बोकळत असूनही आपल्या गांवांतील रस्त्यावर दिवे लावणें (३८१), गूळ रांधतांना आघणांत क्षार टाकणें (४२४), द्राक्षाच्या वेलीला दुधाचें खत घालून तिला बहार आणणें (५५८), टांकसाळींत नाणीं पाडणें व जुगार खेळणें (४४८) अथवा समुद्राच्या पाण्याची वाफ होऊन मेघ बनत अनल्याची प्रक्रिया माहित असणें (८६), अशा नागरीकनीतींत तत्कालीन लोक बरेच पुढारलेले होतें असें स्पष्ट दिसतें. ज्ञानेश्वरकालीन महाराष्ट्र बहुतांशीं कृषिप्रधान होता, हें याच अध्यायांतील, आर घेणें, डिरु फुटणें, डाल घरणें, सरले होणें, तलु घेणें, कांटे घालणें, अशा प्रकारच्या शेतकीविषयक परिभाषेनें सूचित होत असून, सोन्याचा दर साडे पंधरा ते सोळा रुपये असणें, (५३३) (३०९), व लोक नीलमण्याचा दुपदरी सर वापरीत (३८७), यावरून तत्कालीन लोकांची संपन्नताच अधिक डोळ्यांत भरते. एकंदरीनें यादवकालीन लोक

कृषिप्रधान, संपन्न व आत्मसंतुष्ट असून सश्रद्ध, भाविक व परंपरागत रूढीवर किंवा आप्तवाक्यावर विश्वास ठेवणारे होते, असें दिसून येते.

श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रंथ प्राकृत जनांना सुगम व्हावा यासाठी जन-बोलींतील शब्दांचा, लोकप्रचारांतील म्हणींचा, बहुजनसमाजांतील आचार-पद्धतींचा, समजुतींचा व निरनिराळ्या घंटांतील परिभाषेचा, ज्ञानेश्वरांनी उपमादृष्टांतांच्या रूपाने भरपूर उपयोग करून घेतल्यामुळे, त्यांचा ग्रंथ म्हणजे तत्कालीन समाजस्थितीचा आरसाच म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. आपल्या सभोवतीच्या समाजाचे तहानुभूतिपूर्वक सूक्ष्म निरीक्षण करून लिहिणारा लेखक, स्वकालीन समाजोतिहासाच्या व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने पुढील पिढ्यांना कसा उपकारक होतो, हे ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या उदाहरणावरून कळून येते. ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथांत त्यांच्या अलौकिक व्यक्तित्वाचे व तत्कालीन समाजस्थितीचे पडलेले प्रतिबिंब, प्रस्तुत पंथराव्या अध्यायासारख्या तत्त्व-ज्ञानात्मक अध्यायांतही अंशतः दिसून आल्याशिवाय राहत नाही. ज्ञानेश्वरांचा अभ्यास यासाठीच आधुनिक चिकित्सक दृष्टीने होणे अत्यवश्यक आहे.

प्रस्तुत प्रतीची संपादणी

प्रस्तुत प्रत तयार करतांना कै. रामचंद्र विष्णु माडगांवकर, कै. इतिहासाचार्य राजवाडे, व ब्रह्मीभूत नानामहाराज साखरे यांनी संपादित केलेल्या तिन्ही प्रतींचा उपयोग केला असून, मूळ संहिता यादवकालीन भाषेच्या अनुषंगाने निश्चित करण्याचे धोरण स्वीकारल्यामुळे, मुख्यतः त्या भाषेला जवळची अशी राजवाडेप्रतच प्रमाणभूत मानली आहे. तथापि ज्या एक दोन स्थली राजवाड्यांचे पाठ अग्राह्य वाटले, तेथे माडगांवकर अगर साखरे यांचे पाठ वर स्वीकारून, राजवाड्यांचे पाठ खाली तळटीपांत दिले आहेत. या शिवाय राजवाड्यांच्या 'संहितेंत कोठेच बदल केलेला नाही.

पण या तीन प्रतीतील ओवीसंख्या व ओव्यांचा क्रम लक्षांत घेतां, कांहीं ओव्यांचें न्यूनाधिक्य तर कांहींचें नवीनत्वही दिसून आलें. राजवाडेप्रतीत या अध्यायाची ओवीसंख्या ५६५ आहे, माडगांवकरप्रतीत ती ५९८ तर साखरेप्रतीत ती ५९९ आहे. या ३३ अगर ३४ अधिक ओव्यांच्या स्थानाचा विचार, -त्या त्या स्थलीं टीपांत केला आहे, त्यावरून त्यांचें क्षेप-कत्व ध्यानीं येण्यासारखें आहे. शिवाय गीतेच्या प्रत्येक श्लोकाखालीं शानेश्वरीटीका देतांना राजवाडेप्रतीतसुद्धां मूळ श्लोकाला अर्थाच्या व पद-स्पष्टीकरणान्या दृष्टीनें थोड्या विसंगत अशा ओव्या छापलेल्या आढळल्या. प्रस्तुत प्रतीत श्लोकाचा अर्थ व संदर्भ पाहून त्या खालील ओव्यांची ग्राह्य-ग्राह्यता ठरविली असून, पुनः कोणत्या श्लोकाखालीं कोणत्या ओव्या येणें इष्ट व युक्त हेंही राजवाडे, माडगांवकर व साखरे, यांच्या प्रतीच्या तुलनेनें ठरविलें आहे. यामुळें राजवाडेप्रतीची संहिता स्वीकारूनही त्या त्या श्लोकाखालीं येणाऱ्या ओव्यांच्या क्रमांत फक्त बदल केलेला येथे आढळून येईल. या अध्यायांत पदपाठ निश्चित करण्याचें काम फारसें पडलें नाहीं, तरी ओव्यांचे अर्थ देतांना सरळ व बुद्धिगम्य अर्थ करण्याकडेच लक्ष पुरविलें आहे, असें दिसून येईल. प्रस्तुत प्रतीत मी संपादिलेल्या बाराव्या, सोळाव्या, व पहिल्या अध्यायांप्रमाणेंच पंधराव्या अध्यायाच्या बहुविध व सांगोपांग अभ्यासाची दिशा दाखविण्याचा उपक्रम केला असल्यामुळें, विद्यार्थ्यांना व सर्वसाधारण अभ्यासकांना तो उद्बोधक व मार्गदर्शक होईल अशी आशा आहे.

कोल्हापूर.
१-११-५१

दत्तात्रय सीताराम पंगु

प्रस्तुत अध्यायांतील छळक विषयः

- १ गुरुपादुकांची मानसपूजा—ओव्या १-२८
- २ पूर्वकथानुसंधान व या अध्यायाचा उपन्यास—ओ. २९-३३
- ३ पंधराव्या अध्यायाचा हेतु—ओ. ३४ - ४५.
- ४ अश्वत्थवृक्षाच्या अलौकिकत्वाचें वर्णन—ओ. ४६ - ६२.
- ५ अर्जुनाचें अवधान—ओ. ६८-७१
- ६ उर्ध्व शब्दाचा अर्थ — ओ. ७३ - ७८
- ७ ऊर्ध्वमूल म्हणजे संसार — ओ. ७९ - ८६
- ८ संसारवृक्षाचें वेदांताच्या परिभाषेत रूपकात्मक वर्णन — ओ. ८७—१०८.
- ९ ' अश्वत्थ ' कां म्हणार्हे ? — ओ. १०९ - ११६.
- १० अव्ययत्वाचा खरा अर्थ — ओ. ११७—१३७
- ११ सत्वगुणाच्या प्रकर्षाची सीमा — ओ. १८२ - १९७.
- १२ परमं पदाचें वर्णन — ओ. २४५ - २५४.
- १३ कोणते ज्ञाते पुरुष त्या पदाला पोचतात—ओ. २५५—२७३.
- १४ परमधामाचें वर्णन — ओ. २७६ - २८८
- १५ अर्जुनाची शंका — ओ. २८९ - २९६.
- १६ जीवदशा, जीवाची उत्क्रांति व जीवलोक — ओ. ३११—३४८.
- १७ ज्ञानी जगाकडे कसे पाहतात — ओ. ३५०—३५७.
- १८ नुसतें विज्ञान आत्मज्ञानास निरुपयोगी — ओ. ३५९ - ३६४.
- १९ जगांत कोणी सुखी व कोणी दुःखी असे कां ? यासंबंधी

अर्जुनाचा प्रश्न व श्रीकृष्णाचे उत्तर—ओ. ३८० - ३८८

- २० ज्ञानाला व अज्ञानाला परमेश्वरच कारण — ओ. ३९६-३९८
- २१ वेदांना अज्ञान टाळतां येत नाही — ओ. ३९९ - ४०२.
- २२ ज्ञानाचे स्वरूप — ओ. ४०६ - ४०८.
- २३ श्रीकृष्ण व अर्जुन यांमधील निस्सीम प्रेम — ओ. ४१४-४२७.
- २४ निरुपाधिकाबद्दल अर्जुनाचा प्रश्न—ओ. ४२८ - ४२९.
- २५ निरुपाधिक विचारले असता उपाधीचे वर्णन अगोदर कां ?—
ओ. ४३०—४३७.
- २६ क्षरपुरुषवर्णन — ओ. ४४५ - ४६७.
- २७ अक्षरपुरुषवर्णन — ओ. ४६८ - ४९१.
- २८ उत्तमपुरुषवर्णन — ओ. ४९२ - ५३०
- २९ गीतेवर लक्ष्मीचे रूपक — ओ. ५३९ - ५४२
- ३० संतश्रोत्यांना आवाहन — ओ. ५६० - ५६४.
- ३१ निवृत्तिनार्थाना नमन — ओ. ५६५

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पंधरावा

(मूळ संहिता)

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पंधरावा

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

आतां हृदय हें आपुलें । चौफळीनि मलें । वरि बैसुं
पाउलें । श्रीगुरुंची ॥ १ ॥ ऐक्यभावाची आंजुलि । सर्वेद्रिय-
कुड्मलि । भरौनि पुण्यांजलि । अर्घ्यु देऊं ॥ २ ॥ अनन्योदक-
धुंवट । वासना जें तन्निष्ठ । तें लागलेंसे अबोट । चंदनार्चे ॥ ३ ॥
प्रेमाचेनि भांगारें । निर्वाळीनि नेपुरें^{१२} । लेवुं सुकुमारें । पर्दे
तियें ॥ ४ ॥ घनावलि आवडी । अव्यभिचारें चोखडीं । तियें
घालूं जोडीं । आंगुलिया ॥ ५ ॥ आनंदमोदबहल । सात्वि-
कार्चे मुकुल । तें उमललें अष्टदल । ठेउं^{२०} वरि ॥ ६ ॥ तेथें अहं-

१ चौफळनि-मा; चौफळनियां-सा. २ वरी-मा. सा. ३ बसैऊं-मा. सा.
४ श्रीगुरुंची-मा, सा. ५ सर्वेद्रिय कुड्मळीं-मा; सर्वेद्रियकुड्मुळीं-सा. ६ भरु-
नियां-मा; सा. ७ पुष्पांजुळी-मा; सा. ८ अर्घ्य-मा. ९ देवों-मा; सा. १० अनन्यो-
दकें धुवट-सा. ११ निर्वाळीनि-मा; सा. १२ नूपुरें-सा. १३ लेवूं-मा; लेवुं-
सा. १४ घणावली-मा; सा. १५ आंगुळियां-मा; आंगोळिया-सा. १६ आनंदा-
मोद बहल-मा; आनंदांमोदबहुळ-सा. १७ मुकुळ-मा, सा. १८ उमळलें-
मा. १९ अष्टदळ-मा, सा. २० ठेऊं-मा, सा. २१ वरी-मा; सा. २२ तेथे-
मा; सा.

धूपुं जालूं । सोहंतेजें अवाळूं । सामरस्य पोटाळूं । निरंतुर ॥ ७ ॥
 मांझि तनु आणि प्राण । इया दोन्ही पाउवां लेवुं श्रीचरण ।
 करू भोगमोक्षीं निबलोण । पायां तेयां ॥ ८ ॥ इया गुरुचरण-
 सेवा । हों पात्र तेयां देवा । जें सकळार्थांचा मेळावा । पाहु
 बांधो ॥ ९ ॥ ब्रह्मिचें विसवणें वेन्हीं । उन्मेखुं लाहे उंजरि ।
 जें वाचेतें ये करि । सुधासिंधु ॥ १० ॥ पूर्णचंद्राचां कोडि ।
 वक्तृत्वा घाषे कुरोडी । तैसी आणी गोडी । अक्षरांतें ॥ ११ ॥
 सूर्ये अधिष्ठिली प्राची । जगा राणिवं दे प्रकाशाची । तैसी
 वाचा श्रोतेयां ज्ञानाची । दिवाळि करी ॥ १२ ॥ नादब्रह्म
 खुजें । केवळ्य हिं तैसें न सजे । ऐसा बोलु देखिजे । जेणें
 देंवें ॥ १३ ॥ श्रवणसुखाचां मांडवीं । विश्व भोगीं
 माधवी । तैसी सांसिन्नी वरवी । वाचावेली ॥ १४ ॥

१ अहं हा धूपु—मा; अहं हा धूप-सा. २ जाळूं—मा; सा. ३ नाहंतेजें—
 मा; सा. ४ वोवाळूं—मा; सा. ५ सामरस्ये—मा; सा. ६ पोटाळूं—मा; सा.
 ७ माझी—मा, सा. ८ या—मा. ९ लेवुं—मा; लेऊं—सा. १० भोगमोक्ष-
 सा. ११ तया—मा, सा. १२ या—मा. १३ तया—मा, सा. १४ सकळार्थांचा—
 मा; सकळार्थमेळावा—सा. १५ मेळावां—मा. १६ बांधे—मा, सा. १७ ब्रह्मिचें—
 मा, सा. १८ विसवणें वरी—मा; सा. १९ उन्मेष—मा; उन्मेख-सा. २०
 उजरी—मा, सा. २१ ये—मा. २२ करी—मा, सा. २३ पूर्ण चंद्राचिया—सा.
 २४ कोडी—सा, मा. २५ कुरोडी—सा. २६ राणीव—मा, सा. २७ प्रकाशाची—
 मा. २८ तैसी—मा, सा. २९ श्रोतेयां—सा, मा. ३० दिवाळी—सा, मा.
 ३१ ही—मा, सा. ३२ श्रवणसुखाच्या—सा. ३३ मांडवीं—मा, सा. ३४
 भोगी—मा, सा. ३५ सासने—मा; सासिन्नी—सा. ३६ वाचावेली—सा, मा.

ठा३० न पवतां जेयाचा^२ । मनेसि^३ मुरडली वाचा । तो
 दे३० होये^५ शब्दाचा । चमत्कारु ॥ १५ ॥ जे ज्ञानासि
 न चोजवे । ध्यानासि हिं^६ नागवे । ते अगोचर फांवे । वोवी
 भासि ॥ १६ ॥ एव्हडे^७ एक सौभग । वळवे वाचेचे आंग ।
 गुरुपदपद्मपराग । लाहे जे कां ॥ १७ ॥ तरि बहू बोलां^{११} काइ ।
 आजि ते अना ठाई । माते वांचूनि नाहिं^{१३} । ज्ञानदेउ^९ ब्रणे ॥ १८ ॥
 जे तान्हेनि मियां अपत्ये । आणि माझे गुरु एकलौते । ब्रणोनि
 कृपेसि^{१४} एकहाते । जाले तिये ॥ १९ ॥ पाहा पां भरोवरी
 आघवी । मेहुं^{१५} चातकासि रिचवी । मज लागी गोसांवी । तैसें
 केले ॥ २० ॥ ब्रणोनि^{१०} रिकामे तोंड । करुं गेले बडबड । किं^{१८}
 गीता ऐसे गोड । आंतुडले ॥ २१ ॥ होए^{१९} अदृष्ट आपैते । ते
 वालूचि^{२१} रते परते^{२२} । उजू आउखे ते मारिते । लोभु करी
 ॥ २२ ॥ आधणीं^{२३} घातले^{२४} हरल । होति^{२५} अमृताचे तांदुळ^{२६} ।
 जरि^{२७} भुकेची राखे वेळ^{२८} । जगनाथु ॥ २३ ॥ तिथीं^{२९} परी

१ ठावो-मा, सा. २ जयाचा-मा, सा. ३ मनेसी-मा, सा. ४ देवो-सा,
 दे वो-मा. ५ होय-मा, सा. ६ ही-मा, सा. ७ जे नागवे-मा, सा.
 ८ गोठीमाजी-मा. सा. ९ येवढे-मा, सा. १० श्रीगुरुपादपद्मपराग-सा.
 ११ बोलूं-सा. १२ आनीं-मा. १३ नाहीं-मा, सा. १४ कृपेसीं-मा.
 १५ मेघु-मा; मेघ-सा. १६ लागीं-मा, सा. १७ म्हणोनि-सा.
 १८ कीं-सा, मा. १९ होय-सा, मा. २० वालूचि-सा, मा. २१ परते-
 सा, मा. २२ आयुष्य-मा, सा. २३ आधणीं-सा, मा. २४ घातलिया-मा,
 सा. २५ होती-मा, सा. २६ तांदुळ-मा, सा. २७ जरी-मा, सा. २८ वेळ-
 मा, सा. २९ श्रीजगन्नाथु-सा. ३० तयापरीं-सा, मा.

गुरुं । करिति जै अंगीकारु । तै होउनि ठाके संसारु । मोक्षमयु
 ॥२४॥ पाहा पां काइ नारायणें । तेयां पांडवांचें ऊणें । कीजे
 चि ना पुराणें । विश्वबंधें ॥२५॥ तैसैं श्रीनिवृत्तिराजें । अज्ञानपण
 हें माझें । आणिलें वोजे । ज्ञानाचिये ॥२६॥ परि असो हें आतां ।
 प्रेम रुळतसे बोलतां । कें गुरुगौरवुं वर्णितां । उन्मेखुं आथि
 ॥२७॥ आतां तेणें चि पसार्यें । तुह्यां संतांचे पाये । वोलगैन मीं
 अभिप्रायें । गीतेचेनि^९ ॥२८॥ तरि तो चि प्रस्तुति । चौदाविया
 अध्यायाचां अंती । निर्णयो^{१०} कैवल्यपती । ऐसा केला ॥२९॥
 जें ज्ञान जेयांचां हाति । तो चि समर्थु मुक्ती । जैसा शंतमखु
 संपत्ती । स्वर्गाचिये ॥ ३० ॥ कां शत एकं जन्मां । जो
 जन्मोनि ब्रह्मकर्मा । करी तो चि ब्रह्मा । आनु नोहे ॥ ३१ ॥
 नाना सूर्याचा प्रकाशु । लाहे जेविं डोलसुं । तै^{२५} ज्ञानें चि सौरसु ।
 मोक्षाचा तो ॥ ३२ ॥ तैरि यया चि ज्ञानां लागि । कव्हणी

१ श्रीगुरु-मा, सा. २ करिती-मा, सा. ३ होऊनि-मा, सा. ४ संसारु-मा, सा.
 ५ मोक्षमय आश्रवा-सा. ६ काई-मा, सा. ७ ज्ञानाचिया-सा. ८ हे-सा.
 ९ असो-सा. १० रुळतसे-मा, सा. ११ गुरुगौरव-सा. मा. १२
 उन्मेष-मा; उन्मेख-सा. १३ संतांचे-मा, सा. १४ मी पाये-मा, सा.
 १५ वोलगैन अभिप्रायें-मा; वोलगैन अभिप्रायें-सा. १६ गीतेचेन-मा;
 गीतेचेनी-सा. १७ निर्णो-मा. १८ जयाचां-मा; जयाच्या-सा. १९ शत-
 मख-मा, सा. २० एक शत-सा. २१ जन्मोनि-मा, सा. २२ ब्रह्मकर्मा-
 मा, सा. २३ आन-मा. २४ डोलसु-मा, सा. २५ तेवीं-मा; तेविं-सा.
 २६ ज्ञानियां-सा. २७ तरी-मा. २८ या चि-मा; त्या-सा. २९ ज्ञानालागीं-
 सा; मा. ३० कवणा-मा; सा.

पां योग्यता आंगि । हें पांतां जर्गि । देखिला एकुं ॥ ३३ ॥
 जेवि पाताळिचें धन । दावी किर अंजन । परि होआवे लोचन ।
 पांयलाचे ॥३४॥ तैसें मोक्षु देईल ज्ञान । एथ किरं नाहिं आन ।
 परि तें चि थारे ऐसें मन । शुद्ध होआवें ॥ ३५ ॥ तंरि विरक्तु
 वांचूनि कें^{१२} ही^{१२} । ज्ञानासि तगणें^{१३} नाहिं । हें विचांरुनि ठाईं ।
 ठेविलें देवें ॥३६॥ आतां विरक्तिची कव्हणी परी । जें एउनि
 मनातें वरी । हें^{१६} इं सर्वज्ञ श्रीहरी । देखिलें असे ॥ ३७ ॥
 जें^{१९} विषे रांधिली रसोये^{२०} । जेवणारा ठाउवें होए^{२३} । तें ताट
 सांडुनि जाए । जियां परी ॥ ३८ ॥ तैसी संसारा एथी
 समस्ता । जाणवे जें अनित्यता । तें वैराग्य दवाडितां । पांठी
 लागे ॥ ३९ ॥ आतां अनित्यत्व कैसें^{३०} । तें चि रुखाकारें
 मिसें । साधिजत असे विश्वेशें । पंचदशीं ॥ ४० ॥

१ आंगी-मा; सा. २ पाहतां-सा; मा. ३ जर्गी-मा; सा. ४ एक-मा.
 ५ जे पाताळीचेही निधान-सा; मा. ६ दावील-सा; मा. ७ पायाळाचे-मा, सा.
 ८ मोक्ष-मा, सा, येथ-मा, सा. ९ कीर-सा. १० तरी-मा, सा. ११ विरक्ती
 सा. १२ कहीं-सा. १३ तगणेंचि-सा. १४ विचारुनि-मा; सा. १५ ठाई-मा,
 सा. १६ विरक्तीची-मा. सा. १७ येऊनी-मा; येऊनि-सा. १८ हें ही-मा, सा.
 १९ जे-मा, सा. २० रससोये-मा. सा. २१ जें जेवणारा-मा, सा. २२ ठाउवी
 सा. २३ होये-मा; सा. २४ तो ताट-मा, सा. २५ सांडुनी-मा, सा.
 २६ जया-मा. सा. २७ या-मा. २८ जाणिजे-सा. २९ पाठी-मा. सा. ३० या
 कैसें-मा, सा. ३१ वृक्षाकार मिसें-मा, वृक्षाकारमिषें-सा. ३२ साधिजतसे-मा;
 साधिजत असे-सा.

उपडिलें कवतिकें । झाड येरी मोहरा ठाके । तें वेगें जैसें
 सुके । तैसें हें न्हवे ॥४१॥ इयाँ एकी परी । रूपकाचिया कुसरी
 सारितसे वारी संसाराची ॥ ४२ ॥ करुनु संसारुं वाऊ ।
 स्वरूपिं अहंते ठाँउ । होआवेआ अध्यायो । पंधरावा हा
 ॥ ४३ ॥ आतां हेचि आवे । ग्रंथगर्भिचें सांघावें । उपलविलें
 जीवें । आकर्णिजे ॥ ४४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स सर्ववित् ॥ १ ॥

तन्हिं^{१९} महानंदसमुद्रु । जो पूर्णु पूर्णिमाचंद्रु । तो
 द्वारकेचा नरेंद्रु^{२३} । ऐसें म्हणे ॥ ४५ ॥ आगा पै पांडुकुवरीं ।
 एतां स्वरूपाचया घरा । करीतुसे आडवारीं । विश्वाभासु जो
 ॥ ४६ ॥ तो हा जगडंबरु । न्हवे एथ संसारुं । हा जाणै
 महातरु । थांबला* असे ॥ ४७ ॥ परि एरां सुखां सारिखा ।

१ सुके-मा, सा. २ नव्हे-मा, नोहे-सा. ३ या-मा; याते-सा. ४ एके
 परी-सा. ५ सारीतसे-सा. ६ करुनि-मा. ७ संसार-सा. ८ वावो-मा,
 सा. ९ अहंतेचा-सा. १० ठावो-मा. सा. ११ होआव्या-मा, सा. १२ अध्यावो
 मा, सा. १३ ग्रंथगर्भिचें-सा. मा. १४ चांगावें-मा, सा. १५ उपलविजेल-
 मा. सा. १६ आकर्णिजे-सा. १७ तरी-मा, तरि-सा. १८ महानंदु-सा.
 १९ पूर्ण-सा. २० पुर्णतेचा चंद्र-सा. २१ नरेंद्र-सा, २२ अगा-मा, सा.
 २३ पांडुकुमरा-मा. सा. २४ येतां-मा. सा. २५ स्वरूपाचिया-सा. २६ करीतसे
 मा. सा. २७ विश्वाभास-मा. २८ नव्हे-मा; नोहे-सा. २९ येथ-सा, मा.
 ३० संसार-मा, सा. ३१ जाणिजे-सा, * थांबला-सा. ३२ येरां-मा, सा.
 ३३ सुखां-राज.

तलि मूले वरि शाखा । तैसा न्हवे म्हणौनि लेखा । नैह
 कव्हणा ॥ ४८ ॥ आगी कां कुन्हाडी । होए रिगावा जेरि
 बुंढि । तरि हो कां भले तेव्हडी । वरिचिली वांढि ॥ ४९ ॥
 जे तुटलेया मूला पासि । उलंडेल शाखांसि । तरि तैसी गोठि
 काइसी । हा सोहपां नोहे ॥ ५० ॥ अर्जुना हें कवतिक ।
 सांगतां असे अलौकिक । जे वांढि अधोमुख । रुखा एर्या ॥ ५१ ॥
 जैसा भानु उंची नेणां के । रश्मिजाल तालिं फांके । संवसारु
 हें कावरुखें । झाड तैसें ॥ ५२ ॥ आणि आथिनाथि तितुके ।
 रुधले एणें चि एके । कल्पान्तिचेन उदके । व्योम जैसें ॥ ५३ ॥
 कां रविचां अस्तमानीं । अंधारेन कोदें रजनी । तैसां हा चि
 गगनीं । मांडला असे ॥ ५४ ॥ एया फल ना चुंबितां । फूल

१ तळीं-सा, मा. २ मुळें-मा, सा. ३ वरी-सा, मा. ४ नोहे-मा. सा.
 ५ म्हणौनि-मा, म्हणोनि-सा. ६ नयेचि-सा; नये-मा. ७ कवणा-सा. ८ होय
 सा, मा. ९ जरी-मा, सा. १० बुढीं-मा; बुडीं-सा. ११ तरी-सा, मा.
 १२ भलतेवढी-मा, सा. १३ वरिचील-मा, सा. १४ वाढी-मा, सा. १५
 तुटल्यां-मा; तुटलिया-सा. १६ मुळापासीं-मा, सा. १७ उलंडेल-सा.
 १८ कां शाखांसीं-मा; कां शाखांसीं-सा. १९ परि-मा; परी-सा. २० गोष्टी-
 मा. २१ कायसी-मा. सा. २२ सोपा-मा, सा. २३ नव्हे-मा, सा. २४
 सांगतां-मा, सा. २५ जे-मा. सा. २६ वाढी-मा; सा. २७ रुखा-मा.
 २८ यया-सा; या-मा. २९ उंचीं-मा. ३० तळीं-मा, सा. ३१ संसारु-
 मा; संसार-सा. ३२ आथिनाथी-मा, सा. ३३ तितुके-सा, मा. ३४ असे
 येणेंचि-मा, सा. ३५ कल्पान्तींचेन-मा; कल्पांतींचेनि-सा. ३६ रवीचां-
 सा, मा. ३७ अंधारेनि-सा. ३८ तैसाचि हा गगनीं-सा. ३९ यया-सा;
 या-मा. ४० फूल-मा, सा.

ना तुरंवितां । जें कांहिं पांडुसुता । तें रूख चि हा ॥ ५५ ॥
 हा ऊर्ध्वमूल आहे । परि उन्मलला नोहे^९ । एणें चि हा होये ।
 शाड्वलु गा ॥ ५६ ॥ आणि ऊर्ध्वमूल ऐसे । निगदिलें कीरुं^{१०}
 असे । परि अर्धि हीं असोसे । मूल यया ॥५७॥ पै^{१५} बल्वचेन
 महामारी । पिंपलावडाचिया परी । जेविं^{१७} पारंबियां माझारि ।
 डाहालिया ॥ ५८ ॥ तेविं^{१९} गा धनंजया । संसारतरु यया ।
 आधीं चि आथि खांदियां । हें इं^{२१} नाहिं ॥ ५९ ॥ तरि
 उर्ध्वा हि^{२३} कडे । शाखांचे मांदोडे । दीसताति अपाडें । सांसि-
 नले ॥६० ॥ जालें गगन चि^{२६} पां वेलिये^{२७} । कां वारा मांडला
 रूखाचेनि आये । नाना अवस्थे त्राये । उदेलीं असे ॥६१॥
 ऐसा हा एकु । विश्वाकारुं^{३०} विटकु । उदेलीं जाणें रूखु ।

-
- १ तुरंवितां—सा. २ कांहिं—सा. ३ पंडुसुता—सा. ४ रूख-मा; रूखु-सा.
 ५ ऊर्ध्वमूल—सा, सा. ६ उन्मलला-मा, सा. ७ नोहे--मा. ८ येणें-मा, सा.
 ९ शाड्वलू,-मा. सा. १० ऊर्ध्वमूल-मा, सा. ११ कीर--सा; किर--मा. १२ परी-
 सा. १३ अर्धीं—मा. सा. १४ मूळे—सा. मा. १५ प्रवळला चौमेरी— सा,
 मा. १६ पिंपळा कीं वडाचिया—मा; पिंपळा कां वडाचिया— सा;
 १७ जे—सा. १८ डाहाळिया असती—मा, सा. १९ तेवीं— मा.
 २० या—मा. २१ हीं—मा, सा. २२ तरी—मा, सा. २३ हीं—मा,
 सा. २४ दिसताति-सा, मा. २५ सांसिन्नले—मा; सासिन्नले-सा. २६ पालवी
 ये-मा; पावेतिये-सा. २७ रूखा-मा. २८ अवस्थात्राये-मा; अवस्थात्रयें-
 सा. २९ उदयला--सा. ३० विश्वाकार-मा, सा. ३१ उदयला-सा.
 ३२ रूखु—मा; रूखु--सा.

उर्ध्वमूलु ॥ ६२ ॥ आतां उर्ध्वं येयां कोणं । तेथ मूलं
 तं किलक्षण । कां अधोमुखपणेन । शाखा कौसिया ॥ ६३ ॥
 अथवा द्रुमा एया । अर्धं जियां मूलिया । तियां कोण्ही
 कौसिया । उर्ध्वं शाखा ॥ ६४ ॥ आणि अश्वत्थु ऐसी । प्रासिद्धि
 कौइसी । आत्मविद्विलासी । निर्णो केला ॥ ६५ ॥ हे आघर्वे
 चि बरवे । तुझिये प्रतीती फावे । तैसेनि सांगो सोलिवे ।
 विन्यासे गा ॥ ६६ ॥ परि आइके सुभगा । हा प्रसंगु तुज चि
 जोगा । कान चि करी सर्वांगा । हिये आथिलेयां ॥ ६७ ॥
 ऐसे प्रेमरसे सुरफुरे । बोलिले जव यौदवेश्वरे । तंव अवधान
 अर्जुनाकारे । मूर्त्त जाले ॥ ६८ ॥ दे० निरोपीति^{२०} तं थेकुले ।
 येसणे श्रोतेपण फांकले । जैसे आकाशे खेव पसरिले । दाहि

१ उर्ध्वमूलु—सा, मा. २ ऊर्ध्व—मा. ३ या—सा. मा. ४ कवण—सा.
 ५ मूल—मा, सा. ६ अधोमुखपण—मा. सा. ७ या—मा, ८ अर्धो—सा,
 मा. ९ जया—मा. १० मुळिया—मा, सा. ११ तया—मा. १२ कोण—
 सा; कोणी—मा. १३ ऊर्ध्व—मा, सा. १४ अश्वत्थु हा— मा; सा.
 १५ कायसी— सा; कायसी—मा. १६ आत्मविद्विलासी—सा. १७
 निर्णयो—सा, मा. १८ तुझिये— मा, सा. १९ प्रतीतीसि—सा. २०
 सांगो—मा. सा. २१ सुभगा—मा. सा, २२ प्रसंग असे—मा; प्रसंगु असे—
 सा. २३ तुजचि—मा, सा. २४ करी हो—मा; सा. २५ यादववरे—
 मा; यादववीरे—सा. २६ देव—सा; देवो—मा. २७ निरूपितो— मा,
 सा. २८ येवढे— मा, सा. २९ आकाशा— मा. सा. ३० दाही—
 मा, सा.

दिशि^१ ॥ ६६ ॥ श्रीकृष्णोक्तिसागरा । तो अगस्ति चि पां
दूसरा । ह्यणौनि घोट्टे^४ भरुं पाहे एकसरा । आघवेयाचा ॥७०॥
ऐसी सोय^५ सांडौनुं खवलली । आवडि अर्जुनि^९ देवे देखिली ।
तेथ जालेन सुखे केली । कुरवंडी^{१२} तेयाँ ॥७१॥ मग ह्यणे धनंजया ।
ते उर्ध गां तरु येयाँ । येणे रुखे चि कां जेया । उर्ध्वत्व गमे
॥ ७२ ॥ ये^{१५}हर्वि मध्योर्ध^{१६} अध । हे नाहि^{१९} जेथ भेद । अद्र्योसि^{२०}
एकवद । जिये^{२१} ठाई ॥ ७३ ॥ जो नाइकिजता नादु ।
जो असौरभ्यमकरंदु । जो आंगाथिला आनंदु । सुरते
विणे^{२२} ॥ ७४ ॥ जेयाँ जे^{२३} अहां परौते । जेयाँ जे^{२६} पुढां मागौते ।
दिसतेन विणे^{२९} दिसते । अदृश्य जे ॥७५॥ उपाधिचा^{३०} दूसरा ।
षालितां अपासिरां^{३१} । नांवां रूपा^{३२} संसारां^{३३} । नां होए^{३५} जेय

१ दिशीं-मा, सा. २ श्रीकृष्णोक्तिसागरा-सा. मा. ३ दुसरा-सा, मा.
४ घोट-मा. ५ भरौ-सा, मा. ६ सोय-मा, सा. ७ सांडूनि-सा; सांडौनि-मा.
८ खवळिली-सा; खवळली-मा. ९ आवडी-मा, सा. १० अर्जुनी-मा,
सा. ११ जालेनि-सा. १२ कुरवंडी-सा. १३ तया-सा. मा. १४ ऊर्ध्व-मा,
सा. १५ या-सा; यया-मा. १६ ऊर्ध्वता सा. मा. १७ येहर्वी-मा, सा.
१८ मध्योर्ध्व-मा, सा. १९ नाहीं-मा, सा. २० अद्रयासी-मा, सा. २१ जये-
मा; जया-सा. २२ वीण-मा. २३ जया-मा, सा. २४ आहां-मा. सा.
२५ जया-मा, सा. २६ पुढे-सा. २७ मागौते-सा, २८ वीण-मा.
२९ उपाधीचा-मा, सा. ३० दुसरा-मा, सा. ३१ बोपांसिरा-मा; वापेसारा-
सा. ३२ नामरूपाचा-सा. ३३ संसारा-मा, सा. ३४ हा शब्द माडगांवकर व
साह्येप्रतीत नाही. ३५ होय जयाते-मा, सा.

१। ७६ ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीन । नसुधे चि जे ज्ञान । सुखा भरलें
 गगन । गांलिवं जे ॥ ७७ ॥ * ऐसी^१ वस्तु जे साचे । ते^२
 उर्ध गा एया तरुचें । तेथे^३ आर घेणे मूलाचें । ते ऐसे असे
 ॥ ७८ ॥ तें^४ ही माया ऐसी ख्याति । नसती च यया
 आथि । कां वांझेची संतती^५ । वानों ए जैसी^६ ॥ ७९ ॥
 तैसी संत ना असंत होई । जे विचाराचें नांव न साहे ।
 ऐसियां परी आहे । अनादि म्हणति ॥ ८० ॥ जे भवद्रुम-
 चीजिका । प्रपंचाची भूमिका । विपरीतज्ञानदीपिका ।
 सांचली जे ॥ ८१ ॥ जे नानाशक्तिची मांदुस । जे जगद्भ्रमाचें
 आकाश । जे आकारजाताचें दुस । घेडी^७ केली^८ ॥ ८२ ॥ * ते
 माया वस्तुचां ठांडं । असे जैसेनि नाहिं । मग वस्तुप्रभा चि

१ ज्ञातृज्ञेयाविहीन--मा, सा. २ नुसधेचि--सा. ३ गाळीव--मा. सा.
 * कार्य ना कारण । जया दुजे ना एकपण । आपण्यां जे जाण । आपणाचि
 १। ७८ ॥ ही ओवी साखरे व माडगांवकरप्रतीत अधिक आहे. ४ ऐसे-- मा,
 सा; ५ ते-- मा. सा; ६ ऊर्ध्व--मा. सा; ७ यया-- मा, सा, ८ तरुचें--
 मा. सा. ९ तेथ--मा. सा, १० मूळाचें--मा, सा; ११ तरी--मा. सा; १२
 आथी--सा. मा; १३ संतति--मा, १४ वानणें--मा. सा. १५ जैशी--सा.
 १६ सत्--मा. सा. १७ असत्--मा. सा. १८ होय--मा; होये--सा. १९
 नाम--सा. २० ऐसेया परीची--सा. २१ म्हणती--मा. सा. २२ जे प्रपंचाची
 भूमिका--सा. जे प्रपंचचित्रभूमिका--सा. २३ नाना शक्तीची--मा; नानातत्त्वांची
 सा. २४ घेडी-- सा. मा; २५ केलें--मा, सा. * साखरेप्रतीत या
 ८१ व ८२ ओव्यांचा व्यत्यास झाला आहे. २६ वस्तुच्या--सा. २७ ठायीं--
 मा. सा. २८ वस्तुप्रभावचि--सा.

पाहिं । प्रकट होएँ ॥ ८३ ॥ जेव्हालिं आपणयां आली नीदें ।
 करी आपणपें जेविं मुग्ध । कां कांजलि आणि मंद । प्रभा
 दिविं ॥८४॥ स्वप्निं प्रिया पुढां तरुणांगी । निदेलीं^१ चेंवउनि
 वेगिं^२ । आलंगितेनें विणं अलंगी । सकाम करीं ॥८५॥ तैसी
 स्वरूपिं जाली माया । आणि स्वरूप नेणें धनंजया । ते चि
 तेंरु यया । मूल पहिलें ॥ ८६ ॥ वस्तूसि आपुला जो
 अबोधु । तो उधिं आठुलैजे कंदु । वेदांतिं हिं^३ हां प्रसिध्दु ।
 बीजभा^४ ॥ ८७ ॥ घन अज्ञान सुषुप्ति । तो बीजांकुरभा^५
 ह्णति । एरं स्वप्न हान जागृति । फलभावो तेयाचां ॥ ८८ ॥
 ऐसियां इया वेदांतिं^६ । निरूपणभाषाप्रतीति । परि ते असो
 प्रस्तुतिं । अज्ञान मूल ॥८९॥ तें ऊर्द्धि आत्मा निर्मलें^७ । अधोर्द्ध

१ पाहीं-मा, सा. २ प्रकट--मा, सा. ३ होय--मा, सा. ४ जेव्हां-मा. सा.
 ५ निद--सा. ६ जेवीं--मा. ७ काजळी--मा; सा. ८ दीर्घी--मा, सा. ९ स्वप्नीं--
 मा, सा. १० निजेली--मा. ११ चेंववूनि--मा; चेंवऊनि--सा. १२ वेगीं--मा, सा.
 १३ आलिंगिलेनविण--मा; आलिंगिलेनिविण--सा. १४ आलिंगी--सा. मा. १५
 सकामु-सा. १६ स्वरुपीं--मा. सा, १७ नेणें--सा. १८ तरु--मा; रुखा--सा.
 १९ मूल-- मा, सा. २० वस्तूसी--सा. २१ ऊर्धीं--सा, मा. २२ आठुलैजे--मा,
 आठुलैजे--सा. २३ वेदांतीं--मा. २४ हा चि--मा, सा. २५ बीजभावो--मा, सा.
 सुषुप्तीं--सा. २७ बीजांकुरभावो--मा, सा. २८ म्हणतीं--मा, सा. २९ येर--
 मा, सा. ३० हन--सा, मा. ३१ जागृतीं--सा. ३२ फळभावो--मा, सा. ३३
 तया ।-मा; तियेचा--सां. ३४ ऐसी- सा. ३५ यया--सा. या--मा. ३६ वेदांतीं--
 मा, मा, ३७ निरूपणभाषाप्रतीतीं--सा. ३८ प्रस्तुतीं सा, मा. ३९ मूल मा,
 सा. ४० ऊर्ध्व मा, सा. ४१ निर्मलें मा, सा. ४२ अधोर्ध्व मा, सा,

सूचीति मूलें । बलिया बांधौनि आलें । मायायोगाचे ॥९०॥
 मग अधमूलासि देहांतरे । उठति जिये अपारें । तें चौपासि
 घेउनुं अंगारें । खालाविति ॥ ९१ ॥ ऐसें भवद्रुमाचें मूल । हें
 ऊर्द्धि करी बल । मग अणियांचे बेंचळ । अधीं चि^{१०} दावी
 ॥ ९२ ॥ तेथ चिद्वृत्ति पहिलें । महातत्त्व उमललें । तें पान
 वाळ्हेदुल्हे । एक निर्गे^{२२} ॥ ९३ ॥ मग सत्वरजतमात्मकु ।
 त्रिविधुं अहंकारु जो एकु । तो तिवनां अधोमुखु । डिरु फुटे
 ॥ ९४ ॥ तो बुद्धिची घेउनि आगारी । भेदाची वृत्ति^{१७} करी ।
 तेथ मनाची डालं धरी । साजेपणे ॥ ९५ ॥ ऐसा मूलाचिया
 गाढिका । विकल्परस कौवलिका^{३३} । चित्तचतुष्टय डाहालिका^{३४} ।
 कौभजे तो ॥ ९६ ॥ मग आकाश वायु द्योतक । आप पृथ्वी

१ सूचिती-मा, सा. २ मुळें-सा. मा. ३ बलिया-मा, सा. ४ बांधौनि-
 सा. ५ आळें-सा, मा, ६ आधलीं-मा, आधिलीं-सा. ७ संदहांतरे-मा;
 सदेहांतरे-सा. ८ उठती-मा, सा. ९ चौपासीं-मा; चौपासी-सा. १०
 घेऊनि-मा, सा. ११ आंगारें-मा, सा. ११ खालावती- मा, सा. १३
 मूळ-मा, सा. १४ ऊर्द्धीं-मा. सा. १५ बळ-मा, सा. १६ बेंबल-रा.
 १७ हा शब्द माडगांवकर व साखरे प्रतीत नाही. १८ जिद्वृत्ती-
 सा. १९ उमळे-मा. २० मान-रा, २१ वाळ्हेदुल्हे-मा. २२
 निघे-सा. २३ त्रिविध-मा, सा. २४ तिवना-सा. २५ बूद्धीची-मा,
 सा. २६ घेऊनि-मा, सा. २७ वृद्धि-सा, वार्ढी-मा, २८ कीं तेथ-मा.
 २९ मनाचें-मा, सा. ३० डाल-मा, सा. ३१ साजेपण-मा. ३२ मूळा-
 चिया-मा, सा. ३३ कौवलिका-मा, सा, ३४ दाहाळुका-मा; डाहा-
 लिका-सा.

हे पांचे फोंक । महाभूतांचे सारोके । सरले होंति ॥ ९७ ॥
 तसीं चि^३ श्रोत्रादितन्मात्रे । तिये^४ आंगवसां गर्भपत्रे । लुललुलिते
 विचित्रे । उमळती गा ॥ ९८ ॥ तेथ शब्दांकुर वरिपडी । श्रोत्रां
 वाढि देव्हडि । होतां करिती कांडी । आकांक्षेची ॥ ९९ ॥ आंग-
 त्वचेचे वेलपालवं । स्पर्शांकुरि^{११} घेंति धांव । तेथे^{१२} वांबळ^{१३} पडे
 अभिनव । विकारांचे ॥ १०० ॥ पांठी^{१४} रूपपत्रपेलेवेलि ।
 चक्षु लांब ते कांडे बुद्धि घाली । तेव्हालि^{१५} व्यामोहता भली ।
 पांल्लेही जाणें ॥ १०१ ॥ आणि रसाचे आंगवसे । वाढतां
 वेगे बहुवसे । जिव्हे आर्तिचीं असोसे । निर्गति बेचे ॥ १०२ ॥
 तैसि^{२३} चि कोंभलेने^{२४} गंधे । घ्राणाची डिरि^{२५} थांउं^{२६} बांधे । तेथ
 तळुं^{२७} घे सानंदे । प्रलोभाचा ॥ १०३ ॥ एवं महदहंबुद्धि । मने
 महाभूतसमृद्धि । इयां संसाराचिया अवधी । सासन^{३१} जे ॥ १०४ ॥
 किंभुना^{३२} इहिं आठें । आंगि अधिक^{३५} हां फांटे । परि^{३६} सिपी चि

१ पांच-मा, सा. २ सारोख-मा. सरोख-सा. ३ चि-हा शब्द साखरे-
 प्रतीत नाही. ४ तये-मा. ५ अंगवसां-सा. ६ लुळलुळिते-सा. मा. ७ उमळती-
 मा. सा. ८ परवडी-मा. ९ करित-मा, सा. १० वेलपल्लव-सा. ११ स्पर्शां-
 कुरी-मा, सा. १२ तेथे-मा, सा. १३ वांबळ-मा, सा. १४ विकारांचे-सा.
 १५ पाठी-मा, सा. १६ पालोवेली-सा. १७ हा शब्द माडगांवकर व साखरे
 प्रतीत नाही. १८ तेथे-मा; ते वेळीं-सा. १९ पाहाळीं-मा, सा. २० जाय-
 सा. मा. २१ आर्तीचीं-मा. सा. २२ निघती-सा. २३ तैसीचि-मा; तैसेचि-
 सा. २४ कोंभलेनि-सा. २५ डिरी-मा, सा. २६ थांउ-सा. २७ तळु-सा. मा.
 २८ स्वानंदे-सा. २९ इये का; या-मा. ३० अवधि-सा; अनवधि-मा. ३१
 सासनजे-मा; सासनजे-सा. ३२ इहीं-मा, सा. ३३ आठें मा, सा. ३४ आंगी
 -मा, सा. ३५ हा अधिक-मा, सा. ३६ शिपी-मा, सा. ३७ येवढें-मा, सा.

एव्हडें उमटे । रूपें जेवि ॥१०५॥ कां समुद्रान्नेजे पैसारें ।
 वरि तरंगता आसारे । तैसें ब्रह्म चि होये वृक्षाकारें । अज्ञानमूल
 ॥ १०६ ॥ आतां ययाचां हा विस्तारु । हा चि यया पैसारु ।
 जैसा आपणपें स्वप्नि परिवारु । ऐकार्किया ॥ १०७ ॥ परि तें
 असो हें ऐसें । कावरें झाड उससे । यया महदादि हे आखसें ।
 अधोशाखां ॥ १०८ ॥ आणि अश्वत्थु ऐसें ययातें । ह्यर्णाति जे
 जाणते । तें हिं^{१३} परिस हो येथें । सांगिजेल ॥ १०९ ॥ तरि
 अश्वत्थु ह्यणिजे उखा । तंव वरि^{१६} एकसारिखा । नाहिं निर्वाहो
 यया रुखा । प्रपंचरुपांसि ॥ ११० ॥ जैसा न लोटतां क्षणु ।
 मेघुं होणें नानावर्णु । कां विजुं नसे संपूर्णु । निमेषु भरि ॥ १११ ॥
 ना कांपतेया पद्मदला । वरिलीं वैसका नाहिं जलीं । कां चित्त
 जैसें व्याकुलीं । माणुसाचें ॥ ११२ ॥ तैसी ययाची स्थिती ।

१ येवढें-मा, सा. २ जेवीं-मा. ३ वरीं-मा, सा. ४ होय-सा; हा शब्द
 माडगांवकरप्रतीत नाही. ५ अज्ञानमूळें-मा; अज्ञानमूळ-सा. ६ याचा-सा. मा.
 ७ स्वप्नीं-मा. सा. ८ येकार्किया-मा. सा. ९ या-मा. १० अधोशाखां-
 मा. ११ अश्वत्थ-मा. १२ म्हणती-मा. १३ हीं-मा, -सा. १४ सांगिजेल-
 सा. १५ श्वा-सा; श्वः-मा. १६ तोंवरीं सा. मा. १७ नाहीं-मा, सा; १०
 १८ प्रपंचरुपासी-मा; प्रपंचरुपा-सा. १९ मेघ-मा. २० होय-सा; होये-मा.
 २१ विजु-मा, २२ निमेष-सा. २३ भरी-मा, सा. २४ कांपतेया-मा, सा,
 २५ पद्मदळा-सा; मा. २६ वरीलिया-सा. २७ नाहीं-मा, सा. २८ जळा-
 मां, सा. २९ व्याकुळा-सा, मा. ३० याची-मा.

नासत जाये क्षणा प्रति । ह्यणौनि यैयार्ते ह्यणति । अश्वत्थु गाँ ११३
 आणि अश्वत्थु एणें नावें । पिंपळु ह्यणति स्वभावे । परि तो अभि-
 प्राअ नोहे । श्रीहरीचा ॥११४॥ यंन्हर्वि पिंपळु घडतां विखिं^२ ।
 मियां गति देखिली^३ नीकी । परि तें असो काई लौकिकिं^४ ।
 हेतु काज ॥ ११५ ॥ म्हणौनु^५ हा प्रस्तुतु । अलौकिकु परि-
 यसां ग्रंथु । परि क्षणिकत्वे चि अश्वत्थु । बोलिजे हा ॥११६॥
 आणिक हिं एकु थोरु । यया अव्ययत्वाचा डगरु । आथि परि
 तो भीतरु । ऐसा असे ॥११७॥ जैसा मेघांचे नि^{२२} तोंडे । सिंधु
 एके आंगे धंटे । आणि नदी ऐरी कडे । भरती चि असती
 ॥११८॥ एथ वोहटे ना चटे । ऐसा परिपूर्णु चि आवडे । परि तें
 फुली जवं नुघडे । मेघानदीची ॥ ११९ ॥ तैसें^{२९} यया
 रुखांचे^{३३} होणे जाणे । तर्के^{३५} होतेनि^{३२} वहिलेपण । म्हणौनि लोकिं^{३४}

१ जाय-मा, सा. २ क्षणाक्षणाप्रति-मा; क्षणाक्षणाप्रती-सा. ३ यार्ते-
 ४ म्हणती-सा, मा. ५ हा-मा, सा. ६ येणे-मा, सा. ७ पिंपळु-मा, सा.
 ८ म्हणती-सा, सा. ९ अभिप्रायो-मा; अभिप्राय-सा. १० येन्हर्वी-मा,
 सा. ११ पिंपळु-मा, सा. १२ विखीं-मा, सा. १३ असे नीकी-मा, सा.
 १४ कायि-मा; काय-सा. १५ लौकिकीं-मा, सा. १६ म्हणौनि-सा.
 १७ परिसा. १८ आणीकु-मा; आणीक-सा. १९ हां-मा, सा. २० याक्षी-
 मा. २१ आथी-सा, मा. २२ मेघांचेन-मा; मेघाचेनि-सा. २३ काडे-मा,
 सा. २४ येरीकडे-मा, सा. २५ भरितीचि-सा. २६ परी-सा. २७ मेघा-
 नदीची-सा. २८ ऐसें-सा, मा. २९ या-मा, ३० रुखांचे-सा. ३१ न तर्के-
 मा, सा. ३२ होतेन-मा. ३३ म्हणौनि-सा; म्हणौन-मा, सा. ३४-लोक-
 मा.

ययाते^१ क्षणे । अव्ययो हा ॥ १२० ॥ ये^३हर्वि दानशीलु^४ पुरुषु ।
 वेचकपर्णे^५ संचकु । तैसा व्ययेचि हा रुखु^६ । अव्ययो हा ॥ १२१ ॥
 जातां वेगे बहुवसे । न वचे कां भुइं^७ रुतले असे । १०^८ ते रथाचे
 चक्र दीसे । जिया^९ परी ॥ १२२ ॥ तैसे^{१२} काळातिकर्मी^{१३} जे वाळे
 ते भूतशाखा जेथ गळे । तेथ कोडी^{१५} वरि उमाले^{१६} । उठती^{१७}
 आणिक ॥ १२३ ॥ परि एके^{१९} केधवां गेली । शाखाकोडी
 केधवां जाली । हे नेणवे जेवि^{२०} उमललीं । आषाढअभ्रे^{२१}
 ॥ १२४ ॥ महाकल्पाचां शेवटीं^{२२} । प्रकटिया^{२४} उमलती सृष्टि^{२६} ।
 तैसेचि आणिकीचे^{२७} दांग उठि । सांसिनले^{२९} ॥ १२५ ॥ संहार-
 वार्ते प्रचडे । पडति प्रलयांतिचि सालडे । तव कल्पादिचि
 जुवाडे । पालहेजति ॥ १२६ ॥ रिगे मन्वंतर मनु पुढे । वंशां^{३४}
 वरि वंशाचे मांडे । जैसी इक्षुवृद्धि कांडेनकांडे । जेके^{३५} जेवि^{३६}

१ याते-मा. (ययाते लोक-सा.). २ अव्ययु-सा. ३ ये-हर्ही-मा, सा.
 ४ दानशील-मा; दानशीलु-सा. ५ वेचकपर्णेचि. सा. ६ रुखु-सा. ७ अव्यय-
 मा. ८ गमे-सा. मा. ९ भुई-मा; भूमी-सा. १० हा शब्द माडगांवकर व साखरे
 प्रतीत नाही. ११ जया-मा. १२ काळातिकर्मे सा; काळातिकर्मी-मा. १३ वाळे
 मा. १४ गळे -मा; सा. १५ कोडीवरी-मा, सा. १६ उमाले-सा, मा. १७
 उठती-सा. १८ येकी-मा. सा. १९ शाखाकोडी-मा, सा. २० जेवी-मा. २१
 आषाढ अभ्रे-मा, सा. २२ महाकल्पांच्या सा. २३ शेवटीं-मा, सा. २४ उदे-
 लिया-, २५ उमळती-मा, सा. २६ सृष्टी-सा. २७ आणिकीचे-मा; आणिकीचे-
 सा. २८ उठी-मा; २९ सांसिनले-मा; सांसिनले-३० पडती-सा, मा. ३१ प्रलयां-
 तीचीं-मा. सा. ३२ कल्पादीचीं-मा, सा. ३३ पालहेजती-सा. ३४ वंशावरी
 ३५ जिके-मा, सा. ३६ जेवीं-मा, सा.

॥ १२७ ॥ कलियुगांती कोरडी । चहुं युगांची डालें सांडी ।
 तवं कृतयुगाची पेली देव्हडी । पडे पंडुती ॥ १२८ ॥ वर्तते
 वरिषे जाए । ते पुढिला मुल्हारि होए । जैसा दिवसु जांतु किं
 एतु आहे । हें चोजवे नां ॥ १२९ ॥ जैसियां वारियाचिया
 झुळकां । सांदा ठाउवा नव्हे देखां । तैसिया उठिति पडति
 शाखा । नेणों केति ॥ १३० ॥ एकी देहाची डिरी तुटे । तंव
 देहांकुरीं बहुविं फुटे । ऐसेन भवतरु हा वाटे । अव्ययो ऐसा
 ॥ १३१ ॥ जैसे वांहाते पाणीं जांए वेगें । तैसें चि आणिक
 मिले^{२१} मार्गें । ^{२२}तेविं असंत चि असिजे जगें । मानिजे ते^{२४}
 ॥ १३२ ॥ कां लागींनि डोळां उघडे । तंव कोडि^{२७}
 वरि घडे मोडे । ते नेणतियां तरंगु आवडे । नित्य ऐसा
 ॥ १३३ ॥ वायसा एकें बुंबुले^{३०} दोहिं कडे । डोळां^{३२} चालितां^{३३}

१ कलियुगांत-मा. ३ चहुं-मा. ३ सालें-सा; सलें-मा, ४ पुढती-सा.
 ५ वर्ष-मा, सा. ६ मुळहारी--मा; मुळहारी--सा. ७ होये-मा, सा. ८ जात-
 सा. ९ येत-सा; येतु-मा. १० जैसा-सा. ११ वारियाचा-सा. १२ झुळका-
 मा, सा. १३ उठती-सा. १४ पडती-सा. १५ किति-सा. १६ देहांकुरी-
 सा, मा. १७ बहुवीं-मा, सा. १८ ऐसेनि-सा. १९ वाहतें-मा, सा. २० जाय-
 मा, सा. २१ मिले-सा, मा. २२ तेवीं-मा, येथ-सा. २३ असे जे-मा.
 २४ संत-मा, सा. २५ लागीनि-सा. २६ डोळा-मा, सा. २७ कोडीवरी-
 मा, सा. २८ नेणतया-सा; नेणत्यां-मा. २९ नित्य-सा. ३० बुंबुळें-मा,
 सा. ३१ दोहीं-मा, सा. ३२ डोळा-मा, सा. ३३ चालितां-मा, सा.

अपाडे । दोन्ही आंधि ऐसा पडे । भ्रमुं जेविं ॥ १३४ ॥ पॅरि
 भिंगोरि निधिये पडिली । गमे भूमीसि जडली । ऐसा वेगा-
 तिसो भुली । हेतु होए ॥ १३५ ॥ हें बहू असो झडती ।
 आधारि भवंडितां कोलती १५ । ते दिसे १६ जैसी आइती । रेखें सेंभ
 ॥ १३६ ॥ हा संसारवृक्ष तैसा । मोडतुं मांडतु सहसा ।
 नेदंखौनि लोकु पीसां १७ । अव्ययो मानी ॥ १३७ ॥
 परि एयांचा वेगु देखे । जो हा क्षणिकुं ऐसा वोळखे । जाणे
 कोडि वेल निमिखें । होतुं जांतु ॥ १३८ ॥ नाहिं अज्ञान
 वांचूनि मूल २९ । एयांचें असिलेंपणें हें टवाळ ३१ । ऐसें झाड चि
 सनिसाळ ३३ । देखिलें जेणें ॥ १३९ ॥ तेयांचें गा पांडुसुतां ।
 मी सर्वजु हिं ३६ झणे जाणता । पै वाग्महासिद्धांतौं । वेद्यं चि ३७
 तो ॥ १४० ॥ योगजातांचें जोडलें । तेयां एकांसि चि उपेगां

१ दोन्ही--मा, सा. २ आंधी--मा, सा. ३ भ्रम--मा, सा. ४ जेविं जगा--मा,
 सा. ५ पॅ--मा, सा. ६ भिंगोरी--मा, सा. ७ पडिली--सा. ८ ते गमे--मा, सा.
 ९ जैसी जडली--मा, सा. १० वेगातिशयो--सा; वेगातिशो--मा; ११ होये--
 मा; होय--सा १२ बहु--मा, सा. १३ आंधारी--मा; आंधारें--सा. १४ भोवंडितां--
 सा. १५ कोलती--सा. १६ दिसे--मा. सा. १७ चक्राकार--मा. सा. १८ संसार-
 वृक्ष--मा, सा. १९ मोडत--सा. २० न देखोनि--सा. २१ पिसा--मा, सा. २२
 याचा--मा; ययाचा--सा. २३ क्षणिक--सा. २४ वोळखे--सा, मा. २५ कोडिवेळ-
 मा; कोडिवेळां--सा. २६ होतु जातु--मा; होते जात--सा. २७ नाहिं--मा, सा. २८
 अज्ञानावांचूनि--सा. २९ मूल-मा, सा. ३० यांचें--मा. ३१ हा शब्द माडगांवकर
 व साखरेप्रतीत नाहीं. ३२ टवाळ--मा, सा. ३३ सीनसाळ--मा; सिनसाळ--सा.
 ३४ तयांचें--मा, सा. ३५ पंडुसुता--सा. ३६ ही--मा, सा. ३७ वाग्मर्ही--सा.
 ३८ वंद्य--मा; वंद्यु--सा. ३९ 'तो' चि--मा, सा. ४० तया--सा; मा. ४१
 एकासी--सा; येकासी--मा. ४२ उपयोगा--सा.

गेले । किंबहुना जिंभाके । ज्ञान हिं तेणें^३ ॥ १४१ ॥ असो
हे बहू बोलणें । वानिजैल तो कवणें । जें^७ भवरुखु हा जाणे ।
उशि ऐसी ॥ १४२ ॥

अधश्चोर्ध्व प्रसृतास्तस्य शाखाः गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः ॥

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥२॥

मग ययां चि प्रपंचरूपा । अर्धःशाखिया पादपा । डाहा-
लिया जाती उमपा । ऊर्धा हिं उजू ॥ १४३ ॥ आणि अर्धि
फाकलीं डोले^९ । ऊर्धि हिं तिष्टति मूलें । तयां तळिं पंघले ।
वेळुं पालो ॥ १४४ ॥ ऐसे जें आर्धी । ह्याणितले उपक्रमी ।
ते^{२३} पारियसे सुगमी । बोलि^{२४} सांघो^{२५} ॥ १४५ ॥ तरी बद्धमूलें
अज्ञानें । महदादिकीं शासनें । वेदांची थोरवणें ।^{३२} घेउनियां
॥ १४६ ॥ परि अर्धि तवं स्वेदज । जारजे उद्भिज

१ जियाले-मा, मा. २ ही-सा, मा. ३ ल्याचेनि-सा. ४ हे असो-सा.
५ बहु हे-मा. ६ वानिजेल-सा. ७ जो-मा, सा. ८ भवरुख-मा, सा.
९ उशि-रा. १० या-मा. ११ अधोशाखिया-सा. १२ दाहाळिया-मा,
सा. १३ उर्धाही-मा, सा. १४ अर्धी-मा, सा. १५ डोले-मा, सा. १६ तियें
होती मूलें-मा; सा. १७ तयां ही-मा; सा. १८ तळीं-मा; सा. १९ पघळे-
२० वेल-सा. २१ पालवु-मा; सा. २२ तेंही-सा, मा. २३ पारियस-मा.
परिसे-सा. २४ बोलीं-सा, मा. २५ सांघो-मा. सांगो-सा. २६ तरी-म,
सा. २७ बद्धमूल-सा. २८ महदादिकीं-सा, मा. २९ शासनें, सा. ३० वेदांचीं
मा, सा. ३१ थोरवने-मा, सा. ३२ घेऊनिया-मा, सा. ३३ अर्धी-मा,
आर्धी-सा. ३४ जारजोद्भिज-मा; जारज उद्भिज-सा.

मणिजं । हे बुढौनि महाभुज । उँठिति च्वाहिं ॥ १४७ ॥ च्याँ
 एकएकांचेन अनगटें । चौरासी लक्ष धाफुटे । तेव्हलिं जीवाशाखाँ
 फांटे । सैध चि होति ० ॥ १४८ ॥ प्रसवतुं शाखा सरलिया ।
 नानासृष्टि डाहालिया । आडफांटति मालिया । जातींचिया १४९
 स्त्रीपुरुषनपुसकें । हे व्यक्तिभेदांचे टके । आंदोलति आंगिकें ।
 विकारभारें ॥ १५० ॥ जैसा वर्षाकालु गगनी । पल्हैजे नवधनि ।
 तैसें आकारजात अज्ञानि । वेलिं जाये ॥ १५१ ॥ मग शाखांचेनि
 आंगभरें । लवोनि गुंपति परस्परें । गुणधोभाचें वारें । उदयजति
 ॥ १५२ ॥ तथ तेषां अचाटें । * तिहिं ठांइ हा फांटे । गुणाधेन
 झडझडाटें । ऊर्ध्वमूलु ॥ १५३ ॥ ऐसा रजाचियां झुलुकां ।
 झडाडितां आंगलिका । मनुष्यजातिशाखाँ । थोरावति
 ॥ १५४ ॥ तियाँ ऊर्ध ना अर्धि । भांझारि चि कोंदाकोंदि ।

१ अंडज-सा. २ बुढौनि-मा, सा. ३ उठती-सा. ४ चारी-सा;
 चाही-मा. ५ यया-सा; या-मा. ६ एकैकाचेनि-सा. ७ अणगटें-मा; आण-
 गटें-सा. ८ चौच्यासी लक्षधा फुटे-मा; चौच्याशीं लक्षधा फुटे-सा. ९ ते
 वेळीं-सा, मा. १० होती-सा, मा. ११ प्रसवती-सा. १२ सरळिया-मा, सा.
 १३ डाहाळिया-सा, मा. १४ आडफांटती-मा; आड फुटती-सा. १५ पुछु-
 मा, १६ आंदोलती-मा, सा. १७ विकारभारभारें-सा. १८ वर्षाकालु-मा, सा.
 १९ पाल्हैजे-मा, सा. २० नवधनी-मा, सा. २१ अज्ञानी-मा, सा.
 २२ घेली-मा, सा. २३ जाये-मा; जाय-सा, २४ शाखांचेन-मा. २५ आंग-
 भारें-सा. २६ लवोनि-मा, सा. २७ गुंपती-मा; गुंपती-सा. २८ उदयजती-
 सा. * या ओवीचा दुसरा चरण तिसरा व तिसरा दुसरा, म्हणून माडगांघकर
 च साखरेप्रतीत दिला आहे. २९-तिहीं-सा, मा. ३० ठायीं-मा. ३१ ऊर्ध्वमूलु-
 मा; ऊर्ध्वमूल-सा. ३२ झुलुका-मा, सा. ३३ आंगलिका-मा, सा. ३४ मनुष्य-
 जाती-सा. ३५ थोरावती-मा, सा. ३६ तया-मा. ३७ ऊर्धी-मा, सा.
 ३८ अर्धी-सा, मा. ३९ भांझारी-मा, सा. ४० कोंदाकोंदी-मा, सा.

आडफांटति खादीं । चतुर्वर्णांचां ॥ १५५ ॥ तेथ विधि-
निषेधीं सपलव । वेदवाक्यांचे अभिनव । पालव डोलति
वरव । आणिति तियां ॥ १५६ ॥ अर्थकामपसरे । अंग्रवर्णे
घेतीं थोरें । तेथ क्षणिकें पदांतरें । इहभोगार्चीं ॥ १५७ ॥
तेथ प्रवृत्तिचेनि वृद्धिलोभें । खांखरैजति शुभाशुभें । नाना
कर्मांचे खांबे । नेणो केतीं ॥ १५८ ॥ तेवि चि क्षणें भोग
मागिलें । वडति देहांची बुडसलें । तंव पुढां वाढु पेलें ।
नवेयां देहांचां ॥ १५९ ॥ आणि शब्दादिक सुहावे । साहजें
रंगें हवावें । विषयपल्लव नवे । नीचें होति ॥ १६० ॥ ऐसे
रजोवात प्रचंडें । मनुष्यशाखांचे मांदोडे । वाढति तो एथ रूढे ।
मनुष्यलोकु ॥ १६१ ॥ तैसां रजांचा तो वारा । नावेक धरी
वोसरां । मग वाजो लागे घोरा । तमाचा जो ॥ १६२ ॥
तेधवां इयाचि मनुष्यशाखा । नीच वासना अधि देखां ।

१ आडफांटती-मा; आड फूटती-सा, २ खांदी-मा, सा. ३ चतुर्वर्णांच्या-
सा. ४ विधिनिषेध-सा. ५ सपल्लव- मा, सा. ६ डोलती-मा, सा. ७ आणितो
८मा; नीच-सा. ८ तया-मा; नवे-सा. ९ अर्थु कामु पसरे सा. १० अग्रवर्ने-मा,सा.
११ घेती-मा, सा. १२ थोर-मा, सा. १३ क्षणिकें-मा, सा. १४ प्रवृत्तीचेनि-
सा; प्रवृत्तीचेन मा. १५ खांखरैजती-मा; खाकरैजती-सा. १६ कित्ती-मा, सा.
१७ तेवींची भोगक्षयें मागिलें- मा; तेवींचि भोग क्षीणें मागिले-सा. १८
देहांतींची-मा, सा. १९ वाढी-सा. २० देहांची -मा, सा. २१ सहज- मा, सा.
२२ नीचचि-मा; नित्य--सा. २३ होती-सा, मा. २४ रजावातें-सा. २५
वाढती-मा; सा. २६ मनुष्यलोक-सा. २७ तैसाचि-मा, सा. २८ तो रजाचा-
सा. २९ वोसारा-मा. ३० याचि-मा; याचिया-सा. ३१ अधी-सा, मा.

पाल्हेजति डालुका । कुकर्माचिंथा ॥ १६३ ॥ अप्रवृत्तिचे
 खणुवाले । फोंक निगति सरले । घेत पान पालव डालें ।
 प्रमादिची ॥ १६४ ॥ बोलति निषेध नियमें । जिया रुयजुः
 सामे । तो पाला तेयां घुमे । टकेयां वरि ॥ १६५ ॥ प्रति-
 पादिति अभिचार । आगम जे परमार । ते हिं पानिं घेति
 पसर । वासनावेलि ॥ १६६ ॥ तंव तंव होति थोरांडे ।
 अकर्माची तलबुडे । आणि जन्मशाखा पुढपुढे । घेति धांवा
 ॥ १६७ ॥ तेथ चांडालींदि निकृष्टा । दोषजातींचा थोर
 फांटा । जाल पडे लागे कर्मभ्रष्टां । भुलोनियां ॥ १६८ ॥
 पशु पक्षी सूकर । व्याघ्र वृश्चिक विखार । हे आडशाखानिकर ।
 थोरांवेती ॥ १६९ ॥ परि ऐसियां शाखा पांडवा । सर्वांगि हि
 नीच नवा । नरकभोगु यावा । फळांचा तो ॥ १७० ॥ आणि

१ पाल्हेजती-मा; पाल्हेजती-सा. २ डाहाळिका; डालुका-मा. ३ कुकर्माचां
 मा. ४ अप्रवृत्तीचे-मा, सा. ५ खणुवाळे-मा, सा. ६ कोंभ-सा. ७ निघती-
 सा. ८ सरले-मा, सा. ९ डोळे-मा, सा. १० प्रमादाचीं-मा, सा. ११ जया-
 मा. १२ ऋचायजुःसामें-मा, सा. १३ तयां-मा, सा. १४ वरी-मा,
 सा. १५ प्रतिपादिति-मा, सा. १६ अधिचार-सा. १७ तिहीं-सा;
 तेहि-मा. १८ पानीं-मा, सा. १९ वासनावेलीं-मा, सा. २० होती-
 मा. सा. २१ तळबुडे-मा, सा. २२ पुढेपुढे-सा. २३ घेती-मा, सा.
 २४ धांव-मा, सा. २५ चांडाळींदि-सा, मा. २६ दोषजातींचा-सा.
 २७ जाळ-मा. सा. २८ पडे-सा. मा. २९ भुलोनियां-सा. ३० सूकर-
 मा, सा. ३१ आडशाखाप्रकार-सा, ३२ पैसु घेती-सा. ३३ ऐशा-सा.
 ३४ सर्वांगीही-सा. ३५ नरकभोग-सा; निरयभोग-मा. ३६ फळांचा-
 मा, सा.

हिंसाविषय पुढारिं । कुकर्मसंगे धुरुं धरी । जन्म वरि अगारीं ।
वाढती चि असे ॥ १७१ ॥ ऐसीं होंति तरु तृणें । लोह लोष्ट
पाखाणें । इया खांदिया तेविं जाणें । फलें हें चि ॥ १७२ ॥
अर्जुना गा इया परीं । मनुष्यां लागौनि अवधारीं । वृद्धि
स्थावरान्त वेन्हीं । अधोशाखांची ॥ १७३ ॥ ल्हणौनि जें माणुसे
डालें । इयें चि जाणें अधीं मूळें । एथौनि मंग पधले । संसारतरु
॥ १७४ ॥ येन्हवि उर्ध्वे पार्था । मुदल मूळें पांतां । अधि-
चिया मध्यस्था । शाखा इया ॥ १७५ ॥ परि तामसीसात्त्विकिं ।
सुकृत दुष्कृतात्मिकिं । विरूढति इया शाखीं । अधोर्धीचां
॥ १७६ ॥ आणि वेदत्रयीचेयां पाना । नैए अन्यत्र लागौं
अर्जुना । जे मनुष्ये वांचौनु विधाना । विषो नाहिं ॥ १७७ ॥
ल्हणौनि तनुमानुषा । इया उर्ध्वमूळौनि शाखा । तन्ही कर्म-

१ पुढारिं-सा, मा. २ धूर-मा, धुर-सा. ३ जन्मवरी-मा, सा. ४ आगारी-
मा, सा. ५ ऐसे-सा; ऐसां-मा. ६ तृण-मा, सा. ७ पाषाण-मा, सा. ८ या-
मा; इया-सा. ९ तेवींचि-सा. १० जाण-मा, सा. ११ फळेंही-मा; सा. १२
अवधारीं-सा; या परीं-मा. १३ इया परीं-सा. १४ वरी-सा, मा. १५ म्हणोनि-
सा. १६ मनुष्यडालें-मा; मनुष्यडालें-सा. १७ ये चि-मा; तियें-सा. १८
जाणवीं-मा. सा. १९ अधींची-मा, सा. २० मूळें-मा. सा. २१ जे-मा;
हा-सा. २२ पधळें-मा, सा. २३ संसारतरु-मा, सा. २४ येन्हवीं-मा;
सा. २५ उर्ध्वे-मा, सा. २६ मूळ-सा, मा. २७ पाहातां-सा; पाहतां-मा.
२८ अधींचिया-मा. सा. २९ सुकृतदुष्कृतात्मकीं-मा, सा. ३० विरूढती-
मा, सा. ३१ या-मा, सा. ३२ शाखीं-मा, सा. ३३ अधोर्धींचिया-सा.
३४ वेदत्रयाचिया-सा. ३५ नये-सा. मा. ३६ लागीं-मा, सा. ३७ मनुष्या-
सां. ३८ वांचूनि-मा, सा. ३९ नाहीं-मा. सा. ४० म्हणोनि-सा. ४१ उर्ध्व
मूळौनि-सा. मा. ४२ जरी शाखा-सा; जन्ही शाखा-मा. ४३ तन्ही-मा, सा.

वृद्धिसि देखां । इया चि मूळें ॥ १७८ ॥ आणि आणिकां
 हिं झाडिं । शाखा वाढतां मूळें गाढिं । मूळें गाढें तंव वांढि ।
 पैसुं आथि ॥ १७९ ॥ तैसं चि ययां शरीरां । कर्म देहसंसारा ।
 आणि देह तंव व्यापारा । नां ह्यणो नैए ॥ १८० ॥ म्हणोनि
 देहें मानुषें । इयें मूळें होति^{२२} न चुके । ऐसें जगज्जनकें ।
 बोलिलें तें ॥ १८१ ॥ मग तमाचें तें दारुण । थिरावलेयां
 वाउधाण । सत्वाची सूटे सत्राण । वाहुटली ॥ १८२ ॥ तें
 इया मनुष्याकारा । मूळि सुवासना निर्गति आरा । घेउनि
 सुटति कौभारा । सुकृतांकुरी ॥ १८३ ॥ उकलतेन उन्मेखें ।
 प्रज्ञाकुशलतेचां तिखें । डिरिया रिगति निमिखें । बांबलैजौनि^{३४}
 ॥ १८४ ॥ * तेथ मेधारसें सगर्भ । आस्थापत्रिं सवांब । सरले
 निगति कौभ । सद्बृत्तिचे ॥ १८५ ॥ सदाचारांचिया सहसा ।

१ कर्मवृद्धीसि-मा; कर्मवृद्धीसि-सा. २ इचेंचि-सा. ३ मूळें-मा, सा.
 ४ आनीं-मा, सा. ५ तन्ही-मा; तरी सा. ६ झाडीं-मा. सा. ७ मूळें-मा,
 मुळें-सा. ८ गाढीं मा, सा. ९ मूळ-मा, सा. १० वाढी-मा, सा ११ पैस-सा.
 १२ आथी-मा, सा. १३ यां-मा; इया-सा. १४ शरीरां-मा. १५ कर्म
 तंव-मा; कर्म तंव-सा. १६ देहा संसरा-मा; देहा संसारा-सा. १७ व्यापारां-
 मा. १८ ह्यणोचि-सा. १९ नये-मा सा. २० म्हणोनि-सा. २१ मूळें-सा, मा.
 २२ होतीं-मा, सा. वाउधण-मा. २० सुचे-मा. २५ वाहुटली-मा, सा.
 २६ यांचि-मा, सा. २७ मनुष्याकारा -मा. २८ मुळीं -मा, सा.
 २९ निगती -मा; निघती-सा. ३० घेऊनि-मा, सा. ३१ फुटती-मा, सा.
 ३२ कौबारा-मा, सा. ३३ उकलतेनि-सा. ३४ प्रज्ञाकुशलतेचि-सा; प्रज्ञा-
 नकुशलतेचीं निघती-मा, सा. ३६ बांबलैजौनि-मा; बाबलैजुनी-सा.
 * " मतीचे सोट वावें । घालिती स्फूर्तीचेन थावें । बुद्धिप्रकाशु घे धावें । विवेका-
 चेनि ॥ " ही ओवी माडगांडकर व साखरेंप्रतीत वरील १८४ व १८५ मध्ये
 अधिक दिली आहे. ३७ आस्थापत्रीं-मा, सा. ३८ सबोंब-मा, सा. ३९ सरले
 मा; सरळ-सा. ४० सद्बृत्तीचे-मा, सा.

टके उठिती बहुवसा । घुमघुमिति घोसां । वेदपक्षांचां ॥१८६॥
 शिष्टागमनविधाने । विविधयागविताने । तिये पानावरि
 पाने । पांजरति ॥ १८७ ॥ ऐसां यमदर्मि घोसालियां ।
 उठिति तपाचिया डाहालियां । देति^३ वैराग्यशाखा कौवलियां ।
 वेल्हाळपणे ॥ १८८ ॥ विशिष्टां व्रतांचे फोक । धीरांचां
 अणगटि तीखें । जन्मवेगे उर्धमुखें । उंचावती ॥ १८९ ॥
 मांजि वेदांचां पाला दाट । तो करी विद्यांचां झडझडाट ।
 जंव वाजे अचाट । सत्वानिलु तो ॥ १९० ॥ तेथ धर्मडाहाल-
 बाहाळि । दीसति जन्मशाखा पौलवी । तिया आडफुटती ।
 फळीं । स्वर्गादिकीं ॥ १९१ ॥ पुढां उपरतिरांगें लोहिर्वि ।
 धर्ममोक्षाची शाखा सरली । लाहंतलाहात नीचें नवी ।
 वाढती चि असे ॥ १९२ ॥ पै रविचंद्रादि ग्रहवर । पितृ

१ टका-मा, सा. २ उठती-सा. ३ घोषां-मा, सा. ४ वेदपद्यांचां-मा;
 वेदपद्याच्या-सा. ५ शिष्टागमविधाने-मा; सा. ६ इये-सा. ७ पालेजती-
 सा. ८ ऐशा-सा. ९ यमदर्मी-मा, सा. १० घोसालियां-मा, सा. ११ उठती
 सा. १२ डाहाळिया-मा, सा. १३ देती-मा, सा. १४ कवळिया-मा,
 कौवलिया-सा. १५ वेल्हाळपणे-मा, सा. १६ धीराच्या-सा. १७ तिख-
 मा, सा. १८ उर्ध्वमुख-मा, सा. १९ माजी-मा; २० वेदाचा-सा; वेद-
 ऋचा-मा. २१ सुविद्येचा-सा. २२ सत्वानिलु-मा, सा. २३ धर्मडाळ-
 बाहाळीं-सा; धर्मडाळबहाळीं-मा. २४ दिसती-मा, सा. २५ सरळी-मा,
 सा. २६ फळीं-मा, सा. २७ उपरतीं रांगें-मा, सा. २८ पाल्वी-मा,
 सा. २९ लाहलाहात-मा; पाल्हाजत-सा. ३० नित्य-सा.

ऋषि विद्याधर । हे आडशाखा प्रसर । पैसु घेंति ॥ १९३ ॥
 एया हि हूनि उंचपडे । गूढले फळाचेनि बुडे । इंद्रादिक ते
 मांदोडे । थोर शाखांचे ॥ १९४ ॥ मग तेया हि उपरि
 डांहालिया । तंपोज्ञानि उंचावलिया । मरीचिकश्यपादिया ।
 उपरिशाखा ॥ १९५ ॥ एवं पालोवालि उत्तरोत्तरु । उर्धशाखांचा
 ही पैसारु । बुडि साना अग्रि थोरु । फळाढ्यपणे ॥ १९६ ॥
 वरि उपरिशाखा हि पाठी । एति फलभार जे किरीटी ।
 ते ब्रह्मेशांत अणगटि । कौम निर्गति ॥ १९७ ॥
 फळाचेनि अञ्जलिपणे । ऊर्ध्व वोवांडैल दुणे । जंव
 माघौते बैसणे । मूळि चि होए ॥ १९८ ॥ प्राकृतां तंहीं
 रुखां । जे फळे दाटिली होये शाखा । ते वोवांडिली देखां ।
 बुढांसि ए ॥ १९९ ॥ तरि जेथौनि हा आघवा । संसारतरुचा

१ प्रकार-मा, सा. २ घेती-मा, सा. ३ यांहीपासौनि-मा; याहीपासून-सा.
 ४ उचवडे-मा, सा. ५ गुढले-मा. ६ फळांचेन-मा; फळाचेनि-सा. ७ बुडे-मा;
 सा. ८ ही-मा, सा. ९ डाहाळिया-मा. सा. १० तपोज्ञानी-मा, सा. ११
 कश्यपादि इया-मा. सा. १२ उपरी-मा, सा. १३ माळोवाळी-मा, सा. १४
 ऊर्ध्वशाखांचा मा; सा. १५ हा शब्द साखरेप्रतीत नाही. १६ बुडी-मा, सा.
 १७ अग्रि-मा, सा. १८ फळाढ्यपणे-मा, सा. १९ वरी-मा, सा. २० ही-मा,
 सा. २१ येती-मा, सा. २२ फळभार-मा, सा. २४ अणगटी-मा, सा. २५
 निघती-मा, सा. २६ फळांचेन-मा; फळाचेनि २७ वोझेपणे-मा, सा. २८
 ऊर्ध्व-सा. २९ वोवांडैल-मा; वोवांडे-सा. ३० दुणे-मा, सा. ३१ मूळींचि-
 सा, मूळींचि-मा. ३२ होये-मा; होय-सा. ३३ प्राकृताही-सा. ३४ तरी-सा.
 ३५ रुखा-सा. ३६ फळे-मा, सा. ३७ दाटली-मा, सा. ३८ होय-मा, सा. ३९
 वोवांडली-मा, सा. ४० बुढांसि-मा, सा. ४१ ये-मा, सा. ४२ तैस-मा, सा.
 ४३ जेथूनि-सा. ४४ तरुचा-मा, सा.

उठावा । तियें मूळिं टेंकति पांडवा । वाढतीं ज्ञानें ॥ २०० ॥
 ह्यणौनि ब्रह्मेशाना परौतें । वाढणें नाहिं जीवार्ते । तेथीनि
 मग वरौते । ब्रह्म चिं किं ॥ २०१ ॥ परि हें असो ऐसे ।
 ब्रह्मादिक तें आंगवसे । उर्ध्वमूला सरिसे । न तुकति गा
 ॥ २०२ ॥ आणिकं हिं शाखा उपरता । जिया संनकादि
 नामें विख्याता । तिया फळिं मूळिं नाडळतां । भरलिया
 ब्रह्मिं ॥ २०३ ॥ ऐसीं मनुष्या लोंगौनि जाणावी । उर्ध्व ब्रह्मादि
 शेष पालवी । शाखांची वाढि बरवी । उंचावे पै ॥ २०४ ॥
 पार्था उर्ध्विचेया ब्रह्मादि । मनुष्यत्व चि होएँ आदि । ह्यणौनि
 इयें अधि । ह्यणितलीं मूळें ॥ २०५ ॥ एवं तुज अलौकिकु ।
 हा अधोर्धशाखु । सांगितला भवरुंखु । उर्ध्वमूल ॥ २०६ ॥
 आणि अधिचीं हीं मूळें । उपरतिं दांविळीं सविळें ।

१ मूळीं—सा, मा. २ वाढतेनि—सा. ३ ब्रह्मेशानपरौतें—मा. ४ नाहीं—मा;
 सा. तेथूनि—मा, सा. ५ कीं—मा, सा. ६ उर्ध्वमूला—मा, सा. ७ तुकती—
 मा, सा. ८ ही—मा, सा. ९ संनकादिक—सा. १० फळीं—मा, सा. ११
 मूळीं—मा, सा. १२ नाडळतां—मा; नाडळतां—सा. १३ ब्रह्मीं—मा, सा. १४
 पासूनि—सा. १५ उर्ध्वीं—मा, सा. १६ वाढी—मा, सा. १७ उर्ध्विचेया—
 मा; उर्ध्विचेया—सा. १८ ब्रह्मादी—मा. १९ होय—मा, सा. २० आदीं—मा,
 २१ यें—मा. २२ अधीं—मा, सा. २३ मूळें—मा, सा. २४ अधोर्धशाखु—मा,
 सा. २५ सांगितला—मा, सा. २६ उर्ध्वमूल—मा, सा. २७ अधींची—मा, सा.
 २८ मूळें—मा, सा. २९ उपरतीं—मा, सा. ३० परिसविली—सा. ३१ बळें—सा;
 सविळें—मा.

आतां परियसै उन्मूले । कैसेनि हा ॥ २०७ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते । नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलं । असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥

परि तूझा हान पोटी । ऐसें गमैल करीटी । जे एवडे
झाड उत्पाटी । ऐसें काई असे ॥ २०८ ॥ के^१ ब्रह्माचर्यां सेवट^१
वे^{१२}हीं । उ^{१३}र्ध शाखांची थोगी । आणि मू^{१४}ले तव निराकारि^१ । उ^{१६}र्धि
असे ॥ २०९ ॥ हा स्थ^१ावरां हिं त^१ळिं । फां^१कतसे अधिचां ड^१ालिं ।
मा^{२२}जि धांवतसे दूजां मू^{२४}ळिं । मनुष्यरूपिं ॥ २१० ॥ ऐसा गाढा
आणि अ^{२६}फाटु । कोण^{२७} करी यथा सेव^{२९}टु । तरि झ^{३०}ने हा हलव^{३१}टु ।
धरिसी भा^{३२}अ ॥ २११ ॥ पै^{३३} हा उन्मलावेयां दोख^{३४} । सायास^{३६}
चि का^{३९}इसे । का^{३९}इ बा^{४०}ला बांगुलु देशे । देव^{४१}हडां वा^{४२}हे ॥ २१२ ॥
गंधर्वदुर्ग कां न पाडावे । का^{४३}इ शशविषाण मोडावे । हो-
आवे मग तोडावे । खपुष्प किं^{४५} ॥ २१३ ॥ तैसा संसार^{४६} हा

१ परियस-मा; परिस-सा. २ उन्मले-मा. ३ तुझ्या-सा; ४ हन-मा, सा,
सा, ५ पोटी-मा, सा. ६ गमेल-सा. ७ येवडे-मा, सा. ८ कायि-मा, सा.
९ की-सा. १० ब्रह्मयाचां-मा; ब्रह्मयाच्या-सा. ११ शेवट-मा, सा. १२ वरी-
सा. १३ उर्ध्व-मा, सा. १४ मूळ-मा, सा. १५ निराकारी-मा, सा. १६ उर्धी-
मा, सा. १७ ही-मा, सा. १८ तळीं-मा, सा. १९ फाकत असे-सा. २० अधी-
च्या-सा; अधीचां-मा. २१ डालीं-सा, मा. २२ माजी-मा २३ दुजा-मा.
२४ मुळीं-मा सा २५ मनुष्यरूपीं-मा, सा. २६ अफाट-सा. २७ आता
कोण-मा, सा. २८ या-मा. २९ शेवटु-मा, सा. ३० झगे-मा; झणि-सा.
३१ हळवटु-मा, सा. ३२ भावो-मा, सा. ३३ परि-मा; तरि-सा. ३४ उन्मूळा-
वया-सा, ३५ दोषे-मा, सा. ३६ येथ-सायासचि-मा, सा. ३७ कायिसे-
मा, सा. ३८ कायि-मा; काय-सा. ३९ बाळा-मा, सा. ४० बागुल-सा.
४१ दवडावा-मा, सा. ४२ आहे-मा, ४३ कायि-मा; कायी-सा. ४४ कायि-मा;
काय-सा, ४५ की - मा; सा, ४६ संसार मा,

वीरा । रुंखुं नाहिं साचोकारा । मा उन्मूळनिं दरारा । काइसा
 तेंही ॥ २१४ ॥ आही सांगितली जे परी । मूलडांहालांची
 उजिरी । तें वांझेचें घर भरें । लेकुरवें जैसीं ॥ २१५ ॥ कां
 काजति चेइलेपणीं । स्वमिचि तिये बोलणीं । जैसी जाण ते
 कहाणी । दुबलेयाची ॥२१६॥* ह्यणौनु पै धनंजया । आही
 वानिली ते^{१६} रूपमायां । कासविणचेनि तुपें राया । उंगरिलें
 ॥ २१७ ॥ मूळ^{२१} अज्ञानिं तें^{२२} चिं^{२२} लटिकें । मा तयाचें काज
 केतुकें । ह्यणौनु संसाररुखु संतिकें । वाओचि पै ॥२१८॥ आणि

१ रुंख-मा; रुख-सा. २ उन्मळणीं-मा; उन्मूळणीं-सा. ३ कायिसा- मा,
 सा. ४ तरी- मा. सा. ५ सांगितली- मा; सा. ६ मूळ डाळांची-मा, सा. ७ उजरी-
 मा; सा. ८ वांझेचीं-मा. ९ घरभरी मा, सा. १० लेकुरें-सा. ११ काय-सा.
 १२ स्वप्नीचीं-मा; सा. १३ दुगळी चि हे-मा; दुगळीचि ते-सा. * या २१६
 ओवीनंतर “ वांचूनि आम्ही निरूपिले जैसें । याचें अचळ मूळ तैसें । आणि
 तैसा चि हा जरी असे । साचोकारा ॥ ” व “ तरी कोणाचेन संतानें । निफ-
 जती या उन्मळणें । काय फुंकिलयां गगनें । जाइजैल गा ॥ ”-या दोन ओव्यां
 माडगांवकर व साखरेप्रतीत अधिक दिल्या आहेत. १४ ह्यणौनि-मा, सा.
 १५ वानिलें-मा, सा. १६ तें-मा, सा. १७ रूप माया,-मा, सा. १८
 कासवीचेनि- मा, सा. १९ तुपें-मा, सा. २० वोगरिलें-मा; वोगरिलें जैस-सा.
 *या २१७ ओवीनंतर “ मृगजळाची गा तळीं । तियें दिठी दुरौनु चि न्याहाळीं ।
 वांचूनि तेणें पाणियें साळी केळी । लाविसी, काई ॥ ”-ही ओवी माडगांवकर व
 साखरप्रतीत आधेक आहे. २१ मूळ-मा; सा. २२ अज्ञानचि तंव- मा; सा.
 २३ कार्य-मा, सा. २४ हें केतुकें मा, सा. २५ ह्यणौन-मा; ह्यणौनि-सा.
 २६ संसाररुख-मा, सा. २७ सतुकें-सा. २८ वाओचि-मा, सा.

अंतु यया नाहिं । ऐसे वाखाणिजे जें काहिं । तें
 हिं साच चि पाहिं । परी एकी ॥ २१९ ॥ तंरि
 प्रबोधे जंव नोहे । तंव नीदे कांइ अंतु आहे । किं
 रांति सरैल पाहे । तेयां आरौतें ॥ २२० ॥ तेविं जंव
 पार्था । विवेकु नुधवी माथा । तंव अंतु नाहीं अश्वत्था ।
 भवरूपा एयां ॥ २२१ ॥ * तैसचि हा अनादि । ऐसीं आहे
 शास्त्री । ते आलुकी नोहे नुरोधि । बोलौतें एयां ॥ २२२ ॥ +

१ या-मा. २ नाहीं मा, सा. ३ बोलिजे-मा, सा. ४ जें कां-मा.
 ५ कांहीं-मा, सा. ६ तेंही-मा, सा. ७ पाहो-मा, सा. ८ येके-सा; ९ परी-
 सा; येकी-मा. १० तरी-मा, सा. ११ प्रबोधु-मा, सा. १२ निद्रे-मा, सा. १३
 कायि-मा, सा. १४ कीं-मा, सा. १५ रात्री-मा, सा. १६ न सरे तंव न पाहे-
 सा. न सरे तंव पाहे-मा. १७ तथा-मा, सा. १८ तैसा-मा, सा. १९ अंत-मा.
 २० नाहीं-मा, सा. २१ या-मा; यया-सा. * या २२१ ओवीनंतर
 “ वाजते वारे निवांत । न राहती जेथिचे तेय । तंव तरंगता अनंत । ह्यगावी
 चि कीं ॥ व “ म्हणौनि सूर्यु जें हारपे । तें मृगजळाभासु लोपे । कां प्रभा
 जाय दीपे । माल्हावलेनि ॥ व “ तैसें मूळ अविद्या खाये । तें ज्ञान जें उभं
 होये । तें चि या अंतु आहे । येहवीं नाहीं ॥ ” अशा तीन ओंव्या
 माडगांवकर व साखरेप्रतीत अधिक दिल्या आहेत. २२ तेवीं चि-मा, सा.
 २३ अनादी-सा. २४ ऐसी ही-सा. २५ आर्था-सा. २६ तो-सा. २७ आलु-
 मा. सा. २८ नव्हे-मा. २९ अनुरोधी-मा, सा. ३० बोल तथा-मा; बोलौतें
 यया-सा. + या २२२ ओवीनंतर “ जे संसारवृक्षठाई । साचोकारा तंव नाहीं ।
 मा नाहीं तथा आदि काई । कोणा होईल ॥ ” व “ जो साचु जेथौनि उपजे ।
 तयांत आदि हें साजे । आतां नाहीं चि तो म्हणिजे । कोठौनि पां ” ॥ या दाने
 ओंव्या माडगांवकर व साखरेप्रतीत अधिक दिल्या आहेत.

जन्मे ना होए । ऐसयां सांघों कॅव्हणी माए ।
 एया लागि नाहिपणें आहे । अनादि हा ॥ २२३ ॥*
 आदि ना अंतुं स्थिति । ना रूप ययासि आथि । काइसी
 कुंथाकुंथी । उन्मूलनी गा ॥ २२४ ॥ आपुलयां अज्ञानां

१ म्हणौनि जन्मेना-सा, मा. २ तैसया-मा; ऐसिया-सा. ३ सांगों-
 मा, सा. ४ कवणी-मा; कवण-सा. ५ माये-मा, सा. ६ यालागीं-मा, सा.
 ७ नाहींपणेचि-मा, सा. ८ होये-सा. *या २२३ ओवीनंतर "वांझेचया लेंका ।
 केंची जन्मपत्रिका । नर्भी निळी भूमिका । कें कल्पू पां ॥ व्योमकुसुमा पांडवा ।
 कवणु देंदु तोडावा । म्हणौनि नाहीं ऐसया भावा । आदि चि केंची ॥" जैस
 घटाचें नाहींपण । असत चि असे केलेनविण । तैसा समूळ वृक्ष जाण ।
 अनादि हा ॥ अर्जुना ऐसेन पाहीं । आदि अंतु यासी नाहीं । माजी स्थिति
 आभासे कांहीं । परि टवाळ तें ॥ ब्रह्मगिरीहूनि न निगे । आणि समुर्दी ही
 किर न रिगे । तरी माजी दिसे वाउगें । मृगांवु जैस ॥ तैसा आद्यंतीं किर
 नाहीं । आणि साचही नव्हे कहीं । परि लटिकेपणाची नवाई । पढियासे गा ॥
 नाना रंगीं गजबजे । जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे । तैसा नेणतयां आपजे । आहे
 ऐसा ॥ ऐसेन स्थितांचियेन वेळें । भुलवी आज्ञानाचे डोळे । लाघवी हरी
 मेखळें । लोक जैसा ॥ आणि नव्हती चि श्यामिका । व्योमीं दिसे तैसी चि
 दिसों का । तरी दिसणें ही क्षणा एका । होये जाये ॥ स्वप्नींही मानिलें
 लटिकें । तरी निर्वाहो कां एक सारिखें । तेवीं आभास हा क्षणिके । रीति चि
 गा ॥ देखतां आहे आवडे । घेऊं जाइजे तरी नांतुडे । जैसा टिकु कीजे माकडे ।
 जळामाजी ॥ तरंगभंग सांडी पडे । विजू ही नुपकरे होडें । आभासासि तेणें
 पाडें । होणें जाणें गा ॥ जैसा ग्रिध्मशेषींचा वारा । नेणिजें समोर कीं पाठिमोरा ।
 तैसी स्थिति नाहीं तखरा । मध्यु या ॥ " या तेरा ओव्या माडगांवकर व
 साखरेप्रतीत अधिक दिल्या आहेत. ९ एवं आदि-मा, सा. १० अंत-मा, सा.
 ११ यासी-मा. १२ आथी-मा, मा. १३ आतां कायसी-मा, सा. १४
 उन्मूलणी-सा. उन्मूलणी-मा १५ आपुलया-मा, १६ अज्ञानासाठीं-मा, सा.

साठि । नव्हतां थांवला किरीटी । तरी^१ आत्मज्ञानाचेनि
लोटीं । खांडेनि गा ॥ २२५ ॥ वांचौनि ज्ञानेन विण एकें ।
उपाये करिसि तेतुके । तिहिं^६ गुंपसि अधिकें । रुंखिं^{१०} इयें
॥ २२६ ॥ मग केतिकीं^{११} खांदोखांदीं । येयां^{१३} हिंडावें उंधिं^{१४}
अंधिं । म्हणौनि मूळ^{१६} चि अज्ञान छेदीं । सम्यग्ज्ञानें ॥ २२७ ॥
येन्हविं^{१७} दोरिएचेयां^{१९} उरगा । डांगां^{२१} मेलवितां पै गा । तो
वाओचि फारु गा । केला होए ॥ २२८ ॥ तरावेया मृगज-
ळाची गंगा । डोणी लागी^{२७} धावतां दांगा । माजि वाहले
बुडिजे पै गा । सांचे^{३०} जेविं^{३१} ॥ २२९ ॥ तेविं^{३२} नाथिलेयां^{३३}
संसारा । उपाइं^{३४} जाचतेया वीरा । आपणपे लोपे वारा ।
विकोपीं^{३६} जाए ॥ २३० ॥ म्हणौनि स्वप्निचेयां^{३९} धाया । ओखदें
चेओ^{४०} धनंजया । तेविं^{४३} अज्ञानमूळां^{४४} येया । ज्ञान चि खड्ग

१ तरी आतां-मा; तरि आतां-सा. २ आत्मज्ञानाच्या-सा. ३ लोटीं-मा,
सा. ४ खांडेनि-मा, सा. ५ वांचूनि-मा, सा. ६ ज्ञानेविण-मा सा.
७ उपाय करिसी जितुके-मा, सा. ८ तिहीं-मा, सा. ९ गुंपसि-सा. १० रुंखीं-
मा; रुखीं-सा. ११ किती-मा, सा. १२ खांदोखांदीं-मा, सा. १३ यया-
सा; या-मा. १४ ऊर्धी-मा सा. १५ अर्धी-मा, सा. १६ मूळ-मा, सा.
१७ सम्यक्ज्ञाने-मा, सा. १८ येन्हवीं-मा, सा. १९ दोरियेचेया-मा; दोरी-
चिया-सा. २० डांग - सा. २१ मेलवितां-मा, सा. २२ वावोचि-मा; शिणुचि-
सा. २३ भारु-मा; वाउ-मा. २४ होय-मा, सा. २५ तरावया-मा, सा. २६ मृग-
जळाची-मा, सा. २७ लागीं-मा, सा. २८ माजी-मा. २९ वाहले-मा; वोहळे-
सा. ३० साच-सा ३१ जेवीं- मा. ३२ तेवीं-मा. ३३ नाथिलिया-सा. ३४
उपारीं-मा, उपाई-सा ३५ जातेया-मा; जाचतया-सा. ३६ विकोपीं-मा, सा.
३७ जाये-मा; जाय-सा. ३८ म्हणोनि-मा, सा. ३९ स्वप्निचेया-मा, सा.
४० भया-मा. ४१ वोखद-मा; ओखद-सा. ४२ चेवोचि-मा, सा. ४३
तेवीं-मा. ४४ अज्ञानमूळा-मा, सा. ४५ या-मा.

॥ २३१ ॥ परि तेंचि लीला परजवें । तैसें वैराग्याचें नीचं
 नवें । अभंग बल होआवें । बुद्धीसि गा ॥ २३२ ॥ उठि-
 लेनि वैराग्ये एणें । त्रिवर्गु हा कैसां संडणें । जैसें वंमौनियां
 सुणें । आतां चि गेलें ॥ २३३ ॥ हा ठाऊं पांडवा । पदार्थ-
 जातीं आघवा । विटवीं तो होआवा । वैराग्यं लोटु ॥ २३४ ॥
 मग देह^{११}अहंतेचें दळें । सांडुनि एके वेळें^{१५} । प्रत्यग्बुद्धिकरवालें ।
 हातवसावें ॥ २३५ ॥ निसलें विवेकुसाहणें । जे ब्रह्मास्मिबोधे
 सणाणे । मग पुरतेन बोधे उठणें । एकलें चि ॥ २३६ ॥
 परि निश्चयाचिये मुठी बल । होआवेया ऐकि दोनि वेळें ।
 मग तुलावै अतिचोखालें । मननवेन्ही ॥ २३७ ॥ पांठ
 हांतियरां आपणयां । निदिध्यासें एक जालेयां । पुढां नुरेलें
 घाया । पुरतें गा ॥ २३८ ॥ तें आत्मज्ञानाचें खाडें ।

१ हा शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाही. २ वळ-मा, ३ जेणें- मा,
 सा. ४ हा त्रिवर्गु-मा, सा. ५ कां ऐसा-मा; ऐसा-सा. ६ सांडणें-मा, सा.
 ७ वमुनियां-मा, सा. ८ ठावोवरी-मा; ठाववरी-सा. ९ विटवी-मा, सा.
 १० वैराग्यलाटु-मा; वैराग्यलाटु-सा. ११ देहाहंतेचें-मा, सा. १२ दळें-मा,
 सा. १३ सांडुनि-मा, सा. १४ एकोचि—सा. १५ वेळे-मा, सा. १६ प्रत्यक्-
 बुद्धिकरतळें-मा, सा. १७ निसलें-मा; निसळें-सा. १८ विवेकसाडणें-मा,
 सा. १९ पुरतेनि-सा. २० उठणें-सा. २१ निश्चयाचें-मा, सा. २२ मुष्टिवळ-
 सा. २३ पाहावें-मा, सा. २४ एकदोनी-मा; एकदोन-सा. २५ वेळ-मा,
 सा. २६ तुलावें-मा, सा. २७ अतिचोखाळ-मा, सा. २८ मननवेरी-मा;
 मननवरी-सा. २९ पाठी-मा, सा. ३० हातियेरा-मा; हातियेरां-सा.
 ३१ आपणयां-सा. ३२ जालयां-मा; जालिया-सा. ३३ दुजें नुरेल-
 मा; सा.

अद्वैतप्रभेचेनि वाढें । नेंदील उरों कव्हणी कडे । भववृक्षासि
 ॥ २३९ ॥ * तेव्हालि उर्ध कां ऊर्ध मूल । ना अधिचें हान
 शाखाजाल । तें कहीं चि न दीसे^१ मृगजळ । चांदिणां जेवि
 ॥ २४० ॥ ऐसेन^२ गा वीरनाथा । आत्मज्ञानाचिया खड्डलता ।
 छेदूनियां भवाश्चत्था । उर्ध्वमूलाते^३ ॥ २४१ ॥ मग इदंतेसि वळले ।
 मीपणें विण डाहागले । तें रूप पाहिजे आपुले । आपण चि ॥ २४२ ॥
 परि दर्पणाचेनि आधारें । एक चि करुनि दूसरें । मुख पांति
 गवारें । तैसें नका हो^४ ॥ २४३ ॥ * आपणचि आपणयाते^५ ।
 पाहिजे जें अद्वैतें । तें ऐसें होए^६ निरुतें । बोलिजतुं असे ॥ २४४ ॥

१ अद्वैतप्रभेचेन-मा; अद्वैत प्रभेचें निवाडें-सा. २ कवणी-मा; कवणे-सा.
 ३ भववृक्षासी-मा; भववृक्षासि-सा. * या २३९ ओवीनंतर " शरदागर्भीचा
 वारा । जैसा केर फेडी अंबरा । कां उदेल रवि आंधारा । घोटु भरी ॥ नाना
 उपवहु होतु खेवो । नुरे स्वप्न संभ्रमाचा ठावो । स्वप्रतीतिधारेचा वाहो । करील
 तैसें ॥ " या दोन ओव्या माडगांवर व साखरेप्रतीति अधिक दिल्या आहेत. ४
 तेव्हां-मा, सा. ५ ऊर्ध्व-मा, सा. ६ ऊर्ध्वी मूल-मा; अधोमूल-सा. ७ अधिचें-
 मा, सा. ८ हन-मा, सा. ९ शाखाजाल-मा, सा. १० कांहीं-मा, सा. ११
 ११ दिसे-मा, सा. १२ मृगजळ-मा, सा. १३ जेवीं-मा. १४ ऐसेनि-सा.
 १५ छेदूनियां-मा; छेदूनियां-सा. १६ ऊर्ध्वमूलाते-मा. सा. १७ वळले-मा,
 सा. १८ जें मीपणें विण-मा, सा. १९ आपले-सा. २० दर्पणाचेन-मा.
 २१ करुनि-मा; करुन-सा. २२ पाहती-मा; पाहाती-सा. २३ गवारें-मा;
 गव्हारें-सा. २४ नको-मा, सा. २५ हे-मा. * या २४३ ओवीनंतर " हें
 पाहाणें ऐसें वीरा । जैसा न मोडलेयां विहिरा । मग आपुलयां उगवीं झरा ।
 भरोनि ठाके ॥ नातरी आटलयां अंभ । निजविंबीं प्रतिविंब । निहटे कां नभीं
 नभ । घटाभावीं ॥ नाना इंधनांशु सरलयां । वन्हि परते जेवीं आपणपयां ।
 तैसें आपेआप धनंजया । न्याहाळणें जें गा ॥ जिभे आपुली चवी चाखणें ।
 चक्षू निज बुबुळ देखणें । आहे तया ऐसें निरीक्षणें । आपुलें पै ॥ कां प्रभेसी
 प्रभा मिळे । गगन गगनावरी लोळे । नाना पाणी भरलें खोलें । पाणियाचिये ॥ "
 या ओव्या अधिक आहेत. २६ आपणयाते-मा, सा. २७ होय-मा, सा. २८ बोलिजतुसे-मा.

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं । यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ॥

तमेवचाद्यं पुरुषं प्रपद्ये । यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

जें पाहिजेतेन विणें पाहिजे । कांहीं नेणतां चि
जाणिजे । आद्यपुरुषुं ह्याणिजे । जेयां ठायार्ते ॥ २४५ ॥ तेथ
उपाधिचां वोथ्या । घेऊंनि श्रुती धांवति जीभां । मग नांवा-
रूपाचां वड्या । करिती वायां ॥ २४६ ॥ पै भवस्वर्गा
उबगले । मुमुक्षु योगज्ञाने बळघले । पुंडुती नैयो^१ इर्यां निगाले ।
पैजा जेथ ॥ २४७ ॥ संसाराचेथां पायां पुढां । पळती वीत-
राग होडां । ओलंडोनि ब्रह्मपदाचा कर्मकडा । घालति मत्गां
॥ २४८ ॥ अहंतादिभावां आपुलेयां । झाडा देऊंनि आघवेया ।
पत्र घेति^२ ज्ञानिये जेयां । मूलघरांसि ॥ २४९ ॥ जिये कां
वस्तुचे नेणणे । आणिलें जगा थोर जाणणे । नांहीं तें चि^३
नांदविलें जेणे । मी तूं जर्गि ॥ २५० ॥ पै जेथौनि^४ हे
एव्हडी । विश्वपरंपरेची वेलांडी । वाढती आंस जैसी कोरडी ।

१ पाहिजेतेन—सा. २ वीण—मा, सा. ३ कांहीं—मा. सा. ४ नेणणां—
मा, सा. ५ आद्यपुरुषु—मा; अद्यपुरुष—सा. ६ कां ह्याणिजे—सा. ७ जया—मा, सा.
८ तेथही—मा, सा. ९ उपाधांचा—मा, सा. १० घेऊंनि—मा, सा. ११ श्रुति—
मा, सा. १२ उधविति—मा; उभविति—सा. १३ जिभा—मा, सा. १४ नाम-
रूपाचा—मा, सा. १५ योगज्ञाना—मा, सा. १६ पुढती—सा. १७ न यो—मा, सा.
१८ या—मा. १९ संसाराचिया—मा, सा. २० पळती—मा, सा. २१
ओलांडोनि—मा, सा. २२ घालिती—मा, सा. २३ आपुलियां—सा. २४ देऊंनि—
मा, सा. २५ घेती—मा, सा. २६ जया—सा. २७ मूलघरांसि—मा, सा. २८
वस्तुचे—मा सा. २९ नाहीं—मा, सा. ३० हा शब्द माडगांवर व साखरे-
प्रतीत नाहीं. ३१ जर्गी—मा, सा. ३२ जेथुनी—सा. ३३ येवढी—मा, सा.
३४ वेलाडी—सा, ३५ आशा—मा, सा.

निर्देवाची ॥ २५१ ॥ * पार्था तें वस्तु पहिलें । आपणपें पै
 आपुलें । पाहिजे जैसें हिवलें । हिवं^२ हिवें ॥ २५२ ॥ आणिक^३
 हिं एक तेयां । उलखणें असे धनंजया । तरि जेयां कां
 भेटलेयां । ऐणें चि नाहि ॥ २५३ ॥ परी तेयां भेटति ऐसें ।
 जें ज्ञानें सर्वत्र सरिसें । महाप्रलयांबुचें जैसें । भरलेपणें ॥ २५४ ॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥

द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंगैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

जेयां पुरुषांचें मनं । सांडोनि गेलें मोहमानं । वरिखां अतिं^{१६}
 जैसे घन । आकाशातें ॥ २५५ ॥ निकवडेर्यां निष्ठुरा । उब-
 गिजे जेविं^{२२} सोइरां । तैसे नांगवति विकारां । वेटाळों जे
 ॥ २५६ ॥ फळती केलि^{२७} उन्मले । तैसी आत्मलाभें प्रबळें ।
 तेयांची क्रिया ढालें ढालें । गळती आहे ॥ २५७ ॥ आंगि

* साखरेप्रतीत २५० व २५१ या ओव्यांत व्यत्यास झाला आहे. १
 हिवलें-मा, सा. २ हिव-मा, सा. ३ आणीकही-मा, सा. ४ तया-मा, सा.
 ५ वोळखण-मा, सा. ६ तरी-मा, सा. ७ जया-मा, सा. ८ भेटलिया-
 सा. ९ येणें-मा, सा. १० नाहीं-मा, सा. ११ परी-सा. १२ तया-
 मा, सा. १३ भेटती-मा, सा. १४ महाप्रळयांबुचे-सा; महाप्रळयांबु-मा.
 १५ भरलेपणें-मा. १६ जयां-मा; जया-सा. १७ कां मन-मा; सा.
 १८ सांडुनीं-मा, सांडोनि-सा. १९ मोह मान-सा. २० वर्षातीं-मा, सा.
 २१ निकवडया-मा; निकवडया-सा. २२ जवीं-मा. २३ सोयिरा-मा;
 सोयरा-सा. २४ नांगवती-मा. नागवती-सा, २५ विकारां-मा, सा.
 २६ वेटाळ-मा; सा. २७ फळती-मा, सा. २८ केळी-मा, सा. २९
 उन्मळे-मा; उन्मूळें-सा, ३० प्रबळें-मा, सा. ३१ जयांची-मा; जयाची-
 सा. ३२ ढालेंढालें-मा, सा. ३३ गळती-मा, सा. ३४ आंगी-मा. सा.

लागलेयां रुंखिं । देखौनि सैरा पळति पक्षी । तैसें सांडिले
असेखिं । विकल्पिं जे ॥ २५८ ॥ आइकें सकळदोषवृणी ।
अंकुरैजति मेदिनी^{१०} । तिये भेदबुद्धिची काहाणी । नाहिं जेयां-
ते ॥ २५९ ॥ सूर्योदया सरिसी । राति पळौनि जाई आपैसी ।
गेली देहाहंती तैसी । अविद्ये सर्वे ॥ २६० ॥ आयुष्यहीनां
जीवाते । देह^{२०} सांडी जेविं^{२१} अवचिते । तेविं^{२३} निदसुरे द्वैते ।
सांडिले^{२४} जे ॥ २६१ ॥ लोहाचे सांकडे परिसा । न जोडे आंधारु
रवि जैसा । द्वैतबुद्धिचा तैसा । जेयां दुकळ ॥ २६२ ॥ आगां
सुखदुःखाकारे । द्वंद्वे देहियां जिये गोचरे । तिये जेयां समोहरे ।
होति^{३४} चि ना ॥ २६३ ॥ स्वामिचेया राज्य कां मरण । नोहे^{३५}
हर्षशोकासि कारण । प्रबोधलेयां जाण । जिया परी ॥ २६४ ॥
तैसें सुखदुःखरूपि । दादि जे पुण्यपापि । नेघपिजति सर्पि ।

१ लागल्यां-मा; लागलिया-सा. २ रुंखीं-मा; रुखीं-सा. ३ देखानि-सा. ४
पळती-मा, सा ५ अशेखीं-मा, सा. ६ विकल्पीं-मा, सा. ७ आइकें-सा. ८
सकळ-मा, सा. ९ अंकुरिजती-सा. १० जिये मेदिनी-सा. ११ भेदबुद्धीची मा,
सा. १२ नाहीं-मा. सा. १३ जयांते-मा; जयाते-सा. १४ रात्री-मा, सा. १५
पळौनि-मा. पळोनि-सा. १६ जाये-मा; जाय-सा. १७ आपैसी-मा, सा.
१८ देहाहंता-मा, सा. १९ पै आयुष्यहीना-मा, सा. २० शरीर-मा, सा.
२१ सांडी-मा, सा. २२ जेवीं-मा. २३ तेवीं-मा. २४ सांडिले-मा, सा.
२५ आंधारु-मा, सा. २६ रवी-मा. २७ द्वैतबुद्धीचा-मा, सा. २८ सदा-मा,
सा. २९ दुकळ-मा; दुकळ जया-सा. ३० अगा-मा, सा. ३१ देहीं पां-मा;
देहीं-सा. ३२ जेयां कां-मा; जयां कां-सा. ३३ समोरे-मा, सा. ३४ होती-
मा, सा. ३५ स्वप्नीचे-मा, सा. ३६ नव्हे-मा; ३७ उपवढल्यां-मा; उपवढ-
लिया-सा. ३८ सुखदुःखरूपीं-मा, सा. ३९ द्वंद्वीं-मा, सा. ४० पुण्यपापीं-
मा, सा. ४१ नेघविजती-मा; न घेपिजती-सा. ४१ सर्पी-मा, सा.

गरुड जैसा ॥ २६५ ॥ आणि अनात्मवर्गु नीर । सडूनि
 आत्मरसाचें क्षीर । चरताति जे सविचार राजहंस ॥ २६६ ॥
 जैसा वरिखौनु भूतळि । आपुला रसु अंशुमाली । माघुंता
 आणी रश्मिजाळि । विवासि चि ॥ २६७ ॥ तैसें आत्मभ्रांति
 सांठि । वस्तु विखुरली वारें वांठि । ते एकवटिति आत्मदृष्टि ।
 अखंड जे ॥ २६८ ॥ किंबहुना आत्मयाचां निर्धारि । जयां
 विवेकु शुद्ध अंतरि । गंगेचा अंध सागरि । बुडाला जैसा
 ॥ २६९ ॥ * पै आघवें चि जालेपणें । नुरेचि जयां अभिला-
 खणें । जैसें यथैनि पन्हा जाणें । नाहिं आकाशासि ॥ २७० ॥
 जैसा आंगिचा डोंगरु । नेघे कोण्हीं वजिं अंकुरु । तैसा मनीं

१ गरुड—मा, सा. २ जैसे—सा. ३ अनात्मवर्ग—मा, सा. ४ सांडूनि
 मा, सा. ५ वर्षीनि—मा, सा. वर्षीनि—सा. ६ भूतळीं—मा, सा. ७
 आपला—सा. ८ रस—मा. ९ अंशुमाली—मा; सा. १० मागौता—सा.
 ११ रश्मिजाळीं—मा, सा. १२ विवासी—मा, सा. १३ आत्मभ्रांतीसाठीं—
 मा, सा. १४ विखरली—मा. १५ वारें वांठीं—मा; वारा वांठीं—सा. १६
 एकवटित—मा. १७ ज्ञानदृष्टि—मा; ज्ञानदृष्टी—सा. * ही २६९ ओवी
 माडगांवकर व साखरेप्रतीत ' किंबहुना आत्मयाचां । निर्धारिं विवेकु जयांचां ।
 बुडाला बोधु गंगेचा । सिंधू जैसा ” ॥ अशा फरकानें दिली आहे.
 १८ आपुलेपणें—सा. १९ जयां—मा, सा. २० अभिलाषणें—सा.
 २१ यथैनि—सा; यथैनि—मा. २२ नाहीं—मा, आकाशा—सा. २३ आका
 शासी—मा; नाहीं—सा, २४ अग्नीचा—मा, सा, २५ कोणी—सा, २६ बीज
 अंकुर—सा. २७ मनीं—मा, सा.

जैयां विकारु । उदैजे नां ॥ २७१ ॥ * हें केतीं बोलो असं-
घडें । जेविं परमाणु नुरे वायू पुढें । तैसें विषयांचें नावडे ।
नांव जैयां ॥ २७२ ॥ एवं जे जे कोण्ही ऐसे । केले ज्ञानहुताशें ।
तेथ मिल्ति ते तेसैं । हेमिं हेम ॥ २७३ ॥ तेथ हाणिजे
कोण्ही ठांड । ऐसैं पुसशील जर्हि काहिं । तरिहें तें तें
पद नाहिं । वेचु जैयां ॥ २७४ ॥ दृश्यपणें देखिजे । कां
ज्ञेयत्वे जाणिजे । अमुकें ऐसैं हाणिजे । तें जें नोहे ॥ २७५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न च पावकः ॥

यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

पै दीवैयांचेयां बंबालि । कां चांदु हान उजली । हें कांइ
बोलो अंशुमाली । प्रकाशी जें ॥ २७६ ॥ तें आघवें चि दीसणें ।

१ जयां-मा, सा. २ उदयजेना सा. * या २७१ ओवीनंतर " जैसा
काढिल्यां मंदराचळु । राहे क्षीराब्धि निश्चळु । तैसा नुठी जया सळु । कामो-
मांचा ॥ चंद्रमा कळीं घाला । न दिसे कोण्हीं आंगीं वोसांवल । तेवीं अपे-
क्षेचा अवखळा । न पडे जैयां ॥ " या दोन ओव्या माडगांवकर व साखरे-
प्रतीत अधिक आहेत. ३ किती-मा, सा. ४ बोलूं-सा. ५ असांघडें-मा; असां-
गडें-सा. ६ जेवीं-मा. ७ विषयांचें-मा; सा. ८ नांवचि-मा, सा. ९
जया-सा. १० कोणी-मा, सा. ११ ज्ञानख्यहुताशें; ज्ञानामिहुताशें-सा.
१२ ते तेथ मिल्ती-सा. १३ जैसैं-मा; सा. १४ हेमीं-मा, सा. १५
कवणे-सा. १६ ठार्यां-मा; ठाई-सा. १७ ऐसैं ही पुससीं कांहीं-मा, सा.
१८ परिते ते तें पद गा नाहीं-मा; तरि तें पद गा नाहीं-सा. १९ जया-मा,
सा, २० नव्हे-मा, सा. २१ दिवियाचां-मा; दीपाचिया-सा. २२ बंबाली
मा, सा, २३ कां चंद्र हन जे उजळीं-मा; सा. २४ कायि-मा, काय-सा,
२५ अंशुमाली-मा. सा. २६ दिसणें-मा, सा.

जैयेंतें कां नेदेखणे । विश्व आभासतसे जेणें । लंपालेनि
 ॥ २७७ ॥ जैसे सिंपीपणें हारपे । तंव तंव खरें होए रूपें ।
 कां दोरी लोपतां सांपे । फारां होइजे ॥ २७८ ॥ तैसिं चंद्र-
 सूर्यादि थोरें । इयें तेजें जियें फारें । तियें जयाचेनि आंधारें ।
 प्रकाशति ॥ २७९ ॥ ते वस्तु किं तेजोराशि । सर्वभूतात्मक
 सरिसी । चंद्रसूर्याचां मानसीं । प्रकाशे जे ॥ २८० ॥ ह्यणानि
 चंद्रसूर्य कडवसां । * पडति वस्तुचेयां प्रकाशा । ययालागि
 तेज जे तेजसां । तें वस्तुचें अंग ॥ २८१ ॥ आणि जैयाचेयां
 प्रकाशीं । जग हारपे चंद्रार्केसिं । चांदि ऋखें जैसिं । दिनोदई
 ॥ २८२ ॥ ना तरि प्रबोधलिये वेळे । स्वप्निं मालवे ।
 कां नुरे चि सांजोले । मृगतृष्णिका ॥ २८३ ॥ तैसा जैया
 वस्तुचां ठाईं । कोण्ही चि कां आभासु नाहिं । तें

१ जयाचें—सा. २ न देखणे—सा. ३ भासतसे—मा, सा.
 ४ लंपालेनी—सा, सा. ५ सिंपीपण—मा, सा. ६ होय—मा, सा. ७ रूपें—मा, सा.
 ८ फार—सा. ९ तैसीं—मा, सा. १० आंधारें—मा, सा. ११ प्रकाशती—मा, सा.
 १२ कीं—मा, सा. १३ तेजोराशी—सा. १४ चंद्रसूर्याच्या—सा. * पडती—मा,
 सा. १५ वस्तूच्या—गा, सा. १६ यालागीं—मा, सा. १७ वस्तूचें—मा, सा.
 १८ अंग—मा. १९ जयाचां—मा; जयाच्या—सा. २० प्रकाशीं—मा, सा. २१
 चंद्रार्केसीं—मा, सा. २२ सचंद्रें ऋक्षें जैसीं—मा; सचंद्र नक्षत्रें जैसीं—मा.
 २३ दिनोदयीं—मा, सा. २४ तरी—सा. २५ प्रबोधलिये—मा, सा. २६ वेळे—मा,
 २७ ते स्वप्नींची डिंडी मावळे—मा, सा. २८ सांजवेळे—मा, सा. २९ जिये—
 सा; जया—मा. ३० वस्तूच्या—मा, सा. ३१ ठायीं—मा, सा. ३२ कोण्हीच—
 सा. ३३ नाहीं—मा, सा.

माझें निजधाम पाई । पाटाचें गा ॥ २८४ ॥ पुढुतीं
जेथं गेले । नेघति चि कां माघौतीं वाउलें । महोदधी
मीनेले । स्रोत जैसे ॥ २८५ ॥ कां लवणाची कुंजरी ।
सूदली साती सागरीं । होए ना माघारी । परतौनु गा
॥२८६॥ नाना गेलियां अंतराळां । न एंति^{१२} चि वन्हिज्वाळां ।
नाहिं तसलोहोनि जळा । निर्गणें जैसे^{१७} ॥२८७॥ तेविं^{१६} मजसि
एकवट । जाले^{२१} ज्ञानें चोखट । तेयां पुनरावृत्तीची वाट ।
मोडोनुं ठेलीं^{२४} ॥२८८॥ एथ प्रज्ञापृथिवियेचा राउं^{२६} । पार्थु
ह्मणे जी जी पसावो^{२७} । विनंतिए एकिए देवो^{२९} । चित्तुं
देतुं^{३१} ॥ २८९ ॥ तरि देवसि स्वयें एक होती^{३३} । माघौतें जे

१ पाहीं-मा, सा. २ पुढती-सा. ३ जे तेथ-सा. ४ नेघती मागुत
पाउलें-मा; ते न घेतीचि माघौतीं पाउलें-सा. ५ मिनलें-मा; कां मिनलें-सा.
६ लवणाचिया-मा. ७ सुदालियां लवणसागरीं-ना; सूदलिया लवणसागरीं-
सा. ८ होये-मा; होयचि-सा. ९ परती जैसी-मा, सा. १० गेलया-मा.
११ अंतराळा-मा, सा. १२ येती चि-मा, सा. १३ वन्हिज्वाळा-मा, सा.
१४ नाहीं-मा, सा. १५ जळा-मा, सा. १६ निघणें-सा. १७ जेवीं-मा;
जेविं-सा. १८ तेवीं-मा. १९ मजसीं-मा, सा. २० एकवाट-मा, सा.
२१ जे जाले-सा; जाले जे-मा. २२ तयां-मा, सा. २३ पुनरावृत्तीची-मा, सा.
२४ मोडली गा-मा, सा. २५ येथ-मा; तेथ-सा. २६ प्रज्ञापृथ्वीचा-मा, सा.
२७ रावो-मा, सा. २८ महापसावो-मा; पसावो-सा. २९ परि विनंतिये एकीं
देवो-मा; परि विनंती एकीं देवो-सा. ३० चित्त-मा. सा. ३१ देतु-मा, सा. ३२
तरी-मा, सा. ३३ होती-मा, सा.

नैयंति । ते देवसि भिन्न आथि । अभिन्न वा ॥ २९० ॥ जैर्ही
भिन्न चि अनादिसिद्ध । तैर्हि नैयंति हें असंबद्ध । जे फुलीं
लागले षट्पद । काइ फुलें चि होतु ॥ २९१ ॥ पै लक्ष्याहनि
अनारिसे । बाण लक्ष्य सिवौनि^१ जैसे । माघौते पडति तैसे ।
एति^२ चि ते पै ॥ २९२ ॥ ना तैरि तू चि ते स्वभावे । तैरि
कँहणें कँहणासि मिलौवे । आपणेयांसि चि^३ रूपावे । शस्त्रें
केवि^४ ॥ २९३ ॥ ह्यणौनि तुजसि अभिन्नां जीवां । तुझा
संयोगु वियोगु देवा । नै^५ बोलौ अवेवा । शरीरेंसि ॥ २९४ ॥
आणि जे^६ सदा वेगले तुजसि । तयां मिलणें नाहि कोणेंहे देशि^७ ।
मा यति^८ नैयंति हे कायिसी । वार्या बुद्धि ॥ २९५ ॥ तैरि कोण
गा ते तूतें । पावौनि नैएति^९ माघौते । हे विश्वतोमुखा मार्ते ।

१ न येती-मा, सा. २ आथी-मा, सा. ३ जी-मा, सा. ४ जरी-मा;
जरि-सा. ५ तरी-मा, सा. ६ न येती-मा, सा. ७ जे फुलां गेले षट्पद-
मा, सा. ८ फुलें चि होतु पां-मा; ते फुलें चि होती का-सा. ९ लक्ष-
मा; लक्षी-सा. १० शिवौनि-मा, सा. ११ मागुते-मा, सा. १२
पडती-मा, सा. १३ येतीचि ते-मा, सा. १४ तरी-मा. १५ तरी-
मा. १६ कोणें-मा; कोण सा. १७ कोणासीं-मा; कोणेसीं-सा. १८
मिलौवे-मा, सा. १९ आपणयासी-मा, सा. २० आपण-सा. २१
रूपावे-मा, सा. २२ केवीं-मा. २३ तुजसीं-मा, सा. २४ तुझा-
मा, सा. २५ नये-मा, सा. २६ शरीरेंसीं-मा, सा. २७ हा शब्द
माडगांधकरप्रतीत नाही. २८ सदा चि-मा. २९ वेगले-मा, सा. ३०
तुजसीं-मा, सा. ३१ तयां-मा, सा. ३२ मिलणें-मा; मिलणी-सा.
३३ नाही-मा, सा. ३४ कोण्हीं-मा; कोणे-सा. ३५ दिसीं-मा; दिवशीं-
सा. ३६ यती-मा, सा. ३७ न येती-मा, सा. ३८ वाय-मा, सा.
३९ तरी-मा, ४० न येती-मा.

बुझावि जी ॥ २९६ ॥ एयां आक्षेपीं अर्जुनाचां । तो शिरो-
मणि सर्वज्ञांचा । तोखला बोधुं शिष्याचा । देखोनियां ॥२९७॥
मग ह्यणे गा महामती । माते पावोनि नैर्यति पुढुती । ते भिन्न
अभिन्न पै^{११} रीती ।^{१३} दोनी आहाति ॥२९८ ॥ जै^{१४} विवेकें खोलें
पाहिजे । तरि मां चि^{१६} ते साहजें । ना आहाचवाहाच दुजे ।
ऐसे^{१९} गमति ॥ २९९ ॥ जैसे पाणियां हि^{२१} वेगळे । आपजतां
दीसति कळोले । येहवि तरि निखलें । पाणी चि तें ॥३००॥
कां सुवर्णा होउनि आने । लेणीं गमति भिन्न । मग पाहिजे
तव सोने । आवें चि तें ॥ ३०१ ॥ तैसे ज्ञानाचिये दीठी ।
माझि अभिन्न चि ते किरीटी । एर भिन्नपणें ते उठी । अज्ञाना
तेंव ॥ ३०२ ॥ साचोकारेनि वस्तुविचारें । कैवें एकासि मज

- १ बुझावीं—मा, सा. २ इये—मा, सा. ३ तोषला—मा, सा. ४ बोध—सा.
५ देखोनियां—सा. ६ महामति—मा. ७ पावोनि—मा. सा, ८ न येती—मा, सा.
९ पुढतीं—सा; पुढती—मा. १० भिन्नाभिन्न—सा. ११ हा शब्द साखरे
प्रतित नाहीं. १२ रीति—मा, सा. १३ दोन्ही—मा; १३ आहाती दोनी—सा.
१४ जै—मा. सा. १५ तरी—मा. १६ तेचि—मा, सा. १७ सहजें—मा, सा.
१८ तरी दुजे—मा; तरि दुजे—सा. १९ ऐसेही—मा, सा. २० गमती—मा, सा.
२१ पाणिया हि—मा; पाणियावरी—सा. २२ वेगळ—मा, सा. २३ दिसती—
मा, सा. २४ कळोळ—मा, सा. २५ येहवीं—मा, सा. २६ तरी—मा, सा.
२७ निखळ—मा; निखळ—सा. २८ सुवर्णाहुनि—मा; सुवर्णाहुनि—सा, २९
गमती—मा. सा. ३० ज्ञानाचिया—मा. ३१ दिठी—मा, सा. ३२ मजसी
मा. सा. ३३ येर—मा, सा. ३४ भिन्नपण—मा, सा. ३५ अज्ञानास्तव—
मा, सा. ३६ आणि साचोकारेन—मा; आणि साचोकारेनि—सा.
३७ मज एकासि—सा.

दूसरें । जें भिन्नाभिन्नव्यवहारें । उमसिजैल ॥ ३०३॥ आघवोंचि
 आकाश सूनि पोटी । बिंब चि जें आते खोटी । तें प्रतिबिंब
 कें उठी । कें रश्मि सिरें ॥३०४॥ कां कल्पान्तिचेया पाणि-
 यां । काइ अर्त भरताति धनंजया । ह्यणौनि केंचे अंश अवि-
 क्रिया । एका मज ॥ ३०५ ॥ परि अर्थांचेनि मेलें^१ । पाणी
 उजू परि वांकुडे जालें । रवी दुजेपणें आलें । तोयबर्गे ॥३०६॥
 व्योम किं चौफळ वांटालें । हें ऐसें काइसेयां हिं^२ मिलें^३ ।
 परि घटमठी वेंटालें^४ । तैसें हिं^५ आधि ॥ ३०७ ॥ हां गां
 नीद्रेचेनि^६ आधारें । काइ एकलेनि जग न भरे । स्वप्निचेनि जें
 अवतरे । रायेपणें ॥ ३०८ ॥ कां मीनलेनि कीडालें । बानि-
 भेदासि ए सांलें^७ । तैसा स्वमाया वेंटालें^८ । शुद्ध जें मी ॥३०९॥

१ दुसरें-मा, सा. २ उमसिजेल-सा. ३ पोटी-मा, सा. ४ कें-मा, सा. ५
 शिरे-मा, सा. ६ कल्पान्तीचेया-मा; कल्पान्तीचिया-सा, ७ काय-मा, सा. ८
 वोत-मा, सा. ९ भरिताती-मा; भरिती-सा. १० ओघाचेनि-सा; वोघाचेन-मा.
 ११ मेलें-मा, सा. १२ पण-मा १३ खी-राज १४ दुजेपण-मा, सा.
 १५ चौफळ की-मा, सा. १६ वाटोळें-मा, सा. १७ कायिसया-मा; कायसया-
 सा. १८ ही-मा, सा. १९ मिले-मा, सा. २० घटमठी-मा, सा. २१ वेंटाळे-
 मा, सा. २२ ही-मा, सा. २३ आधी-सा, मा. २४ हांगा-राज; २५ निद्रेचेनि-
 मा. सा. २६ कायि-मा; काय-सा. २७ स्वप्निचेनि-मा, सा. २८ निनलेनि-सा.
 २९ किडाळें-मा, मा. ३० सोळें-मा, सा. ३१ स्वमार्ये-सा. ३२ वेंटाळें-
 मा; सा.

तैं अज्ञान हें रूढें । तेषें कोहंविकल्याचें मांडे । मग विवरोनि
कीजे फुडें । देहो मीं ऐसें ॥ ३१० ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥

मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ऐसें शरीरा चि ऐवडें । आत्मज्ञान वेगळें पडे । तो माझा अंशु
ऐसें आवडे । थोडेपणें ॥३११॥ समुद्रु कां वायुवसें । तरंगाकारु
उल्लासे । तो समुद्रांशु ऐसा दीसे^१ । सानिवां जेविं^२ ॥३१२॥
तेविं^३ जडाते जीवविता । देहअहंता उपजविता । मी जीउं^४ गमे
पांडुसुता^५ । जीवलोकें ॥ ३१३ ॥ पै जीवाचेयां बोधा ।
गोचरु हौं धांधा^६ । तो जीवलोकशब्दां^७ । अभिप्राउं^८ ॥ ३१४ ॥
आगा उपजणें निमणें । हें साच कांड^९ मानणें । तो जीवलोकु
मी हणें । संसारु हौंन ॥ ३१५ ॥ एवंविधिं^{१०} जीवलोकें । तूं
माते ऐसेयां अवलोकें^{११} । जैसा चांदुं^{१२} कां उदकीं^{१३} । उदकातीतु
॥३१६॥ पै काशिमराचा रवा । कुंकुमावरि पांडवा । आणिकां

१ विवरुनि-मा, सा. २ येवडें - मा, सा. ३ जें आत्मज्ञान-सा० ४ वेगळें-
मा, सा. ५ तें-मा; तैं-सा. ६ समुद्र-मा, सा. ७ वायुवसें-मा, सा. ८ तरंगा-
कार-मा, सा. ९ उल्लासे-सा. १० दिसे-मा, सा. ११ जेवीं-मा. १२ तेवीं-
मा; १३ जीव-मा, सा. १४ पंडुसुता-सा. १५ जीवलोकें-मा, सा. १६
जीवाचया-मा; जीवाचिया-सा. १७ जो हा-मा, सा. १८ धांदा-मा; सा.
१९ जीवलोकशब्दा-मा, सा. २० अभिप्रावो-मा; अभिप्रायो-सा. २१
अगा-मा, सा. २२ साचचि-सा. २३ जें कां-मा, सा. २४ हन-मा, सा. २५
विधे-मा; विध-सा. २६ जीवलोकें-मा, सा. २७ अवलोकें-मा, सा. २८
चंद्र-मा, सा. २९ उदकीं-मा, सा. ३० उदकातीत-मा, सा. ३१ काशमीराचा-
मा, सा. ३२ कुंकुमावरि-मा, सा.

गमे लोहिवां । तो तंरि नव्हे ॥ ३१७ ॥ तैसॅ
 अनादिपणें नोमोडे । मांजि अक्रियत्व न खंडे । परि
 करिता भोक्ता आवडे । ते जाण गा अंत ॥ ३१८ ॥
 किंबहुना आत्मा चोखटु । होउनि प्रकृतीसिं एंक्वटु । बांधे
 प्रकृतिधर्माचा पाटु । आपणपेयां ॥ ३१९ ॥ पै मनादि
 साहीं इंद्रिये । श्रोत्रादि प्रकृतिकार्ये । तिये माझीं ह्यणौनि
 होएँ । व्यापारिं रूढु ॥ ३२० ॥ जैसॅ स्वप्निं परिव्राजें । आपण-
 पेयां कुटुंब होइजे । मग तेर्याचेनि धांविजे । मोहें सैरा
 ॥ ३२१ ॥ तैसॅ^{१९} आपुलिया विस्मृती । आत्मा आपण चि प्रकृती ।
 सरिसां गमोनि पुढुती । तिसिं^{२४} चि भजे ॥ ३२२ ॥ मनोचां
 रथिं वलघे । श्रवणाचेनि द्वारे निगे^{२६} । मग शब्दाचेर्यां रिगे^{३०}

१ तरी—मा, सा. २ अनादिपण—मा, सा. ३ न मोडे—मा, सा. ४ माझें
 मा, सा. ५ खंडे—सा. ६ कर्ता—मा, सा. ७ भ्रांति—मा; भ्रांती—सा,
 ८ होउनि—मा, सा. ९ प्रकृतीसीं—मा, सा. १० एकवाटु—मा. ११
 आपणपयां—मा, सा. १२ मनोसी—मा. १३ होये—मा, सा. १४ व्यापा-
 रीं रूढ—मा, व्यापारारूढ—सा. १५ स्वप्नी—मा, सा. १६ आपणपयां—मा, सा.
 १७ आपण—कुटुंब—मा, सा. १८ तयाचेन—मा, १९ तैसा—मा. सा.
 २० विस्मृति—मा. २१ सारिखा—मा, सा. २२ गमोनि—सा. २३ पुढुती—
 सा. २४ तियेसीचि—सा. २५ मनाच्या—सा. २६ हातीं—मा; रथीं—सा.
 २७ श्रवणाचेन—मा; श्रवणाच्या—सा. २८ निघे—सा. २९ शब्दाचिया—सा.
 ३० रिघे—सा.

राना माजि ॥३२३॥ तो प्रकृतिचा वागौरा । करी त्वचेचिया
 मोहरा । आणि स्पर्शाचिया घोरा । वना जाए ॥ ३२४ ॥
 कोण्हें एके अवसरि । रिगौनि^{१०} नेत्रांचां द्वारि । रूपांचां
 डोंगरीं । हिंडतु असे ॥ ३२५ ॥ कां रचनेचिया वाटा ।
 निगौनि गा सुभटा । रसाचा दरकुटा । भरोनि ठाके ॥३२६॥
 ना तरि एणें चि घाणें । हां मंदशु करी निगवणें । मग
 गंधार्चि दारुणें । आडवें लंघी ॥३२७॥ ऐस^२ देहेंद्रियनायकें ।
 धरुनु मन जावलिके । भोगिजति शब्दादिकें । विखी-
 मरणें ॥ ३२८ ॥

शरीरं यद्वामोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥

परि करितौ भोक्ता ऐसें । हें जीवाचें तें चि^{१०} दीसे । जें शरीरि
 पैस^{२९} । एकाधि^{३०} ॥३२९॥ जैसा आथिला आणि विलासिया ।

१ मार्जी-सा; माजी-मा. २ तोचि-मा, सा. ३ प्रकृतीचा-मा, सा. ४ वागोरा-सा; वागारा-मा ५ स्पर्शाचिया-सा. ६ जामे-मा; जाय-सा. ७ कव्हणें-मा; कोणे-सा. ८ एके-मा, सा. ९ अवसरि-मा, १० रिघोनि-सा. ११ नेत्राच्या-सा. १२ द्वारीं-मा, सा. १३ रूपाच्या-सा. १४ डोंगरीं-मा, सा. १५ सैर हिंडे-मा; सैरा हिंडे-सा. १६ निघोनि-सा. १७ सुभटा-मा, सा. १८ भरोचि लागे-मा; सा. १९ येणें चि-मा, सा. २० देहशु-मा; २१ गंधार्ची-मा, सा. २२ ऐसेन-मा; ऐसेनि-सा. २३ धरुनि-मा; सा. २४ जवळिके-मा, सा. २५ विषयभरणें-मा, सा. २६ कर्ता-मा, सा. २७ दिसे-सा, मा. २८ शरीरी-मा, सा. २९ कां पैसे-मा, सा. ३० येकाधिये-मा, सा.

तै चि अलखों ए धनंजया । जं राज्यसेव्या ठाया । वस्तिसि
 ए ॥ ३३० ॥ तैसा अहंकर्तृत्वाचा वाडु । विषयेंद्रियांचा
 धुमाडु । हा जाणजे तै निवाडु । जै देहो पावे ॥ ३३१ ॥
 अथवा शरीरातें संडी । तन्हीं चित्त इन्द्रियांची तांडी ।
 आर्पणपेया सर्वे कांठि । घेऊनि जांए ॥ ३३२ ॥
 जैसा अपमानिला अतिथि । ने सुकृताची संपत्ति । कां सांख्ये-
 डेयाची गति । सूत्रंतु ॥ ३३३ ॥ नाना मावळतेनि तपने ।
 नेइजति लोकांचि दर्शने । हे असो द्रुते पवने । नेइजे जैसी
 ॥ ३३४ ॥ तेर्वी^{१९} मनः षष्टां ऐयां । इन्द्रियांतें धनंजया । देहरांजु
 ने देहा । पासौनु घालौ ॥ ३३५ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयाननुसेवते ॥ ९ ॥

मंग एथ अथवा स्वर्गि । जेथ देह आपंगी । तेथ तैसि^{२८}

१ वोळखणे मा, सा. २ वस्तीसि-मा, सा. ३ वाडु--सा. ४ कां
 विषयेंद्रियां-मा; कां विषयेंद्रियांचा-सा. ५ देह-मा, सा. सांडी--मा,
 सा. ७ हा शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाही. ८ हे आपणपयां-
 मा, सा. ९ जोडी-सा. १० जाये-मा; जाय-सा. ११ संपत्ति-मा, सा.
 १२ सायखडेयाची-मा; साइखडेयाची-सा. १३ सूत्रंतू-सा. १४
 मावळतेने-मा; मावळतेनि-सा. १५ नेइजती-मा, सा. १६ लोकांचीं-
 मा. सा. १७ दुरुती-सा. १८ निगे-मा. १९ तेर्वी-मा. २० येयां-मा;
 यया-सा. २१ देहराज-मा. २२ पासुनी-मा; पासूनि-सा. २३ गेला-मा. सा.
 २४ येथे-सा. येथ-मा. २५ स्वर्गि-मा; सा. २६ जेथ जें-मा; जेथ
 जेथ-सा. २७ आपंगी-मा, सा. २८ तैसिचि-मा, सा.

चि पुंडुतीं पांगी । मनादिके ॥ ३३६ ॥ जैसा मालहवलेयां
 दिवा । प्रभेसिं जाण पांडवा । मग उजळिजे तेथ तेव्हां ।
 तैसा चि फांके ॥ ३३७ ॥ परि ऐसियां इया राहाटी ।
 अविवेकियांचिये दीठी । एतुलें हें किरीटी । गमेचि गा
 ॥ ३३८ ॥ जे आत्मा देहां आला । आणि विखो एणें चि
 भोगिला । अथवा देहोनि गेला । हें साच चि नां ॥ ३३९ ॥
 येव्हवीं एणें जाणें । करणें हान भोगणें । हें प्रकृतिचें तें ।
 मानियलें ॥ ३४० ॥

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

परि देहाचें मोटकें उभे । चेतना तेथ उपलभे । तिये चळ-
 वलेचेनि लोभें । आला म्हणति ॥ ३४१ ॥ तैसीं चि तियां

१ पुढती-सा. २ पांगी-मा, सा. ३ मनादिक-मा, सा. ४ मालहाविलयां-मा;
 मालवलिया-सा. ५ प्रभेसीं-मा. ६ जाय-मा, सा. ७ उजळिजे-मा, सा. ८
 तेधवा-सा. ९ तरि-सा. १० ऐसिया-मा; ऐसैसिया-सा. ११ अविवेकियांचे-
 सा. १२ दिठी-मा, सा. १३ येतुलें-मा, सा. १४ देहासि-सा. १५
 विषय-मा; विषयो-सा. १६ येणें-मा, सा. १७ देहोनि-सा. १८ मानिती-
 मा, सा. १९ येव्हवीं-मा, सा. २० येणें आणि-मा, सा. २१ कां करणें-मा, सा.
 २२ आणि-मा; हन-सा. २३ प्रकृतीचें-मा, सा. २४ मानियेलें-मा, सा.
 २५ आणि चेतना-मा, सा. २६ उपलभे-मा, २७ चळवळेचेनि-मा, सा.
 २८ मोहें-राज २९ ह्यगती-मा, सा. ३० तया-मा; तयां-सा,

संगति । इंद्रिये आपुलालां अर्थि । वर्त्तति तेया नांव सुभ-
 द्रापति । भोगणे जेया ॥ ३४२ ॥ पाठि भोगक्षई आपैसे ।
 देह गेल्यां ते न दीसे । एथ तंव गेला ऐसे । बोभाति गा
 ॥ ३४३ ॥ पैं खु डोलतु देखावा । तैरि वारा वाजतु
 मानावा । खु नसे तेथ पांडवा । नाहिं चि काइ ॥ ३४४ ॥
 कां अरिसा संमोहरं ठेविजे । आणि आपणपे तेथ देखिजे ।
 तैरि तेंव्हां चि जाला मानिजे । काइ आदि नाहीं ॥ ३४५ ॥
 कां तो परीती केली अरिसा । लोपु जाला तेया आभासा ।
 तैरि आपणपे नाहिं ऐसा । निश्चो करावा ॥ ३४६ ॥ सादु
 तैरि आकाशाचा । परि कपालि पीटें मेघांचा । कां चांदि
 वेगु अभ्राचा । आरोपिजे ॥ ३४७ ॥ तैसें होइजे जाइजे देहे ।

१ अर्थी—मा, सा. २ वर्त्तती—मा, सा. ३ तया—मा, सा. ४ सुभद्रापती—
 जया—मा, सा. ५ पाठी—मा, सा. ६ भोगक्षीण—मा, सा. ७ गेल्या—मा;
 गेलिया सा. ८ दिसें—मा, सा. ९ येथ गेला—मा; तेथे गेला—सा. ११
 बोभाती—सा; बोवती मा. १२ तरी—मा, सा. १३ तेथे—सा. १४ नाहीं—मा,
 सा. १५ तो—मा, सा. १६ गा. मा, सा. १७ समोर—मा, सा. १८ तरी—मा, सा.
 १९ लेघवांचि—मा, सा. २० जालें—मा, सा. २१ कायि—मा, सा. २२ आर्धी—
 मा, सा. २३ नाहीं—मा, सा. २४ हा शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाहीं.
 २५ परता—मा, सा. २६ केल्यां—मा, केलिया—सा. २७ तया—मा, सा. २८
 तरी—मा, सा. २९ नाहीं—मा; सा. ३० निश्चयो—मा, सा. ३१ शब्द—मा,
 सा. ३२ तरी—मा. ३३ कपाली—मा, सा. ३४ पिटें—मा; सा. ३५ चंद्री—
 मा, सा.

ते आत्मसत्ते अविक्रिये । निष्टंकिंति मोहें । आंधले ते गा
 ॥ ३४८ ॥ एथ आत्मा आत्म्याचे ठांड । देखिजे देहाचा
 धर्म देहिं^{१०} । ऐसे देखणे ते पाहिं । आन आहाति ॥ ३४९ ॥
 ज्ञाने कां जयांचे डोले । देखानि^{१५} न रहाति देहिचे^{१७} खोले ।
 सूर्यरश्मिं आणयाले । प्रीष्मि^{२१} जैसे ॥ ३५० ॥ तैस^{२२} विवेका-
 चेनि पैस । जयांची स्फूर्ति स्वरूपिं बैसे । ते ज्ञानिये
 देखति ऐसे । आत्मयाते ॥ ३५१ ॥ जैसे तारांगण भरले ।
 गगनसमुद्रिं भिबले । परि हें^{२९} तुटौनि^{३०} नाहीं पडिले । ऐसे
 निवडे ॥ ३५२ ॥ गगन गगन^{३२} चि आहे । हें आभासतसे
 तें वार्ये । तैसा आत्मा देखति देहे । गंवसिली हि ॥ ३५३ ॥

१ निष्टंकिती-मा, सा. २ गा मोहें-मा, सा. ३ आंधळे-मा, सा. ४ हा
 शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाही. ५ येथ-मा, सा. ६ आत्मयाचां-
 मा; आत्मयाच्या-सा. ७ ठायीं-मा, सा. ८ देहींचा-मा, सा. ९ धर्मु-सा.
 १० देहीं-मा, सा. ११ पाहीं-मा, सा. १२ आहाती-सा. १३ जयांचे-मा;
 जयाचे-सा. १४ डोळे-मा, सा. १५ देखोनि-सा. १६ न राहति-मा; न
 राहाती-सा. १७ देहींचे-मा, सा. १८ खोळे-मा, सा. १९ सूर्यरश्मी-सा. २०
 आणियाळें-मा, सा. २१ प्रीष्मीं-मा, सा. २२ तैसी-मा, सा. २३ विवेका-
 चेन-मा, २४ जयांची-मा, सा. २५ स्वरूपीं-मा, सा. २६ देखती-मा,
 सा. २७ तारागणा-मा; तारांगणीं-सा. २८ गगनसमुद्रीं-मा, सा. २९ तें-
 मा, सा. ३० तुटौनि-मा; तुटोनि-सा. ३१ नाहीं-मा, सा. ३२ गगनीं-मा,
 सा. ३३ आभासे-सा. ३४ देखती-मा, सा. ३५ गवसल्ल ही - मा; गंवसि-
 लाही - सा.

खलालांचेचां लगवर्गि । फेडौनि खलालांचेयां भार्गि ।
 देखिजे चंद्रिका तै^६ उगी । चंद्रि जेर्वि ॥ ३५४ ॥ कां
 थिलर सोखे जैसे । सूर्यो जैसा तैसा^९ असे । देह होंतां जांतां तैसें ।
 देखति^{१०} माते ॥ ३५५ ॥ घट मठ घडले । ते चि पांठि
 मोडले । परि आकाश ते संचले । असत चि असे ॥ ३५६ ॥
 तैसीं^{१६} अखंडे आत्मसत्ते । अज्ञानदृष्टिकल्पिते । 'इये देहे चि'^{१८}
 होंते जाते । जाणति फुडे ॥ ३५७ ॥

यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थिते ॥

यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

चैतन्य चढे ना उंढटे । चेष्टवी ना चेष्टे । ऐसेनि आत्म-
 ज्ञाने चोखटे । जाणति ते ॥ ३५८ ॥ आणि ज्ञान हिं^{२३} आपैते
 होइल । प्रज्ञा परिमाणु हिं^{२४} उगाणा घेइल । सकळ शास्त्रां^{२६} ऐइल ।

१ खळाळाची - मा; खळाळाच्या - सा. २ लगवर्गी - मा; सा. ३ फेडूनि -
 मा; सा. ४ खळाळाचां - मा; खळाळाच्या - सा. ५ भार्गी - मा, सा. ६ कां -
 मा, सा. ७ चंद्रि - मा, सा. ८ जेर्वि - मा. ९ कां नाडर चि भरे शोषे -
 मा; सा. १० सूर्य तो - मा; सूर्यु तो - सा. ११ तैसाचि - सा. १२ होतां -
 मा, सा. १३ जाता - मा; सा. १४ देखती - मा, सा. १५ पांठी - मा,
 सा. १६ तैसें - सा. १७ ये - मा; हे - सा. १८ देहचि - सा. १९
 जाणती - मा, सा. २० वोढटे - मा, सा. २१ ऐसें - मा सा. २२ जाणती -
 मा, सा. २३ ही - मा, सा. २४ परमाणू - मा; सा. २५ ही - मा; सा.
 २६ सकळ - मा; सा. २७ शास्त्रांचे - मा; सा. २८ येईल - मा; सा.

सर्वस्व हातां ॥३५९॥ परि ते व्युत्पत्ति ऐसी । विराक्ते न रिगे
मानसी । तरि सर्वात्मका मजसि । नोहे भेटि ॥ ३६० ॥ पै
तोड भरो कां विचारा । आणि अंतःकरण विषयांसि थारा ।
तरि नातुडे घनुर्द्धरा । त्रिशुद्धि मीं ॥ ३६१ ॥ हां गा अ-
सणांतियांचां ग्रंथि । काइ तुटति संसारगुंति । किं
परिसिलियां पोथि । वाचिली होए ॥३६२॥ *नानां बांधोनियां
डोले । प्राणि लाविजति मुक्ताफलें । तरि तयांचे काइ केलें ।
मोलमान ॥३६३॥ तैसा चित्ति अहंते ठावो । आणि जिभे
सकळशास्त्रांचा सरावो । ऐसेनि कोडी एकी जन्म जावो ।
परि न पविजे मारें ॥ ३६४ ॥ जो एकु मीं कां समस्ति ।
व्यापकु असे भूतजाति । आइके तिये व्यक्ती । रूप करुं ॥३६५॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

१ हाता-मा; सा. २ तरी - मा, सा. ३ मजसी - मा; सा. ४ नव्होचि - मा, सा.
५ भेटि - मा, सा. ६ अंतःकर्णी - मा, सा. ७ तरी - मा, सा. ८ घनुर्द्धरा - मा,
सा. ९ त्रिशुद्धी - सा. १० बोसणातियांचां - मा; बोसणतयाख्या - सा. ११
ग्रंथी - मा, सा. १२ तुटती - मा, सा. १३ संसारगुंती - मा, सा. १४ कीं -
मा, सा. १५ परिसिलियां - मा. १६ पोथी - मा, सा. १७ होये - मा;
होय - सा. १८ डोळे - मा, सा. १९ प्राणी - मा, सा. २० मुक्ताफलें -
मा, सा. २१ तरी - मा; सा. २२ तयांचे - मा, सा. २३ काय - मा, सा.
२४ कळे - मा, सा. २४ मोल मान - मा, सा. २६ चित्ती - मा, सा. २७
ठावो - मा, सा. २८ जिभे - मा, सा. २९ सकळशास्त्रांचा - मा; सा.
३० सरावो - मा, सा. ३१ एक - सा. ३२ जन्मा - मा. ३३ जावो - मा,
सा. ३४ एक - मा, सा. ३५ समस्ती - मा, सा. ३६ व्यापक - मा. ३६
भूतजाती - मा; सा. ३८ एक - सा. ३९ व्याप्ती - मा, सा. ४० करुं -
मा, सा.

तैरि सूर्यासकट आघवी । हे विश्वरचना जे दावी । ते
 दीप्ति माझी जाणावी । आद्यंति हे^१ ॥ ३६६ ॥ जैल सोखुनु
 गेल्यां सविता । उल्हासु पुरवितसे माघौतां । ते चांदिं
 पांडुसुता । जोत्सना माझी ॥ ३६७ ॥ आणि दहन पचन
 सिद्धि । करितसे जे निरवाधि । ते हुताशि तेजोवृद्धि ।
 माझी चि गा ॥ ३६८ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

मी रिगाला असे भूतलिं । ह्यणौनि समुद्रमहाजलिं ।^{२१} हे
 पांसुची टेंपुली । विरे^{२३} चि ना ॥ ३६९ ॥ आणि भूते^{२४} हिं
 चराचरे । हे धरितसे अपारे । ते मीं चि धरिं धरे । रिगौ-
 नियां ॥ ३७० ॥ गगनीं मीं पांडुसुतां । चंद्राचेन मीसें
 अमृता । भरला जालां चालला । सरोवरुं ॥ ३७१ ॥

१ तरी — मा, सा. २ सगट — मा. ३ आद्यंती — मा, सा. ४ आहे — मा,
 सा. ५ जळ — मा. ६ शोषूनि — मा, सा. ७ गेल्यां — मा; गेलिया — सा. ८
 वोल्हांशु — मा; ओलांशु — सा. ९ पुरवीतसे — सा. १० जे माघौता — मा, सा.
 ११ चंद्रां — मा, सा. १२ पंडु — सा. १३ दहन पचनसिद्धि — मा; दहनपचन-
 सिद्धी — सा. १४ करितसे — मा, सा. १५ निरवधी — मा, सा. १६ हुताशीं —
 मा, सा. १७ तेजोवृद्धी — सा. १८ रिगालां — मा; रिगालों — सा. १९ भूतळीं —
 मा, सा. २० महाजळीं — मा, सा. २१ हे — मा, सा. २२ टेंपुळीं — मा, सा.
 २३ विरे — मा, सा. २४ हीं — मा, सा. २५ धरितसे — सा. २६ धरीं — मा. २७
 रिगोनियां सा. २८ गगनीं — मा, सा. २९ पंडु — सा. ३० मीसें मा, सा. ३१
 लों — सा. ३२ चालता — मा, सा. ३३ सरोवर — मा, सा.

तेथौनि फांकाते रश्मिकर । ते पाट पेलौनि अपार । सर्वौषधीचे
आगर । भरितुसे मी ॥ ३७२ ॥ ऐसेनि सस्यादि सकला ।
करी धान्यजाति रसाला । दे अन्नद्वारा जिव्हाला । भूत-
जातां ॥ ३७३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

आणि निफजविलेयां अन्न । परि तैसें केचे पां दीपन ।
जेण जिरौनि^३ समाधान । भोगिति जीव ॥ ३७४ ॥ ह्यणौनि
प्राणिजाताचां घटि । करुनि कंदा वरि आगिठी । दीप्ति
जठरिं किरीटी । मी चि जालां ॥ ३७५ ॥ प्राणापानाचां
जोडमार्ती । फुंकफुंकौनियां अहोराती । आटितसे नेणो
केती^{२४} । उदरमाजि ॥ ३७६ ॥ शुष्के अथवा स्निग्धे । सुपर्के
कां विदग्धे । परि मी चि गा चतुर्विधे । अन्ने पर्ची ॥ ३७७ ॥

१ तेथूनि-सा. २ पेलूनि-मा, सा. ३ सर्वौषधीचे-मा, सा. ४ भरितु असे-
मा; भरित असे-सा. ५ सस्यादिकां-सा. ६ सकळां-मा, सा. ७ धान्यजाती-
मा; धान्यजाती-सा. ८ सुकळा-मा; सुकाळा-सा. ९ जिव्हाळा-मा, सा.
१० निफजविले पां-मा; निपजविले-सा. ११ तरी-मा; तरि-सा. १२ हा
शब्द माडगांवर व साखरेप्रतीत नाही. १३ जिरुनि-मा, सा. १४ प्राणि-
जातांचां—मा. प्राणिजाताच्या—सा. १५ घटी-मा, सा. १६ करुनि-मा,
सा. १७ वरी-मा, सा. १८ दीप्तु-मा; दीप्त-सा. १९ जठर-मा; जठरी-
ही-सा. २० जालो-मा, सा. २१ प्राणापानाच्या-सा. २२ फुंकफुंकौनियां-मा,
सा. २३ आटीतसे-मा, सा. २४ किती-मा, सा. २५ माजी-मा, सा.
२६ एवं-सा.

एवं मीं चि आघवें जन । जना मीं चि जीवन । जीवना मुख्य
 साधन । वन्हि^३ मीं चि ॥ ३७८ ॥ आतां ऐसयाँ वरि काइ ।
 सांघों व्याप्तिची नवाई । एथ दुजें नाहिं चि घेइ^{११} । सर्वत्र
 मीं^{१२} ॥ ३७९ ॥ तरि कैसेन पां वेखें । सदा सुखियें मानुषें ।
 एकें आक्रांत दुःखें । भूतजात ॥ ३८० ॥ जैसें सगलिंए
 पाटणी । एकें चि दीपें दिवेल्लावणी । जालियां कां नदेखणी ।
 उरलीं एकें ॥ ३८१ ॥ ऐसी हान उखिविखि । करितु
 आहासि मानसिकी । परि^{२६} तें हिं परियेस^{२९} नीकी । शंका फेइं^१
 ॥ ३८२ ॥ पै आघवा चि^{३२} मीं^{३२} असें । एथ नाहीं किं^{३५} अनरिसें ।
 परि प्राणियांचां ठांइं उल्लहसे । बुद्धि ऐसी^{३९} ॥ ३८३ ॥ जैसें

१ जनावीहि ते - मा; जनावीहितें - सा. २ जीवनी - मा, सा. ३ वन्हिही-
 मा, सा. ४ ऐसयावरी - मा; ऐसियाहीवरी - सा. ५ काइ - मा, सा. ६
 सांगों - मा, सा. ७ व्याप्तिची - मा, सा. ८ येथ - मा, सा. ९ दुजें - मा,
 सा. १० नाहींचि - मा, सा. ११ घेई - मा, सा. १२ गा - मा; मी गा -
 सा. १३ तरीं - मा, सा. १४ येकें - मा; एकें - सा; १५ एकें-सा; येकें-मा.
 १६ तियें-सा; तें-मा. १७ बहुदुःखें-सा. १८ क्रांतें भूतें-मा; क्रांत भूतें-सा.
 १९ जैसें-मा, सा. २० सगळियें-मा, सा. २१ जालयां-मा. २२ न देखणी-
 मा, सा. २३ हन-मा, सा. २४ उखीविखी-मा। उखिविखी-मा. २५ करित-
 मा, सा. २६ आहासी-मा, सा. २७ मानसीं कीं-मा, सा. २८ तरि-सा;
 तरीं-मा. २९ परिस ते हीं-मा, सा. ३० निकी-मा, सा. ३१ फेडीं-मा.
 ३२ मीचि-सा. ३३ येथ-सा, मा. ३४ नाहीं-मा, सा. ३५ करि-सा.
 ३६ प्राणियांचियां-मा, सा. ३७ हा शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीति नाहीं.
 ३८ उल्लासें-मा, सा. ३९ ऐसा-मा, सा.

एका चि आकाशध्वनि । वायविशेषि अनानी । वाजावे पडे
 मिर्नि । नादांतरि ॥ ३८४ ॥ कां लोकचेष्टि वेगलाला ।
 जो हा एकु चि भानु उदाला । तो अनाना परि गेला । उपे-
 गासि ॥ ३८५ ॥ नाना बीजधर्मा अनुरूप । झाडि उभविले
 आप । तैसे परिणमले रूप । माझे जीवां ॥ ३८६ ॥ आगा
 नेणा आणि चउरा । पुढां निलेयार्चा दूसरा । नेणा सर्पत्वे
 जाला एरा । सुखा लागि ॥ ३८७ ॥ हे असो स्वातिचे
 उदक । शुक्ति मोतिएं विआलीं विख । तैसे सजानासि मी
 सुख । दुःखे ते अज्ञानासि ॥ ३८८ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानिमपोहनं च ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं ॥ १५ ॥

पार्था सर्वाचां हृदयदेशि । अमुका हे स्फूर्ति ऐसी । ३४ जे

१ एक-मा, सा. २ आकाशध्वनी-सा. ३ वायविशेषी-सा, मा. ४ अनानी-
 मा, सा. ५ मिर्नी-मा, सा. ६ नादांतरि-मा, सा. ७ लोकचेष्टी-मा, सा.
 ८ वेगलाला-मा, सा. ९ अनानी-मा, सा. १० परि-सा. सा. ११ उप-
 योगासी-सा. १२ बीजधर्मानुरूप मा, सा. १३ झाडी-मा, सा.
 १४ उपजविले-मा, सा. १५ स्वरूप-मा, सा. १६ अगा-मा, सा.
 १७ चतुरा-मा, सा. १८ निलेयाचा-मा; निलेयांचा-मा. १९ दुसरा-
 मा, सा. २० येरा-मा, सा. २१ लागी-मा, सा. २२ स्वातिचे-मा,
 सा. २३ शुक्ती-मा, सा. २४ मोतिये-मा; मोती-सा. २५ व्याडी-
 मा, सा. २६ तैसा-मा, सा. २७ सजानासी-मा, सा. २८ तो-मा;
 ती-सा. २९ अज्ञानासी-मा; सा. ३० येहवी-मा, सा. ३१ सर्वाच्या-
 सा. ३२ हृदयदेशी-मा, सा. ३३ मी अमुका हे ऐसी - मा; मी अमुका आहे
 ऐसी-सा. ३४ जे बुद्धि-मा, सा.

स्फुरत अहिर्निशिं । ते वस्तु गा मी ॥ ३८९ ॥ परि संतां
 सर्वे वसतां । योगज्ञानिं पैसतां । गुरुचरण उपासितां ।
 वैराग्योसि ॥ ३९० ॥ ऐणं चि सत्कर्म । अशेष हिं अज्ञान
 विरमे । जयांचे अहं विश्रमे । आत्मरूपि ॥ ३९१ ॥ तें आपें
 आपु देखौनि देखिं^१ । मियां आत्मेनि^२ सदा सुखी । एथ मी
 वांचौनि अवलोकिं । आन हेतु असे ॥ ३९२ ॥ आंगा सूर्योदयो
 जालयां । सूर्यो सूर्ये चि पाहावा धनंजया । तेविं^३ माते मी जाणा-
 वेया । मी चि हेतु ॥ ३९३ ॥ ना शरीरप्रियाते सेवितां । संसार-
 गौरव आइकतां । देहिं^४ जयांची अहंता बुडौनि ठेली ॥ ३९४ ॥
 ते स्वर्गसंसारा लागि । धांवता कर्मचियां मार्गि । दुःखांचां
 सेल मार्गि । भागीनि^५ होति^६ ॥ ३९५ ॥ परि हें हें^७ होणें

१ स्फुरे-मा; सा. २ अहनिशीं-मा; सा. ३ योगज्ञानीं-मा; सा. ४ वैरा-
 ग्येसीं-मा; सा. ५ येणें-मा; सा. ६ हीं-मा; सा. ७ जयांचे-मा, सा. ८
 विश्रामें-मा; सा. ९ आत्मरूपीं-मा, सा. १० आप-मा, सा. ११ देखौनि-मा,
 सा. १२ देखीं-मा, सा. १३ आत्मेनि-मा, सा. १४ येथें-सा; येथ-मा १५
 वांचूनि-मा; वांचून-सा. १६ अवलोकीं-मा; सा. १७ अगा-मा, सा. १८ सूर्योदय-
 सा. १९ जालयां-सा; जालिया-सा. २० सूर्यु-सा. सूर्ये-सा. २१ सूर्य-सा. २२
 पहावा-सा. २३ तेवीं-मा. २४ मियां-मा, सा. २५ जाणावया-मा; सा. २६
 शरीरपरांतें-मा, सा. २७ संसारगौरवचि-मा, सा. २८ ऐकतां-सा. २९ देहीं
 -मा, सा. ३० जयांची-मा, सा. ३१ बुडौनि-सा. ३२ स्वर्गसंसारालागीं-मा,
 सा. ३३ कर्ममार्गीं-मा, सा. ३४ दुःखाच्या-सा. ३५ भागीं-मा, सा. ३६
 विभागी-सा. ३७ होती-मा. सा. ३८ हीं-मा, सा.

अज्ञ नां । मज चि त्वं तेयां अर्जुनां । जैसी जागृती चि हेतु
 स्वप्ना । निद्रितां होए ॥ ३९६ ॥ पै अभ्रं दिवसुं हारतलां ।
 तो हिं^{११} तेणें^{१२} चि जाणों आला । तेविं मी नेणोनिं^{१३} विषो^{१४}
 देखिला । मज चि त्वं भूतिं ॥ ३९७ ॥ एवं नीदे^{१५} कां जाग-
 णेया । प्रबोधु हेतु धनंजया । तेविं ज्ञानाज्ञानां जीवाचेयां । मी
 चि मूळं ॥ ३९८ ॥ * ह्येणोनिं जैसा असे तैसेयां । मते नेणोनिं^{२५}
 धनंजया । वेदु जाणों गेला तंव तेयां । जालिया शाखा ॥ ३९९ ॥
 तीं हिं तिन्हीं शाखाभेदिं । मी चि जाणजे त्रिशुद्धि । जैसा पूर्वा-
 परां नदीं । समुद्रु चि ठी ॥ ४०० ॥ आणि महासिद्धांतापार्शिं ।
 श्रुती हारपती शब्दोंसिं । जैस या संगंधा आकाशिं । वातलह-
 रिया ॥ ४०१ ॥ तैसें समग्र हिं^{३१} श्रुतिजात । ठाके लाजिले
 ऐसें निवांत । ते मी चि करीं यथावत । प्रकटोनियां ॥ ४०२ ॥

१ अर्जुना-मा, सा. २ मजचिस्तव-मा, सा. ३ तया-मा, सा. ४ अज्ञाना-
 मा, सा. ५ जैसा-मा, सा. ६ जागताचि-मा, सा. ७ निद्रे तो मा; निद्रेते-
 सा. ८ होय-मा, सा. ९ दिवसु-मा. १० हारपला-मा; हरपला-सा. ११
 ही-मा; सा. १२ दिसेचि-मा; दिवसेचि-सा. १३ नेणोनि-सा. १४ विषयो-
 सा; विषो-मा. १५ स्तव-मा, सा. १६ भूती-मा, सा. १७ निद्रे-मा; निद्रा-
 सा. १८ जागणिया-सा. १९ प्रबोधचि-मा; प्रबोधुचि-सा. २० ज्ञाना
 अज्ञाना-मा, सा. २१ जीवांचेया-मा; जीवां यां-सा. २२ मूळ-मा, सा. *
 या ३९८ ओवीनंतर " जैसा सर्पत्वा कां दोरा । दोरचि मूळ धनुर्धरा । तैसा
 ज्ञाना अज्ञाना संसारा । मियांचि सिद्ध ॥ " ही ओवी माडगांवकर व साखरे
 प्रतीत अधिक दिली आहे. २३ ह्येणोनि-सा. २४ तैसया-मा, सा. २५
 नेणोनि-सा. २६ तया-मा, सा. २७ तरी-मा; तारि-सा, २८ तिहीं-
 मा, सा. २९ शाखाभेदी-मा, सा. ३० त्रिशुद्धी-सा. ३१ समुद्रचि-मा. ३२
 महासिद्धांतापार्शि-मा, सा. ३३ श्रुति-मा, सा. ३४ हारपति-मा; ३५
 शब्दोंसि-मा, खा. ३६ आकाशी-सा. ३७ वातलहरी-मा, सा. ३८ समस्त-मा,
 सा. ३९ ही-मा, सा. ४० प्रकटोनिया-सा.

पाठिं श्रुतिसहिते असेख । जग हारपे जेथ निसेख । ने निज-
 ज्ञान हिं चोख । जाणता मीं ॥४०३॥ जैसे निदेलिया जागिजे ।
 तेव्हालिं स्वप्निचें किरं नाहिं दूजे । परि एकत्व हिं देखो पाविजे ।
 आपुलें चि ॥ ४०४ ॥ तसें आपुलें अद्वयपण । मीं जाणतु
 असें दुजेन विण । तेयां हिं बोधा कारण । जाणता मीं चि
 ॥४०५॥ तरि आगि लागलेयां कापुरा । काजली ना वैशा-
 नरा । उरणें नाहिं वीरा । जियां परी ॥४०६॥ तेविं समूल
 अविद्या खाए । तें ज्ञान हिं जें बुडोनि जाए । तें जें नाहिं
 किर नोहे । आणि असे हिं नां ॥४०७॥ पै विश्व घेऊनि गेला
 मागेंसी । तेया चोरातें कवण गिंवांसि । जे कोण्ही एकी दशा
 ऐसी । शुद्धा ते मीं ॥ ४०८ ॥ ऐसीं जडाजडे व्याप्ति । रूप
 करितां कैवल्यपती । ठी केली निरुपाहिती । आपुलां रूपिं

१ पाठीं—मा, सा. २ श्रुतीसकट—मा; श्रुतीसहित—सा. ३ अशेष—मा, सा.
 ४ निःशेष—मा, सा. ५ ही—मा, सा. ६ मीचि—मा, सा. ७ निजेलयां—मा;
 निदेलिया—सा. ८ तेव्हेळीं—मा; तेव्हां—सा. ९ स्वप्निचें—मा, सा. १०
 कीर—सा. ११ नाहीं मा, सा. १२ दुजे—मा, सा. १३ ही—मा; सा. १४
 आपुलें—सा. १५ आपुलें—सा. १६ जाणतसे—सा. १७ दुजेन—मा, सा. १८ वीण
 सा. १९ तया—मा, सा. २० ही—मा, सा, २१ मग—मा, सा. २२ आगी—
 मा, सा. २३ लागलिया—सा; लागलयां—मा. २४ ना काजली—मा, सा. २५
 नाहीं—मा, सा. २६ जया—सा. २७ तेवीं—मा. २८ समूल—सा, सा. २९ खाये—
 मा, सा. ३० ही—मा, सा. ३१ बुडोनि—सा. ३२ जाये—मा, सा. ३३ तन्हीं—
 मा, सा. ३४ हा शब्द साखरेप्रतीत नाहीं. ३५ नाहीं ३५ नाहीं—मा, सा. ३६
 आणि न साहे असणें हीं—मा, सा. ३७ घेऊनि—मा, सा. ३८ मागेंसीं—मा, सा.
 ३९ कवण कें—मा, सा. ४० गिंवांसि—मा, सा. ४१ कोणी—मा, सा. ४२ शुद्ध—मा.
 सा. ४३ ऐसें—मा. ४४ जडाजडव्याप्ती मा, सा. ४५ कैवल्यपति—मा. ४६
 आपुल्या—सा, ४७ रूपीं—मा, सा,

॥ ४०९ ॥ तो आधवा चि बोधु सहसा । अर्जुनि उमटला
 कैसा । व्योमिचा चंद्रोदयो जैसा । क्षीरणवी ॥ ४१० ॥ कां
 प्रतिभीती चोखटे । समोरिलॉ चित्र उमटे । तै । अर्जुने आणि
 वैकुंठे । नांदतसे बोधु ॥ ४११ ॥ तर्हि^६ बापु^७ वस्तुस्वभाउ^८ ।
 फांवे तंव तंव गोडिये थाउं^९ । हणौनि अनुभवियांचा^{१०} रौं^{११}
 अर्जुनु हणो ॥ ४१२ ॥ जी व्यापकपण बोलतां । निरुपाधिक
 जें अनंतां^{१३} । स्वरूप प्रसंगता । बोलिले देउं^{१४} ॥ ४१३ ॥ तें एकुं^{१५}
 वेळुं^{१६} अवंगवाणें^{१७} । कीजो कां मज सांगणें^{१८} । एथं द्वारकानाथुं^{१९}
 हणो । भलें केलें ॥ ४१४ ॥ पै^{२०} आह्वासि हें^{२२} कोडें^{२३} । अखंड
 बोलों आवडे । पारि कैड^{२४} किजे न जोडे । पुसतें तैसें^{२६} ॥ ४१५ ॥
 आजि मनोरथांसि फल^{२७} । जोडलासि तूं केवलें^{२८} । जें^{३०} तोंड
 भरुनि निखलें^{३२} । आलासि पूसों ॥ ४१६ ॥ जें अद्वैतां^{३४} वरि

१ अर्जुनी-मा, सा. २ व्योमीचा-मा, सा. ३ प्रतिभिती-सा. ४ समोरिल-
 मा, सा. ५ नांदतसे—मा, सा. ६ तरि-सा; तरी-मा. ७ बाप-मा, सा. ८
 वस्तुस्वभावो-सा; वस्तुस्वभाव-मा. ९ गोडी ये-मा. १० थांव-मा; थांवो-
 सा. ११ रावो-मा; राव-सा. १२ अर्जुन-मा, सा. १३ आतां-मा, सा. १४
 देवो-मा, सा. १५ एक वेळ-मा, सा. १६ अवंगवाणें-मा, सा. १७ सांगणें-
 मा; कारणें-सा. १८ येथ—मा;—तेथ सा. १९ द्वारकेचा नाथ; द्वारकेचा नाथु-
 सा. २० पै अर्जुना-सा. २१ आम्हांहि-सा; आह्वासि ही-मा. २२ हा शब्द
 साखरेप्रतीत नाही. २३ वाडें कोडें-मा; सा. २४ कायि-मा; काय-सा. २५
 पुसतें—मा, सा. २६ ऐसें-सा. २७ मनोरथासी-मा; मनोरथांसि-सा. २८
 फळ-मा, सा. २९ केवल-मा, सा. ३० जे-मा, सा. ३१ भरुनि-मा, सा.
 ३२ निखळ-मा, सा. ३३ आलासी-मा. ३४ अद्वैतादिवरी—मा; अद्वैताव-
 रीही-सा.

भोगिजे । तिये^१ अनुभविचे^२ तूं विरजे^३ । पूसौनि मज माझे ।
 देतासि सुख ॥ ४१७ ॥ जैसा आरिसा आलेषां ज्वलां ।
 दीसे आपणपेयां आपुला डोलां । तैसा संवादियां तूं निर्मलां ।
 शिरोमणि ॥ ४१८ ॥ तुवां नेणौनि^४ पुसावे । मग आम्हिं
 परिसौनि बैसावे । तो^५ पाडु एथ न मिरवे । सोइरेयां ॥४१९॥
 ऐसे हणौनि आलंगिलें । कृपादृष्टी अवलोकिलें । मग माघाते
 आदरिलें । बोलीं^६ अर्जुनेसि ॥ ४२० ॥ दो^७ दोहो^८ एक
 बोलणें । दोहिं^९ चरणिं एक चालणें । तैसें पूसणें सांगणें ।
 तुझे माझे ॥ ४२१ ॥ एवं आम्हिं तुम्हिं वी^{१०} ऐथें । देखावे एका-
 र्थाथें । सांगते पूसते तेथें । दोन्हीं एक ॥४२२॥ ऐसां भुलला
 मोहें । देऊं आलंगिला न्हाए ठायें । मग विहाला हणणे नोहे ।

१ तें चि-मा; तें-सा. २ अनुभवोचें-मा, सा. ३ किर जें-मा. ४ पुसौनि—
 मा; पुसानि-सा. ५ आलयां-मा; आलिया-सा. ६ जवळा-मा; जवळां-सा.
 ७ दिसे-मा, सा. ८ आपणपे-मा, सा. ९ डोळां-मा; डोळा-सा. १०
 निर्मळां-मा; निर्मळा-सा. ११ शिरोमणी-सा. १२ नेणौनि-सा. १३ आम्हीं-
 मा, सा. १४ परिसौं-मा; परिसऊं-सा. १५ तो गा हा पाड नव्हे-मा, सा.
 १६ सोयिरेया-मा; सोयरेया-सा. १७ आलिंगिलें-मा, सा. १८ कृपादृष्टि-मा.
 १९ मग कायि बोलिलें-मा; मग देवो काय बोलिले-सा. २० अर्जुनेसीं-मा;
 अर्जुनेसीं-सा. २१ पै दोहीं-मा, सा. २२ दोहो-मा, सा. २३ दोहीं-मा, सा. २४
 चरणीं-मा, सा. २५ पुसणें-मा सा. २६ सांगणें-मा, सा. २७ तुझे-मा, सा.
 २८ आम्हीं-मा, सा. २९ तुम्हीं-मा, सा. ३० हा शब्द माडगांवकर व साखरे-
 प्रतीत नाही. ३१ येथें-मा, सा. ३२ एका अर्थातें-मा, सा. ३३ सांगतें—
 मा, सा. ३४ पुसतें-मा, सा. ३५ येथें-सा. ३६ ऐसा भुलला देवो मोहें-
 मा; ऐसा बोलत देवो भुलला मोहें-सा. ३७ अर्जुनातें आलिंगुनी चि ठाये-
 मा; अर्जुनातें आलिंगुनि ठाये—सा.

आवडी अर्जुनोसि ॥ ४२३ ॥ जालें इक्षुरसाचें डाल । तर्हि
 लवण देणें किडालें । जें संवादसुखाचें रसालें । नासलें थें
 ॥ ४२४ ॥ आदिं चिं आह्मां यया कांहीं । नरनारायणा सीने
 नाहिं । परि आतां जिगें माझां ठाई । वेगु माझां ॥ ४२५ ॥
 इया बुद्धी सहसा । श्रीकृष्ण ह्मणे वीरेशा । पै गा तो तुवां
 कैसा । प्रणु केला ॥ ४२६ ॥ जो अर्जुन कृष्ण विरत होता ।
 तो परतोनियां माघातां । प्रश्नावलिची कथा । आंइको धांवलें
 ॥ ४२७ ॥ ऐथ सगदें बोलें । अर्जुन जी ह्मणितलें । निरुपा-
 धिक आपुलें । स्वरूप सांघां ॥ ४२८ ॥ ऐया बोला तो शांङ्गि ।
 तें चि सांघावेयां लागि । उपाधि दोहिं भांगिं । निरूपितु असे
 ॥ ४२९ ॥ पुसलेयां निरुपहित । उपाधि कां सांघे प्रस्तुत । हें

१ हे-मा, सा. २ ढाल-मा; सा. ३ तर्हि - मा, तरि-सा. ४ किडाळ-मा.
 सा. ५ संवादसुखाचें-मा, सा. ६ रसाल-मा, सा. ७ नासल-मा, सा. ८ आधीं-
 मा, सा. ९ च-सा. १० कांहीं-मा, सा. ११ नरनारायणासी-सा. १२ सिने-
 मा; भिन्न-सा. १३ नाहीं-मा, सा. १४ परी-सा; परि-मा. १५ ठाई-मा,
 सा. १६ हा माझा-मा, सा. १७ या-मा. १८ श्रीकृष्ण-सा, मा. १९ प्रश्न-
 मा. प्रश्नु-सा. २० अर्जुन-मा, सा. २१ श्रीकृष्णीं-सा; कृष्णीं-मा.
 २२ परतोनियां-मा, सा. २३ मागुता-मा, सा. २४ प्रश्नावलीची-मा,
 सा. २५ ऐको-सा. २६ आला-मा, सा. २७ तेथ-सा. येथ-मा.
 २८ सगदें - सा. २९ जी जी - सा. ३० रूप-मा, सा. ३१ सांगा - मा, सा.
 ३२ या - मा, यया - सा. ३३ शांङ्गीं-मा, सा. ३४ सांगावयालागीं - मा,
 ३५ उपाधी - सा. ३६ दोहिं - सा. ३७ भागीं - मा, सा. ३८ निरूपित-मा.
 सा. निरूपित-सा. ३९ पुसिलेयां - मा, पुसलिया - सा. ४० सांगे-मा, सा.
 ४१ येथ मा,

कोण्हां हि^१ ऐथ । गमे जैरि ॥४३०॥ तं ताको^२ अंश फेडणें ।
 यैया चि^३ नावं लोणी काढणें । चोखाचिये शुद्धि तोडणें ।
 कीड चि जेर्वि^४ ॥४३१॥ बाबुलिं सारावी हातें । परि पाणीं
 अंसें आइतें । अभ्र गेलेंयां गगन तें । सिद्ध चि किं^५ ॥४३२॥
 वरिल्लुं कोंडियाचो^६ गुंडाला । संडुनु केलेयां वेगला । कणु घेंतां
 विरंगुला । असे काहिं ॥ ४३३ ॥ तैसा उपाधि उपहिता ।
 शेवडु जेथ विचारितां । तें कोण्हां हिं न पुसतां । निरुपाधिक
 ॥ ४३४ ॥ जैसे न संघणें^७ वरि । बालो पतिसि^८ रूप करी ।
 बोलुं निमालेपणें विवरी । अचच्यतिं ॥४३५॥ पै^९ सांघणेयां
 जोगें नव्हे । तेथिचें^{१०} सांघणें ऐसे आहे । झणौनि उपाधि
 लक्ष्मीनाहें । बोलिजें आदिं ॥ ४३६ ॥ पाडिवेयांची चंद्ररेखा ।

१ ही—मा. सा. २ प्रस्तुत—मा. सा. ३ जरी—मा. सा. ४ तरी—मा.
 ५ या—मा. तया—सा. ६ चे—सा. ७ शुद्धी—मा. सा. ८ जेर्वी—मा.
 ९ बाबुळीचि—मा. सा. १० पाणी तंव—सा. ११ जावें—मा. सा. १२
 कीं—मा. सा. १३ वरिल—सा. १४ कोंड्याचा—मा; कोंडियाचा—सा.
 १५ गुंडाला—मा. सा. १६ झाडूनि—मा, सा, १७ केलयां—मा. केलिया—
 सा. १८ वेगळा—मा. सा. १९ विरंगुळा—मा, सा. २० शेवडु—सा.
 मा. २१ कोण्हाते ही—मा कोणातेंही—सा. २२ पुसतां—मा. सा. २३
 संघणेवरी—मा. सांघणेवरी—सा. २४ बाळा—मा. सा. २५ पतीसी—मा, सा.
 २६ बोल—सा. २७ अचच्यति—मा. सा. २८ पै—मा, सा. २९ सांघणेयां.
 जोगें—मा. सा. ३० तेथिचें—मा. ३१ सांघणें—मा. सा. ३२ आदिं—
 मा. ३३ पाडिवांची—मा, पाडिव्याची—सा

निरुता दवावेया शाखा । दाविजे तेवि औपाधिका । बोली
इया ॥ ४३७ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि कुटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

मग म्हणे गा सव्यसाची । पै इये संसारपाटाणिची ।
वस्ति सवियां टांची । दुंपुरुषीं ॥ ४३८ ॥ जैसिं^{११} आघवां चि
गगनिं । नांदते दिवोरांती दोनीं^{१५} । तैसे संसारराजधानीं^{१६} ।
दोन्ही चि हे ॥ ४३९ ॥ आणीकुं^{१७} हिं^{१८} तीजां पुरुषु आहे ।
परि ऐयां दोहिचे^{२३} नांव न साहे । जो उदेलीं गांवेसि खाए ।
दोन्हीते^{२७} येयां ॥ ४४० ॥ परि ते तंव गोठीं^{२९} असो । आदिं
दोनीं^{३१} चि^{३१} हे परियेसों । जे संसारग्रामु वसों । आले असति
॥ ४४१ ॥ एकु अंधळीं वेडा पंगुं । एकु सर्वांगिं पुरता चागु ।

१ निरुती—सा. २ दवावया—मा. सा. ३ तेवीं—मा. ४ बोलिया—
मा. ५ या—मा. ६ ये—मा. ७ संसारा पाटणीची—मा, संसारपाटणीची—
सा. ८ वस्ती—मा, सा. ९ साविया—सा. १० दुंपुरुषी—मा. सा. ११
जैसीं—मा, जैसी—सा. १२ गगनीं—मा. सा. १३ नांदत—सा. १४
दिवोरात्री—सा. १५ दोन्ही—मा. सा. १६ संसारराजधानीं—मा. सा.
१७ आणिकु—मां. सा. १८ ही—मा. सा. १९ तिजा—मा. सा. २० पुरुषु—
मा. सा. २१ परि तो—मा. सा. २२ या—मा. सा. २३ दोहिचे—मा. सा.
२४ उदेली—सा. २५ गांवेसीं—मा. सा. २६ खाये—मा. सा. २७ दोहीतें—
मा. सा. २८ या—मा. सा. २९ गोष्टी—मा, गोठी—सा. ३० आधीं—मा,
सां. ३१ दोन्ही चि—मा, दोहीची—सा. ३२ परियेसों—सा. ३३ संसारग्रामा—
मा. सा. ३४ असती—मा. सा. ३५ अंधळा—मा. सा. ३६ येर—मा.
येर—सा. ३७ सर्वांगी—मा. सर्वांगीं—सा.

परि ग्रामगुणें संगु । घडला दोषां ॥ ४४२ ॥ तेषां मैजि
एका नावं क्षरु । ऐराते ह्यणिजे अक्षरु । इहिं दोहिं चि
परि संसारुं । कौदला असे ॥ ४४३ ॥ आतां क्षरु तो कवणुं ।
अक्षरुं किलक्षणुं । हा अभिप्राउं संपूर्णुं । विवंचू गा
॥ ४४४ ॥ तैरि महदहंकारा । लागौनि धनुर्द्धरा । तृणांतिचां
पांगोरां । वेहिं पै गा ॥ ४४५ ॥ जे कांहि साने थोर ।
चालते अथवा थिरुं । किंबहुना गोचर । मनबुद्धिसि ॥ ४४६ ॥
जेतुलें पांचभौतिक घडते । जे जे नांवरुपां सांपडते । गुणत्रयाचां
पडते । कामठां जे ॥ ४४७ ॥ भूताकृतिचें नाणें । घडत भांगरें
जेणें । काळासि जुं खेलणें । जिहिं कवडां ॥ ४४८ ॥ जाणणेनि
चि विपरीते । जे जे कांहि जाणिजते । ते प्रतिक्षणीं निमते ।

१ तथा - मा. २ हा शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाही. ३ नांव -
मा; नाम - सा. ४ क्षर - मा. ५ ऐराते - मा, सा. ६ म्हणती - सा. ७
अक्षर - मा. ८ इहीं - मा, सा. ९ दोहीं - मा, सा. १० संसार - मा. ११
क्षर - मा. १२ कवण - मा. १३ अक्षर - मा. १४ किलक्षण - मा. १५
अभिप्रावो - मा, सा. १६ संपूर्ण - मा. १७ तरी - मा, सा. १८ लागौ-
नियां - मा; लागुनियां - सा. १९ धनुर्द्धरा - मा, सा. २० तृणांतीचा -
मा, सा. २१ पागोरा - मा. २२ वरि - मा; वरी - सा. २३ कांहीं - मा, सा.
२४ सानें - मा, सा. २५ स्थिर - मा, सा. २६ मनबुद्धीस जें - मा; मनबुद्धीसि
जें - सा. २७ हें अक्षर साखरेप्रतीत नाही. २८ नांवा रूपा - मा; नामरूपा - सा.
२९ गुणत्रयाच्या - सा. ३० भूताकृतीचें - मा, सा. ३१ काळासी - मा; काळासि -
सा. ३२ जुं - मा, सा. ३३ जिहीं - मा, सा. ३४ कवडां - मा, सा. ३५ जाणणें -
चि - सा. ३६ कांहीं - मा, सा. ३७ जाणिजेतें - सा. ३८ जें - मा; सा.
३९ प्रतिक्षणीं - मा; सा.

होउनियां ॥ ४४९ ॥ आगा काढौनि आंतिचे दांग ।
 उभवी सिष्टिचे आंग । हें असो बहु जंग । येया नावं ॥ ४५० ॥
 पै अष्टधा भिन्न ऐसैं । जें दाविलें प्रकृतिमीसैं । जें क्षेत्रद्वारें
 संतिसैं । भांगिं केलें ॥ ४५१ ॥ हें मांगिलें सांगों^{१०} केली ।
 आगा आतां चि जें प्रस्तुति । रुखाकाररूपकरीती ।
 निरूपिलें ॥ ४५२ ॥ तें आष्वेचि सांकारें । कल्पौनि आपण-
 पेयां पुरें । जालें असे तदनुसारें । चैतन्य चि ॥ ४५३ ॥
 जैसा कुहां आपणचि बिंबे । सींहुं प्रतिबिंब पांतीं खोभे ।
 खोभलां समारंभे । घाली तेथ ॥ ४५४ ॥ कां सलिलि
 असत चि असे । व्योमा वरि व्योम बिंबे जैसैं । अद्वैत
 होउनि तैसैं । द्वैत^{३३} घेपें ॥ ४५५ ॥ अर्जुना गा येया परी ।

१ होउनियां-मा, सा. २ अगा-मा, सा. ३ काढूनि-मा, सा. ४ आंतीचे
 -मा, सा. ५ सृष्टीचे-मा, सा. ६ बहु-मा, सा. ७ जया-मा, सा. ८ प्रकृति-
 मिसैं-मा, सा. ९ क्षेत्रद्वारा-मा, सा. १० छत्तिसैं-मा; छत्तीसैं-सा. ११
 भागीं-मा, सा. १२ मागील-मा, सा. १३ सांगों-मा, सा. १४ केली-मा.
 १५ अगा-मा, सा. १६ प्रस्तुती-मा, सा. १७ वृक्षाकाररूपकरीति-मा; वृक्षा-
 कार रूपाकृति-सा. १८ निरूपिली-सा. १९ साकार-सा. २० कल्पूनि-मा;
 काल्पुनी-सा. २१ आपणयां-मा; आपणपयां-सा. २२ पुरें-मा; पुर-सा. २३
 तदनुसार-मा. २४ सिंह-मा, सा. २५ पाहतां-मा, सा. २६ क्षोभे-मा, सा.
 २७ मग क्षोभला-मा, सा. २८ समारंभे-मा, सा. २९ घाली-मा, सा. ३०
 सलिली-मा, सा. ३१ वरी-मा, सा. ३२ होउनि-मा, सा. ३३ द्वैत-सा. ३४
 या-मा, सा.

साकार कल्पौनि पुरी । आत्मा विस्मृतिची करी । नीद तेथ
 ॥ ४५६ ॥ पै स्वप्नि सेजारु देखिजे । मग पहुडणें जैसे कीजे ।
 तैसे धरि शयन जाणिजे । आत्मयासि ॥ ४५७ ॥ पाठि तिजे नीदे-
 चेनि भरें । मि सुखी दुःखी ह्मणतु घोरें । अहंममाधिचेन
 थोरें । असणाँए सादु ॥ ४५८ ॥ हा जनकु हे माता । हा मी
 गौरु हीनु पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझी हे नां ॥ ४५९ ॥
 ऐसयाँ वधौनि स्वप्ना । धांवतु भवस्वर्गाचिया राना । तेयाँ
 चेतन्या नांव अर्जुना । क्षरु पुरुषु गा ॥ ४६० ॥ आतां क्षेत्रजु
 नावें एणें । जयातें बोलणें । जिंगि जीउं ह्मणणें । जिये दशेतें
 ॥ ४६१ ॥ जो आपुलेन विसरें । सर्वभूतत्वे अनुकरे । तो
 आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषु नावें ॥ ४६२ ॥ जो वस्तुस्थिती

१ कल्पौनि-मा, सा. २ विस्मृतीची-मा, सा. ३ निद्रा-मा, सा. ४ स्वप्नि-
 मा, सा. ५ सेजार-मा, सा. ६ तेथ कीजे-मा, सा. ७ पुरी-मा, सा. ८ आत्म-
 यासि-मा, आत्मयासी-सा. ९ पाठी-मा, सा. १० निद्रेचेनि-मा, सा. ११
 मी-मा, सा. १२ म्हणत-सा. १३ अहंममाधिचेनि-मा; अहंममतेचेनि-सा.
 १४ वोसणाये-मा, सा. १५ सादे-मा, सा. १६ गौर-मा. १७ हीन-मा, सा.
 १८ माझे-सा. १९ ऐसया-मा; ऐसिया-सा. २० वळधौनि-सा. २१ धांवत -
 मा, सा. २२ भवस्वर्गाचिया - मा; भवस्वर्गाचिया - सा. २३ तथा-मा, सा.
 २४ नांव - मा, सा. २५ क्षर - मा, सा. २६ पुरुष-मा, पुरुषु - सा. २७ आतां
 आइक क्षेत्रजु येणें - मा; आतां ऐक क्षेत्रजु येणें - सा. २८ नावें जयाते
 बोलणें - मा; नामें जयातें बोलणें - सा. २९ जग - मा, सा. ३०
 जीवु कां - मा, सा. ३१ म्हणें-मा, सा. ३२ जये - मा, ३३ आपुलेनि - सा.
 ३४ पुरुषनावें - मा; पुरुषनामें - सा. ३५ जे तो - मा, सा.

पुरता । ह्यणौनि आली पुरुषता । वरि देहपुरी निद्वैजतां । पुरुषु
 नावे ॥ ४६३ ॥ आणि क्षरपणाचा नाथिला । आळु यया
 ऐसेनि^६ आला । तिये^७ उपाधी आतला । ह्यणौनिर्यां ॥ ४६४ ॥
 जैसी खळालिचेया उदका । सरिसी उदले चंद्रिका । तैसा
 विकारां औपाधिकां । ऐसा चि गमे ॥ ४६५ ॥ कां खळालि^९
 मोटका^{१०} सौसे । आणि चंद्रिका तैसी चि^{११} अंशे । तैसा उपाधि-
 नार्शि न^{१२} दौसे । औपाधिकुं^{१३} फुरे ॥ ४६६ ॥ ऐसे उपाधिचेनि
 पाडे । क्षणिकत्व यया जोडे । तेणे खोकरपणे घडे । क्षरु
 नावे ॥ ४६७ ॥ एवं जीव चैतन्य आघवे । हे क्षरु पुरुषु
 जाणावे । आतां रूप करुं बरवे । अक्षरासि ॥ ४६८ ॥ तरि
 अक्षरु जो दूसरा । पुरुषु पै धनंजया । तो मध्यस्थु गा गिरिवरा ।

१ म्हणोनि--सा २ वरी--मा, सा, ३ पुरुषनामे--सा. ४ आळु—मा, आळ--
 सा. ५ या--मा. ६ ऐसेन--मा. ७ जे उपाधांचि--मा; सा. ८ म्हणोनियां--सा.
 ९ खळालिचेया--मा. खळालिचिया—सा. १० सरसी--सा. ११ उदाले-मा;
 आंदोळे-सा. १२ खळालु--मा, सा. १३ शोषे--सा. १४ तै सरिसीच—सा.
 १५ उपाधिनाशी-मा, सा. १६ दिसे—मा, सा. १७ औपाधिक--मा, उपा-
 धिकु-सा. १८ हा शब्द माडगांवकर व साखरप्रतीत नाही. १९ उपाधिचेन
 चि—मा; उपाधीचेनि--सा. २० याते--मा, सा. २१ क्षर हे--मा. सा. २२
 नाव—मा, सा. २३ क्षर—मा, सा. २४ पुरुष--मा, सा. २५ करुं--मा, सा.
 २६ अक्षरासी-सा, २७ तरी--मा, २८ अक्षर--मा, २९ दुसरा--मा, सा. ३०
 पुरुष--मा. ३१ धनुर्धरा--मा, सा, ३२ मध्यस्थ-मा, ३३ गिरिवरां--मा, सा.

मेरु जैसा ॥ ४६९ ॥ ^१जें तो पृथ्विपातालस्वर्गि । इहिं न भेदे
 तिहिं ^४भागि । तैसा ^५ज्ञानाज्ञानांगि । पडे ना जो ॥ ४७० ॥
 ना यथार्थज्ञाने एक होणें । नां अन्वयार्थत्वे ^९दुजे वेणें ।
 ऐसे ^{११}देहिं निखलें जें नेणणें । तें तें ^{१३}चि रूप ॥ ४७१ ॥
 पांसुता निःशेष जाँए । नां घटभांडादिकिं होँए । तेयाँ
 मृत्पिंडा ऐसे आहे । मध्यस्थुं जो ^{१९} ॥ ४७२ ॥ पै आंटोनि गेलें ^{२१}
 सागर । मग तरंगें ^{२२}ना नीर । तथा ऐसियाँ ^{२३}अनाकार । जे काँ
 दर्शाँ ॥ ४७३ ॥ पार्था जागणें ^{२६}तरी बुडे । परि स्वप्नाचें काँहि
 न मंडे । तैसीये ^{२९}निद्रे सांगडें । निहाँलिजे ॥ ४७४ ॥ विश्व
 आघवें ^{३३}मावले । आणि आत्मबोधु नुजले । तिये ^{३६}अज्ञानदशे
 केवले । अक्षर नांव ॥ ४७५ ॥ सर्वा कळिलें ^{४०}सांडिलें जैसे । चांदपण

१ जें—मा, सा. २ पृथ्वी पाताळ स्वर्गी—मा, सा. ३ इहीं—मा, सा.
 ४ तिहीं—मा, सा. ५ भागी—मा, सा. ६ तैसा दोहीं—मा, सा. ७ ज्ञाना-
 ज्ञानागी—मा, सा. ८ ना एथ—मा. ९ अन्वत्वे—मा; अन्यथात्वे—सा.
 १० दुजे—मा, सा. ११ हा शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाही. १२
 निखळ—मा; निखिल—सा. १३ तें चि तें—सा. १४ जाये—मा, सा.
 १५ घटभांडादिकें—मा; घटभांडादि—सा. १६ होये—मा, सा. १७ तथा—
 मा, सा. १८ मध्यस्थ—मा, सा. १९ जें—मा, सा. २० आंटोनि—मा.
 २१ गेलिया—सा. २२ तरंगु—सा. २३ ऐसी—मा, सा. २४ दर्शाँ—
 मा, सा. २५ गा—मा, सा. २६ तरी—मा, सा. २७ काँहीं—मा, सा. २८
 मंडे—मा, सा. २९ तैसिये—मा, सा. ३० निद्रे—मा, सा. ३१ सांगडें—मा,
 सा. ३२ न्याहाळणें जें—सा. ३३ आघवें चि—मा, सा. ३४ मावले—मा,
 सा. ३५ तरी नुजले—मा, सा. ३६ तये—मा. ३७ केवले—मा, सा. ३८
 नांव—मा; नाव—सा. ३९ कळिलें—मा, सा. ४० सांडिलें—मा, सा. ४१ चंद्रपण—
 मा, सा.

उरलें अंवसे । रूप जाणें तैसें असे । अक्षराचें ॥ ४७६ ॥
 पै सर्वोपाधिविनासें । हे जीवदशा जेथ ऐसे । फलपाकिं तैसें ।
 झाड बीजिं ॥ ४७७ ॥ तैसें उपाधिसिं उपहित । थोकोनि
 ठाके जेथ । तेयातें अव्यक्त । बोलति गा ॥ ४७८ ॥ *
 जयासि गा बीजभाउं । वेदान्ति केला ऐसा आहो । तो तेया
 पुरुषा ठाउं । अक्षराचा ॥ ४७९ ॥ जेथौनि अन्यथा ज्ञान ।
 फांकोनि जागृति स्वप्न । नानाबुद्धिचें रान । रिगालें असे
 ॥४८०॥ जीवत्व जेथौनि^{२३} किरीटी । विश्व उठवित चि उठी ।
 ते उभयबुद्धिची मीठी^{२५} । अक्षर पुरुषु ॥४८१॥ एरु क्षरु पुरुषु
 कां जनिं । जिहि खेले^{२२} जागृतिस्वप्निं । तियां अवस्था जियां
 दोन्ही^{३६} । वियाला गा ॥४८२॥ पै अज्ञान घनसुषुप्ति । ऐसीसी

१ उरे—मा, सा. २ अंवसे—मा, सा. ३ जाण—मा; जाणवें—सा. ४ हा
 शब्द माडगांवकर व साखरेप्रतीत नाही. ५ सर्वोपाधिविनासें—मा, सा. ३ फळ-
 पाकांत—मा, सा. ७ बाजि—राज. ८ उपाधीसीं—मा; उपाधी—सा. ९ थोकोनि—सा.
 १० तयातें—सा. ११ बोलती—मा, सा. * या ४७८ ओवीवंतर “ घन
 अज्ञान सुषुप्ति । तो बीजभावो ह्मणती । येर स्वप्न हन जागृती । फळभावो
 ता ॥ ” ही ओवी साखरेप्रतीत अधिक आहे. १२ जयासी—मा, सा. १३
 कां—मा, सा. १४ बीजभावो—मा, सा. १५ वेदान्तीं—सा; वेदांतें—मा १६
 आवो—मा, सा. १७ तया—मा, सा. १८ ठावो—मा, सा. १९ जेथुनी—
 सा. २० फांकोनि—सा. २१ जागृती—सा. २२ नानाबुद्धीचे—मा, सा. २३ जे
 थुनी—सा. २४ उभयबोधींची—मा; उभय भेदांची—सा. २५ मिठी—मा,
 सा. २६ अक्षर—मा. २७ पुरुषु—मा. २८ येर मा, सा. २९ पुरुष—मा. ३०
 जनीं—मा, सा. ३१ जिहीं—मा; देहीं—सा. ३२ खेले—मा, सा. ३३ जागृति-
 स्वप्नीं—मा; जागृतीं स्वप्नीं—सा. ३४ तया—मा. ३५ जो—मा, सा. ३६ दोन्ही—
 मा, सा. ३७ सुषुप्ति—सा. ३८ ऐसीसी—मा,

जे ख्याति । इया उणिवे प्राप्ति । ब्रह्माची जे ॥ ४८३ ॥ साच
 चि पुंडुती वीरा । जरि नैयंतां स्वप्नजागरा । तैरि ब्रह्मभा^३
 साचोकारा । ह्यणों येतां ॥४८४॥ परि प्रकृतिपुरुषे दोन्ही । अभ्र
 जालिं जिये गगनिं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञु स्वप्निं । देखिलीं जिये ॥४८५॥
 हे असो अधोशाखा^{१३} । यया^{१४} संसाररूपा रुखा^{१५} । मूल^{१६} तें
 पुरुषा । अक्षराचें ॥ ४८६ ॥ हा पुरुषु कां ह्याणजे । जें
 पूर्णपणें चि निजें । पैं मायापुरिं पण्डिजे । तेणें हि^{२२} बोलें
 ॥ ४८७ ॥ आणि विकारांची जे वारी । ते विपरीतज्ञानाची
 परी । नेणजे तिये भाझारिं । ते सुषुप्ति हीं ॥ ४८८ ॥
 म्हणौनियां आपैसं । क्षरणें यया नसे । आणि कहीं चि
 हा न नसे । ज्ञाना उणें ॥ ४८९ ॥ यया लागि हा अक्षरु ।

१ कां ख्याति-सा, २ या उणी येकी प्राप्ति-मा; या उणी येकी प्राप्ती-सा;
 ३ पुंडुती-मा; पुढती-सा. ४ न येता-मा, सा. ५ तरी-मा, सा.
 ६ ब्रह्मभावो-मा, सा. ७ यंता-राज. ८ प्रकृति पुरुष-मा, ९ दोन्ही-
 मा; दोनी-सा. १० जालीं-मा, सा. ११ स्वप्नी-मा, सा. १२ देखिला-
 मा, सा. १३ अधोधः शाखा-मा. १४ या-मा, सा. १५ रुखा-सा.
 १६ मूल-मा, सा. १७ तें रूप-सा. १८ पुरुषा-मा, सा. १९ पुरुष-मा,
 २० मायापुरी-मा, सा. २१ पण्डिजे-मा. २२ ही-मा, सा. २३ भाझारीं-
 मा, सा. २४ सुषुप्ती-सा. २५ गा हा-सा. २६ म्हणौनि यया-सा २७
 २७ या-मा; पां-सा. २८ आणिकेही सा. २९ नासे-सा. ३० या-मा,
 सा. ३१ अक्षर-मा.

ऐसा वेदांति डौरु । केला देशी थोरु । सिद्धांतांचा ॥४९०॥
 एसे जीवकार्यकारणें । जेयां मायासंगु चि लक्षणें । अक्षर
 पुरुषु जाणें । चैतन्य तें ॥ ४९१ ॥ आतां अन्यथाज्ञानि ।
 दोनी^{१४} अवस्था जियां जानि । तियां हारपति धनि । अज्ञान-
 तर्तिव ॥ ४९२ ॥ तें अज्ञान ज्ञानि बुडालेयां । ज्ञाने कीर्ति-
 मुखत्व केलेयां । जैसा वन्हि काष्ठ जालोनियां । स्वये
 जले ॥ ४९३ ॥ तैसें अज्ञान ज्ञाने नेले । आपण वस्तु होउनुं ।
 ठेले ॥ एसे जाणणेन विण उरले । जाणते जे ॥ ४९४ ॥

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययमीश्वरः ॥ १७ ॥

अंगा तो उत्तमु पुरुषु । जो तृतीयु कां निष्कर्षु । दोही
 इं हनुं आणिकुं । आदिलां जो ॥४९५॥ सुपुत्री आणि स्वप्ना ।

वेदांती-मा, सा. २ डगर-मा, डगर-सा. ३ देशी-मा, सा. ४ थोर-मा;
 ५ सिद्धांताच्या सा. ६ जीवकार्यकारण-सा, मा. ७ जया-मा, सा. ८ माया-
 संग-मा. ९ लक्षण-मा, सा. १० अक्षर-मा, सा. ११ पुरुष-मा. १२ जाण-
 मा, सा. १३ ज्ञानी-मा; ज्ञानी-सा. १४ या दोनी-सा. १५ जया-मा, सा.
 १६ जनी-मा, सा. १७ तया-मा, सा. १८ हारपती-मा. हरपती-सा. १९
 धनी-मा, सा. २० अज्ञानतर्ती-मा, अज्ञानतर्ती-सा. २१ ज्ञानी-मा, सा. २२
 बुडालिया-सा. २३ केलिया-सा, २४ काष्ठ-मा, सा. २५ जाळूनियां मा, सा.
 २६ जळे-मा, सा. २७ देऊनि-मा, सा. २८ गेले-मा, सा. २९ जाणणेनि-
 वीण-सा, ३० तें तो गा-मा, सा. ३१ उत्तम-मा, सा. ३२ पुरुष-मा, ३३
 तृतीय-मा, सा. ३४ निष्कर्ष-मा, सा. ३५ दोहीहूनि-मा, सा. ३६ आणिक-
 मा, ३७ मागिलां-मा; मागिला-सा ३८ सुपुत्री-सा, सुपुत्री-मा;

पासौनु बहू अर्जुना । जागणें जैसे आना । बोधाचें चि
 ॥ ४९६ ॥ कां रश्मि हान मृगजला । पासौनि अर्कमंडला ।
 अफांटु तैसां वेगलां । उत्तमु गा ॥ ४९७ ॥ नातरि काष्टिच्या
 काष्टाहनि । अनारिसा जैसा वन्ही । तैसा क्षराक्षरा पासौनि ।
 आनु चि तो ॥ ४९८ ॥ पै ग्रसौनि आपुलियां मर्यादा । एक
 करीतु नदीनदां । उठिलां कल्पांतिचा उदावादा । एकार्णवाचा
 ॥ ४९९ ॥ तैसें स्वप्न ना सुषुप्ति । जागराची गोठि चि नाथि ।
 जैसी गिलिली दिवोराती । प्रलयतेजे ॥ ५०० ॥ मग आपण
 ना दुजे । असे नसे हें नेणजे । अनुभौ निर्बुजे । बुडाला जेथ
 ॥ ५०१ ॥ ऐससें आथि काहि । तें तो उत्तमु पुरुषु पाहि ।
 जे परमात्मा इहि । बोलिजे नामीं ॥ ५०२ ॥ तें हि एथ न

१ पासूनि-मा, सा. २ बहु ये-मा; बहुवें-सा. ३ रश्मी-मा, सा. ४
 हन-मा, सा. ५ मृगजला-मा, सा. ६ पासूनि-मा, सा. ७ अर्कमंडला-
 मा, सा. ८ अफांट-मा. ९ तेवी-मा; तेविं-सा. १० वेगळा-मा, सा. ११
 उत्तम-मा. सा. १२ हें ना-मा, सा. १३ काष्टीच्या-सा; काष्टीचा-मा.
 १४ काष्टाहुनी-मा; काष्टीहुनी-सा. १५ वन्ही-सा. १६ पासौनि-मा;
 पासुनी-सा. १७ ग्रसूनि-मा; ग्रासूनि-सा. १८ आपुली-मा; आपली-सा.
 १९ करीत-मा. सा. २० उठी-मा, सा. २१ कल्पांती-मा, सा. २२ सुषुप्ती-
 २३ ना जागराची-मा, सा. २४ गोष्टी-मा; गोठी-सा. २५ आथि-मा; आथी-
 सा. २६ गिलिली-मा, २७ देवोराती-मा. २८ प्रलयतेजे-मा, सा. २९
 एकपण-मा; सा. ३० नाही-मा, सा. ३१ अनुभवु-मा; अनुभव-सा. ३२
 ऐसें-सा. ३३ कांहीं-मा; जें काहीं-सा. ३४ उत्तम पुरुष-मा; उत्तम पुरुषु-
 सा. ३५ पाहीं-मा, सा. ३७ इहीं-मा, सा. ३८ ही-मा, सा. ३९ येथ-
 मा, सा.

मिसळतां । बोलिल्लें जीवत्वे पांडुसुता । जैसी बुडणेयांची वार्ता ।
थडिएं किजे^६ ॥ ५०३ ॥ तैसें विवेकाचिये कांठी । उभें केलेयां
किरीटी । पारावाराचिया गोठी । करणें वेदां ॥ ५०४ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोस्मि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

ह्यणौनि पुरुष क्षराक्षर । दोन्ही देखौनि^{११} अनावर^{१२} । ययाते^{१३}
ह्यणति पर । आत्मरूप ॥ ५०५ ॥ अर्जुना ऐसिये^{१४} परी ।
परमात्माशब्द वेन्ही^{१५} । सूचिजे गा अवधारि । पुरुषोत्तम^{१६}
॥ ५०६ ॥ यन्हवि^{१७} नबोलणेन^{१८} बोलणें । जेथिचें सर्व
नेणियां जाणणें । कांही^{१९} चि नहोउनि^{२०} होणें । जे वस्तु गा
॥ ५०७ ॥ सोहें तें हि^{२१} अस्तवलें । जेथ^{२२} सांगणें चि मूकावलें ।
दृष्ट्वेसी^{२३} विरालें । दृश्य जेथ ॥ ५०८ ॥ आतां विवा

१ मिसळतां—मा, सा. २ बोलणें—मा, सा. ३ पंडुसुता—सा. ४
बुडण्याची—मा. ५ थडियेचां—मा, सा. ६ कीजे—मा, सा. ७ कांठी—
मा, सा. ८ ठेलेयां—मा; ठाकलिया—सा. ९ गोठी—मा. सा. १०
दोन्ही—मा, सा. ११ देखौनि—मा, सा. १२ अवर—मा, सा. १३ यातें
मा, सा. १४ म्हणती—मा, सा. १५ ऐसिया—मा, सा. १६ वरी—
मा. सा. १७ अवधारि—मा, सा. १८ पुरुषोत्तम—मा. १९ येन्ही—
मा. सा. २० न बोलणेनि—सा. २१ कांही चि—मा; कांहीच—सा.
२२ न ह्यनि—मा; न होनि—सा, २३ ही—मा, सा. २४ जेथ सांगतेंचि
सांगणें जालें—मा, सा. २५ दृष्ट्वेसी—मा, सा. २६ गेलें—मा. सा.

आणि प्रतिबिंबा । माजि कैची ही हणों नैए^१ प्रभा । जन्हि^३
 कैसेन हि^४ लामा । जाए^५ चि ना ॥ ५०९ ॥ कां घ्राणा
 आणि फुला दोहि^६ । वृत्ति असे माझारिलां ठाई । नै^{१२} दीसे^{३३}
 तन्हि^{१४} नाहि^{१५} । बोलों^{१६} नैए ॥ ५१० ॥ तैसें द्रष्टा दृश्य हें
 जाए^{१७} । मग कोणुं हणणे कांइ आहे । हें^{२०} अनुभवे^{२१} चि^{२१} पाहे ।
 रूप जेयां^{२२} ॥ ५११ ॥ जो प्रकाश्ये^{२३} विणें^{२४} प्रकाशुं । जो ईशितव्ये^{२५}
 ईशुं । आपणेन^{२६} चि अवकाशुं । वसवितु असे ॥ ५१२ ॥ जो
 नादे^{२७} आइकिजतां^{३०} नादु । स्वादे^{३१} चाखविजतां^{३२} स्वादु । जो
 भोगिजतु^{३३} असे आनंदु । आनंदे^{३४} चि ॥ ५१३ ॥ सुखासि^{३५}
 सुख जोडिले^{३६} । जें तेज तेजासि^{३७} सांपडले । शून्य हि^{३८} बुडाले ।
 शून्यि^{३९} जिये ॥ ५१४ ॥ तो^{४०} पूर्णतेचा परिणामुं । पुरुषु गा

१ हे-सा. २ नये-मा, सा. ३ जन्ही-मा, सा. ४ ही-मा; हे-सा. ५
 जाये-मा, सा. ६ घ्राण-सा. हा शब्द माडगांवर व साखरेप्रतीत नाही. ८
 दोही-मा, सा. ९ द्रुति-मा, सा. १० जे माझारिलिये-मा; जे माझारिला-
 सा. ११ ठायी-मा, सा. १२ ते न-मा, सा. १३ दिसे-मा, सा. १४
 तरी-सा. तन्ही-मा. १५ नाही-मा, सा. १६ ऐसें बोलों नये-मा, सा.
 १७ जाये-मा, सा. १८ कोण-मा, सा. १९ काय-मा, सा. २० हें चि-
 मा, सा. २१ तेचि-मा, सा. २२ तया-मा, सा. २३ वीण-मा, सा. २४
 प्रकाश-मा, सा. २५ ईश-मा. २६ आपणेनि-मा; आपणेनी-सा. २७
 अवकाश-मा. २८ वसवीत-मा, सा. २९ असे जो-मा, सा. ३० ऐकिजता-
 सा. ३१ चाखिजे जो-मा; चाखिजता-सा. ३२ भोगीजतुसे-मा; भोगिज-
 तसे-सा. ३३ सुखासी-मा, ३४ जोडिले-सा. ३५ तेजासी-मा, ३६ ही-
 मा, सा. ३७ महाशून्यी-मा, सा. ३८ जो-सा. ३९ परिणाम-मा. ४०
 पुरुष-मा.

सर्वोत्तमुं^१ । विश्रांतिचा^२ विश्रामुं^३ । विराला जेथें^४ ॥ ५१५ ॥ जो
 आकाशा^५ हि वरि उरता । ग्रासार्ते^६ हिं^७ ग्रसुनि पुरता । जो बहुते
 पाडे^८ बहुता । पांसूनि बहु^९ ॥ ५१६ ॥ पै नेणतेयां^{१०} प्रती । रूपे-
 पणाची^{११} प्रतीती । रूपें^{१२} नोहोनि शुक्ति । दावी^{१३} जेविं^{१४} ॥ ५१७ ॥
 कां नाना अलंकारदशे^{१५} । सोनें न लंपतां^{१६} आलें^{१७} असे । विश्व
 नोहोनि^{१८} तैसें^{१९} । विश्व जो धरी ॥ ५१८ ॥ हें असो जल तरंगा ।
 नाहिं^{२०} सिनांनेपण^{२१} जेविं^{२२} गा । तेविं^{२३} सत्ताप्रकाशुं^{२४} जगा । आपण
 चि जो ॥ ५१९ ॥ आपुलेयां^{२५} संकोचविकासां^{२६} । आपण चि
 रूप वीरेशा । हा जालिं^{२७} चांदुं^{२८} हान^{२९} जैसा । समूठ गा ॥ ५२० ॥
 तैसा विश्वपणें^{३०} कांही^{३१} होय^{३२} । नां विश्वलोपीं^{३३} के^{३४} हि^{३५} जाए^{३६} ।
 जैसां^{३७} रातीदिहो नोहे । द्विधा रवि ॥ ५२१ ॥ तैसा कांही^{३८} चि

१ सर्वोत्तम-मा, पुरुषोत्तमु-सा, २ विश्रांतीचाही-मा, सा. ३ विश्राम-मा;
 ४ जेथे-सा. ५ विकासाही-मा, सा. ६ वरी-मा, सा. ७ ही-मा, सा.
 ८ ग्रसूनि-मा, ग्रासूनि-सा. ९ बहुतां-मा, सा; १० पासूनि-सा. ११ बहु-
 मा, सा; १२ नेणतयाप्रती-मा, सा. १३ रूपेपणाची-वा, सा. १४ प्रतीति-
 मा; १५ रूपे-मा, सा. १६ नहूनि-मा, न होनि-सा. १७ शुक्ती-मा, सा;
 १८ जेवी-मा, सा, १९ अलंकारदशे-मा. सा. २० लपत लपालें-मा,
 सा. २१ न हूनि-मा, न होनियां-सा, २२ नाहीं-मा, सा; २३ सिनान
 पण-सा. २४ जेवी-मा; २५ तेवीं-मा. २६ सत्ताप्रकाश-मा; दिसता प्रकाशु-
 सा. २७ आपुलिया-मा, आपलिया-सा. २८ विकाशा-मा; २९ जळीं-मा,
 सा; ३० चंद्र-मा; चंद्रु-सा. ३१ हन-मा, सा; ३२ समग्र-मा. समग्रु-
 सा. ३३ कांहीं-मा, सा; ३४ होय-मा; होये-सा. ३५ विश्वलोपीं-मा; सा.
 ३६ केही-मा; कहीं-सा. ३७ जाये-मा, सा, ३८ रात्रिदिवसें-मा, सा;
 ३९ कहीं-मा; कांहीं-सा.

कोण्ही कडे । काइसेने हि वेचिं न पडे । जेयाचें सांगडें ।
जेयांसि चि ॥ ५२२ ॥ जो आपणपें चि आपणयां । प्रकाशितुसे
धनंजया । काइ बोलों जेया । नाहिं दुजे ॥ ५२३ ॥ तो गा
मीं निरुपाधिकु । क्षराक्षरोत्तमु एकु । म्हणोनु क्षणे वेदलोकु ।
पुरुषोत्तमु ॥ ५२४ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

परि असो ऐसया । मज पुरुषोत्तमातें धनंजया ।
जाणे जो पांहालेयां । ज्ञानभित्रें ॥ ५२५ ॥ चेइलेयां आपुलें
ज्ञान । जैसें नाहिं चि होएँ स्वप्न । तैसें फुरतें जेयां
त्रिभुवन । वांअ जालें ॥ ५२६ ॥ कां हातिं घेतलीं मालीं ।
फिटें सर्पाभासाचा कांटालीं । तैसें माझेन बोधें टवाला ।

- १ कोणी- मा, सा. २ कायिसेन-मा; कायिसेनि-सा. ३ वेचों- मा, सा.
४ जयाचें-मा, सा. ५ सांगडे-मा, सा. ६ जयासी-मा, सा. ७ आपणया-सा.
आपणयां-मा. ८ प्रकाशितसे- मा; प्रकाशीतसे-सा. ९ काय-सा; कायि- मा.
१० बहुबोलों-मा, सा. ११ जया-मा. मा, १२ नाहीं-मा, सा. १४ दुजे-मा; सा.
१४ म्हणोनि- सा. १५ वेद लोकु- सा. १६ ऐसिया- सा. १७ पाहलयां-मा;
पाहलेया- सा. १८ चेइलयां- मा; चेइलिया-सा. १९ नाहीं- मा, सा. २०
होये- मा; होय- सा. २१ स्फुरतें- मा, सा. २२ जया- मा; हा शब्द साखरे-
प्रतीत नाहीं. २३ वावों- गा; सा. २४ हातीं- मा; सा. २५ घेतलिया- सा.
२६ माला- मा, सा. २७ फिटें- मा, सा. २८ कांटाला- मा, सा. २९ तैसा-
मा, सा. ३० टवाला- मा, सा.

नागवे जो ॥ ५२७ ॥ लेणें सोनें चि जो जाणे । तो लेणेंपण
 तें वां३० ह्मणे । तेविं^४ जाणौनि जेणें । वालिला भेदु ॥५२८॥
 मर्ग सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीं चि एकु स्वतःसिधु । जो
 आपणेनेसिं भेदु । नेणौनि जाणे ॥ ५२९ ॥ तैसिं^५ चि सर्व
 जाणितलें । हे^६ इं ह्मणणें थेकुलें । जें तैयां सर्व उरलें । द्वैत
 नाहिं ॥ ५३० ॥ ह्मणौनि माझियां भजना । उचित तो चि
 अर्जुना । गगन जैसें आलंगना । गगनाचेया ॥५३१॥ क्षीर-
 सागरा परगुणें । किजे^७ क्षीरसागरपणें । कां अमृत चि
 होउनि मिलणें । अमृति जेविं^८ ॥ ५३२ ॥ साडपंधरा मिस-
 लावें । तरि पंधरें चि जेविं होआवें । तेविं^९ मी जालियां
 संभवे । भाक्ति माझी ॥५३३॥ हां गा सिंधुसि आनी होंति ।

१ नागवे-सा. २ तो-सा. ३ वावो-मा, सा. ४ तेवीं-मा. ५ मी जाणौनि-
 मा; मी जाणौनि-सा. ६ वालिला-मा, सा. ७ भेद-मा ८ मग म्हणे-मा, सा.
 ९ आपणेनेसीं-मा, सा. १० नेणोनियां-सा. ११ तेणें-मा, सा. १२ हेहीं-मा, सा. १३
 तथा-मा, सा. १४ सर्वत्र मा, सा. १५ नाहीं-मा, सा. १६ म्हणौनि-सा. १७ माझिया-
 सा. १८ उचितु-सा. १९ आलिंगना-मा, सा. २० गगनचिया-सा. २१
 कीजे-मा, सा. २२ हा शब्द साखरेप्रतीत नाहीं. २३ मिळणें-मा, सा. २४
 अमृती-सा, मा. २५ जेवीं-मा. २६ साडपंधरा-मा; साडेपंधरा -सा.
 २७ मिसळावें-मा, सा. २८ तरी-मा; तें-सा. २९ पंधरें-मा; साडे-
 पंधरें सा ३० तेवीं-मा. ३१ जालिया-सा. ३२ सिंधुसि-मा, सा.

तरि गंगा कैसेने^२ फिरे^३ माघौती^३ । ह्यणौनि मी नोहतां^४
 भक्ति^५ । अन्वयो आहे ॥ ५३४ ॥ ऐसेया लागि सर्वि प्रकारि ।
 जैसा कल्लोलुं अनन्यु सांगरि । तैसा माते अवधारि । भजि-
 नला^{११} तो ॥ ५३५ ॥ सूर्या आणि प्रभे । एकवंकै जेणे लोभे ।
 तो पाडु मानु लोभे । भजना तेया ॥ ५३६ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥

एतद्बुध्दुवा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

एवं कथिलेयादारभ्य^{१८} । जे^{१९} हे सर्वशास्त्रिकलभ्य । उप-
 निषदां सौरभ्य^{२०} । दशदलांचे ॥ ५३७ ॥ हे जे^{२१} ब्रह्माचेनि नव-
 नीते । व्यासप्रज्ञेचेनि हाते । मथुनि काठिले आइते । सार
 आर्क्षि ॥ ५३८ ॥ जे ज्ञानामृताची जान्हवी । जे आनंद-

१ तरी-मा. २ कैसेनि-मा, कैसेन-सा. ३ मिळती-मा,सा. ४ नव्हतां-मा; न
 होतां-सा. ५ भक्ती-मा, सा. ६ अन्वो-मा. ७ ऐसया लागीं-मा; ऐसिया-
 लागीं-सा. ८ सर्व-मा, सा. ९ प्रकारीं-मा. सा. १० कल्लोलु-सा. कल्लोळ-
 मा. ११ अनन्य-मा. १२ सांगरीं-सा, मा. १३ भजीनला-मा; भजिणला-
 सा. १४ जो-मा, सा. १५ एकवंकी-सा. १६ मानूं-सा. १७ तया-मा, सा
 १८ कथिलयादारभ्य-मा, सा. १९ सौरभ्य-मा, सा. २० कमळदळां जेवीं-
 मा; कमळदळां जेविं-सा. २१ हा शब्द साखरेप्रतीत नाही. २२ शब्द-
 ब्रह्माचे-मा, सा. २३ निवचिते-मा; मथिते-सा. २४ व्यास प्रज्ञेचेन-
 मा; श्राव्यासप्रज्ञेचेनि-सा. २५ मथुनि-मा, सा. २६ आयिते-मा, सा.
 २७ आर्क्षी-मा, सा.

चंद्रिची सतरावी । विचारक्षीरार्णविची नवी । लक्ष्मी जे हे
 ॥५३९॥ ह्यणोनि आपलेनि पदे वणे । अर्थाचेनि जीवे प्राणे ।
 मी वांचोनि हो^७ नेणे । आन कांही ॥ ५४० ॥ क्षराक्षरत्वे
 संमोहर जाले । ते^९ पुरुषत्वे वालिले । मग मज सर्वस्व
 दीधले । पुरुषोत्तमी ॥ ५४१ ॥ ह्यणोनि जर्गी गीता ।
 मियां आत्मेन पतिव्रता । जे हे प्रस्तुति आतां । तुवां
 आकर्णिली ॥ ५४२ ॥ साच चि बोलाचे नोहे^{२०} शास्त्र । पै
 संसारु जिणते हें शस्त्र । आत्मा अवतरविते मंत्र । अक्षरे इये
 ॥ ५४३ ॥ परि तुज पुढां सांगितले । ते अर्जुना ऐसे जाले ।
 गोप्य धन काढिले । माझे आजि ॥ ५४४ ॥ मज चैतन्य-
 शंभूचां माथां । जो निक्षेपु होता पार्था । तेयां गौतमु

१ चंद्रिची—मा, सा. २ विचारक्षीरार्णवीची मा, सा. ३ म्हणोनि—सा.
 ४ आपुलेन—मा. ५ अर्थाचेन—मा. ६ वांचोनि—मा; वांचोनि—मा. ७ हो—मा; सा.
 ८ कांही—सा; कही—मा. ९ समोर—मा, सा. १० तयाते—मा; तयाचे—सा.
 ११ पुरुषत्व—मा, सा. १२ वालिले—मा, सा. १३ सर्वस्व मज—मा, सा.
 १४ दिधले—मा, सा. १५ पुरुषोत्तमी—मा, सा. १६ जर्गी—मा, सा. १७
 आत्मेनि—सा. १८ प्रस्तुत—मा, सा. १९ हा शब्द साखरेप्रतीत मागील चर-
 णांत घातला आहे. २० नव्हे हें—मा; सा. २१ जिणते—मा; जिणे—सा. २२
 अवतरवी ते—सा. २३ ये—मा. २४ सांगितले मा, सा. २५ आजी—मा. २६
 शंभूचां—मा, सा. २७ तया—मा, सा.

जालासि आस्था । निधिं तुं^१ गा ॥ ५४५ ॥ चोखटिवां
 आपुलिया । पुढिला उगाणा घेयावेया । तेया दर्पणांची
 परी धनंजया । केली आह्वां ॥५४६॥ कां भरलें चंद्रतारांगार्णि ।
 नम सिंधु आपणयां आणी । तेसा गीतेसिं मी अंतःकराणि ।
 सूदलां तुवां ॥५४७॥ जें त्रिविधमलकटां । सांडिलासि सुभटा ।
 ह्यणौनि गीतेसिं मज वसैठां । जालासि गा ॥५४८॥ परि हें
 कांइ बोलों गीता । जे हे माझी उन्मेषलता । जाणे तो सम-
 स्तां । मोहां भूके ॥ ५४९ ॥ सेविली अमृतसरिता । रागु
 दवडुनि पांडुसुता । अमरपण उचितां । देऊनि घाली ॥ ५५० ॥
 तैसी गीता हे जाणितालियां । कांइ विस्मो मोहो जावेयां ।
 परि आत्मज्ञानें आपणपेयां । मिलिजे^{२८} एथ ॥५५१॥ जेयां

१ निधी- सा, २ तूं-मा, सा. ३ तया-सा. मा. ४ दर्पणाचीचि-सा. ५
 चंद्रतारांगर्णी-मा, सा. ६ आपणयामाजि-मा; सा. ७ गीतेसीं-मा, सा.
 ८ अंतःकरणीं-मा, सा. ९ सूदला-सा. १० त्रिविधीं मलकटां-मा; त्रिवि-
 धमलिकटा-सा. ११ तूं सांडिलासि-मा; तूं सांडलासि-सा. १२ सुभटा-
 मा, सा. १३ गीतेसीं-मा, सा. १४ वसौटा-मा, सा. १५ बोलों कायि-मा;
 बोलों काय-सा. १६ उन्मेषलता-मा; उन्मेषता-सा. १७ मुके-मा, सा. १८
 दवडुनि-मा, सा. १९ पंडुसुता-सा. २० उचितां-सा. २१ देऊनि-मा, सा. २२
 घाली-मा, सा. २३ कायि-मा; काय-सा. २४ विस्मयो-सा. २५
 मोह-सा. २६ जावया-मा, सा. २७ आपणयां-मा; आपणपयां-सा. २८
 मिलिजे-मा, २९ येथ-मा, सा. ३० जया-मा; सा.

आत्मज्ञानाचां । ठांइं । कर्म आपुलेया जीविता पाई । होउ-
 नियां उतराई । लया जाए ॥ ५५२ ॥ हारपलें दाउनि जैसा ।
 मागु सरे वीरविलासा । ज्ञानें कळसु वळघे जैसा । कर्मप्रासादा
 ॥ ५५३ ॥ ह्यणौनि ज्ञानियां पुरुखां । कृत्य करुं सरलें देखां ।
 ऐसा अनार्थांचा सखा । बोलिला ता ॥ ५५४ ॥ तें श्रीकृष्ण-
 वदनामृत । पार्थुं भरुनि असे ओसंडतें । तेंव व्यासकृपा एतें ।
 संजयासि ॥ ५५५ ॥ तो धृतराष्ट्र राया । सूत असे पान करावया ।
 ह्यणौनि जीवितांतु तेया । नोहे चि मारी ॥ ५५६ ॥ येह्वि
 गीताश्रवणअवसरि । आवडों लागतां अनधिकारी । परि सेखि

१ आत्मज्ञानाच्या-सा. २ ठायीं-मा, सा. ३ आपलेया-सा ४ पाहीं-मा, सा.
 ५ होऊनियां-मा. ६ जाय-मा, सा. ७ हरपलें-सा. ८ दाऊनि-मा. दावूनि-सा.
 ९ माग-शा. १० ज्ञान-मा. ११ कळस-मा, सा. १२ वळघे-मा, सा. १३
 कर्मप्रासादाचा-सा. १४ पुरुषां-मा; पुरुषा-सा. १५ करुं - मा, सा. १६ अना-
 र्थांचा- मा. १७ श्रीकृष्णवचनामृत- सा. १८ पार्थी- सा. १९ भरुनि- सा.
 २० ओसंडत- सा, वोसंडत-मा. २१ मग- मा, सा. २२ प्राप्त- मा, सा.
 २३ संजयासी- मा, सा २४ धृतराष्ट्र - सा. २५ सूतसे - सा; सुतसे-मा.
 २६ करावया-मा, सा. २७ जीवितांत-सा. २८ या-सा; तया-मा. २९
 नोहेचि- सा. ३० येह्वी-मा, सा. ३१ गीताश्रवणा-मा, गीताश्रवण
 अवसरी-सा. ३२ सेखी- मा, सा.

ते चि उजिरी । पांति लाभली ॥ ५५७ ॥ जेधवां
 द्राक्षि दूध घातलें । तेधवां वायां गेलें गमलें । परि
 फलपाकिं दूणावलें । देखिलें^१ जेविं^२ ॥५५८॥ तैसिं हरिवक्त्रिंचीं^३
 आखरें । संजयें सांघितलें^४ आदरें । तिहिं^५ अंधु^६ तो अवसरें ।
 सुखिथा जाला ॥ ५५९ ॥ ते चि मन्हाटेनि विन्यासें । मियां
 उन्मेवें^७ ठसेठोमसें^८ । जाणों नेणों तैसें । निरोपिलें^९ ॥५६०॥
 सेवतिणें^{१०} अरसिकां हिं^{११} । आंग पातां विशेषुं^{१२} नाहिं । परि सौरभ्य
 नेलें तिहिं^{१३} । भ्रमरिं जाणजे ॥ ५६१ ॥ तैसें घड तें प्रमेय
 घेइजे । न्यून तें^{१४} तें मज देइजे । जें नेणणें हें^{१५} साहाजें । रूप
 किं^{१६} बाळा ॥५६२॥ परि नेणतें जेहिं^{१७} होएँ । तैहिं^{१८} देखोनि

१ उजरी- मा, सा. २ पातला- मा, सा. ३ जेव्हां- मा, सा. ४ द्राक्षी-
 मा, सा. ५ तेव्हां- सा. ६ तरी वायां- मा. ७ हा शब्द माडगांवकरप्रतीत
 नाही. ८ फळपाकीं- मा, सा. ९ दुणावलें- मा, सा. १० देखिजे- सा. ११
 जेवीं- मा. १२ हरिवक्त्रींचीं- मा, सा. १३ अक्षरें- मा, सा. १४ सांगितलीं-
 मा, सा. १५ तिहीं- मा, सा. १६ तोही- मा, सा. १७ उन्मेवें- मा, सा. १८
 ठसेठोवसें- मा, सा. १९ जीं जाणें- सा; जाणें- मा. २० नेणें- मा, सा. २१
 २१ निहोपिलें- मा. २२ सेवतिये- मा. सेवतीये- सा. २३ ही- मा, सा.
 २४ पाहतां- सा. २५ विशेष- मा. २६ नाहीं- मा; २७ तिहीं- मा, सा.
 २८ भ्रमरीं- मा, २९ जाणीजे- मा. ३० घडतें- मा, सा. ३१ उणें- मा, सा.
 ३२ हें चि- मा, सा. ३३ सहजें- सा, साहजें- मा. ३४ कीं- मा, सा. ३५
 बाळा- मा, सा. ३६ तरि- सा. ३७ जन्ही- मा, सा. ३८ होये- मा, सा.
 ३९ तन्ही- मा, सा. ४० देखोनि- सा.

बापुं किं माए । हरिखुं के हिं न माए । चोज कैरिति ॥५६३॥
तैसे संत माहिंएर माझे । तुंझिं मीनंलेयां मीं लाडैजे । ते चि
ग्रंथाचेनि व्याजे । जाणिजो जी ॥ ५६४ ॥ आतां विश्वात्मकु
माझा । स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा । तो अवधारु वाक्यपूजा ।
ज्ञानदेउ ह्मणे ॥ ५६५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो

नाम पंचदशोऽध्यायः ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ बाप-सा. २ कीं-सा; कां-मा. ३ माय-मा; माये-सा. ४ हर्षे-मा; हर्ष-
सा. ५ हीं-मा, सा. ६ माये-मा; समाये-सा. ७ करिती-मा, सा. ८ माहेर-
मा, सा. ९ तुम्हीं मा, सा. १० मीनलयां-मा; मिनलिया-सा. ११ लाडें
जे—सा. १२ विश्वात्मक-मा. १३ हा माझा-मा, सा. १४ अवधारु—मा, सा.
१५ ज्ञानदेवो-मा, सा.

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पंधरावा

टीपा व स्पष्टीकरण

टीपा व स्पष्टीकरण

ज्ञानेश्वरीच्या यापूर्वीच्या पहिल्या, सहाव्या, दहाव्या, बाराव्या अशा अध्यायांचे आरंभ ओझरते जरी पाहिले, तरी तेथे गुरुस्तुतीच्या रूपाने ज्ञानेश्वरांनी बराच ग्रंथाविस्तार केल्याचे दिसत असून, प्रस्तुत पंधराव्या अध्यायांतही या परंपरेला अनुसरून पहिल्या २८ ओव्या, त्यांनी श्रीगुरुचरणमानसपूजेत खर्ची घातल्या आहेत. पुढे सोळाव्या व सतराव्या अध्यायांतही त्यांनी असेच अनुक्रमे सद्गुरुसूर्यस्तवन व गुरुरायगणेंद्रनमन केले असून, शेषटच्या अध्यायांत तर आरंभी व शेवटीं गुरुनमन करून गुरुस्तुति करण्याचे आपल्या वाणीला वेडच लागले आहे, असा कबुलीजबाबच त्यांनी देऊन टाकला आहे. ज्ञानेश्वरांनी अंगिकारलेल्या नाथपंथांत गुरुभक्तीला विशेष महत्व होतें, म्हणूनच त्यांनी आपल्या ग्रंथांत गुरुस्तुतीला एवढे महत्वाचे स्थान दिले हें खरे असले, तरी ज्ञानेश्वरांच्या मुळच्या विनम्र व श्रद्धाशील वृत्तींत आपले गुरु व ज्येष्ठ बंधु निवृत्तीनाथ यांच्याबद्दल नितांत आदर वसत असावा, हेही अगदी साहाजिकच होतें. ज्ञानेश्वर म्हणूनच येथे आपल्या हृदयांत गुरुंच्या पावलांची स्थापना करण्याचा संकल्प करतात. **ओ. १-चौफलौनि-चौरंग** करून (नाम क्रियापद). आतां आपले हृदय हाच चौरंग करून त्यावर श्रीगुरुची पावले बसऊ. आपल्या हृदयाचा चौरंग करून त्यावर गुरुंच्या पावलांची स्थापना करूं. ज्ञानेश्वरांना आपल्या गुरुंच्या पादुकांची मानसपूजा करावयाची असल्याने, त्यांची प्रथम ते हृदयरूपी आसनावर स्थापना करतात. ज्याची पूजा करावयाची त्याची प्रथम कोणत्या तरी स्थानी स्थापना करावी लागते. ज्ञानेश्वरांनी येथे आपल्या गुरुंच्या पायांची पूजा आरंभतांना, त्यांची आपल्या हृदयाच्या चौरंगावरच स्थापना केली आहे. गुरुंच्या पावलांचे स्मरण ज्ञानेश्वरांना नित्य आहे असा अर्थ.

ओ. २—आपल्या हृदयासनावर स्थापलेल्या गुरुपादुकांना आतां अर्घ्य देतात. **अर्घ्यु—**गंध, पुष्प व अक्षता यांसह ओंजळीत पाणी घेऊन ते

देवावर सोडणें याला अर्घ्य म्हणतात. येथे ऐक्यभावावर आजळीचें, सर्व इंद्रियांवर कलिकांचें व पुण्यावर जलाचें, अशीं रूपकें करिपलीं आहेत. ऐक्यभावाची इ.— आत्मा व परमात्मा यांचें ऐक्य आहे या भावनेची ओंजळ. सर्वेन्द्रिय इ.—पांच कर्मेन्द्रियें व पांच ज्ञानेन्द्रियें अशीं दहा इंद्रियें हींच कोणी कुड्मलें अथवा पुष्पकलिका, अशा दशेन्द्रियरूपी पुष्पकळ्यांनीं. पुण्यांजलि—पुण्यरूपी जलाचें अर्घ्य. आत्मापरमात्मैक्यरूपी भावनेची ओंजळ, दशेन्द्रियांच्या कळ्यांनीं भरून पुण्यरूपी जलाचें अर्घ्य गुरुपादुकावर अर्पण केलें आहे. सर्वाभूतीं समभाव झालेल्या मनानें सर्व दशेन्द्रियें व पुण्यसंचय आपण गुरुंच्या पायावर अर्पण केला आहे, असें ज्ञानेश्वर सांगतात. दशेन्द्रियांच्या व्यापाराचें व पुण्यसंचयाचें अशा स्तिनीं गुरुचरणावर उदक सोडल्यानंतर, आपल्या हांतून भावी जन्माला कारणीभूत होणारीं फलाशायुक्त कर्मे, होणार नाहींत व अशीं कर्मेच झालीं नाहींत म्हणजे आपण जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडणार नाहीं, असा ज्ञानेश्वरांचा आशय आहे. आपल्या दहा इंद्रियाकडून होणाऱ्या कर्मांमुळे व आपण केलेल्या पापपुण्यामुळे, प्राण्याला जन्ममरणाच्या चक्रांत सांपडावें लागतें. अशीं कर्मे व पुण्यपाप हींच जर ईश्वरार्पण किंवा गुरुचरणार्पण केलीं, तर पुढें कसल्याच कर्मांचा संभव नसल्यामुळे, जन्म व मरण प्राप्त होण्याचें कारणच उरणार नाहीं. ज्ञानेश्वर अशा मोक्षाच्या उद्देशानेंच आपल्या सर्व कर्मांचें व पापपुण्यांचें उदक गुरुचरणावर सोडून मोकळे झाले आहेत. ओ. ३ — आतां या ओवति गुरुचरणांना चंदनाची उटी लावण्याचा उपक्रम केला आहे. गुरुपादुकांची प्रथम एका आसनावर स्थापना करून त्यांना अर्घ्य दिल्यानंतर, मानसपूजाविधीच्या क्रमानें यापुढें त्यांना चंदन किंवा गंधलेपन करणें ओघानेंच येतें. तोच प्रकार येथें पुनः अध्यात्मिक रूपकाचा अवलंब करून वर्णिला आहे. अनन्योदक इ.—गुरुंच्या ठिकाणीं असणारी जी अनन्यभक्ति, त्या अनन्यभक्तीच्या शुद्ध पाण्यांत धुतलेली गुरुनिष्ठेची, गुरुसेवेची, जी वासना, तीच गुरुचरणांना लावलेली चंदनाची उटी होय. चंदनाचें खोड चांगल्या स्वच्छ पाण्यांत उगाळून मगच त्या चंदनाचा लेप देवतामूर्तीवर करतात. येथें ज्ञानेश्वरांनीं गुरुनिष्ठारूपी चंदनाचें खोड गुरुबद्दलच्या अनन्यभक्तीच्या पाण्यांत उगाळून तो चंदनाचा लेप गुरुचरणावर लावला आहे. अघोट - अखांडित लेप. पातळ नव्हे तर जाड असा लेप. आपली

गुरुबद्दलची अनन्यभक्तीची भावना असून, त्या भावनेने निर्माण झालेली गुरुसेवेची इच्छा गुरुचरणांना व्यापून राहिली आहे, असा ज्ञानेश्वरांचा इत्यर्थ आहे. गुरुच्या अनन्यभक्तीने निर्माण झालेली गुरुसेवेची आपली वासना गुरुचरणां अखंड आहे, असा त्यांचा सांगण्याचा भाव आहे. ओ. ४ - या व पुढील ओवीत गुरुचरणांना अलंकार समर्पण करतात. **प्रेमाचेनि इ०** - गुरुप्रेमरूपी सुवर्णाची. **भांगारें** - सुवर्णाची. हें नेपुराचें विशेषण आहे. **निर्वाल्हानि** - स्वच्छ करून, उजळा घालून. गुरुप्रेमरूपी सोन्याची केलेली नूपुरें, उजळा देउन तीं त्या सुकुमार गुरुचरणांत घालूं. **नेपुरें** - पादभूषण, पैजण. गुरुप्रेमरूपी झळझळीत सोन्याचें पैजण मी गुरुचरणां घालतो, असें म्हणण्यांत ज्ञानेश्वरांनीं आपलें उत्कट व जाज्वल्य गुरुचरणप्रेमच व्यक्त केलें आहे. आपल्या गुरुप्रेमानें गुरुचरण असें अलंकृत करण्यांत देखील ज्ञानेश्वरांचा विनय दिसून येतो. ओ. ५ - येथे आणखी जोडवीं हा अलंकार गुरुचरणांना अर्पण करतात. **घणावलि** - घणावलेली, दृढ झालेली, निश्चित झालेली. पहा " पै सावधपणें जैसे । घाहविलें आलसे । सुषुप्ति वैसे । घणावौनि॥ - ज्ञानेश्वरी-१४-१४१. गुरुचरणाबद्दलची दृढ झालेली आवड ही एक. **अव्यभिचारें** - एकनिष्ठतेनें जी चोखडी, चोख आहे, अशी दुसरी. ज्ञानेश्वरांनीं येथे गुरुच्या दोन चरणांत दोन जोडवीं घातलीं आहेत. एक गुरुचरणाबद्दल दृढ झालेल्या आवडीचें जोडवें, व दुसरें गुरुचरणाबद्दलच्या एकनिष्ठतेचें जोडवें, असा हा दोन जोडव्यांचा जोड आहे. गुरुचरणाबद्दलची आपली आवड जशी दृढ आहे, तशीच ती एकनिष्ठ किंवा अनन्य आहे असेंच ज्ञानेश्वरांनीं येथें सूचित केलें आहे. **आंगुलिया** - जोडवीं. ओ. ६ - यानंतर गुरुचरणावर कमल वाहिलें आहे. **आनंदमोदबहल** - ' आनंदामोदबहल ' असा पाठ असणें चांगलें. ब्रह्मानंदाच्या आमोदानें, सुगंधानें प्रचुर असे अष्टसात्विक भावांचें उमललेलें कमल, आतां गुरुचरणावर ठेउं. **सात्विकाचें** - सात्विकभावरूपीं कमल. सात्विकभाव ही स्थायि व व्यभिचारी या भावांमधील अवस्था असून, हिच्या ठिकाणीं सहज, अकृत्रिम, सत्य अशा भावना व्यक्त असतात. अशा सात्विक भावनेतच भक्ताचें मन आराध्यदेवतेकडे आकर्षिलें जातें. हे सात्विक भाव स्वेद स्तंभ, रोमांच, स्वरभंग, वेपथु (कंप), वैवर्ण्य, अरु, व प्रलय असे आठ आहेत. म्हणून येथे ' अष्टदल ' असा मुद्दाम उल्लेख केला आहे. ब्रह्मानंदाच्या सुगंधानें

बहरलेलें आपलें अष्टसात्विकभावाचें कमल ज्ञानेश्वरांनीं गुरुचरणीं अर्पण केलें आहे. गुरुचरणांना वंदन करतांना आपले अष्टसात्विक भाव कसे अगदीं बहरून येऊन मन एका विशेषप्रकारच्या आनंदानें भरून गेल्याचें ज्ञानेश्वर सांगतात.

ओं. ७-वरील सहा ओव्यांत मानसपूजेतील आसन, अर्घ्य, गंध, अलंकार व पुष्प इत्यादि गुरुचरणांना अर्पण केल्यावर आतां धूप, दीप, आलिंगन यांची येथे पाळी आली आहे. अहंधूपु - अहंकार किंवा अहंभावरूपी धूप. असा अहंकाराचा धूप जाळणें म्हणजे मीपणा नष्ट होणें. मीपणा नष्ट झाल्याशिवाय गुरुबद्दल ऐक्य निर्माण होणार नाहीं. म्हणून ज्ञानेश्वरांनीं गुरुचरणापुढें मीपणाचा धूप जाळून तो नष्ट केला आहे. सोहंतेजे - 'सः परमात्मा अहं' अशा महावाक्याचा दीप ज्ञानेश्वरांनीं गुरुचरणांना ओवाळला आहे. आत्मा व परमात्मा हे एकच आहेत, या ज्ञानाचा दीप हृदयांत पाजळला कीं, मोक्षाला वेळ लागत नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं अशा ज्ञानाचा दीपच गुरुचरणांना ओवाळला आहे. ज्ञानेश्वरांना अशा ज्ञानाची प्रतीति झाली होती असाच त्याचा अर्थ आहे.

सामरस्य-गुरुशिष्यैक्य. पोटाळूं--आलिंगूं. अशा रितीनें अहंभाव नष्ट होऊन आत्मापरमात्मैक्याचें ज्ञान अंगीं बाणल्यावर मग गुरुशिष्यैक्य होण्यास काय वेळ ? म्हणून असें ऐक्य मग आपण निरंतर कवटाळूं, असें ऐक्य आपणास मग सहजच प्राप्त होईल, असा ज्ञानेश्वरांचा आशय आहे. **ओ. ८-पाउवां-पादुका, खडावा.** आपल्या शरीराच्या व प्राणाच्या अशा दोन खडावा, जोडे मी आतां गुरुचरणीं, गुरुंच्या पायांत घालीन, असें ज्ञानेश्वर मोठ्या कृतज्ञतेनें सांगतात. ज्ञानेश्वर आपल्या गुरुकृपेबद्दल एवढें कृतज्ञ आहेत कीं, आपल्या शरीराचे व प्राणाचे जोडे करून जरी त्यांनीं गुरुंच्या पायांत घातले, तरी गुरुंनीं केलेल्या उपकारांची फेड होणार नाहीं, असें त्यांना वाटतें. एकाद्याचे आपल्यावर फार उपकार झाले तर " माझ्या अंगाच्या कातड्याचे जोडे करून जरी आपल्या मी पायांत घातले, जरी आपलें उपकार फिटणार नाहीं " असें आपण नित्याच्या व्यवहरांत जसें म्हणतो, तशाच उक्तीचा ज्ञानेश्वरांनीं येथे अवलंब केला आहे.

भोगमोक्षीं-- ऐहिक सुखोपभोग व पारलौकिक मोक्ष यांचें गुरुचरणावर निंबलोन करूं, असें ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या या गुरुमानसपूजेच्या शेवटीं म्हटलें आहे.

निंबलोन - दृष्ट काढण्यासाठीं घ्यावयाचे कडू निंबाचीं पानें, मीठ, मोहरी इ.

पदार्थ, दृष्ट काढतांना हें पदार्थ ओवाळून टाकावयाचे असतात. येथे ज्ञानेश्वरांनी गुरुचरणावरून भोगमोक्षाचें निंबलोन केलें, म्हणजे भोग व मोक्ष हे गुरुचरणावरून ओवाळून टाकले असा अर्थ. गुरुचरणसेवेपुढें ऐहिक सुखोपभोगांची व पारलौकिक मोक्षसुखाची ज्ञानेश्वरांना किंमत वाटत नाहीं, असाच भाव त्यांनी व्यक्त केला आहे.

ओ. ९--याप्रमाणें गुरुचरणांची अध्यात्मिक मानसपूजा केल्यावर, ज्ञानेश्वर येथे गुरुसेवेमागील आपला हेतु स्पष्ट करतात. **इया इ.** -- या गुरुचरणसेवेनें मला असें दैव लाभार्हे कीं, ज्यामुळें सकळ इच्छित अर्थांचा समुदाय मला पाट बांधील, किंवा मला पट्टाभिषेक करील. या गुरुचरणसेवेनें मला असें दैव लाभार्हे कीं, ज्यामुळें मला सर्व इच्छित वस्तूंची प्राप्ति व्हावी. अशा इच्छित वस्तूंची प्राप्ति होण्याइतकें दैव गुरुकृपेनें आपणास अनुकूल होईल, अशी ज्ञानेश्वरांना खात्री आहे. **पाटु बांधणें** -- पट्टाभिषेक करणें, स्वामित्व देणें. **जें** -- जें दैव मला सर्व इच्छित वस्तूंचें स्वामित्व देईल. **ओ. १०** -- गुरुचरणसेवेनें प्राप्त झालेल्या दैवानें आणखी काय काय होईल तें सांगतात. **ब्रह्मिचें इ.** -- परब्रह्माच्या ठिकाणीं विश्रान्ति मिळण्यापर्यंत, अर्थात् परब्रह्माच्या प्राप्तीपर्यंत. **उन्मेख** -- माझे ज्ञान उत्कर्ष पावेल. **विसवणें** -- विश्रान्ति. **वेऱ्हीं** -- पर्यंत. **उन्मेखु** -- ज्ञान. **उजरि** -- उत्कर्ष. गुरुचरणकृपेनें माझे दैव अनुकूल होऊन माझे ज्ञान ब्रह्मप्राप्ति होण्याइतकें वाढेल. माझे ज्ञान मला ब्रह्मपद मिळवून देण्याइतकें वृद्धिगत होईल. अशा श्रेष्ठ प्रकारच्या ज्ञानानें माझी वाणी म्हणजे प्रत्यक्ष अमृताचा सागरच होईल. आपल्या वाणीला प्रत्यक्ष अमृताचें सामर्थ्य येईल, असें ज्ञानेश्वर सांगतात. आपल्या वाणींत श्रोत्यांना मोक्ष देण्याचें सामर्थ्य येईल असाच तेथे आशय आहे. **ओ. ११** -- गुरुकृपेनें दैव अनुकूल झाल्यावर आपलें वक्तृत्व काय दर्जाचें होईल, त्याचेंही वर्णन करतात. **पूर्णचंद्राचा इ.** -- कोटी पूर्णचंद्रांची माझ्या वक्तृत्वावरून कुरौडी, करावी, कोटी पूर्णचंद्र माझ्या वक्तृत्वावरून ओवाळून टाकावे, इतकी माझ्या मुखातील अक्षरांना गोडी येईल. चंद्र हा सुधाकर आहे, तो आपल्या किरणांतून अमृताचा निष्यंद करतो अशी समजूत आहे. पण असे अमृतस्रावी कोटी पूर्ण चंद्र जरी माझ्या वक्तृत्वावरून ओवाळून टाकले, तरी गुरुकृपेनें माझ्या वाणीला आलेल्या गोडीची ते बरोबरी करूं शकणार नाहींत, असा ज्ञानेश्वरांचा आत्म-

विश्वास आहे. **घापें**—घातली जाईल. (घाल धातूचें कर्मणि प्रयोगाचें रूप, घातले जातें किंवा घातलें जाईल या अर्थी) **कुरौडी**—ओवाळणी. **तैसी**—घंद्राच्या किरणांतून श्रवणाच्या अमृताइतकी गोडी आपल्या वाणीला येईल, असें ज्ञानेश्वर आत्मविश्वासानें सांगतात. पण हें सर्व गुरुकृपेनें प्राप्त झालेल्या दैवानें घडून येणार आहे. असे देववान् आपण आहो असाच ध्वनि ज्ञानेश्वरांनीं येथे प्रकट केला आहे. **ओ. १२**—अशा दैवाच्या आनुकूल्यानें आपली वाणी श्रोत्यांना ज्ञानाची कशी खैरात करील, तें आणखी एक भव्य उपमा देऊन सांगतात. **सूर्ये इ.**—सूर्यानें आश्रय केलेली पूर्व दिशा जशी सर्व जगाला प्रकाशाचें साम्राज्य उघडून देते, तद्वतच गुरुकृपेचें अधिष्ठान लाभलेली आपली वाणी आपल्या श्रोत्यांना ज्ञानाचा लखलखाट करून सोडील. **राणिव**—राज्य. **दिवालि करणें**—लखलखाट करणें, गर्दो करणें. **ओ. १३**—अशी गुरुकृपेचें अधिष्ठान लाभलेली आपली ज्ञानसंपन्न वाणी, वेवढी सामर्थ्यशाली होईल तें आणखी वर्णन करतात. **जेणें दैवें**—ज्या गुरुचरणसेवेनें प्राप्त झालेल्या दैवानें, वाणीला असें माधुर्य येईल कीं, त्याच्यापुढें नादरूपानें अवतरलेलें ब्रह्मही खुरटें वाटावें ! गुरुकृपेच्या दैवानुकूल्यानें वाणीला अशी मधुरता प्राप्त होईल कीं, त्यापुढें सुस्वर गायनही फिकें पडावें. **नादब्रह्म**—नादरूपानें अवतरलेलें ब्रह्म, सुस्वर गायन. **कैवल्य इ०**—किंवा कैवल्यसुख अथवा मोक्षसुखही त्या वाणीच्या श्रवणसुखापुढें मुळींच शोभूं नये. गुरुकृपेचें दैव प्राप्त झाल्यामुळें, आपली वाणी अशी मधुर होईल कीं, तिच्यापुढें सुस्वरगायनही फिकें वाटेल व त्या वाणीचें श्रवणसुख इतकें उत्कट असेल कीं, त्याची प्रत्यक्ष मोक्षसुखदेखील बरोबरी करणार नाहीं. **न सजे**—शोभणार नाहीं. **ओ. १४**—आपली वाचारूप वेल श्रवणसुखाच्या मांडवावर अशा कांहीं जोरानें बहरेल कीं, जगाला तिच्यामुळें मोगरीच्या सुगंधाचा आनंद लुटावयास मिळावा ! वसंत ऋतूंत मोगरीच्या सुवासानें लोकांना जसा नितांत आनंद मिळतो, तसाच आनंद श्रोत्यांना आपल्या वाणीच्या श्रवणानें मिळेल, असें ज्ञानेश्वर सांगतात. **माधवी**—वसंत ऋतूंत फुलणारी एक वेल, मोगरी. **सांसिनलि**—बहरली, प्रफुल्लित झाली. **पहा**—“ तेणें तोखें सदाफळे झाडें । वनश्री सांसिनली चहुंकडे—” नरेद्र; रुक्मि. स्व. ७७४ **ओ. १५**—ज्या दैवाचें अथवा परब्रह्माचें ठाव ठिकाण न सांपडल्यामुळें, मनाला

व वाणीला परतावें लागतें, तो देव अथवा परब्रह्म गुरुकृपेच्या महिम्यानें शब्द-
 गोचर होतो, असा चमत्कार घडून येतो. परब्रह्माचें वर्णन वास्तविक वेदांना किंवा
 मनाला करतां न आल्यामुळे, तें न करतांच त्यांना परतावें लागलें आहे. पहा-
 “ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह. ” निर्गुण परब्रह्माचें वर्णन वेदांना व
 मनाला करणें अशक्य आहे. कारण तें शब्दातीत आहे. तथापि अशा
 वर्णनातीत परब्रह्माचें शब्दचित्र रेखाटण्याचा चमत्कार, आपणास केवळ गुरुंच्या
 अनुग्रहामुळेच करतां आला आहे, असा ज्ञानेश्वरांचा अभिप्राय आहे. गुरुकृपेचा
 महिमा असा अपार आहे कीं तो प्राप्त झालेल्या शिष्याला, निर्गुण निराकार
 अशा परब्रह्माचें स्वरूप रेखात्र शब्दांत श्रोत्यांपुढें उभे करण्याचा चमत्कार करून
 दाखविता येतो. जी गोष्ट वेदांनाही शक्य झाली नाही, ती गुरुकृपेमुळे आपणास
 शक्य झाली असा ज्ञानेश्वरांचा भाव परब्रह्माचें वर्णन शब्दांत हुबेहुब करण्यांत
 आपण यशस्वी झालों तें केवळ गुरुकृपेमुळेच होय, असें सर्व श्रेय ज्ञानेश्वरांनीं
 गुरुंनाच देऊन टाकलें आहे. ओ. १६—पुनः हीच गोष्ट थोड्या निराळ्या
 भाषेत सांगतात. **अगोचर**—इंद्रियांना जाणण्यास अशक्य असें परब्रह्म. जें पर-
 ब्रह्म कोणत्याही ज्ञानानें जाणतां येत नाही, जें ध्यानानेंही आपलेसें करतां येत
 नाही, जें इंद्रियग्राह्यही नाही, तें माझ्या ओवीला मात्र प्राप्त होतें. माझी ओवी
 किंवा माझी वाणी मात्र अशा परब्रह्माचें वर्णन करूं शकतें, हा गुरुकृपेचाच
 महिमा होय. **चोजवे**—जागवे. **नागवे**—न आंगवे=न सांपडे, स्वाधीन
 होत नाही. **पावे**—प्राप्त होई. ओ. १७—**गुरुपदपद्मपराग**--गुरुचरण-
 रूपी कमलाचा सुगंध जेव्हां प्राप्त होतो, तेव्हांच वर सांगितलेलें सौभाग्य वाणीला
 प्राप्त होतें. निर्गुण निराकार अशा परब्रह्माचें वर्णन करण्याचें सौभाग्य जें वाणीला
 येतें, तें गुरुचरणसेवेनेंच होय, असे ज्ञानेश्वरांनीं यथे पुनरपि म्हटलें आहे. **पद्म-
 पराग**—कमलगंध. **आंग वलघर्णे**—प्राप्त होणें.

ओ. १८—आतां ज्ञानदेव म्हणतात. “ तर मी आतां अधिक काय
 सांगू ? गुरुकृपेचें हें भाग्य माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणास मिळालेलें नाही. ”
 निवृत्तिनाथ हे ज्ञानदेवांचे ज्येष्ठ बंधु व तेच त्यांचे गुरु असल्यामुळे, त्यांना गुरुचा
 घरच्या घरीं लाभ झाला. म्हणून गुरुचरणसेवेच्या भाग्याचा लाभ आपणाला
 जसा सहज झाला तसा दुसऱ्यास झाला नाही, हें त्यांचें म्हणणें अगदीं सार्थ

आहे. अना ठाई-दुसऱ्या ठिकाणीं, दुसऱ्या कोणास. ओ. १९—आतां गुरुकृपेचें हें भाग्य आपणालाच कां लाभलें, याचें स्पष्टीकरण ज्ञानेश्वर येथे करतात. जें—याचें कारण असे कीं, माझ्या गुरुचें मी एकलतं एक तान्हे बाळ असल्यामुळें, त्यांच्या कृपेला मी एकटाच पात्र झालो त्यांची कृपा कवळ माझ्या एकट्याच्याच हातची होऊन बसली. एकलौतें—एकलतं एक. एकहातें—त्यांच्या कृपेचा कारभार असा एकहाती झाला. गाय जशी एकाच धार काढणाऱ्याच्या सर्वईमुळें एकहाती होते, तद्वत् गुरुंच्या घसटींतला मी एकटाच शिष्य असल्यामुळें, त्यांची कृपा देखील माझी एकहाती झाली आहे. गुरुकृपेची धार माझ्याशिवाय दुसऱ्यास काढतां येणार नाहीं असा अर्थ. ओ. २०—असें पहा कीं, मेघ मोठ्या सामग्रीनें जसा चातकासाठीं वर्षाव करतो, त्याप्रमाणेंच स्वामीनीं, गुरुनीं, माझ्याबाबतींत केलें आहे. मेघाची मार्गप्रतीक्षा करणाऱ्या चातकपक्ष्यासाठीं मेघानें जसा पाण्याचा वर्षाव करून त्याला संतुष्ट करावें, त्याप्रमाणें गुरुनीं देखील माझ्यावर आपल्या कृपेचा वर्षाव करून मला तृप्त केलें आहे. भरोवरी माघघी—मोठ्या सामग्रीनें (तृ.) रिचवी—वर्षाव करी. मेहु—मेघ. ओ. २१—अशी गुरुकृपा माझ्या पाठीशीं होती, म्हणूनच माझें तोंड रिकामी बडबड करीत असतांमा, त्याला गीतेसारखा गोड विषय अनायासें व्याख्यानाकरतां सांपडला. वास्तविक मला प्रथम कांहीं विषय नसल्यामुळें, माझी रिकामीच बडबड चालूं होती. पण गुरुकृपेनें माझ्या बडबडीला, व्याख्यानाला गीतेसारखा सुरस विषय सांपडला ! माझ्या व्याख्यानांत गीतेचा जो विषय सहज आला, गीता ही माझ्या बडबडीचा जी विषय होऊन बसली, ती निव्वळ गुरुकृपेमुळें ! आंतुडणें—सांपडणें, प्राप्त होणें. पहा—“सांग पांडुरंगा मज हा उपाव ॥ जेणें तुझे पाव आंतुडती ॥—तुकाराम. ओ. २२—हीच गोष्ट एक दोन दृष्टांतांनीं सांगतात. होए इ.—प्रारब्ध जर वश होईल, तर हातांत घेतलेल्या वाळूचीं देखील रत्नें होतील. परौते—पलीकडे. दुसऱ्या बाजूस, उलट. पहा—‘रंका परौते गाळूं’—ज्ञानेश्वरी अ. १२-४६. आपैतें—वश. नशीब जर अनुकूल होईल, तर हातांत घेतलेल्या वाळूचीं उलट रत्नें होतील. पहा—“विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया”—रघुवंश ८. ‘त्यांन हातांत धरलेली माती देखील सोनें होते’ असें भाग्यवानाबद्दल आपण आजच्या

व्यवहारांतही म्हणतो. उजू इ.—आयुष्य जर सरळ असेल, तर मारणारा देखील प्रेम करील. आयुष्याची दोरी जर बळकट असेल, तर मारणारा शत्रू देखील मित्राप्रमाणे प्रेम करील असा भाव. मारिते-मारणारा. उजू-सरळ, अखंड. वाळूचीं रत्नें होणें हें जसं अनुकूल नशिवावर व मारणाऱ्यानेंही उलट प्रेम करणं हें जसं आयुष्याच्या बळकटपणावर अवलंबून आहे, तद्वत् माझ्या बडबडीला गीतेसारखा विषय सहज सांपडणें, हें निवळ गुरुकृपेवरच अवलंबून आहे. ओ. २३—परमेश्वर जर भुकेची वेळ राखील, परमेश्वराच्या मनांत कोणीकडून तरी जगवायचंच आलं, तर आघणांत घातलेल्या खड्यांचा देखील अमृततुल्य भात तयार होईल. ईश्वराच्या कृपेनं खडे शिजविले, तरी त्याचा सुंदर भात होईल असा अर्थ. हरल - खडे. अमृताचे-अमृतासारखे गोड. परमेश्वर याप्रमाणें कांहींही करूं शकेल. आपण म्हणतोच ना 'भुकेला कोंडा अन् निजेला घोंडा.' हा चमत्कार परमेश्वरच घडवितो. ओ. २४—त्याप्रमाणें गुरु जर शिष्याचा अंगिकार करताील, ते जर शिष्यावर कृपा करताील, तर अवघा संसार मोक्षमय होऊन जाईल. शिष्य जन्ममरणरूप संसारांतून सुटून त्याला ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळेल. शिष्याला असा मोक्ष देण्याचें सामर्थ्य फक्त गुरुंतच आहे. ओ. २५ गुरुकृपेनें शिष्याचें कसें कल्याण होतें, गुरु शिष्यांचा कसा पाठिराखा होतो, याच एक पौराणिक उदाहरण देतात. "असें पहा कीं, विश्ववंद्य असा पुराण पुरुष जो नारायण श्रीकृष्ण, त्यानें आपलें भक्त जे पांडव, त्यांना कधी उणें म्हणून कांहीं पाडलेंच नाहीं. त्यांना कमी म्हणून कांहीं पडूंच दिलें नाहीं. द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीं द्रौपदीला वस्त्रें पुरवून तिची लाज राखणें, दुर्वास ऋषि पांडवाचें सत्वहरण करण्यास आला असतां, शिष्यांसह त्याला यथेच्छ भोजन घालून पांडवांचें सत्त्वरक्षण करणें, इतकेंच नव्हे तर अर्जुनाचें सारर्थ्य करणें, या गोष्टीं श्रीकृष्ण पांडवांचा कसा पाठिराखा होता हेंच सिद्ध करतात. शिवाय श्रीकृष्णानें अर्जुनाला भगवद्गीतेचा उपदेश करून ज्ञानसंपन्न केले, ही गोष्ट देखिल पांडवांबद्दल त्याला वाटत असलेल्या आस्थेचीच द्योतक आहे. ओ. २६—म्हणून ज्ञानेश्वर म्हणतात कीं, श्रीकृष्णानें पांडवांना जसें कांहीं कमी पडूं दिलें नाहीं, त्याचप्रमाणें "श्रीनिवृत्तिनाथांनीं सुद्धां माझ्या अज्ञानाला ज्ञानाचें तेज आणलें. माझ्या अज्ञानाला देखील ज्ञानाची योग्यता आणली." निवृत्तिनाथ

हे ज्ञानेश्वरांचे गुरु असल्यामुळे, त्यांनी आपल्या अज्ञानाचेंही कौतुक करून आपल्या-
 वडून गीताप्रवचन करविलें, व त्यांच्या प्रोत्साहनामुळे व पाठिंब्यामुळेच आपल्या
 तोंडून निघणाऱ्या शब्दांना ज्ञानाचें नीट स्वरूप आलें असें ज्ञानेश्वर मोठ्या
 विनयानें व प्रांजलपणानें सांगतात. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला जसें ज्ञानसंपन्न केलें,
 तसेंच निवृत्तिनाथांनी आपणास ज्ञानाच्या पायरीवर बसाविलें, असें म्हणण्याचा
 त्यांचा भावार्थ आहे. **वोजें**—चांगुलपणाला, व्यवस्थितपणाला. **ओ. २७—**
 हें आतां पुरें ! कारण या बोलण्यानें, वाच्यतेनें, प्रेम कमीच होतें. शिवाय
 गुरुंचा गौरव वर्णन करण्याचें मला तरी ज्ञान कोठें आहे ? त्यांचा गौरव
 करण्याइतकें ज्ञानही मजजवळ नाहींच. **रुळतसे** --मळतसे. ज्ञानेश्वरांचें म्हणणें
 असें कीं, प्रेमाची वाच्यता केली कीं, त्याला कमीपणा येतो. प्रेम ही बोलून दाख-
 विण्याची वस्तू नसून ती प्रत्यक्ष करण्याचीच वस्तु आहे. **ओ. २८—**आतां
 त्या गुरुंच्याच प्रसादानें गीतेचा अभिप्राय सांगून तुम्हां संताच्या पायांची भी
 सेवा करीन, असें ज्ञानेश्वर श्रोत्यांना अनुलक्षून म्हणतात. गीताप्रवचनाच्या
 रूपानें मी तुम्हां संतश्रोत्यांची सेवा करीन असा भाव. **पसायें**—प्रसादानें.
बोलगैन सेवीन, सेवा करीन. **ओ. २९—**येथून ३३ ओवीपर्यंत पांच ओव्यांत
 मार्गील १४ व्या अध्यायांतील विषयाचें अनुसंधान व प्रस्तुत १५ व्या अध्या-
 यांत पुढें येणाऱ्या विषयांचा प्रस्ताव केला आहे. श्रीकृष्णांनी आपल्या गीतेच्या
 १४ व्या अध्यायाच्या शेवटीं कोणता सिद्धांत मांडला, तेंच पुढील ३० ओवीमध्ये
 सांगितलें आहे. **निर्णय** सिद्धांत. **कैवल्यपति**—कैवल्याचा, कैवल्यस्थितीचा
 स्वामी, श्रीकृष्ण.

ओ. ३०—तो सिद्धांत असा कीं, ज्याच्या हातांत ज्ञान, तो मोक्षाचा
 अधिकारी. शंभर यज्ञ करणारा जसा स्वर्गातील संपत्तीचा मालक, तसा ज्ञानी हा
 मोक्षाचा धनी. हाच सिद्धांत श्रीकृष्णांनी चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटीं मांडला.
शतमुखु—शंभर यज्ञ करणारा. शंभर यज्ञ करणाऱ्याला इंद्रपद व स्वर्गातील
 सर्व वैभव प्राप्त होतें, अशी समजूत आहे. **ओ. ३१—**किंवा जो शंभर जन्म
 यज्ञादिकांसारख्या बाह्य कर्मांच्या खटपटींत घालवितो, तोच ब्रह्मपद मिळवितो,
 दुसरा कोणी नाहीं. **बाह्यकर्म**—मनाशी संबंध नसणारी यज्ञयोगासारखीं कर्मे.
 'ब्रह्मकर्मा' असा पाठ घेतल्यास ज्ञान संध्या ब्रह्मकर्म करणारा असा त्याचा अर्थ

होईल. ओ. ३२-किंवा डोळस माणसालाच ज्याप्रमाणें सूर्याचा प्रकाश लाभतो, त्याप्रमाणें ज्ञानानेंच मोक्षाची गोडी चाखतां येते वर सांगितल्याप्रमाणें हाच सिद्धांत चवदाव्या अध्यायाच्या शेवटीं मांडण्यांत आला आहे. ओ. ३३-आतां हें ज्ञान मिळविण्याची योग्यता कोणाच्या अंगीं आहे हें पाहूं गेल्यास, जगांत एकच पुरुष दृष्टीस पडतो. यापुढें ओ. ३३-४४ या ओव्यांत जो विषय मांडला आहे तो सामान्यपणें असाः-(१) ज्ञानी तोच मोक्षाचा अधिकारी हा चवदाव्या अध्यायाच्या शेवटीं मांडलेला सिद्धांत असून (२) ज्ञान होण्यास मन शुद्ध व्हावें लागतें व (३) मन शुद्ध होण्यास तें वैराग्यसंपन्न होणें अवश्य आहे, व पुनः विरक्तता येण्यास संसाराचें अनित्यत्व मनाला पटलें पाहिजे. (४) म्हणून हें संसाराचें अनित्यत्व पटविण्यास त्यावर अश्वत्थ वृक्षाचें रूपक, प्रस्तुत पंधराव्या अध्यायांत करण्यांत आलें आहे. ओ. ३४-अंजन भूमिगत द्रव्य दाखवितें, पण तें ज्या डोळ्यांत घालावयाचें, ते डोळे पायाळूचेच आसावयाला पाहिजेत. पायाळू माणसानेंच विशिष्ट प्रकारचें अंजन डोळ्यांत घातलें म्हणजे भूमिगत द्रव्य दिसतें, अशी ज्ञानेश्वरकालीन समजूत होती. कारण हा दृष्टांत ज्ञानेश्वरांनीं अनेक वेळां योजला आहे. ओ. ३५-भूमिगत द्रव्य दिसायला पायाळूचेच डोळे जसे पाहिजेत, तसेंच मोक्ष मिळविण्यास ज्ञानच पाहिजे. ज्ञानच मोक्ष देईल दुसरें कोणी नाहीं. परि ३०-पण तें (ज्ञान) स्थिर होण्यासाठीं शुद्ध मनाची जरूरी आहे. थारे-स्थिर होई ओ. ३६-पण विरक्ताशिवाय ज्ञानाचा टिकाव कुठंच लागणार नाहीं, असा सिद्धांत भगवंतांनीं विचार करूनच येथें मांडून टाकला आहे. ठाई-या ठिकाणीं, प्रस्तुत अध्यायांत. ओ. ३७-आतां मनाला एकदम येऊन बिलगणाऱ्या विरक्तीचा प्रकार तरी कसला असतो, याचाही विचार सर्वज्ञ अशा श्रीकृष्णांनीं केला आहे. परी-प्रकार. ओ. ३८-जेव्हां आपल्या पुढील अन्न विषयुक्त आहे, असें जेवणाऱ्याला ठाडक होतें, तेव्हां तो ज्या प्रकारें आपल्यापुढील ताट टाकून जातो. वैराग्याचा प्रकार असाच असतो असें पटविण्यासाठीं हा दृष्टांत दिला आहे. विषदिग्ध अन्न जसं ताडकन् टाकलं जातं, तसाच संसार ही ताडकन् सोडला पाहिजे. रसोये-अन्न. ओ. ३९-तसेंच या सर्व संसाराची अनित्यता जेव्हां मनाला पटते, तेव्हां वैराग्य नको म्हणून मार्गें ढकललं तरी तें पाठीस लागतं. संसार हा अनित्य नाशवंत आहे हें उमगलं कीं,

मग वैराग्याबद्दल निराळी खटपट करावयास नको, तें आपोआप धांवत येतेंच. संसाराचें अनित्यत्व उगमणं म्हणजेच वैराग्य बाणणं होय, असा भाव. संसाराच्या अनित्यत्वाच्या ज्ञानाची वैराग्यांतच परिसमाप्ति होते. ओ ४०- आतां हें संसाराचें अनित्यत्व किंवा अशाश्वतता कशी आहे, हें संसारावर वृक्षाचें रूपक करून श्रीकृष्णांनीं प्रस्तुत पंधराव्या अध्यायांत सिद्ध केलें आहे. **रुखाकारें मिसें - वृक्षाच्या आकाराच्या मिषाचें, वृक्षाचें रूपक करून, पंच-दर्शां-पंधराव्या अध्यायांत. ओ ४१-झाड उपडलें कीं, त्याची उलटी बाजू (बुंधा) आपणांस दिसते. असें उपडलेलें झाड वाळतें, पण हें संसाररूपीं झाड तसें वाळणारें नव्हें. या संसाररूपी वृक्षाचा बुंधा जरी उपडल्याप्रमाणें वर आहे, तरी हें झाड इतर सामान्य वृक्षाप्रमाणें लवकर वाळणारें, सुकणारें नव्हें. कव-तिकें-कौतुकानें. येरी मोहरा-उलट्या बाजूनें. ठाके-उभे राहतें. ओ ४२-याप्रमाणें संसारावर झाडाचें रूपक कुशलतेनें करून, भगवान् श्रीकृष्ण मुमुक्षुंना जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सोडवितात. कुसरी-कौशल्यानें. संसाराची वारी-पुनः जन्मण्याची व मरण्याची येरझार. सारितसे-चुकवितो. ओ. ४३-संसार मिथ्या आहे असें समजून, अहंभाव किंवा मीपणा आत्मस्वरूपांत लुप्त होऊन जावा, विलीन व्हावा, यासाठींच श्रीकृष्णांनीं या पंधराव्या अध्यायाची योजना केली आहे. पंधराव्या अध्यायाचें प्रतिपाद्यच येथें सांगून टाकलें आहे. संसार खोटा आहे असें समजणे व अहंभाव नष्ट होणें, हेंच खरें ज्ञान होय. थोडक्यांत "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" असें समजणें हेंच सर्व ज्ञानाचें सार आहे. ओ ४४-आतां गीताप्रथांतील हेंच ज्ञान सांगावें, या हेतूनें येथें विस्तारानें सांगितलें आहे, तें तुम्हीं मन लावून ऐकावें असें ज्ञानेश्वरांनीं श्रोत्यांना अगुलक्षून म्हटलें आहे. गीतेमध्ये हें ज्ञान भगवंतांनीं सांगितलें आहे तेंच, विस्तारानें आपण सांगणार आहो. तरी मन लावून ऐका, असा ज्ञानेश्वरांचा प्रस्ताव आहे. **प्रथगर्भिते-भगवद्गीतांतर्गत. उपलब्धिलें - सविस्तर सांगितलेलें. जीवें-मन लावून अवधानपूर्वक. भाकर्णितो - ऐकावें.****

(श्लोक १) - " च्याचें मूळ वर, व शाखा अनेक खाली आहेत, जो कधीही नाश पावणारा नाही व वेद हीं ज्याचीं पानें, असें ज्या अश्वत्थ वृक्षाचें वर्णन करतात, तो वृक्ष ज्यानें जाणला, त्यानें सर्व जाणलं. " असें श्री-

भगवान् म्हणाले. ओ. ४५ - यांत भगवंतांचेंच वर्णन केलें आहे. महानंद-
 समुद्र-ब्रह्मसाक्षात्काराचा, परब्रह्मांत ऐक्य पावण्याचा, जो महानंदरूपी समुद्र
 त्याला भरती आणणारा, पूर्णिमेचा सोळा कलायुक्त चंद्र असा जो श्रीकृष्ण. पूर्णि-
 मेला समुद्राला भरती येते. पूर्णचंद्र जसा समुद्राला भरती आणतो, तसाच हा
 श्रीकृष्ण ब्रह्मसाक्षात्काराच्या समुद्राला भरती आणतो, भक्तांना ब्रह्मानंद लुटायला-
 लावतो, ब्रह्मानंदांत डुंबायला लावतो, ब्रह्मानंदाचा यथेच्छ अनुभव देतो. द्वार-
 केचा १०-द्वारकेचा राजा. ओ. ४६-येथून ६२ ओवीपर्यंत याच अश्वत्थ वृक्षाच्या
 अलौकिकत्वाचें वर्णन केलें आहे. "अगा पांडुकुमारा अर्जुना ! जीव जेव्हां आपल्या
 स्वरूपरूपी घराला यावयास निघतो, त्यावेळीं भासमान होणारें हें जग त्याला
 आडकाठी करतें. जीव म्हणजे मानव शरीरांतील आत्मा ज्यावेळीं परमात्म्याशीं
 ऐक्य पावण्यास जातो, म्हणजे साधकाला ज्यावेळीं आत्मापरमात्मैक्याचें ज्ञान
 होऊं लागतें, त्यावेळीं हें जग खरें आहे असा भ्रम, त्या ज्ञानाच्या आड येतो.
 आपल्या भोवतीचें हें जग खरेंच आहे असें आपणास वाटतें व त्या भ्रमामुळें
 आपण ' आत्मा हाच परमात्मा आहे ' या ज्ञानाला दुरावतो. वास्तविक ब्रह्म
 हेंच एक खरें आहे, जग खोटें आहे व जीव (आत्मा) हेंच ब्रम्ह (परमात्मा)
 आहे. हें ज्ञान होय. पण या ज्ञानाला, भासमान होणारें हें जग आडवें येतें.
 पांडुकुंवरा- ' कुंवरा ' हें ' कुमरा ' याचें अपभ्रष्ट रूप आहे. स्वरूपाच्या-
 स्वरूपाच्या, आपल्या मूळच्या स्वरूपाच्या. घरा - परमात्मा किंवा परब्रह्म हें
 मूळ आत्म्याचें घर होय. प्रत्येकाचा आत्मा या परमात्म्याचेंच प्रतिबिंब होय.
 आत्मा पुनः परमात्म्याकडे परत जाणें, म्हणजेच खरें ज्ञान होऊन मोक्ष मिळणें
 होय. आडावारा करी - परब्रम्हाचे बाजूचा वारा आडवितो, प्रतिबंध
 करतो. विश्वाभासु - जग खरें आहे हा भ्रम. ओ. ४७ - " तो विश्वाभास
 म्हणजे हें आवाढव्य जग किंवा संसार नसून, तो एक स्थिरावलेला महावृक्ष
 असें समज. " जगडंबर - विश्वविस्तार. थांबला - स्थिरावलेला. विश्वा-
 भासाला येथे स्थिरावलेला, दृढमूल झालेला महावृक्ष म्हटलेलें आहे, हें लक्षांत
 ठेविलें पाहिजे. ओ ४८ - पण हा महावृक्ष इतर झाडासारखा खाली मूळ व
 वर फांद्या असा नाही, म्हणून तो कोणाला ओळखूं येत नाही. हा विश्वाभास-
 रूपी महावृक्ष, इतर नेहमीच्या झाडांच्या अंगदीं उलट आहे. याचें मूळ वर व

शाखा खाली, असा उलटा प्रकार असल्यामुळे,^३ तो एक वृक्ष आहे असे कोणाला ओळखू येत नाही. **लेखा** - गणति. पहा - " ऋषीश्रृंगासारखा । किडी - कुरंगु केला देखा । यां छियांसि न ये लेखा । ऐसा ऋवणु असे ? " ॥ उद्धवगीता-४६५. **नैए**-न ये, येत नाही. **ओ. ४९**-या व पुढील ओवीत इतर झाडांची स्थिति प्रथम सांगतात, व तसा हा महावृक्ष नव्हे, असे वर्णन करतात. " इतर वृक्षांची गोष्टी अशी आहे कीं, त्यांच्या वरच्या शाखांचा विस्तार केवढा जरी मोठा असला, तरी मुळाला जर आग किंवा कुन्हाड लावली, तर तीं झाडे उन्मळून पडतात. **आगी कां कुन्हाडी**-(षष्ठीसारखा उपयोग) आगीचा किंवा कुन्हाडीचा. **रिगावा**-शिरकाव. इतर झाडांच्या बुडाशी आगीचा किंवा कुन्हाडीचा शिरकाव झाल्यास, त्या झाडांचीं मुळे जाळलीं किंवा तोडली तर. **भले तेव्हडी**--वाटेल तेवढीं. **वरिचिली वाढि**-वरचा शाखाविस्तार. त्या झाडांचा वरचा शाखाविस्तार वाटेल तेवढा जरी अवाढव्य असला, तरी त्या झाडांचीं मुळे जाळल्यास अथवा तोडल्यास, तीं उलथून पडतात. **ओ. ५०**-इतर झाडे मुळाजवळ तुटल्यानंतर वरच्या फांद्यासह उलथून पडतात. **तरि तैसी इ०**--तर तशी गोष्ट, तशी स्थिति, या महावृक्षाची कशी असेल ? कारण हा वृक्ष इतरासारखा सोपा नाही. हा वृक्ष तोडणें सोपें नाही. **उलंडैल-शाकांसि**-शाखासहित उलथतो, उलथून पडतो. **उलंडणें**-उलथणें. **ओ. ५१**-अर्जुना ! आश्चर्याची गोष्ट सांगायची, तर हा संसाररूपी वृक्ष अलौकिक असा कीं, याची वाढ खालच्या बाजूस आहे. इतर वृक्षांची वाढ वर असते याची खाली. कारण याचें मूळच वर आहे. **ओ. ५२**-ज्याप्रमाणें सूर्य किती उंचीवर अ हे हें समजलें नाही, तरी त्याची किरणें खाली पृथ्वीतलावर पसरतातच. त्याप्रमाणेंच हें संसाररूपी विचित्र झाड बांडगुळासारखें आहे याचें मूळ जरी वर कोठे, किती उंच आहे हें समजत नाही, तरी याच्या फांद्या खाली सूर्याच्या किरणाप्रमाणें पसरलेल्या आहेत. **रश्मिजाल** - किरणसमूह. **कांकरुखें**--झाडावरचें बांडगूळ. पहा - " सदा सफळ आंब्याचा रुख । त्यावरी उपजे कांवरुख । '- एकनाथी भागवत २३।२३. बांडगूळ आश्चर्यकारक असलें तरी तें क्षणभंगुर असतें. तसाच संसार क्षणभंगुर आहे असा भाव. **ओ. ५३**--आणि जगांतलें असतं नसतं सगळं या एका वृक्षानंच व्यापून टाकलं आहे. पृथ्वीप्रलयाच्या

बेळच्या पाण्याने ज्याप्रमाणे सर्व आकाश व्यापले जाते, त्याप्रमाणे या एकट्या वृक्षाने असत्या नसत्या सर्व वस्तू व्यापून टाकल्या आहेत. संसाराने सर्व वस्तूंना घेरलेले आपण पाहतोच. **रुंधले**—व्यापले. **ओ. ५४**—ज्याप्रमाणे सूर्य अस्ताला गेल्यावर, रात्र अंधाराने भरून जाते, त्याप्रमाणे हा संसाररूपी वृक्ष गगनांत पसरलेला आहे. **मांडला**—पसरलेला. संसाराच्या व्यापकपणाला अंधाराच्या गडदपणाची भीषण उपमा ज्ञानेश्वरांनी मोठ्या सार्थतेने दिली असून, त्यायोगे संसाराबद्दल अरुचि निर्माण केली आहे. **ओ. ५५**—चांखावे म्हटले तर याला फल नाही, व हुंगावे म्हणावे तर फूलही नाही. या वृक्षाचे जर कांहीं असेल तर हा एकटा वृक्षच. दुसरं तिसरं कांहीं नाही. **तुरुंबितां**—वास घेण्यास, हुंगण्यास. हा संसार मुळी आभासात्मक असल्यामुळे, त्याला फळे फुले नाहीत हे म्हणणे युक्तच आहे. ज्याला मुळी अस्तित्वच नाही, त्या संसाररूपी वृक्षाला फल तरी कुठले किंवा फूल तरी कुठले ? **ओ. ५६**—या वृक्षाची मुळे वर आहेत. म्हणून कांहीं हा उलथून टाकलेला, उपटून टाकलेला नव्हे. आणि म्हणूनच हा नित्य हिरवागार आहे. हा उपटून टाकलेला नाही, म्हणूनच नेहमी हिरवागार राहिलेला आहे. **शाखल**—लसलसति, हिरवागार. **ओ. ५७**—आणि याला वर मुळे आहेत असे जरी म्हटले, तरी खाली देखिल याला वाटेल तेवढी मुळे आहेत. **असोसे**—पुष्कळ, फार. म्हणजे हा वृक्ष जसा ऊर्ध्वमूल आहे, तसा तो अधोमूलही आहे. **कीर**—निधितपणाने. **अर्घि**—खाली. **ओ. ५८**—आणि इतर वनस्पतींना मारून टाकणाऱ्या गवताप्रमाणे हा सैराट वाढणारा असून, पिंपळ व वड यांच्या पारंब्या जमीनीला पोचून त्यांना पुनः जशा ढाहाळ्या फुटतात, तशाच यालाही फुटलेल्या आहेत. **बळेचेन**—सैराट उगवणाऱ्या गवताप्रमाणे (राजवाडे). **महामारी**—ज्ञपाच्याने वाढणारा. घायमारीचे फडे असेच ज्ञपाच्याने वाढते. **ओ. ५९**—त्याप्रमाणे हे अर्जुना ! या संसाररूपी वृक्षाला खालीच खांद्या आहे असे म्हणावे, तर तसाही प्रकार नाही. **हेई नाही**—तसेही नाही. **ओ. ६०**—तर याला वर देखील खांद्याचे मोठे समुदाय असून, ते चांगलेच विस्तार पावले आहेत. **मांबोडे**—समुदाय. **ओ. ६१**—या वृक्षाच्या पालवीचे किंवा वेलांचेच सर्व आकाश झाले आहे जणु. किंवा या वृक्षाच्या आकारानेच जणु वारा सर्वत्र वाहत आहे. फार काय (उत्पत्ति

स्थिति व लय या) तीन अवस्थांना आश्रय देण्यासाठीच जणु हा वृक्ष निर्माण झाला आहे. तात्पर्य या संसाररूपी वृक्षाचा विस्तार गगनाएवढा व्यापक असून, त्याचा आकार वाऱ्याप्रमाणे सर्वगामी आहे. उत्पत्ति, स्थिति व लय या अवस्थांना या वृक्षाचाच आश्रय मिळाला आहे. संसार नसता तर या तीन अवस्थांचे नांव घेण्याचेच कारण नव्हते. हा संसार या तीन अवस्थांनी युक्त आहे असा भाव. जगांतील प्रत्येक वस्तूला उत्पत्ति, स्थिति व लय या तीन अवस्थांतून जावेच लागते. म्हणूनच संसाराला या तीन अवस्थांचे आश्रयस्थान म्हटले आहे. ओ. ६२--असा हा विश्वाकाररूपी, वर मुळे असलेला एकच वृक्ष उत्पन्न झाला आहे. **विटकुं-वृक्ष.** ओ. ६३—आतां या झाडाच्या वर कोण आहे, त्याचे वर असलेले मूळ कशा प्रकारचे आहे, व याचा खाली येणारा फांद्यांचा विस्तार कसा आहे ? आ ६४—अथवा या वृक्षाच्या खाली ज्या मुळ्या आहेत, त्यापासून वर फुटलेल्या खांद्या कोणत्या व कशा उत्पन्न होतात. ओ. ६५—आणि या वृक्षाला 'अश्वत्थ' असे नांव कशावरून पडले, व आत्मज्ञान्यांनी याचा काय निर्णय केला आहे ? ओ. ६६—या सर्व गोष्टीं तुझ्या अनुभवास येतील अशा उत्तम रितीने स्पष्ट करून सांगतो, असे श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणतात. **फावें-येईल, लाभेल. सोलीवें विन्यासें-स्वच्छ प्रतिपादनानें.** ओ. ६७—तर हे भाग्यवंता ! हें निरूपण ऐकण्यास तूच योग्य आहेस. म्हणून सर्व इंद्रियांचे कान करून अंतःकरणपूर्वक तू हें ऐक. **कान चि इ०-तुला माझे निरूपण ऐकायचे आहे,** तर दोन कानांनी भागणार नाही. म्हणून तुझ्या सर्व दशेंद्रियांचेच कान कर. इतक्या आस्थेनें तू ऐक. **हिये आथिलेया-हृदयानें संपन्न होऊन, मनःपूर्वक.** ओ. ६८—यादवांचा राजा श्रीकृष्ण याप्रमाणे प्रेमरसपरिप्लुत भाषण करतां क्षणींच, अर्जुनाचे अवधान (लक्ष्य) त्याच्यारूपानें मूर्तिमंत उभे राहिले. अर्जुन जणु अवधानाचा पुतळाच होता. अर्जुनानें श्रीकृष्णाचे विवेचन एकाग्रचित्तानें ऐकण्यास प्रारंभ केला. **सुरफुरें-भरपूर.** ओ ६९—येथून तीन ओव्यांत अर्जुनाच्या उत्कट अवधानावर सुंदर उत्प्रेक्षा केल्या आहेत. ज्याप्रमाणे आकाशांनं आंलिंगन देण्यासाठीं बाहू पसरले असतां, दशदिशा देखील कमीच पडतात, तद्वतच अर्जुनाचे श्रोतेपण इतके वाढले कीं, श्रीकृष्णांचे निरूपण त्याला ऐकतांना कमीच पडले. अर्जुनाची उत्कंठा एवढी वाढली कीं, त्याची उत्कंठा

परिपूर्ण करतांना, श्रीकृष्णांना आपल्याजवळील निरूपण कमीच भासलें. अर्जुनाची तें निरूपण ऐकण्याची उत्कटता केवढी जबर होती, तें येथें ध्वनित केलें आहे. **खेंव**—क्षेम, आलिंगन. आकाशानें दहादिशांना जो आलिंगन दावयास जावें, तो आकाशाला त्या कमीच भासाव्या, तसें अर्जुनाच्या ऐकण्याच्या प्रबल उत्कंटेच्या मानाने श्रीकृष्णाचें निरूपणच कमी भासलें. **थेकुलें**—कमी, अल्प **ओ. ७०**—किंवा श्रीकृष्णाच्या भाषणरूपी समुद्राला अर्जुनाचें श्रोतेपण म्हणजे दुसरा अगस्तिऋषिच जणुं. मूळच्या अगस्तिऋषीनें समुद्र जसा एका आचमनांत पिऊन टाकला, तद्वत् अर्जुनाच्या श्रोतेपणानें श्रीकृष्णाचें निरूपण केव्हांच ग्रहण करून टाकलें. अर्जुनानें श्रीकृष्णाच्या सर्व निरूपणाचा एकच घोंट केला. एका घोंटांत त्यानें तें निरूपण पिऊन टाकलें, इतकी त्याची निरूपणाबद्दलची आतुरता, येथें या अगस्तीच्या पौराणिक दृष्टांतानें सूचित केली आहे. **घोट्टु भरुं पाहे**—एका घोंटांत पिण्याचा उपक्रम केला. **एकसरा**—एकदम. **ओ. ७१**—आपलें प्रवचन ऐकण्याची अर्जुनाच्या ठिकाणीं अशी अमर्याद इच्छा उत्पन्न झालेली पाहून श्रीकृष्णानें आपल्याला झालेलें समाधान त्याच्यावरून ओवाळून टाकलें. **सोय संडौतु**—आधार सोडून, मर्यादा सोडून, अमर्याद. **खवळली**—खवळलेली, उत्तेजित झालेली (' आवडी ' चें विशेषण). **जालेन**—झालेल्या. **कुरौडि**—कुरवंडी. अर्जुनानें आपल्या प्रवचनाबद्दल एवढी आस्था दाखवावी हें पाहून श्रीकृष्णाला समाधान वाटलें, व तें त्यानें अर्जुनावरून ओवाळून टाकलें. श्रीकृष्णाला अर्जुनापुढें आपल्या सुखाची किंमत वाटली नाहीं. त्यांनीं प्रवचनास प्रारंभ करून आपलें सुख एकीकडे सारलें.

ओ. ७२—या व पुढील ओवींत ' उर्ध्व ' या पदाचा अर्थ सांगितला आहे. मग श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणाले. " धनंजया ! या झाडाच्या वर जें (ब्रह्म) आहे, त्याला या झाडामुळेंच, या झाडाच्या अनुषंगानेंच उर्ध्वत्व प्राप्त झालें आहे. हें झाड आहे म्हणून याच्या वर तें ब्रह्म आहे असें म्हणावयाचें. **ओ. ७३**—नाहींतर हें ब्रह्म असें आहे कीं जेथें मध्यें व खालीं असा भेद मुळींच नसून, ज्याच्या ठिकाणीं अद्वैताबरोबर ऐक्यही आहे. **एकवद्**—ऐक्य ब्रह्म एकच असल्यानें तेथें वर, खाली, मध्यें ही भाषाच अशक्य होते. ब्रह्म जसें एकच आहे, तद्वत् सर्व वस्तु त्याला येऊन मिळणाऱ्या असल्यानें त्याच्या ठिकाणीं ऐक्यही

आहे. ओ. ७४-७७ या चार ओव्यांत ब्रह्माच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे. ”
 “ ब्रह्म हें नादमय आहे. पण तो नाद ऐकतां येण्यासारखा नाहीं. तें मकरंदयुक्त
 आहे, पण तो मकरंद सुगंधरहित अतएव हुंगतां येण्यासारखा नाहीं. तें आनंद-
 मय आहे. पण तो आनंद स्त्रीपुरुषसंबंधासारखा स्पर्शसुखावर अवलंबून नाहीं.
 तात्पर्य ब्रह्माचा अनुभव श्रोत्र, घ्राण, स्पर्श इत्यादि इंद्रियांच्या आवाक्या बाहेरचा
 आहे. सुरत—स्त्रीपुरुषसंबंध. हा आत्यंतिक आनंदाचा द्योतक आहे. ब्रह्माचा
 आनंद असाच आहे. पण स्त्रीपुरुषसंबंधाप्रमाणें तो स्पर्शाद्वेयावर अवलंबून नाहीं. ”
 तात्पर्य ब्रह्माचें स्वरूप नादमय, ज्ञानमकरंदात्मक व आनंदमय आहे. ओ. ७५-
 ज्याला अलीकडे (अन्हा) असें कांहीं नाहीं, व पलीकडेचें (परौतें) ही
 नाहीं, ज्याला पुढें कांहीं नाहीं व मागेही कांहीं नाहीं. डोळ्यांनीं न पाहतांच जें
 दिसतें, पण चर्मचक्षूंना जें अदृश्य आहे. परब्रह्म हें बाह्येन्द्रियगोचर नसून
 प्रतीतिनेच केवळ जाणतां येण्यासारखें आहे.

ओ. ७६ ज्या परब्रह्माला मायारूप दुसऱ्या उपाधीचा उजळा घातला
 तरच, हा नामरूपात्मक संसार दिसूं लागतो ना ? या ओवीचा असा
 प्रश्नार्थक अर्थ केला तरच सरळ अर्थ लागेल. परब्रह्मावर मायेचें आवरण
 बसलें कीं, मगच हें नाना रूपांचें व नांवांचें जग निर्माण होतें, एरव्ही नाहीं.
 जग ही माया आहे, आभास आहे. अशा मायेनें परब्रह्माला घेरलं कीं, संसार
 सुरू होतो. नाहीं तर ब्रह्म तसें एकच आहे. उपासिरा—उजळा, झकाकी.
 ओ. ७७-जें परब्रह्म ज्ञाता, ज्ञेय यांच्या विरहित असून, नुसतें ज्ञानच आहे, व
 जें सुखानें भरलेलें एकजिनसी गगनच आहे. ज्ञाता ज्ञेय व ज्ञान या अभि-
 मान त्रिपुटीपैकीं परब्रह्माच्या ठिकाणीं ज्ञाता व ज्ञेय या दोन वस्तूंचा संभव
 नाहीं, तें केवळ ज्ञानच आहे. तेथे जाणणारा व जाणण्याला शक्य असें कांहीं
 नाहीं. ‘ सर्व ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ अशीच त्याची स्थिति आहे. शिवाय तें आकाशा
 प्रमाणें सर्वत्र सुखानें भरलेलें आहे. ‘ सत् चित् व आनंद ’ असें त्याचें स्वरूप
 वर्णिलें असल्यानें, तें सुखमय अथवा आनंदमय आहे. गांलिषं—शुद्ध. यानंतरची
 ७८ म्हणून माडगांवकर व साखरेप्रतीत दिलेली ओवी, वरक्याय अर्थाचा अनु-
 वाद असल्यानें, ती नंतर कोणीतरी प्राक्षिप्त केली असावी असें दिसतें. ओ. ७८-
 याप्रमाणें जें शुद्ध परब्रह्म, तें या संसारवृक्षाचें वरचें मूळ होय. आतां या मुळाच्या

ठिकाणीं जें अंकुर फुटतात, तें खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत. **आर घणें-अंकुर फुटणें.** झाडाला जसे मुळांतून खाली जमिनींत बीजाचे अंकुर फुटतात, तसे या संसारवृक्षाचें मूळ जें ब्रह्म, तेथे त्याला अंकुर फुटतात. **ओ. ७९-**येथून पांच ओव्यांत मायेचें वर्णन केलें आहे. कारण हा संसार मायरूप आहे हें वर सांगितलेंच आहे. तर माया म्हणून जिला म्हणतात, जी नसूनही असल्यासारखी आहे, एकाद्या वाझेली संतति आहे असें म्हणणें जितकें युक्त तितकेंच हिचें अस्तित्वही मानणें युक्त होईल. माया किंवा संसार हा वाझ छीच्या संततिप्रमाणें अभावात्मक आहे. वाझेली संतति आहे असें मानणें जसें शक्य नाही, वाटेल तर खोटेंपणानें तसें म्हणावें, त्याप्रमाणें मायेलाही खरें अस्तित्व नाही, जें दिसते तें तिचें आभासात्मक अस्तित्व आहे **ओ. ८०-**याप्रमाणें जी आहे म्हणतां येत नाही, व जी नाहीही म्हणतां येत नाही व विवेकापुढें, विचारांपुढें जिचा टिकाव लागत नाही. अशी ती असून तिला अनादि म्हणतात. मायेला खरें अस्तित्व नसल्यामुळें, ती केवळ आभासात्मक असल्यामुळें, तिला 'संत' म्हणतां येत नाही, व ती इंद्रियाला गोचर आहे, सर्व इंद्रियांना अनुभवास येते त्या अर्थी तिला 'असंत' = नाही, असेंही म्हणतां येत नाही. कारण मायारूपानें सर्व जग आपण पाहतच आहो. पण 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' या विचारानें तिच्याकडे पाहिल्यास ती टिकत नाही. म्हणून तिला ज्ञानाचा वारा देखील सहन होत नाही असें म्हटलें आहे. शिवाय ती अनादि आहे. कारण तिचा प्रारंभ केव्हां झाला तें कोणासच समजत नाही. **ओ. ८१-**जी संसाररूप वृक्षाची बी, प्रपंचाचा आधार असून विपरीत ज्ञानाची प्रतीति करून देणारी अशी पेटवलेली एक दिवटीच आहे. मायेपासूनच संसार उत्पन्न होत असल्यामुळें, तिला संसारवृक्षाची बी असें म्हटलें आहे, व म्हणूनच ती प्रपंचाचा आधारही झाली आहे. मायेमुळें जग किंवा संसार खरा आहे असें विपरीत अन्यथा ज्ञान, प्रसृत होतें. म्हणून अशा खोळ्या ज्ञानाचा प्रसार करणारी दिवटी असें तिला म्हटलें आहे. **सांचली-प्रज्वलित झाली. ओ. ८२-** " जी अनेक शक्तींची पेट्टी आहे, जी जगरूपी भ्रमाचें केवळ आकाशच आहे, व जेवढ्या म्हणून वस्तु आहेत त्या वस्तुरूपी वस्त्राची ही माया म्हणजे एक केलेली घडीच होय. 'मायेच्या ठिकाणीं विकार विचारांच्या अनेक शक्ती आहेत. म्हणून तिला अशा शारिरिक व मानसिक

शक्तींचा सांठा असणारी पेटीच म्हटलें आहे तसेंच आकाश जसें व्यापकपणानें सर्वत्र पसरले आहे, तसे मायेपासून उत्पन्न झालेला संसाराचा आभास सर्वत्र पसरला आहे. म्हणून हीला जगद्भ्रमाचें आकाश अशी संज्ञा दिली आहे. जगांत जितक्या म्हणून स्थावरजंगमात्मक वस्तु आहेत, त्या मायेपासूनच निर्माण झाल्या आहेत. म्हणून अशा वस्तूंच्या वस्त्राची घडी असें तिला नामाभिधान दिलें आहे. सर्व वस्तु मायेच्या पोटांतच आहेत. **मांदुस-पेटी. घेडी-घडी.** येथे 'जगदभ्रमचें' असा माडगांवकर व साखरे यांचा पाठ आहे.

ओ. ८३—अशी ही माया परब्रह्माच्या (वस्तूंचां) ठिकाणीं, असून नसल्या सारखीच आहे, आणि ती परब्रह्माची प्रभा म्हणूनच प्रकट होते. माया ही असून नसल्यासारखी आहे, याचा अर्थ असा कीं, अज्ञानी माणसाला ती आहे असें वाटतें तर ज्ञान्याला ती नाहीं हें ठाऊक असतें. मायेला स्वतंत्र असें अस्तित्व नाहीं. हिच्याच्या तेजालाही स्वतंत्र अस्तित्व नसतें. त्याप्रमाणें माया ही परब्रह्माच्या आश्रयानें राहतें. **ओ. ८४—**ज्यावेळीं आपणाला झोंप आली असतां, ती जशी आपणास निश्चेष्ट करते, किंवा काजळी ज्याप्रमाणें दिव्याच्या तेजाला मंद करते, त्याप्रमाणें माया परब्रह्मावर तात्पुरतें आवरण घालते. माणसाची झोंप किंवा दिव्यावरची काजळी ही थोडावेळ अनुक्रमें माणसाची व दिव्यांची दीप्ति क्षीण करते, त्याप्रमाणें मायादेखील परब्रह्मावर तात्पुरती राहून त्याच्याकडून व्यापार करविते.

ओ. ८५—या ओवींत मायेच्या आभासावर आणखी एक व्यावहारिक दृष्टांत देतात. "स्वप्नामध्ये एकादी तरुणी एकाद्या तरुणाला खोठ्या आलिंगनानेंच आलिंगून सकाम करते व त्याला जागें करून जातें." त्याप्रमाणें माया खरोखर नसून असल्याप्रमाणें परब्रह्माकडून संसारांतले खेळ खेळविते. **चेवडानि—**जागें करून. **आलंगितेन विण—**खरें आलिंगन न देतांच त्या तरुणाला आलिंगनाचा भास ती स्वप्नांतली तरुणी जशी निर्माण करते, त्याप्रमाणें माया या संसाराच्या खेळाचा भास निर्माण करते. **ओ. ८६—**त्याप्रमाणें हे धनंजया, त्या परब्रह्माच्या खऱ्या स्वरूपावर मायेचें पांघरुण पडणें व मग परब्रह्माचें निर्गुण निराकार स्वरूप झाकलें जाणें अथवा तें स्वरूपच न जाणणें, हेंच या संसाररूपीं झाडाचें पहिलें मूळ होय. मायेनें झाकलेल्या परब्रह्माबद्दल जें अज्ञान, तेंच संसाराचें मूळ असा भाव, परब्रह्माच्या खऱ्या स्वरूपाचा विसर, हेंच संसार-

तरुचें पहिलें आर घेणें. (मागे ओ. ७८ पंहा) ओ. ८७ या संसारवृक्षाचें मूळ वर म्हणजे ब्रह्माच्या ठिकाणीं वाढतें. ते प्रथम अंब्याच्या कोईप्रमाणें कसें मळ असते व नंतर तें कसें कठिण होतें ते वेदांताच्या परिभाषेत येथे सांगतात. “ परब्रह्माला आपल्या मूळच्या निर्गुण निराकार स्वरूपाचा मायेमुळें जो विसर पडतो, तोच या वृक्षाचा वर घट्ट झालेला गड्डा होय. वेदांतशास्त्रांत यालाच ‘ बीजभाव ’ असें म्हणतात. ” **वस्तु**—परब्रह्म. **अबोध**—स्वरूपाचा विसर. **आठुलैजे**—घट्ट झालेला. परब्रह्मावर मायेचा अंमल सुरू झाला कीं, ब्रह्माला आपल्या स्वरूपाचा विसर पडतो व हा विसर म्हणजे संसाररूपी वृक्षाचें बीं होय. जोपर्यंत स्वरूपाचा विसर पडण्याइतपतच ब्रह्माची मजल गेलेली असते, तोपर्यंत हें संसाररूपी झाड, बीजाच्या, वियाच्या स्वरूपांत असतें. ओ. ८८ — यापुढील बीजांकुरभाव व बीजफलभाव अशा पायऱ्या येथे सांगितल्या आहेत. “ पूर्ण वाढलेलें, गाढ झोपेसारखें ब्रह्माचें आपल्या मूळ स्वरूपाबद्दलचें जे अज्ञान, त्याला संसारवृक्षाच्या वरील बीजाची मोड फुटण्याची स्थिति म्हणतात. ” **यन अज्ञान सुषुप्ति**—गाढ झोपेसारखें जें अज्ञान. या अज्ञानामुळेच त्या वृक्षाच्या बीजाला अंकुर फुटूं लागतात. **एर इ.**—याशिवाय अर्धवट झोप व अर्धवट जागृति अशी जी स्वप्नसारखी, परब्रह्माची आपल्या स्वरूपाबद्दलची स्थिति या मायेमुळें होते ती, व परब्रह्माची आपल्या स्वरूपाबद्दलची पूर्ण जागृति, पूर्ण बोध, या दोन अवस्था त्या संसारवृक्षाला फळें येण्याच्या प्रकार होय. **स्वप्न**—अर्धी झोप व अर्धी जाग अशी स्थिति साधक ज्यावेळीं मुमुक्षुदशेंत असतो, त्यावेळीं तो अर्ध्या अज्ञानांत व अर्ध्या ज्ञानाच्या अवस्थेंत असतो. अशा वेळीं त्याला परब्रह्माचें अर्धवट ज्ञान झालेलें असतें. अशा मुमुक्षावस्थेला येथें स्वप्नदशा म्हटलें आहे. **जागृति**—पूर्ण ज्ञान, परब्रह्माचें संपूर्ण ज्ञान. हीच ज्ञानी पुरुषाची अवस्था होय. या दोनी अवस्था या संसारवृक्षाची फळें होत. या ओवीचा थोडक्यांत सारांश असा दिसतो. परब्रह्माबद्दलचें अज्ञान हें या संसाराला कारण असून, हें अज्ञान जसजसे वाढेल तसतशी या वृक्षाची वाढ होते. पण जसजसा ज्ञानाचा उदय होऊं लागतो, तसतशें ब्रह्माचें खरें स्वरूप लक्षांत येतें, व हेंच या वृक्षाचें अंतिम फल आहे. **हान**—निश्चयार्थ दाखविणारें अव्यय.

ओ. ८९ - याप्रमाणें वेदांतशास्त्रांत निरूपण करतांना योजिलेली परिभाषा पद्धति आहे. या संसारवृक्षाची उगम वृद्धि व फळें याचें विवरण करतांना, याप्रमाणें भाषापद्धति योजली आहे. पण तृते तें कांहींही असलें, तरी या वृक्षाला अज्ञान हेंच मूळ आहे, एवढेंच लक्षांत घ्यावयाचें. ओ. ९० - आतां ही संसार. वृक्षाचीं मूळें कशीं फुटतात तें सांगतात. “ वर जो निर्मल, निरंजन आत्मा, (परब्रह्म) आहे, त्याच्या भोंवतीं मायेच्या विस्ताराचें बळकट आळें बांधल्यानंतर, त्याला खालीं वर मुळें फुटून तीं पसहं लागतात. “ परब्रह्म हें या वृक्षाचें मूळ आहे. याला मायेचें आळें बांधलं कीं, मग या मुळाला (ब्रह्माला) खालीं वर सर्वत्र मुळें फुटूं लागतात. ब्रह्माला मायेनं घेरलं कीं, या संसाररूपी वृक्षाचा उगम होऊं लागतो असा भाव. आत्मा-(सप्तमी) आत्माच्या ठिकाणीं बलिया - बळकट. बांधौनि आळें--आळें तयार केल्यानंतर. माया-योगाचें - मायेच्या पसाऱ्याचें. सूचीती निघतात. मायेच्या स्पर्शामुळें परब्रह्मांतून संसाराची ही उत्पत्ति होते. ओ. ९१ - मग या वृक्षाचा खालच्या मुळाला जे अनेक प्रकारचे देह निघतात, त्यांचे चार प्रकारचे अंकुर खालीं रुजतात. परब्रह्माभोंवतीं मायेचें आळें पडले कीं, त्याला खालच्या बाजूला चार प्रकारच्या देहांचे अंकुर फुटतात. चौपासि—चार बाजूस, चार प्रकारचे म्हणजे स्वेदज, अंडज, जारज व उद्भिज अशा देहांचे अंकुर फुटतात. म्हणजे मूळ परब्रह्मापासून चार प्रकारचे प्राणिमात्र निर्माण होतात. अगारें-अंकुर. खालाविती - खालीं जातात. ओ. - ९२ याप्रमाणें या संसाररूपी झाडाचें मूळ वर बळकट होतें, व मग त्याला खालीं अनेक अंकुरांची जुंबाडें फुटतात. बेंचळ - जुंबाड. येथें ‘ बेंबल ’ हा राजवाड्यांचा पाठ घेतला तर त्याचा समाधानकारक अर्थ लागत नाही. शिवाय ‘ बेंबळ ’= विव्हल अशा अर्थी राजवाड्यांनीं अर्थ दिला आहे, तोही येथें लागूं पडत नाही. आणियांचें= अग्रांचें, अंकुरांचें. या संसारवृक्षाचें वर असणारें मूळ मायेच्या आळ्यांत एकदा घट्ट झालें कीं, मग त्याला खालीं अंकुरांचें आणखी जुंबाड कसे फुटतात तेंच पुढील ओव्यांत सांगितलें आहे. अर्धी - खालीं. ओ. ९३ - तेथें ज्ञानमय महत्त्वाचें पहिलें कोमल पान निघतें. या संसारवृक्षाला जें पहिलें पान येतें तें ‘ महत् ’ या तत्त्वाचें येतें महातत्त्व - महत् तत्त्व हें साख्यांच्या २४

तत्त्वांपैकी पहिलें तत्त्व आहे. यालाच ज्ञान, मति, आसुरी, प्रज्ञा, ख्याति, अंशी दुसरीं नांवें आहेत. वेदांत्यांची माया किंवा सांख्यांची प्रकृति मोठी होऊं लागली, तिला गुणांमुळें श्रेष्ठता आली कीं, तिला 'महत्' हें नांव दिलें जातें. मायेंत किंवा प्रकृति उत्पन्न होणार महान् किंवा बुद्धि हा गुण, सत्व, रज, तम या तिघांच्या मिश्रणाचाच परिणाम असल्यामुळें, मायेची किंवा प्रकृतीची ही बुद्धि दिसण्यांत एक दिसली, तरी पुढें तीं अनेक प्रकारचीं होऊं शकते. चिद्वृत्ति-ज्ञानमय. 'महत् या तत्त्वाला ज्ञान किंवा बुद्धि असेंही म्हटलें आहे. यांचें स्वरूप ज्ञानमय आहे. परब्रह्माभोंवतीं माया पसरली कीं, त्याला अनेक अंकुर फुटून बुद्धीचें पहिलें पान येतें. अशी व्यवसायात्मक बुद्धि उत्पन्न होनांच सृष्टीतील भिन्न भिन्न पदार्थ गोचर होऊं लागतात. मागील ओवींत 'ब्रम्हाला मायेचें आळें' अशी वेदांत शास्त्राची परिभाषा ज्ञानेश्वरांनीं योजली, तर येथून ते संसारवृक्षाच्या किंवा विश्वाच्या उभारणीची सांख्यांची परिभाषा वापरीत आहेत. वेदांत्यांची माया व सांख्यांची प्रकृति ही एकच आहे. म्हणूनच या दोनी शास्त्रांच्या परिभाषा येथें एकत्र केल्या आहेत. या ओवींत परब्रम्ह व माया यांच्या संयोगानंतर किंवा प्रकृतिपुरुषांच्या संयोगानंतर जगदुत्पत्ति होतांना प्रथम 'महत्' = व्यवसायात्मक बुद्धि कशी उत्पन्न होते, तें स्पष्ट केलें आहे. पान—संसार-तरुचें पहिलें पान. येथे 'मान' असा राजवाड्यांचा पाठ आहे. पण वृक्षाच्या रूपकाला धरून येथे 'पान' हाच पाठ योग्य दिसतो. **वाल्हेदुल्हे-अपूर्व. निर्ग-फुटतें. ओ. ९४-**" मग यापुढें सत्व रज व तम असा त्रिगुणात्मक अहंकार नांवाचा तीन पानी एक अंकुर फुटतो. " वरच्या ओवींतील महत् किंवा व्यवसायात्मक बुद्धि उत्पन्न झाल्यानंतर आतां त्रिगुणात्मक अहंकार उत्पन्न झाल्याचें येथें वर्णन केलें आहे. अव्यक्त प्रकृतीमध्ये अशारितीनें व्यवसायात्मक बुद्धि उत्पन्न झाली तरी प्रकृति अद्याप एक जिनसीच असते. हा तिचा एकजिनसीपणा मोडणें म्हणजेच तिला 'पृथक्त्व' येणें होय. बुद्धीनंतर प्रकृतीला असा पृथक्पणा आल्याशिवाय प्रकृतीचे अनेक पदार्थ होत नाहींत. बुद्धीपासून पुढें उत्पन्न होणाऱ्या पृथक्पणाच्या या गुणालाच अहंकार अशी संज्ञा आहे. या अहंकारापासून मी मीपणा पासूनच भिन्न भिन्न पदार्थांची प्रतीति होते. बुद्धीशिवाय अहंकार निर्माण होत नाहीं. म्हणून अहंकार हा बुद्धीच्या मागून

होणारां दुसरा गुण असें सांख्यांचें मत आहे. बुद्धि जशी सात्विक, राजस, व तामस अशी त्रिगुणात्मक असते, तसा अहंकार देखील त्रिगुणात्मक असतो. म्हणूनच त्याला ज्ञानेश्वरानीं तिवनां म्हटलें आहे. **तिवना**—तीन पानी. **डिहू**—अंकुर. ओ. ९५—या ओवींत त्याच अहंकाराची हालचाल वर्णिली आहे. तोच अहंकार बुद्धीचा (महत्) अंकुर घेऊन, तिच्या अंकुराच्या आश्रयानें पृथक्त्व निर्माण करतो, व पुढें मनरूपी सुंदर डहाळी धरतो. महत् (बुद्धि) व अहंकार यांच्यानंतर मनाची उत्पत्ति येथे दिली आहे. अहंकार आपल्या शक्तीनें ज्यावेळीं भिन्न भिन्न पदार्थ निर्माण करूं लागतो, त्यावेळीं एका वाजूस सत्वगुणाचा उत्कर्ष होऊन पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रिये व मन मिळून ११ इंद्रियें व दुसऱ्या वाजूस तमोगुणाचा उत्कर्ष होऊन त्यापासून शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध अशीं पांच तन्मात्रें (द्रव्यें) निर्माण होतात. अशी हीं अहंकारापासून सांख्यांचीं १६ तत्त्वे निघालीं आहेत. **आगारी**—अंकुर, शेंडा, डिरी. बुद्धीचा (महत्) चा अंकुर धरून अहंकार, भेदांना अस्तित्वांत आणतो. बुद्धीच्या ठिकाणीं पृथक्त्व निर्माण करतो. **डाल धरणें**—डहाळी धरणें. **साजेपणा**—सुंदर रितीनें. ओ. ५३-९५ यांत मूल माया किंवा प्रकृति यापासून महत्, अहंकार व मन हीं कशीं निघतात, तेंच वर्णिलें आहे. ओ. ९६—या संसारवृक्षाला आणखी कोणत्या डहाळ्या फुटतात, तें सांगतात. “ अशा रितीनें मूळ घट्ट झालें म्हणजे, विकल्परूपी रसाच्या योगानें, त्याला चित्त-चतुष्टय या चार कोंवळ्या डहाळ्या फुटतात. ” **गाढिका**—दृढता (तृ.)-दृढतेनें. **विकल्परस** इ.-पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें व मन या अकरा पैकीं, मन, ज्ञानेंद्रियाचें ठायीं संकल्पविकल्पात्मक म्हणजे ज्ञानेंद्रियांनीं ग्रहण केलेल्या संस्कारांची जुळवाजुळव करून बुद्धीपुढें निर्णयार्थ मांडतें, व कर्मेंद्रियांच्या ठायीं व्याकरणात्मक म्हणजे बुद्धीच्या निर्णयाची कर्मेंद्रियांकडून अंमल बजावणी करतें. मनाच्या या उभयविध व्यापाराला संकल्प विकल्प म्हणतात. व असा व्यापार करणाऱ्या मनाला ‘ चित्त ’ अशी परिभाषिक संज्ञा आहे. मुळांत घट्ट झालेल्या या संसाररूपी वृक्षाला या संकल्प विकल्पाचें पापी मिळालें कीं, मग त्याला बुद्धि, अहंकार, मन व चित्त अशा चार प्रकारच्या चित्ताच्या डहाळ्या फुटतात. बुद्धि, अहंकार, मन व चित्त यांना सांख्यांच्या परिभाषेत

चित्तचतुष्टय म्हटलें आहे. या चित्तचतुष्टयरुपी डाहाळ्यांनीं हा संसारवृक्ष अंकुरित होतो. **कोभेजणें** - अंकुरित होणें. मूळ प्रकृतीला वृद्धि, अहंकार, मन व चित्त असे फाटे कसे फुटतात, ते येथे दाखविले आहेत. ओ. ९७-“मग आकाश, वायु, तेज, पृथ्वी व पृथ्वी असे पंचमहाभूतांचे पांच फांक (डाहाळ्या.) सरळ वेगानें निघतात.” **फांक**-लहान डाहाळ्या. **सारोक**-चांगल्या (क्रि. वि.). लो. टिळकांनीं आपल्या गीतारहस्याच्या ८० या प्रकरणांत, “सेंद्रिय सृष्टीतील मूलभूत अकरा इंद्रियशक्ति किंवा गुण आणि निरिंद्रिय सृष्टीचीं मूलभूत पांच तन्मात्र द्रव्यें मिळून अनुक्रमें सात्विक व तामस अहंकारापासून याप्रमाणें निर्माण झाल्यावर, पुढें त्यापैकीं पंचतन्मात्र द्रव्यांपासून क्रमाक्रमानें स्थूल पंचमहाभूतें (यास विशेष असें हि नांव आहे) व स्थूल निरिंद्रिय पदार्थ निर्माण होऊं लागतात, आणि या पदार्थांचा यथासंभव अकरा सूक्ष्म इंद्रियांशीं संयोग होउन सेंद्रिय सृष्टि बनते,” असा सांख्यांचा विश्वाच्या उभारणीचा क्रम दिला आहे. मागील ३ ओव्यांत, महत्, अहंकार व मन यांची उत्पत्ति सांगितल्यावर, या ओवींत वास्तविक पंचमहाभूतांची उत्पत्तिच दिली आहे. पण संसारावर हें वृक्षाचें रूपक प्रथमपासूनच करण्याचें धोरण असल्यानें, या पांच महाभूतांना त्यांच्या पांच डाहाळ्या म्हटलें आहे. **सरले हाँते** - जोरानें निघतात. ओ. ९८-“त्याचप्रमाणें या डाहाळ्यांच्या अंगावरबेरच श्रोत्रादि पांच इंद्रियें व त्या इंद्रियांची पांच तन्मात्रें, (त्यांचे विषय) यांचीं गाभ्यांतून निघणारी कोमल आणि विचित्र पानें (पालवी) फुटतात.” येथे कान, त्वचा, डोळे, जीभ व नाक अशी पांच ज्ञानेंद्रियें, व त्यांचे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध, हें विषय कसे उत्पन्न होतात, तो क्रम दिला आहे. **आंगवसा**-सालींतून. **गर्भपत्रें**-आंतून निघणारी पालवी. **लुललुलितें**-कोमल. येथें सृष्टीतील पदार्थांच्या वर्गीकरणार्थें सांख्यांचें तत्त्व मांडले. त्यांच्या मते सृष्टीतील सर्व पदार्थांचें ज्ञान मनुष्याला पांच ज्ञानेंद्रियांनीं होतें, व या ज्ञानेंद्रियांची रचना अशी की, एका इंद्रियाला एकच गुण कळतो. कानाला शब्द, त्वचेला स्पर्श, डोळ्यांना रूप, जिभला रस व नाकाला गंध अशी योजना झाली असल्यानें, सृष्टीतील सर्व गुण या पांचां पक्षां अधिक मानतां येत नाहींत. ओ. ९९- या पुढील पांच ओव्यांत हीं ज्ञानेंद्रियें आपला विषय ग्रहण करतांना त्यांतून अनेक मनोव्यापारांचें आणखी

फाटे कसे फुटतात तें थोड्या विस्तारानें, पण वृक्षाच्या वाढीच्या परिभाषेतच देतात. “तेथें शब्दांकुराच्या प्राप्तीसाठी, कर्णेद्रियाची वाढ मोठी झाली असतां, त्या कर्णेद्रियाला आकांक्षेची कांडी फुटतात. ” तात्पर्य शब्द ऐकण्याबद्दल कान अत्यंत आतुर होतात व अशा शब्दाच्या आतुरतेतूनच त्या व्यक्तीबद्दल वासना निर्माण होते. **वरिपडी-प्राप्तीसाठी. श्रोत्रा वाढि देव्हडि-कानांची मोठी वाढ होते. कान लोलुप होतात, व मग त्याला आकांक्षांची कांडी फुटतात. कांडीं करणे-वाढ करणे.** उसाला जशी कांडी फुटून त्याची वाढ होते, तशी आशांची, वासनांची वाढ होते. कानानें ज्याचा शब्द ऐकण्यांत येतो, त्या व्यक्तीबद्दल भिन्न भिन्न वासना, आसक्ती निर्माण होतात. **ओ. १००—**“ आंगत्वचेच्या वेल पालवीतून स्पर्शा-कुर जोरानें वाहेर पडतात. मग नवनवीन विकारांची गर्दी उडून जाते.” स्पर्शेद्रिय आपल्या विषयाकडे कसे आकर्षिलें जातें, तें येथें सांगितलें आहे. प्राणिमात्राच्या अंगाच्या त्वचेला ज्याचा स्पर्श होईल, त्याला अनुसरून अनेक सात्विक किंवा तामस विकारांची गर्दी मनांत उडून जाते. **धांव घेति—**भावत जातात. **बांबळ—**आधिक्य. **पडे—**होई. मऊ वस्तूच्या स्पर्शानें सुख होणें किंवा खरवरीत वस्तूच्या स्पर्शानें दुःख होणें, अशांसारख्या विकारांची मनांत खळबळ उडतें. **ओ १०१—**आतां नेत्रेद्रिय आपल्या दृश्यविषयांकडे कसे धावतें तें सांगतात. “ मग रूपरूपी पानांची वाढ झाली असतां, डोळे आपल्या बुद्धीनें लांबच लांब कांडें घालतात. डोळे मोठ्या उत्कंठेनें दूरवर दृष्टि फेकतात. त्यावेळीं भ्रम चांगलाच पसरला जातो. ” रूप हा डोळ्यांचा विषय असल्यामुळे, दृश्य-विषयाकडे डोळे जोरानें आकर्षिलें जातात. डोळा आपणहून आपल्या बुद्धीनें दृष्टीचें लांबच लांब कांडें घालतो. आपण व दृश्यवस्तु यांतील केवढेंही अंतर तो तोडतो व अशा रितीनें पहात असतांना, त्याच्या दृष्टीला भ्रम पडतो. **कांडें घाली-वाढ करतो, डोळा आपली दृष्टि लांबवितो.** हाच वाक्यप्रयोग मागें ओ. ९९ मध्ये आला आहे. **पाल्हेली जांणं—**पसरली जाते. **व्यामोहता-मोह, भ्रम. पेलोवेलि—**वाढीनें. **ओ. १०२—**रसनेद्रियाचेंही असेंच वर्णन करतात “ आणि रसाची साल जोरानें वाढता वाढतां त्यांतूनच जिभेच्या गोडीचीं अनेक पानांतलीं पानें फुटतात. ” या संसाररूपी वृक्षाची रसरूपी साल वाढतां वाढतां तिच्यांतून हा रस चाखण्याच्या जिभेच्या त्या त्या

रुचीचीं पानें फुटतात. तात्पर्य रस हा विषय उत्पन्न होतांच तो चाखण्याची जिभेची अनिवार इच्छा होते असा भाव. **आंगवसा-साल.** (पहा ओ. ९८) **असोसे-फार,** अतिशय. **बेचें-पानातलीं पानें,** एका पानांतून दुसरीं पानें. एक रस चाखण्याच्या जिभेच्या इच्छेतून आणखी दुसरा रस चाखण्याची अनिवार इच्छा निर्माण होते. **ओ. १०३-**“ त्याचप्रमाणें गंधाचा (वासाचा) कोंभ फुटून मग घ्राणेन्द्रियाची लहान फांदी जोर धरते, व ती मोठ्या आनंदानें प्रलोभाच्या तळाला उडी घेते.” झाडाच्या डाहाळ्या वाढल्या म्हणजे त्या जशा जमीनीला येऊन खालीं पोंचतात, त्याप्रमाणें ही घ्राणेन्द्रियाची डाहाळी लोभाच्या तळाला पाचेतें. गंध विषयाचा, वासाचा मागमुस लागतांच, मग घ्राणेन्द्रियाला त्या वासाच्या वस्तूचा लोभ उत्पन्न होतो. ती वासाची वस्तु, कोठेही असली, तरी तें घ्राणेन्द्रिय त्यावर उडी घेतें, त्याच्या तळाला जातें. **था ३० बांधणें—** ठाव बांधणें, = जोर घरणें. **तळु घे—** बुडतो. तळाला जातो. पहा—“ आवडिचां आवतीं पडत । सिहाणिवेचें तारूं तळु घेत ॥—नरेंद्र रु. स्व-६३०. याप्रमाणें पंच ज्ञानेन्द्रियें आपापल्या विषयांशीं संलग्न झालीं असतां, तेथे अनेक विकार कसे उत्पन्न होतात, तें वृक्षाच्या वाढीच्या रूपकाच्या परिभाषेंत ९९—१०३ या ओव्यांत वर्णिलें आहे. ओ. १०४ मध्यें आतापर्यंत केलेल्या विवेचनाचें सार दिलें आहे.

ओ. १०४—“ याप्रमाणें, महत्, अहंकार, मन व पृथ्वी, आप, तेज, वायु, व आकाश हा पंचमहाभूतांचा समुदाय, अशा या आठ पदार्थांनीं. या संसाराच्या मर्यादेचें नियमन केलें आहे. **अवधी—**मर्यादा. **सासन—**नियमन. सर्व संसार या अष्टधा प्रकृतीचा किंवा आठ पदार्थांचा झाला आहे. या आठांच्या मर्यादेपलीकडे तो जात नाही. **ओ. १०५—**फार काय, या आठ अंगांनीं, हा संसारवृक्ष विस्तार पावतो. **फांटे—**पसरतो. पण शिंपल्यावर ऊन पडलें असतां, तेथे भासमान होणाऱ्या रूप्याचा आकार जसा त्या शिंपल्याएवढाच असणार, त्याहून कमी अधिक असत नाही, त्याप्रमाणें मूळ परब्रह्मावर भासमान होणारा हा संसार, परब्रह्माहून कमी अधिक असणार नाही. या ओवींत प्रतिपादलेल्या दोन गोष्टीं लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. एकाद्या वस्तूवर भासमान झालेली दुसरी वस्तु, पाहिलाहून कमी अधिक असत नाही. त्यामुळें संसाराचा

विस्तार परब्रह्मा एवढाच असणार हें एक, व शिंपल्यावर रुप्याचा केलेला आरोप हा जसा एक आभास आहे, तसा परब्रह्मावर केलेला संसाराचा आरोपही आभासात्मकच होय, हें दुसरें. **उमटे-भासमान होतें. ओ. १०६-**यालाच आणखी एक दृष्टांत देतात. “ किंवा समुद्राच्या विस्ताराला अनुसरूनच, त्यावरील लाटा पसरतात. त्याप्रमाणें ब्रह्मच हा अज्ञानमूलक संसारवृक्ष बनलें आहे.” समुद्रावरील लाटा जशा समुद्राच्या विस्तारांहून कमी अधिक असणें संभवत नाहीं, तद्वत् अज्ञानमूलक संसार ज्या परब्रह्मापासून भासमान होतो, तो त्या मूळ परब्रह्माहून केव्हांही कमी अधिक असणार नाहीं. परब्रह्मच हा संसार होऊन बसतें. **पैसारें-विस्ताराप्रमाणें. आसारें-पसरतें. ओ. १०७** “-आतां ज्या परब्रह्माचा हा संसारवृक्षरूपी विस्तार आहे, तो त्याचाच (परब्रह्माचाच) पसारा होय. जसा स्वप्नांत दिसणारा परिवार आपणच एकट्यानें निर्माण केलेला असतो, त्याप्रमाणें परब्रह्मानें एकट्यानें हा संसार केवळ मायेमुळें उत्पन्न केला आहे. स्वप्न जसे खरें नव्हे, तसा संसारही कांहीं खरा नव्हे. **आपणपे-आपणासून. परिचारु-स्वप्नांत दिसणारे निरनिराळे पदार्थ. एकाकिय-एकट्या.** याचा संबंध ‘आपणपे’ याकडे घ्यावा. ज्ञानेश्वरांनीं येथें ‘ब्रह्मच वृक्षाकार होतें’ किंवा ‘त्याला मायेचें आळें बांधलें जातें’ अशी वेदांताची परिभाषा वापरली असून, संसारवृक्षाची वाढ सांगताना वर जी अष्टधा (ओ. १०४) प्रकृति सांगितली आहे, ती मात्र सांख्यांच्या मतानुसार आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. असा वेदांत व सांख्य मतांचा समन्वय करण्याचा गीतेप्रमाणेंच त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. **ओ. १०८-**“ पण याप्रमाणें कांहींही असलें तरी हें संसाररूपी आभासात्मक झाड जोरानें फोफावतें व महत्, अहंकार, मन व पंचमहाभूतें इत्यादि त्याच्या खालच्या फांद्या अंकुररूपानें असतात.” प्रकृतीपासून पुढें उत्पन्न होणाऱ्या सांख्यांच्या तत्त्वाचा क्रम खाली दिल्याप्रमाणें आहे:- १ पुरुष (हा स्वयंभू व अनादि आहे.) २ प्रकृति (अव्यक्त व सूक्ष्म). या प्राकृतीपासूनच महान् (बुद्धि) व अहंकार हे उत्पन्न होतात, व या अहंकारापासून सात्विक सृष्टीच्या बाजूनें ५ ज्ञानेंद्रियें, ५ कर्मेंद्रियें व मन व तामससृष्टीच्या बाजूनें ५ तन्मात्रें व पांच महाभूतें निघतात. याप्रमाणें पुरुषासहित, ब्रह्मांडाच्या या वृक्षाची सांख्यांचीं २५ तत्त्वे होतात. यापैकीं महान् किंवा बुद्धीपासून पुढले २३ गुण, हे

मूल प्रकृतीचेच विकार होत. त्यांतही पुनः पंचमहामूतांच स्थूल शरीर बनत असून, बाकीच्या महान् अहंकार, पांच ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेन्द्रिये, मन, व पंच तन्मात्रे अशा १८ तत्त्वांचे लिंग किंवा सूक्ष्म शरीर झालेले आहे. सांख्यांच्या या २३ तत्त्वांनाच प्रस्तुत ओर्वीत महदाद अधोशाखा असे म्हटले आहे. कांवरें— भ्रमात्मक, आभासात्मक. मार्ग ओ. ५२ मध्ये ' कावरुखें ' असा उल्लेख आलाच आहे. उससे— प्रकट होतें. महदादि--महत्, अहंकार इ० तत्त्वे. आरवसे— अंकुर. ओ. १०९—येथून पुढील आठ ओव्यांत या संसार वृक्षाला ' अश्वत्थ ' असे नांव कां पडले तें सांगतात. ज्ञानेश्वरांनीं आतांपर्यंत या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकांतील ' ऊर्ध्वमूलं ' व ' अधःशाखं ' या दोन पदांवर विवेचन केले असून, आतां तें अश्वत्थं प्राहुरव्ययं ' यावरील प्रवचनाला सुरवात करीत आहेत. पण ज्ञानेश्वरांनीं वास्तविक येथे ऊर्ध्वमूल व अधःशाख यावर व्याख्यान करतांना, दुसऱ्या श्लोकांत येणाऱ्या सांख्यांच्या २४ तत्त्वांच्या प्रक्रियेचा परामर्श येथे अगोदरच घेऊन टाकला आहे. ओ. ११०-- येथे ' अश्वत्थ ' या शब्दाची व्युत्पत्ति देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अ म्हणजे नाही, श्वस म्हणजे उजाडेपर्यंत, दुसऱ्या दिवशींच्या उषेपर्यंत, प्रातःकालपर्यंत, त्थ=स्थिति ज्याची असा. ज्या संसारवृक्षाची आजच्यासारखी स्थिति दुसऱ्या दिवशींच्या प्रातःकालपर्यंत टिकत नाही. तात्पर्य ज्या संसाराचें आजचें स्वरूप उद्या टिकत नाही इतकें अस्थिर आहे, अशा या संसाराला ' अश्वत्थ ' असे म्हटले आहे. उखा-उषा, प्रातःकाल. तंब वारि इ.-- दुसऱ्या दिवशींच्या पहाटेपर्यंत एकसारखा असा ज्याचा निर्वाह नाही असा. तात्पर्य सारखा पालटणारा, २४ तासदेखील एकसारखा न टिकणारा. निर्वाह- स्थिति, रुखा--वृक्षास, प्रपंचरूपी, संसाररूपी या वृक्षास. ओ. १११--या संसारवृक्षाच्या अस्थिरतेला दुसरे दृष्टांत देतात. " ज्याप्रमाणें एक क्षण जातो न जातो इतक्यांत आकाशांतली मेघ अनेक वर्णांचे होतात, त्यांचे रंग सारखे पालटतात, किंवा वीज जशी एक पूर्ण निमिषभर देखील टिकत नाही. निमिष-डोळ्याची उघड झांप. डोळ्यांची एकदा उघड झांप होण्याला जेवढा वेळ लागतो, तेवढा वेळ देखील आकाशांतली वीज स्थिर नसते. या मेघ विजेप्रमाणेच संसार-वृक्ष अस्थिर आहे. ओ. ११२--आणखी दृष्टांत देतात. " कमलाच्या हळ-

णाच्या पानावर जसे पाणी ठरत नाही, किंवा व्याकुल (भयाकुल) झालेल्या माणसाचे चित्त जसे स्थिर नसते, ' तशीच या संसारवृक्षाची गत आहे. कांपतेया-हालणाच्या. बैसका-बैठक, आसन, स्थिरता. तुलनार्थ पहा-
 " नलिनदिलगतजलमाजितरलं । तद्वज्जीवितमतिशयचपलं । इह संसारे खलु दुस्तारे । कृपयापारे पाहि मुरारे॥—चर्पटपंजरी—श्रीशंकराचार्य. ओ. ११३-
 या संसारवृक्षाची वर दिलेल्या दृष्टांतांतील वस्तूंसारखीच स्थिति आहे. त्याचे स्वरूप क्षणाक्षणाला बिघडते, बदलते. म्हणूनच याला 'अश्वत्थ' असे म्हणतात.

ओ. ११४— व्यवहारांत ' अश्वत्थ ' म्हणजे पिंपळ असे म्हणतात. परंतु श्रीहरीचा या ठिकाणी तसा अभिप्राय दिसत नाही. ज्ञानेश्वरांचे म्हणणे असे की, अश्वत्थ=पिंपळ या लौकिक किंवा रूढ अर्थाने श्रीकृष्णांनी तो शब्द येथे योजलेला नाही. तर संसाराच्या अस्थिर स्वरूपाकडे पाहून, श्रीकृष्णांनी ' अश्वत्थ ' हा शब्द वरील यौगिक अर्थाने योजलेला आहे, असा त्यांचा युक्तिवाद आहे.
 ओ. ११५— ज्ञानेश्वर म्हणतात की, " अश्वत्थ ' या शब्दाचा ' पिंपळ ' हा अर्थ करण्याच्या बाबतीत कोणती पद्धति स्वीकारावयाची, ती मी चांगली जाणतो. पण त्या लौकिक अर्थाशी आपणास काय करावयाचे आहे ? ' अश्वत्थ ' शब्द ' पिंपळ ' या लौकिक, रूढ अर्थाने कसा लावयचा हे आपण जाणतो, पण तो लौकिक अर्थ येथे प्रस्तुत नाही, असा ज्ञानेश्वरांचा अभिप्राय आहे. घडता विखि- करण्याविषयी. नकी-चांगली. ओ. ११६-ज्ञानेश्वरांनी मागील ओवीत ' अश्वत्थ ' याच्या लौकिक अर्थाशी आपणास कांही कर्तव्य नाही असे सांगितले. या ओवीत ते म्हणतात की, लौकिक अर्थ आपणास ग्राह्य नाही, म्हणूनच ' अश्वत्थ ' याचा अलौकिक किंवा यौगिक अर्थ (ग्रंथ) मी येथे लावला आहे, तो ऐका. म्हणून संसारवृक्षाचे क्षणिकत्व लक्षांत घेऊनच, याला ' अश्वत्थ ' असे नांव दिले आहे. ग्रंथ--अर्थ. ग्रंथ लावणे म्हणजे अर्थ लावणे अशी हज्ज मराठीत रूढ आहेच. ' ग्रंथ ' याचा हा विशिष्ट अर्थ लक्षांत न आल्याने, साखरे इत्यादि टीकाकारांनी ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी ग्रंथ, असा येथे चुकीचा अर्थ केला आहे. ओ. ११७-१३७ मध्ये, ' अव्ययम् ' या पदावर व्याख्यान केले असून, संसाररूपा वृक्षाची अव्यय म्हणून प्रसिद्धी कां आहे, त्याचे कारण दिले आहे. " आणिक देखील या संसारवृक्षाची अव्ययत्वाबद्दल, नित्यत्वाबद्दल मोठी प्रसिद्धी

आहे. पण त्याचा आंतला भाग असा (खाली दिल्याप्रमाणे) आहे. **डगरू-** प्रसिद्धि. **भीतरू-** आंतला भाग. या संसारवृक्षाची ' अव्यय ' म्हणून असलेली प्रसिद्धी वरवरची आहे, त्याचा आंतला भाग तसा नाही, हें पुढील ओव्यांतून दिलेल्या दृष्टांतानें स्पष्ट करतात. ओ. ११८- " ज्याप्रमाणें समुद्र एकावाजूनं मेघांच्या तोंडानें (आपले पाणी) दवडतो, तर दुसऱ्या वाजूनं नद्या त्याला पाण्यानें भरीतच असतात. " मेघ समुद्राचें पाणी शोषून कमी करतात, तर नद्या समुद्रांत पाणी आणून सोडतात. अशी एकीकडून ओहोटी तर दुसरीकडून भरती चाललेली असते, त्याप्रमाणेंच या संसाराची स्थिति आहे. यांतील माणसें जितकीं मरतात तितकीं नवीन जन्मतात, त्यामुळे संसार आहे, तेव्हाच आहे, अशी समजूत होते व अशा अर्थानें त्याला अव्यय म्हटलें आहे. **एकें भांगें-**एका वाजूनं, एकीकडून. **घटे-** दवडतो. **एरी कडे-**दुसरीकडे. ओ. ११९-येथे वर वर्णिलेला समुद्र कमीही होत नाही किंवा वाढतही नाही, म्हणून तो नित्य परिपूर्ण भरलेला असा वाटतो. पण जोपर्यंत त्याचा मेघांशी व नदीशी होणारा संयोग सुटत नाही, तोपर्यंत त्याचें परिपूर्णत्व चालूच असतें. कारण जूनं पाणी जात असतें व नवें येतच असतें. अशी वजावाकीवेरीज जोपर्यंत चालूं आहे, तोपर्यंत समुद्रही परिपूर्णच म्हणावयाचा. तसाच प्रकार संसाराचा आहे. **आवडे-** वाटे. ज्ञानेश्वरींत हा शब्द अशा अर्थी अनेक वेळां आला आहे. **फुली बुघडे-** संयोग सुटत नाही. ओ. १२०-त्याप्रमाणें या संसाररूपी वृक्षाचें होणें जाणें सत्वर घडून येतें असें वाटतें, म्हणून लोक या वृक्षाला ' हा अव्यय आहे ' असें म्हणतात. समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें या संसारांतील वस्तूंची आवकजावक इतक्या त्वरेनें घडून येते कीं, लोकांना या आवकजावकेचा चाललेला व्यापार कळून न आल्यानें, संसारांत मरणाच्या व जन्माच्या अशा घडामोडी चालल्याचें लोकांच्या लक्षांतच येत नाही. त्यांना आपलें वाटतच असतें कीं, या संसारांत कमी अधिक कांहींच होत नाही, तो आहे तसा आहे. **वहिलेपणें-**त्वरेनें. **होणें जाणें-**या संसारांतिल प्राण्यांचें उपजणें मरणें. ओ. १२१-येन्हुवीं एकादा दानशील माणूस एकीकडे धर्मादायांत पैसा खर्च करतो, त्याचेवळीं दुसरीकडे पुण्यसंचय करीत असतो. एकीकडे त्याचा पैसा खर्च झाल्याप्रमाणें वाटतें,

पण त्याचवेळीं त्याला दानधर्माचें पुण्य लाभलेलें असतें. दानशूर माणसाची अशी वेरीज वजावाकी होते. त्याप्रमाणें हा संसारवृक्ष देखील व्यग्रानेंच अव्यय दिसतो. या संसारांतील प्राण्यांची उत्पत्ति त्यांच्या लयाला कारणीभूत होते, तर त्यांचा लयही त्यांच्या आणखी उत्पत्तीला कारण होतो. अशा उपजण्यामरण्याच्या रहाटगाडग्यानें हा संसार अवाधित भासतो. **वेचक्रपणें**—खर्चिकपणानें. **संचकु**—पुण्यसंचय करणारा. **ओ. १२२** संसारवृक्षाची अशी उलटापालट चालली असतांना, तो वर वर पाहणाऱ्यांना अगदीं संथ व अव्याहत असा भासतो. यालाच व्यवहारांतला आणखी एक दृष्टांत देतात. “ रथाचें चाक जोरानें फिरत असतां तें जमिनीवर रुतलेलेंच आहे, थोडा वेळ स्थिर आहे, असें भासत नाहीं कां ? त्याप्रमाणें हा संसार देखील त्यांत प्राण्यांच्या जन्ममरणाच्या अनंत उलाढाली होत असतांना आपणास स्थिरच वाटतो.—पहा—“ उपजणें मरणें न चुके नरा । फिरत नित्य असे भवभोंवरा ।—” वामनपंडित. तें रथचक्र जसें वास्तविक स्थिर नसतें, तसा संसारही अव्यय नाहीं. **न वचे कां**—वाटत नाहीं कां ? पण ‘ वच् ’ याचा वाटणें असा अर्थ, कोशांत सांपडत नाहीं. कदाचित् नुमजे—नुवचे—नवचे असें हें रूप झालें असेल. नुमजणें=उमगणें, वाटणें. **बहुवर्से**—अतिशय. **ओ. १२३**—त्याप्रमाणें या संसारवृक्षाच्या प्राणिमात्ररूपी फांद्या कालांतरानें वाळून गळून पडल्या, तरी कोठ्यावधि नवे अंकुर उत्पन्न होतातच. असा सारखा क्रम चालला असल्यानें, संसार, अथवा जग, अवाधित चाललें आहे असे वाटतें. **उमाले**—अंकुर. **ओ. १२४**—“ पण एक खांदी केव्हां गळली व त्यानंतर कोठ्यावधि खांद्या केव्हां फुटल्या, हे आषाढ महिन्यांत उदयास आलेल्या ढगाप्रमाणें (केव्हां आले केव्हां गेले) समजत नाहीं. ” आषाढ महिन्यांत ढग येतात, ते गळतात, पुनः नवे ढग येतात, असें सारखें चाललेलें असते. त्याप्रमाणें या संसारांत प्राणिमात्र मरत असतात व नवीन जन्मास येतच असतात. आषाढांतले मेघ स्थिर नसतात. त्यावरूनच ‘ आखाडसासरा ’ ही म्हण मराठींत पडली आहे. **शाखा**—**कोडि** - कोठ्यावधि शाखा. **उमलणें**—उदित होणें. संसार हा वरून अव्यय भासला, तरी त्यांत ओहोटी व भरती चाललेलचि असतें, हें स्पष्ट करण्याकरितां ज्ञानेश्वरांनीं वरील ११९-१२३ ओव्यांत मेघ-नदी, दानशील पुरुषाचा

व्यय-संचय, रथचक्र व आषाढांतले मेघ, यांचे जे दृष्टांत दिले आहेत ते फारच अनुरूप व अचूक असे आहेत. यापुढे या संसारवृक्षांत कल्पांच्या प्रारंभी व शेवटी कशी घडामोड होत असते तें वर्णन करतात. ओ. १२५—“ कल्पां-ताच्या, जगाच्या शेवटी या संसाररूपी वृक्षाच्या देहरूपी शाखा उन्मळून पडतात, व जगदारंभी पुनः त्या शाखांचें अरण्य माजून तें भरास येतें. ” कल्प—ब्रह्मदेवाचा दिवस. या दिवसाच्या शेवटी पृथ्वीप्रलय होतो अशी समजूत आहे. प्रकटिया—आस्तित्वांत असलेली. सृष्टि—सजीव निर्जीव वस्तु. उमलती—उखळून पडतात. पृथ्वीप्रलयाच्या शेवटी सर्व सजीवनिर्जीव वस्तु नष्ट होतात, व पुनः सृष्टीच्या उत्पत्तीच्यावेळीं सर्व स्थावरजंगम वस्तूंचें नवें रान उठतें. दांग—अरण्य. सांखीनलें—प्रफुल्लित झालेलें. सारांश प्रत्येक वस्तूच्या मार्गे उत्पत्ति, स्थिति व लय या तीन अवस्था लागलेल्याच आहेत. ओ. १२६—“ प्रलयकालीं संहार करण्यासाठीं सुटलेल्या भयंकर झंझावातानें या संसारवृक्षाची सालें गळून पडतात, तर सृष्टीच्या पुनरुत्पत्तीच्यावेळीं फांद्यांचें नवीन समुदाय पल्लवित होतात. ” मागील ओर्वींतील वस्तुस्थितीचा येथे पुनः अनुवाद केला आहे. पार्वहैजति—बहरतात. जुंबाडें—समुदाय, झुवके. जुनी सृष्टि नाश पावून तेथे नवी उत्पन्न होते असा भावार्थ. ओ. १२७—एका मन्वंतरानंतर दुसरें मन्वंतर येतें व वंशामागून वंशांचे विस्तार होतात. ज्याप्रमाणें उसाची वाढ कांड्या-कांड्यांनीं पुढें पाऊल टाकते, त्याप्रमाणें एका मन्वंतरांतून दुसरें, व एका वंशांतून दुसरा वंश विस्तार पावतो, असा सृष्टीचा क्रमच आहे. मांडणें—विस्तार पावणें. जीके—प्रगति करते. ओ. १२८—“ कलियुगाच्या शेवटीं मागील चारी युगांची शुष्क सालपटें गळून पाडतात. इतक्यांत पुनः सुरु होणाऱ्या कृतयुगाची ओली साल पुनः दिसूं लागते. कृत, त्रेता, द्वापर व कलि अशीं ही चार युगें असून, क्रमानें तीं एकामागून एक येतात. शेवटच्या कलियुगानंतर पुनः कृत-युग सुरू होऊन, नवीन सृष्टीला प्रारंभ होतो. डालें—डाहाळ्या. चारी युगांतले प्राणिमात्र कलियुगाच्या शेवटीं नष्ट होतात, तीं इतक्यांत कृतयुगाच्या उदयानें नवीन सृष्टीला प्रारंभ होतो. पेली—ओली साल, अर्थात् नवीन भूतसृष्टि. देव्हडी—मोठी. पडे—दिसत. कलियुगाच्या शेवटीं सृष्टि बुडाली म्हणावें तीं कृतयुगारंभी ती पुनः निर्माण होतेच. ओ. १२९—हाच नाशाचा व पुनरुज्जी-

वनाचा सृष्टीचा न्याय वर्ष व दिवस यांच्या बाबतींतही कसा खरा ठरला आहे, तें सांगतात. “ चालू वर्ष पुढच्या वर्षाला बोलावणारें ठरतें. ज्याप्रमाणें दिवस मावळतांना जातो कीं येतो हें आपणास समजत नाही. वास्तविक दिवस मावळतो तो दुसऱ्या दिवशीं उगवण्यासाठींच होय. त्यामुळे मावळतांना दिवस जोतो कीं येतो याचा निर्णय लागत नाही. **मुल्हारी**-बोलावणारा, सासुरवाशिणीला माहेरी बोलावण्यास आलेला गडी. **चोजवे**-जाणवे. एकवर्ष गेलें कीं दुसरें नवे येतें. ज्याप्रमाणें एक दिवस मावळला तरी तो दुसऱ्या दिवसाला कारणीभूत होतो. अस्तांतून उदय व उदयांतून अस्त हा क्रम चालूच आहे. पण तो नित्य घडत असल्यामुळे, आपल्या लक्षांत येत नाही. या अव्याहत क्रमाप्रमाणेंच प्राणी जन्मतात, त्यामुळे हा संसार अव्यय आहे असें भासतें.

ओ. १३०—“ ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या झुळुकांना मध्यंतरीं सांधा ठाऊक नसतो; एक झुळुक जाते तों दुसरी येतच असते, त्यामुळे वारा सारखा वाहतो असेंच आपण म्हणतो; त्याप्रमाणें या संसारवृक्षाच्या प्राणिमात्ररूपी शाखा उत्पन्न होतात व गळतात. या क्रमामध्यें खंड म्हणून पडत नाही, त्यामुळे संसार अव्यय आहे, अबाधित अखंड चालला आहे, असें आपणास वाटतें. **नेणो केति**—किती त्या समजत नाहीत. **शाखा**—प्राणिरूप फांद्या.

ओ. १३१— या संसारतत्त्वाच्या प्राणिरूप फांदीचा एक अंकुर गळतो, तों पर्यंत दुसरे अनेक अंकुर त्या झाडाला फुटतात. यामुळे हा संसारवृक्ष अव्यय आहे असें वाटतें, **डिरी**—अंकुर. **बहुवि**—पुष्कळ (सप्तमी.) **भवतरु**—संसारवृक्ष. या वृक्षाच्या अव्ययत्वावर ज्ञानेश्वरांनीं अनेक दृष्टांत देऊन ती गोष्ट स्पष्ट केली आहे. राजाची गोष्ट अशीच आहे. एक राजा मेला कीं त्याच्या जागीं दुसरा बसतोच. त्यामुळे राजा ही संस्था कायमच असते. राजाला मरण नाही म्हणतात, तें राजा या संस्थेच्या अव्याहतपणामुळेच होय. “ **The King is dead ! God save the King** ” या इंग्रजी म्हणीत हेंच अव्ययत्वाचें सत्य सांठविलेले आहे. वास्तविक एका राजाच्या मरणाची व दुसऱ्याच्या राज्यारोहणाची घटना होतच असते. पण त्याकडे लक्ष न देतां, राजा ही संस्था जशी कायम आहे असें आपण मानतो, त्याप्रमाणें अनेक प्राण्यांच्या मरणाची व दुसऱ्या

प्राण्यांच्या जन्माची घडामोड नित्य होत असली, तरी ' संसार ' ही संस्था अबाधित, अखंड चाललेली आहे असे आपण मानतो. ओ. १३२—यालाच वाहत्या पाण्याचा आणखी दृष्टांत देतात. आपण नदीतीरावर उभे राहिलों असतां आपल्या पुढून पाण्याचा एक प्रवाह वाहत जातो, व त्याच्या मागून येणारा दुसरा प्रवाह त्याला मिळतो. तोही आपल्या पुढून जातोच. या एकामागून दुसऱ्या जाणाऱ्या प्रवाहांनाच आपण नदीचे पात्र म्हणतो. वास्तविक हे प्रवाह जर सर्व जाणारेच आहेत, तर त्यांना आम्हीं पात्र अशी संज्ञा कां द्यावी ? पण हे प्रवाह आमच्या पुढून जाताना एकामागून एक अशा अखंड क्रमानें जात असल्यामुळेच, आपण त्या प्रवाहांना स्थिर मानून त्यांचें पात्र वनलें आहे अशी आपली समजूत करून घेतो. तशीच स्थिति या जगाची आहे. तें नसून देखील आहे असेच आपण मानतो. एकीकडून पहावें तों जग नाहींसें होत असतें, तर दुसरीकडून तें नवीन अस्तित्वांत येत असतें. जुने पाणी जातें व नवे येतें, त्याप्रमाणें जुने प्राणी जातात व नवे येतात. ओ. १३३—किंवा डोळ्यांचें पातें लवतें न लवतें इतक्यांत कोळ्यावधि प्राण्यांची घडामोड होते. एवढ्या थोडक्या अवकाशांत अनेक प्राणी मरतात तसे जन्मतात. पण समुद्राच्या जाणाऱ्या व येणाऱ्या लाटांप्रमाणेंच अज्ञानी माणूस या जगाला नित्य मानतो. अज्ञान्याला त्या लाटा जशा नित्य भासतात, तसें जगही त्याला नित्य भासतें. वास्तविक त्या लाटही जशा नित्य नव्हेत, तसें हें जग ही नित्य नव्हे. **लागौनि डोळा ३०**—डोळा लागून तो उघडतो, डोळ्याची होणारी उघड झाप. **नेणतियां**—अज्ञानी माणसास. / **आवडे**—वाटे. या अर्थी हा शब्द ज्ञानेश्वर अनेकदा उपयोगतात. पहा — ओ. ११९. ओ. १३४—कावळा आपलें एकच बुबुळ एका क्षणांत दोनी डोळ्यांतून फिरवितो, आणि त्यायोगानें त्याला एक बुबुळ असतानां, दोन आहेत असें लोकांना भासतें. त्याप्रमाणें वास्तविक जग अनित्य असतां तें नित्य आहे असा आपणास भास होतो. **वायसा**—कावळ्यानें. **डोळा चालिता ३०**—डोळ्याची चालवाचालव सारखी केल्यानें. कावळ्याला दोन डोळ्यांत मिळून एकच बुबुळ असतें पण तो हें एकच बुबुळ एकदा एका डोळ्यांत तर एकदा दुसऱ्या डोळ्यांत जोरानें फिरवितो, व मग त्याला दोन डोळे आहेत, असा भ्रम माणसाला पडतो. अज्ञान्याला असाच भ्रम जगाच्या नित्यत्वा-

बद्दल पडतो. ओ. १३५-किंवा अतिशय वेगाने फिरविली गेलेली भिंगरी, फिरत असूनही जशी जमिनीला चिकटली आहे असें भासते, ती स्थिर आहे असा भ्रम होतो. येथे त्या भिंगरीला दिलेला वेगातिशयच या भ्रमाला कारणीभूत होतो. त्याप्रमाणे हें जग अनित्य असूनही अज्ञान्याला तें नित्य आहे असा भ्रम होतो.

भिंगरी-भोंवरा. निधिये इ.-अतिशय वेगाने केलेल्या भ्रमणांत सांपडली.

निधि-अतिशय वेगाने भ्रमण. **भुली-भुलीला** (चतु.) भ्रमाला. **भूमीसि-जडली**-जमिनीला चिकटलीच आहे, निश्चल. आहे. ओ. १३६-फार कशाला ! एकादी कोलती अंधारांत वेगाने चक्राकार फिरविली, तर ती जशी एक लांबचलांब, विस्तृत रेघ दिसते. **झडिती-लवकर** (सं. झटिति). **मवंडितां-चक्राकार फिरविली असतां. आइती-आयत, लांब. रेखा-अग्निरेखा. सैभ-स्वयमेव, आपणहून. पहा-**“ कीं ते सुखाची सैभ । कीं परिमळाची अक्षोभ । कीं रूपासि आली भांभ । शृंगाराची ॥ ’-नरेंद्र-रु. स्व. ८७. ही फिरविलेल्या कोलतीची चक्राकार अग्निरेखा, जशी खरान्वि आहे असा आपणास घटकाभर भ्रम होतो, त्याप्रमाणे हें जगही अनित्य असतां आपणास अज्ञानाने नित्य भासते. ओ. १३७-त्याप्रमाणे हा संसाररूपी वृक्ष एकीकडून नाश पावत असतां, त्याचवेळीं दुसरीकडून तो उत्पन्न होतो हें न समजल्यामुळे, वेडे, अज्ञानीलोक त्याला नित्य समजतात. **मोडतु मांडतु-एकीकडून नाश पावणारा व दुसरीकडून जन्म पावणारा. पॅसा--अज्ञानी, वेडा. ओ. १३८-**पण या वृक्षाचा हा मोडण्याचा व मांडण्याचा वेग ज्याच्या लक्षांत आला, जो या वृक्षाला क्षणिक, अनित्य असा ओळखतो, व एका निमिषांत तो नाश पावतो व उत्पन्न होतो, हें जो जाणतो. ” **जो-या व पुढील ओर्वीतांल जो. जेणे या संबंधीं सर्वनामाचा संबंध, ओ. १४० मधील ‘तेयातें’ या दर्शक सर्वनामाशी आहे. वेग-संसारांतल प्राणिमात्रांच्या उपजण्यामरण्याचा हा लगवगाने होणारा क्रम. ओ. १३९-**“ आज्ञानावाचून या संसारवृक्षाला दुसरें मूळ नाही, याचें अस्तित्वही खोटें आहे, व असें हें झाडच मुळीं साल झडलेलें, क्षणिक आहे, हें ज्यानें जाणलें. ” **असिलेपण--अस्तित्व. टवाळ-खाटे. सीनसाल-जर्णिसालाच (शीर्णिसाल) अतएव नाशवंत, क्षणिक. देखिलें जेणे-ज्यानें हें लक्षांत घेतलें, जाणलें.**

ओ. १४०—“ त्यालाच हे अर्जुना ! मी सर्वज्ञ व ज्ञानी म्हणतो. शिवाय वेदांचे सिद्धांत जाणण्यास तोच पात्र आहे ” **तेयार्ते—** वर १३८, १३९ ओर्वीत सांगितल्याप्रमाणे ज्याने संसारवृक्षाचा मोडण्यामांडण्याचा क्रम, त्याचे अनित्यत्व इत्यादि जाणले आहे त्याला. **सर्वज्ञ—** सर्व जाणणारा. श्रीकृष्ण स्वतः सर्वज्ञ असतां, संसारवृक्षाचे खरे स्वरूप ओळखणाऱ्यास ते सर्वज्ञ म्हणतात, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. **चाग्ब्रह्म—** वेद. पण येथे उपनिषदे यांचाहि ‘ वेद ’ यांत अंतर्भाव होतोच. उपनिषदे ही वेदांच्या शेवटी असल्याने, त्यांना वेदान्त म्हणतात. वेदांत शास्त्राचे सिद्धांत, (‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः’ असे सिद्धांत) जाणण्यास असा माणूसच योग्य आहे, असे श्रीकृष्णांचे म्हणणे. **ओ. १४१—** संसाराच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख झालेल्या ज्ञानी माणसालाच योग शास्त्राने मिळणाऱ्या फलाचा म्हणावा तसा उपयोग होतो. फार काय ! त्याच्यामुळेच ज्ञानाला जिणे प्राप्त होते. ” **योगजात इ.—** पातजल योगशास्त्रापासून मिळणारे फल. संसाराचे खरे ज्ञान झालेल्या माणसाचाच योगशास्त्राची खरी प्रक्रिया, म्हणजे चित्तशुद्धीसाठी त्यांचे आचारण कसे करावयाचे ते समजते. म्हणजे हे योगशास्त्र त्याच्या ज्ञानमार्गाला पूरक किंवा सहाय्यक होते. शिवाय अशा ज्ञानी माणसामुळेच असे वेदांतज्ञान टिकून राहते. असा माणूसच वेदांतांतील श्रेष्ठ ज्ञानाला खरा आधार आहे, **ओ. १४२—** सारांश हा संसारवृक्ष मिथ्या आहे हे जो जाणतो, त्याचे वर्णन कोण करू शकेल ? अशा माणसाचे वर्णन करावे तेवढे थोडेच असा अर्थ. **वानिजैल—** वर्णन केला जाईल. **उखि—** मिथ्या, खोटा. **पहा—** “ आरिसा आणि मुखी । मी दिसे हे उखी ॥- ” अमृतानुभव २।६५.

(श्लोक २)— “ सत्वरजतमादि तीन गुणांनी पुष्ट झालेल्या व ज्यांच्यापासून शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंधरूपी विषयांचे अंकुर फुटलेले आहेत अशा त्याच्या फांद्या, खाली आणि वरही पसरलेल्या आहेत. आणि कर्मांचे रूप पावणाऱ्या त्याच्या मुळ्या खालीही मनुष्यलोकांत पसरत लांब गेल्या आहेत. ” **ओ. १४३—** “ मग या संसाररूपी वृक्षाच्या फांद्या खाली येउन, त्या भूमीत जातात, व त्यांनाच पुनः डाहाळ्या फुटून त्या सरळ वर

जातात ” उम १-अमूप, असंख्य. उजू-सरळ. ओ. १४४ “ आणि ज्या डाहाळ्या खालीं पसरतात, व ज्यांची मुळं वरच असतात, त्यांनाच खालीं वेल व पानं फुटतात. ” डाले-डाहाळ्या पयले - विस्तार पावे. **बेलुपालां** - वेल व पल्लव. ओ. १४५ - “ याप्रमाणें आम्हीं आरंभींच जें म्हटलें, तेंच, सोप्या शब्दांत सांगतो, तें ऐक. ” **उपक्रम** - प्रारंभीं पहा.—ओ. ९२. ओ. १४६ - या वृक्षाच्या मुळाशीं घट्ट बसलेल्या अज्ञानांतून महदादि तत्त्वांचे नियम वेदांच्या थोर नांवाखालीं वाहेर पडतात. ” यांतील ‘ महदादिकीं सासनं ’ या कर्त्याला ‘ उठिति ’ हें पुढील ओवींतील क्रियापद येथे अध्याहृत घेतलें पाहिजे. या संसारवृक्षाच्या बुडाशीं माया किंवा प्रकृति आहे, तीच या वृक्षाचें पहिलें मूळ आहे, असें मार्गें (ओ. ८६) सांगितलेंच आहे. ही माया किंवा प्रकृति अज्ञानमय अथवा आभासात्मक असून, तिच्या पासूनच महत्, अहंकार, मन व पंचमहाभूतें अशा अष्टधा प्रकृतीच्या तत्त्वांचें नियम निघतात व तेच मग वेदांच्या किंवा शास्त्रांच्या मोठ्या नांवानें प्रसिद्धि पावतात. मार्गें ओंव्या ९३-१०४ मध्ये मायेपासून अथवा प्रकृतीपासून सांख्यांची २४ तत्त्वे कशी निघालीं याचें विवेचन आलेंच आहे. त्याचाच अनुवाद येथे पुनरपि केला आहे. **महदादिकीं**—महत्, अहंकार, बुद्धि व पंचमहाभूतें अशी अष्टधा प्रकृति. **सासनं**-नियम. पहा.—ओ. १०४. तेथेही हा शब्द आला आहे. **थोरवणें**-मोठीं पानें. वेदांच्या मोठमोठ्या पानावर. शासनं किंवा आज्ञापत्रें हीं कागदावरच निघावयाचीं. येथे ही अष्टधा प्रकृतीचीं शासनं किंवा नियम वेदांच्या अधिकारसंपन्न पानावर प्रसिद्ध होतात. वेदांच्या मोठ्या नांवावर त्यांचा अंमल चालतो. सांख्यशास्त्राप्रमाणें प्रकृति व पुरुष हीं दोनच तत्त्वे आरंभीं असून, पुरुषापुढें त्रिगुणात्मक प्रकृति आपला पसारा मांडू लागली, म्हणजे महदादि २४ तत्त्वे उत्पन्न होऊन त्यांचा हा संसारवृक्ष बनतो. परंतु वेदान्तशास्त्रांत प्रकृति ही स्वतंत्र मानली नसून ती परब्रह्माचा एक अंश अशी समजली गेल्यामुळे, त्रिगुणात्मक प्रकृतीचा हा पसारा स्वतंत्र वृक्ष न मानतां, उर्ध्वमूल अश्वत्थाचा शाखारूप एक भाग आहे, असें समजलें गेलें आहे. या वेदांतशास्त्राच्या प्रक्रियेप्रमाणें पहिल्या श्लोकांत वाणलेल्या अधःशाख वृक्षाच्या फांद्या खालींच नव्हे, तर वरही पसरल्या आहेत

असे या श्लोकांत सांगून, भूतसृष्टि व त्यांच्या कर्मांचा संबंधही येथे जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. संसारवृक्षाचे निवळ सांख्यप्रणीत वर्णन पुष्कळ ठिकाणी केले आहे. पण गीतेच्या या अध्यायाच्या पहिल्या दोन श्लोकांत, दृश्यसृष्टिरूप वृक्ष या नात्याने परब्रह्माचे जे वर्णन वेदांत आले आहे, ते व सांख्यशास्त्रोक्त प्रकृतीच्या पसाऱ्याचे किंवा संसारवृक्षाचे वर्णन, यांची सांगड येथे घालण्यांत आली आहे.

ओ. १४७— “ पण प्रथम या झाडाच्या मुळापासून स्वेदज, जारज, उद्भिज व अंडज अशा चार प्रकारच्या मोठ्या फांद्या फुटतात. ” या संसाररूपी वृक्षाला चार प्रकारच्या प्राणिमात्ररूपी मोठ्या शाखा निघतात. या संसारांत अथवा विश्वांत जी जीवसृष्टि निर्माण होते, ती चार प्रकारची असते. **स्वेदज—** घामापासून उत्पन्न झालेले, (कृमि, कीटक इ.) **जारज—** गर्माशयापासून झालेली सृष्टि, (मनुष्य व चतुष्पादादिक सृष्टि). **उद्भिज—** भूमीपासून उत्पन्न झालेली वृक्षादिक सृष्टि. **अंडज—** अंड्यातून उत्पन्न होणारी पक्ष्यादिक सृष्टि. या चार प्रकारचे प्राणी या जगांत वावरत आहेत, व त्यांचीच उत्पत्ति प्रथम येथे सांगितली आहे. **मणिज—** अंडज. अशा या चार प्रकारच्या जीवसृष्टींची वाढ कशी होते ते आणखी सांगतात. **ओ. १४८—** “ या चार-प्रकारच्या जीवसृष्टीच्या एकेका अंकुरापासून ८४ लक्ष योनीरूप लहान लहान फांद्या फुटतात, व मग अशा जीवरूपी शाखेला किंवा फांदीला असंख्य फाटे फुटतात. ” वर जी स्वेदज, जारज, उद्भिज व अंडज अशी चार प्रकारची प्राणिसृष्टि दिली आहे, त्यांपैकी प्रत्येक प्रकारांतून पुनः ८४ लक्ष प्रकारचे भिन्न भिन्न प्राणी निर्माण होतात, व अशारितीने असंख्य प्राण्यांची या जगांत उत्पत्ति होते. **चौरासी लक्ष—** चौऱ्यांशी लक्ष. मनुष्ययोनि, पशु-योनि, पक्षियोनि, अशा ८४ लक्ष योनि किंवा जन्म आहेत अशी समजूत असून, प्रत्येक प्राण्याला इतके जन्म घ्यावेच लागतात. असे एकामागून एक जन्म चुकविण्यासाठी मनुष्याने आत्मापरमात्मैक्याचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले पाहिजे. ८४ चा फेरा चुकविणे म्हणजेच जन्ममरणाच्या रहाटगाड्यांतून सुटणे होय. ‘ पुनरपि जननं पुनरपि मरणं । पुनरपि जननीजठरे शयनम् ’ हा क्रम ८४ लक्ष जन्म होईपर्यंत चाललेलाच असतो. सारांश प्राण्यांचे ८४ लक्ष इतके प्रकार आहेत, व अशा रीतीने हा

प्राण्यांचा पसारा जगांत पसरलेला आहे. ओ. १४९-या संसारवृक्षाच्या ज्या सरळ शाखा आहेत, त्यांना विविधप्रकारच्या सृष्टीच्या डाहाळ्या फुटतात व त्यांनाच पुनः अनेक प्रकारच्या जातींचे आडवे फांटे ही निघतात. म्हणजे जगांत असंख्य प्राणी उत्पन्न होतात व त्यांच्या पुनः असंख्य पोटजातीही निर्माण होतात. **आडफांटती**—आडव्या फुटतात. **माळिया**—मालिका, जातींच्या मालिका. असा हा प्राण्यांच्या व त्यांच्या जातींच्या गुंतागुंतीचा प्रकार येथे वर्णिला आहे. ओ. १५०—येथे प्राणिमात्रांत लिंगभेद कसा निर्माण होतो ते सांगतात. “ या संसारवृक्षाला ज्या नानासृष्टिरूप डाहाळ्या फुटतात, त्यांनाच स्त्री, पुरुष व नपुंसक अशी व्यक्तिभेदाची टोके निघून ती अंगच्या विकाराच्या ओझ्याने हालतात, कंपित होतात. ” प्राणिमात्रांत स्त्री, पुरुष व नपुंसक असे लिंगभेद पडून प्रत्येकाच्या व्यक्तिविषयक विकारामुळे, आशानिराशादि विकारामुळे, त्यांच्यांत खळबळ उडते. परस्परांमध्ये प्रत्येकाच्या आशाभाकांक्षानुरूप संघर्ष उत्पन्न होऊन, जागतिक व्यापार अगर हालचाल सुरू होते असा भाव. **टके**—टोके, अग्रभाग. **आंगिके**—आंगच्या. **आंदोलति**—कंपित होतात.

ओ. १५१-- “ ज्याप्रमाणे वर्षाकाली आकाशांत मेघ पल्लवित होतात. त्याचप्रमाणे अज्ञानामुळे अनेक प्रकारची शरीरे विस्तार पावतात. ” **पल्लवे**—पल्लवित केले जाते. **आकारजात**—नामरूपात्मक जग. **अज्ञानि**—जग खरं आहे अशा अज्ञानामुळे. **वेलि जाण**—विस्तार पावे. हे सर्व जग खरं आहे असे आपण मानतो, म्हणून त्याचे अस्तित्व भासते. ते मिथ्या आहे असे ज्ञान झाल्यावर, त्याचे अस्तित्व आपोआपच नाहीसे होते. ओ. १५२-- “ मग गुणांच्या खळबळीचे वारे सुटल्यावर संसारवृक्षाच्या या प्राणिरूप शाखा आपल्याच भाराने लवून परस्परांत अडकतात. ” प्रकृति, सत्व, रज, तम, अशा त्रिगुणांनी युक्त असल्याने, तिच्यापासून उत्पन्न झालेली प्राणिरूप-सृष्टि त्रिगुणात्मकच असणार. याप्रमाणे या सृष्टीतले, सात्विक राजस व तामस प्राणी देखील आपापल्या गुणांच्या प्रकर्षात परस्परांशी संघर्ष पावतात. **शाखांचेनि**—प्राणिरूप फांद्यांच्या. **आंगभरे**—आंगच्या भाराने. प्रत्येक प्राण्यामध्ये असलेल्या त्या त्या गुणप्रकर्षाने, त्या प्राण्यांत संघर्ष उत्पन्न होतो.

गुणक्षोभ—सत्व, रज, तम, या तीन गुणांचा क्षोभ, प्रकर्ष. येथे पहिल्या-पासूनच वृक्षाची परिभाषा वापरलेली असल्यामुळे, प्राण्यावर शाखांचे, व गुणक्षोभावर वाऱ्याचे रूपक कल्पिले आहे. ओ. १५३—ते त्रिगुण अतिशय वाढल्यामुळे, या उर्ध्वमूल वृक्षास ऊर्ध्व (वर), मध्ये व अधस् (खाली) अशा तीन भेदांचे फांटे फुटतात. शिवाय हे तिन्ही भेदही अनुक्रमे सत्व, रज, तम या गुणावरच अवलंबून आहेत. तिहीं ठांडं—तीन ठिकाणी. तेणें गुणक्षोभामुळे. झडझडाटे—सोसाट्याच्या वाऱ्याने. ऊर्ध्वमूल—ज्याचे मूल वर आहे, असा ' अश्वत्थ ' वृक्ष. ओ. १५४—यापैकी रजोगुणाची झुळूक सुटून तो अधिक जोराने वाहू लागल्यावर मनुष्यजातिरूपी शाखा थोरावते. " सत्व, रज व तम यापैकी रजोगुणाचे आधिक्य झाले असता, मनुष्यजातिरूपी शाखा वाढतात, मानवसृष्टि वृद्धि पावते असा अर्थ. विविध जीवसृष्ट्याच्या उत्पत्तीची उपपत्ति सांगतांना त्यापैकी मानवसृष्टीला कोणत्या गुणाचे आधिक्य कारण होतें, याचेच विवेचन येथे केले आहे. झडाडितां—झड झड आवाज करीत वाहत असतां. आगलिका-अधिक. ओ. १५५—या मानवसृष्टीचेच पुनः ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे वर्ग कसे पडतात ते वृक्षाच्याच रूपकांत सांगतात. " संसारवृक्षाच्या वर ज्या मनुष्यशाखा वर्णिल्या, त्यांनाच वर किंवा खाली नव्हे तर मध्यभागाच दाटीवाटीने चातुर्वर्ण्याच्या चार फांद्या आडव्या फुटतात. " मनुष्यांचे, ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे जे चार वर्ग पडतात, ते अखिल ब्रम्हांडाच्या स्वर्ग, मृत्यु, पाताल या भागांपैकी मध्यभागच्या मृत्युलोकांतच पडत असल्याने, संसारवृक्षाच्या या फांद्या वर किंवा खाली जात नाहीत, तर मध्येच फुटतात असे म्हटले आहे. मानवांचेच हे चार पोट वर्ग पडत असल्याने, त्यांना " गर्दीने आडव्या तिडव्या फांद्या फुटतात " असे म्हणावे लागले आहे. सारांश मानवसृष्टि निर्माण होऊन गुणकर्मविभागशः त्यांची ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशा चार वर्णांत विभागणी होते, असाच येथे भावार्थ आहे. माझारि—मध्ये. चतुर्वर्णांचा—ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार जातींच्या. कोंदा-कोंदि—दाटीने, खेचाखेचीने. ओ. १५६—" त्या फांद्यांनाच पुनः विधिनिषेधरूपी पानावरोवरच वेदवाक्यांची नवीन पालवी फुटून, ती त्या

वृक्षाला शोभा आणते.” वर जे मनुष्यांचे चार वर्ग सांगितले, त्यांच्या आचरणाचे नियम जे श्रुतिस्मृतींत दिले आहेत, त्यांना येथे वरील शाखांची पालवी असें कल्पिले आहे. मानवजात व त्यांचे चातुर्वर्ण्य, या जर संसारवृक्षाच्या मध्यंतरींच्या फांद्या, तर त्या फांद्यांना ही श्रुतिस्मृतिप्रणीत आचारनियमांची पाने व पालवी फुटते, असा हा रूपकाचा एकंदरीनै प्रकार आहे. **विधिनिषेधां**—कसे वागावे हे सांगणारे जे नियम त्यांना विधि, व कसे वागूं नये हें सांगणारे जे नियम त्यांना निषेध असें म्हणतात. मनु अगर याज्ञवल्क्यस्मृतीसारख्या ग्रंथांत आचाराचे जे नियम दिले आहेत, ते असेच विधिनिषेधात्मक आहेत. अशा नियमांना या मानवजातींच्या शाखांची पाने म्हणणे सार्थच आहे. **वेदवाक्यांचे**—वेदांत विशेषतः ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलांत, विराट पुरुषाचे वर्णन करतांना ‘ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्वाह्व राजन्यः कृतः’ इत्यादि जे त्याचे अवयव दिले आहेत, त्यांत देखील या चातुर्वर्ण्यातील चार वर्गांची अधरोत्तरव्यक्तीच दर्शविली आहे. त्यामुळे ऋग्वेदाचे असे भाग, या मनुष्यरूपी शाखांची अभिनव पालवी ठरते. तात्पर्य या जगांत मानवजात निर्माण होऊन तिची चार वर्णांत निभागणी होते व त्यांच्या आचारांचे श्रुतिस्मृतिप्रणीत विधिनिषेधात्मक नियमही केले जातात, एवढेच प्रतिपादण्याचा येथे आशय आहे. **वरव**—शोभा. अशा विधिनिषेधात्मक नियमांना मग स्मृतिश्मृतिपुराणोक्त मंत्रांची ऐट येते. **ओ. १५७**—“आणि अर्थ व काम यांचा विस्तार होऊन त्यांना मग इहलोकींच्या क्षणिक सुखप्रसंगांचे कौंभ फुटतात.” वर मानवजात व त्यांच्या चार जाती यांची उत्पत्ति सांगितल्यावर तिच्या मनांत अर्थसंपादनाचा व कामविकारांचा प्रसार होतो, व त्यामुळे मनुष्याला तात्पुरत्या उपभोगाचे क्षणिक प्रसंग येतात, असा जगाच्या मानवव्यापाराचा व्यापच येथे वर्णन केला आहे. वास्तविक धर्म अर्थ, काम व मोक्ष असे मनुष्याला कर्तव्यप्रवण करणारे चार अर्थ आहेत. पण मृत्युलोकांत मानव हे या चतुर्वर्गांपैकी अर्थ व काम यांकडेच आपले सारे लक्ष देतात व त्यामुळे क्षणिक सुखाचे व उपभोगाचे जे प्रसंग त्यांना अनुभवावयास मिळतात, तेच त्यांना जन्माचे सारसर्वस्व असें वाटतात. माणसं धर्माच्या किंवा मोक्षाच्या पाठीमागे न लागतां, अर्थाच्या व कामाच्या मार्गे धांव घेतात व त्यामुळे मिळणाऱ्या तात्पुरत्या सुखांना भुलतात, अशी ही मानवी व्यापाराची इहलोकांतील

रीत आहे. **अप्रवर्णे**-टोकाचीं पानें. झाडाच्या फांद्याच्या टोकाला येणारीं पानें, शेंदें. **इहभोगाचीं**-इहलोकांतील, मृत्युलोकांतील उपभोगाची, सुखाचीं. **पदांतरें**-अन्यस्थानें. सुखाचीं निरनिराळीं स्थळें. स्वर्गादि स्थानें, यज्ञासारखीं कृत्यें करून स्वर्गप्राप्ति करून ध्यावी अशी मनुष्यांना हाव सुटते. **ओ. १५८**—“ त्यानंतर प्रवृत्तिमार्ग वाढावा या मानवांच्या लोभामुळें, या जगांत कितीतरी चांगल्या व वाईट कर्मांचे आणखी किती अंकुर या मनुष्यजाती-शाखेला फुटतात, ते कांहीं समजत नाहीं ! ” जगांत मानवजात निर्माण झाल्यावर, तिला आपण कांहीं तरी केले पाहिजे अशी बुद्धि उत्पन्न झाली. आणि या बुद्धीमुळेंच तिच्या हातून अनेक चांगल्या-वाईट घटना, कर्मे, होऊं लागलीं. मनुष्यांच्या हातून विविधप्रकारची बरीं वाईट कर्मे होतात, व याला त्यांची उपजत कर्मप्रवृत्तीच कारणीभूत होते. असा हा कर्मत्रिपाकच येंथें कथन केला आहे. **प्रवृत्तिचेनि**-प्रवृत्तिमार्गाच्या, कर्ममार्गाच्या. **खांखरैजति**-उत्पन्न होतात. **शुभाशुभे**-मंगल अमंगल, बरींवाईट कर्मे. **खांबे**-अंकुर. **ओ. १५९**—या ओवींत पूर्वकर्मांचा भोग संपल्यानंतर जुने देह कसे पडतात, व नवीन कर्मांमुळें मानवांना पुनः नवे देह कसे प्राप्त होतात, ती उपपत्तीच दिली आहे. “ पूर्वकर्मांचे भोग संपले कीं, तीं कर्मे भोगलेल्या देहाचीं शुष्ककाष्ठें, गळून पडतात; तीं पुनः नवीन कर्मांमुळें नवीन देहांची वाढ होते. प्राण्याला त्याच्या कर्माप्रमाणें जन्म मिळतो. या कर्मांचा भोग जसजसा संपेल, तसतसा एक जन्म संपून त्याला पुढचा जन्म मिळतो. अशा या चक्रनेमिक्रमांत मागील जन्मातील कर्मांचा भोग या जन्मांत, या जन्मांतील कर्मांचा भोग पुढील जन्मांत, अशा हप्त्यानें मनुष्याला ही कृतकर्मांचीं फलें भोगावीं लागतात. त्यामुळें प्रत्येक माणसाला संचित, (मागील जन्मांत केलेलें,) प्रारब्ध (चालूं जन्मात होत असलेलें) व क्रियमाण (पुढील जन्मां होणार असलेलें) अशीं कर्मे करावीच लागतात. मागील जन्मांत जीं कर्मे मनुष्यानें केलेलीं असतात, ती भोगण्यासाठींच हा चालू जन्म त्याला प्राप्त होतो, व ती कर्मे भोगल्यावरच हा देह पडतो. मग पुनः या जन्मां या देहानें त्यानें केलेलीं कर्मे भोगण्यासाठीं पुनः नवा जन्म, नवा देह त्याला ध्यावा लागतो. अशी कर्मांची व देहाची सांखळी चालूच राहते. **मागिले**-मागील जन्मांतील कर्मांचे, पूर्वकर्मांचे. **बुडसुले**—

शुष्ककाष्ठं. वादु पेल्ले— वृद्धि होते. नवेया देहांची -- कृतकर्माप्रमाणें मिळणाऱ्या नव्या शरीरांची. ओ. १६०— आणि वर सांगितल्याप्रमाणें जे नवे देह वृद्धि पावतात, त्यानाच सुंदर व शोभिवंत रंगांचे शब्दादि पंचविषयरूपी नवे पल्लव नित्य येतात. कृतकर्माप्रमाणें नवीन जन्म व नवा देह प्राप्त झाला कीं, मग त्याला शब्द, स्पर्श रूप, रस व गंध असें पांच विषय संलग्न होतातच. देह म्हटला कीं, हे पांच गुण प्राप्त व्हावयाचेच; असा हा पंच विषयात्मक देह प्राण्याला कृतकर्मानुरूप नवीन नवीन मिळत जातो. सुहावें— आल्हादकारक, मधुर. हवावें—शोभें, स्वाभाविक रंगाच्या शोभें. नचि— नित्य. ओवी-१६१—“ याप्रमाणें, रजोगुणाचा सोसाव्याचा वारा सुटला असतां, मनुष्यरूपी ज्या फांद्यांचे जे समुदाय वाढतात, त्यानांच मनुष्यलोक, किंवा मृत्युलोक असे म्हणतात. ” सत्व, रज व तम अशा त्रिगुणांनीं युक्त असणाऱ्या प्रकृतीत ज्यावेळीं रजोगुणाचें आधिक्य होतें, त्यावेळीं तिच्यांतून मानवसृष्टि उत्पन्न होते, असे सांख्यांचें मत आहे. रजोगुणाच्या प्रकर्षानें संसाररूपी वृक्षाला मनुष्यशाखा येतात, याचाच अर्थ असा कीं, रजोगुणामुळेच मानवसृष्टि उत्पन्न होते. मांदोडे—जुंबाड, ओ. १६२— त्याचप्रमाणें हा रजोगुणरूपी वारा क्षणभर थांबल्यावर, मग तमोगुणरूपी वारा सपाट्यानें वाहूं लागतो. मागील ओवींत मनुष्यसृष्टीला रजोगुण हा आधार आहे हें सांगितलें, यापुढें तमोगुण हा मानवांच्या कृकर्मांना, पापांना कसा कारणीभूत होतो तें निशद करतात. वोसरा धरी—कमी होतो, वोहटतो. नविक-क्षणभर. तभाचा-तमोगुणाचा. वाजो लागे—वाहूं लागतो, सुरूं होतो. पहा—‘ वाजीतया वायूतें जरी होकारी । ’—ज्ञानेश्वरी. ९।५२५. “ अहंकुवायो वाजतां थोरु । अवघाचि खवळे भवसागरु । ’—एकनाथी भागवत २।९५. ओ. १६३—“ असा तमोगुणांचा प्रचंड झंझावात सुटल्यावर या संसारवृक्षाच्या मनुष्यरूपी शाखांना वाईट वासनांमुळे खालीं दुष्ट कर्मांच्या डाहाळ्या फुटतात. ” तमोगुणामुळे माणसांना वाईट वासना होऊन ते मग दुष्कृत्यें आचरूं लागतात. वाईट वासना उत्पन्न झाल्या कीं, हांतून पापाचरण होण्यास वेळ काय ? डालुका-डाहाळ्या. ओ. १६४—“ अप्रवृत्तीच्या वळकट व सरळ अशा आणखी लहान लहान डाहाळ्या फुटून त्यानांच पुनः प्रमादाची, पापाचरणाची पानें, पालवी व डाहाळ्या निघ-

तात. **अप्रवृत्तिचै**--वाईट मार्गाचे. **खनुवालें**--कठिन ~~पर्व~~ लहान फांचा. वाईट मार्गाच्या आचरणानें प्रमादिंचा, पापाचरणाचा कसा सुळसुळाट होतो, तें येंथें विशद केलें आहे. रजोगुणानें मानवसृष्टि उत्पन्न होते, तर तमोगुणाचा प्रादुर्भाव झाला असतां, तेथे नचि वासनामुळें वाईट कर्म करण्यास माणसें प्रवृत्त होतात, एवढेंच सांगण्याचा येंथें मथितार्थ आहे. **ओ. १६५**--यानंतर या संसारदृक्षाच्या मनुष्यशाखेला तमोगुणानें याप्रमाणें कुकर्माच्या डाहाळ्या व पानें फुटल्यानंतर पुनः येथेही या कुकर्माच्या नियमनासाठीं श्रुतीचें विधिनिषेधात्मक नियम केले जातात, असें सांगतात. “ ऋग्वेद, यजुर्वेद, व सामवेद या तीन वेदांत कर्मासंबंधीं जे विधिनिषेधात्मक नियम दिले आहेत, त्यांचा पाला या कुकर्माच्या डाहाळ्यांच्या टोंकावर शब्द करूं लागतो, घुमूं लागतो. ” कुकर्माचें बंड जगांत माजूं लागलें कीं, श्रुतिस्मृतीसारख्या प्रमाणभूत ग्रंथद्वारा अमुक कर्म करणें चांगलें, अमुक करणें वाईट असें सांगणारे नियम घालून द्यावे लागतात, व अशा नियमांचा बोलवाला सर्वत्र होतो. **रुग्यजुसामें**--ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद. **घुमे**--शब्द करतो. **टकेयांवरि**--टोंकावर. वरच्या ओवींत सांगितलेल्या प्रमादाच्या डाहाळ्यांच्या टोंकावर. **ओ. १६६**--शिवाय जारणमारण-विधीसारखे दुसऱ्याचा घात करणारे नियम सांगणाऱ्या अथर्ववेदादि ग्रंथांच्या वासनावेलीही आपलीं पानें पसहूं लागतात. ” माणसं वाईट आचरण करीत असतांना, दुसऱ्याचा घात करण्याचीही त्यांना इच्छा होते. हा घात सहज घडवून आणण्यासाठीं मग जारणमारणासारख्या चेटुकांचे विधि अस्तित्वांत येतात. ऋग्वेदादि वर सांगितलेल्या तीन वेदांत आचरणाचे विधिनिषेधात्मक नियम दिलेले असतात, तर अथर्ववेदासारखे नंतर रचलेले वेदग्रंथ जारणमारणासारख्या दुसऱ्याचा घात करण्याच्या वासनेतूनच निर्माण होतात. वाईट कर्म करण्याची वृद्धि झाली कीं, ती दुसऱ्याचाही घात करण्यापर्यंत कशी मजल मारते तेंच येंथे प्रतिपादन केलें आहे. **अभिचार**--जारणमारण, दुसऱ्याला दुखापत किंवा नाश करणें. पहा-- “ या लागीं रिघे अभिचारी । ते ममता खरी तामस । ”- एकनाथी भागवत- २५। १३२. **आगम**--अथर्ववेद हा चौथा वेद असून याची २० कांडें आहेत, यांत जारणमारण यासंबंधी मंत्र आहेत. **परभार**--दुस-

च्याचा घात करणारे. अशा वेदांच्या वासनारूपी वेली आपल्या पानांनी पसरतात. अशा जारणमारण मंत्रांचा फैलाव होतो.

ओ. १६७—अशा कुकर्मांच्या डाहाळ्यांचें खालचें बुंधे जसजसे मोठे होत जातात, तसतशा त्यांतून आणखी प्राण्यांच्या शाखा झपाट्याने वाढू लागतात. **अकर्मांची—**कुकर्मांचे. **तळबुडे—**खालचे बुंधे. **थोरांडे—**मोठे. **जन्मशाखा—**प्राणिमात्रांच्या फांया. **घांचा घेति—**जोराने वाढतात. माणसांच्या हांतून अधिकाधिक वाईट कर्मे, पापाचरण होऊं लागले कीं, मरणोत्तर त्यांना जे नवीन जन्म मिळतात, तेही तसेच नीच किंवा निकृष्ट प्रकारचेच मिळतात, असें हे दुष्कृत्यांचें अंतिम फल आहे. वाईट कृत्यांचें पर्यवसान वाईट जन्मांत, योनींत होतें, असा हा कर्मविपाकाचा विशेष येथे कथन केला आहे. **जन्मशाखा—**हीन योनिरूप फांया. मूळ संसारतळ्या रजोगुणामुळे साध्या मनुष्यशाखा, तर पुढें तमोगुणामुळे कुकर्मांच्या द्वारा नीच प्राण्यांच्या शाखा कशा फुटतात, त्यांचेच पुढें वर्णन केले आहे. **ओ १६८—**वरच्या ओंबीत ज्या जन्मशाखा वाढतात म्हणून सांगितले, त्यांचाच उल्लेख करतात. “ त्या जन्मशाखांच्या फांयाचाच एक असा, चांडालादि नीच जातींचा फांटा फुटतो व तो कर्मभ्रष्टांना भुलवून आपल्या जाळ्यांत आडकवितो. ” माणसं, कोणत्या तरी आशेला भुलून वाईट कृत्ये करतात व अशीं वाईट कृत्ये केलेली माणसं, मग मरणोत्तर चांडालासारख्या हीन जातींत जन्म घेतात. कर्मभ्रष्टांना अस्पृश्यासारख्या नीच जातींत जन्म मिळतो असा भाव. **भुलौनियां—**भुलवून, भुरळ पाडून. **जाल पडो लागे—**जाळ्यांत पाडूं लागतात. **कर्मभ्रष्टा—**कर्माने भ्रष्ट झालेले असे.

ओ. १६९—अशा कर्मभ्रष्टांना आणखी पशु, पक्षी व जीवजिवाणूंचें जन्म कसे मिळतात तें सांगतात. “ अकर्माने या ज्या जन्मशाखा झपाट्याने वाढतात, त्यांनाच आणखी पशु, पक्षी, विंचू, सर्प इत्यादि प्राण्यांच्या आडशाखांचे समुदाय फुटून तो वाढतात. ” कुकर्मांमुळे काहींना चांडालांचा जन्म मिळतो तर त्याहूनही जे कर्मभ्रष्ट आहेत, त्यांना पशु, पक्षी, डुक्कर, वाघ, विंचू व सर्प असे हीन जन्म प्राप्त होतात. **आडशाखानिकर—**आडव्या फांयाचे समुदाय. संसारवृक्षाच्या मनुष्यशाखा, चांडालशाखा या कमी अधिक मुख्य मानल्या,

तर पशुपक्ष्यादिकांच्या या शाखा आडव्या, दुय्यमच मानल्या आहेत. **विखार-सर्प.** **दृश्विक-विंचू.** ओ. १७०-“ हे अर्जुना ! याप्रमाणे या संसारवृक्षाला वर पासून खालीपर्यंत सर्वांगाला नित्य नवीन नवीन फांद्या फुटून त्यांनाच नरकभोग-रूपीं फळे येतात. ” आतापर्यंत या संसारवृक्षाच्या खालच्या फांद्यांचे जे जन करण्यांत आले आहे, त्यांत रजोगुणामुळे मनुष्यशाखा वाढल्यानंतर, तमोगुणामुळे दुष्कृत्ये वाढून, चांडालादि हनिजातीच्या शाखा व पशुपक्ष्यादि हीन प्राण्यांच्या शाखा कशा वद्धिगत होतात, याची उपपत्ति दिली आहे. यानंतर अशा हीन पशुयोनींत जन्म मिळाल्याचा परिपाक म्हणजे नरकवासाची प्राप्ति होय. **यावा-प्राप्ति.** अशाप्रकारची हीन पशुयोनि मिळणे म्हणजे नरकवासच होय. ओ. १७१-“ आणि वाईट कृत्ये करण्याची संवय लागली असतां, हिंसेचे निरनिराळे विषय पुढे येतात व असे अंकुर जन्मभर वाढतच असतात. **धुरू धरी-पुढे येतात. अगारी-अंकुर.** माणसं दुष्कृत्ये करूं लागलीं कीं, दुसऱ्याचा नाश करण्याचीं साधनें, प्रसंग व विषय त्यांना सहज सांपडू शकतात. अशाप्रकारें या हिंसाविषयांचे अंकुर जन्मभर वाढतच असतात. एकदा हिंसेची संवय लागली कीं, जन्मभर ती वाढतच जाते. ओ. १७२-जन्मभर असे हिंसाविषयाचे अंकुर वाढल्यावर, त्यांच्याच तरु, तृण, लोह, पाषाण-रूपी फांद्या बनतात, व त्यांना मग तसलीच फळे येतात. हिंसा करण्याची संवय लागलेल्या प्राण्यांना झाडे, गवत, लोखंड, पाषाण अशा निर्जीव, स्थावर वस्तूंचे जन्म मिळतात असा भाव. ओ. १७३-“ अर्जुना ! मनुष्यशाखांसारख्या सजीव शाखापासून, पाषाणासारख्या स्थावर, अथवा निर्जीव शाखांपर्यंत, या संसारवृक्षाच्या खालच्या फांद्यांचीच वाढ झाली आहे. मनुष्यापासून पाषाणासारख्या स्थावर पदार्थांपर्यंत हा संसार खाली सारखा वाढतच आहे जगांतील स्थावरजंगमात्मक वस्तूंची उत्पत्ति सांगतांना माणसापासून खाली पाषाणापर्यंत, कर्मानुरूप कसा जन्म मिळतो, हेच दाखविण्याचा येथे प्रमुख उद्देश दिसतो. ओ. १७४-“ म्हणून मनुष्यरूपी खांद्याच खाली जाणाऱ्या खांद्यांचीं मुळे असून, यांच्यापासूनच हा संसारवृक्ष वाढतो. ” संसाराला किंवा जगाला खरा प्रारंभ मानवसृष्टीपासूनच होत असून, तेथूनच पुढे पशु, पक्षी, कटिक व खनिज द्रव्ये यांची उत्पत्ति झाली आहे. नंतरची

ही सर्व सृष्टि मानवासाठीच असल्यामुळे, या सर्व स्थावरजंगम सृष्टीचें मूळ मानव असें मानण्यांत आलें आहे. **पथानि**—मनुष्यशाखांपासून. **पघले**—विस्तार पावतो. **ओ. १७**—“ ये-हर्वी वरच्या शाखांच मूळ जर मुख्यत्वेकरून पाहिले, तर वरच्या व खालच्या फांद्याच्या मध्यभागी असणाऱ्या शाखा म्हणजे या मनुष्यशाखा होत. ” या संसाररूपी अश्वत्थ वृक्षाच्या मधल्या शाखा म्हणजे मनुष्य शाखा होत. असें सांगतांना वास्तविक या त्रिगुणात्मक संसाराचा मधला व खालचा भाग अनुक्रम रजोगुण व तमोगुण यांनी व्यापला असून, वरचा भाग सत्त्वगुणात्मक अत एव देवगंधर्वशाखांचा किंवा स्वर्गलोकाचा द्योतक आहे असें म्हणण्याचाच येथे रोख आहे. **मुदल**—मुख्यत्वेकरून. **ओ. १७६**—पण या मधल्या मनुष्यशाखेच्या खाली तमोगुणानें व दुष्कृत्यांनी वाढलेल्या फांद्या, तर वर सत्त्वगुणानें व सत्कृत्यांनी वाढलेल्या फांद्या, अशा रितीने संसारवृक्षाच्या या फांद्या खाली व वर वाढतात. मध्यभागी रजोगुणाची मनुष्यशाखा, व त्याच्याखाली तमोगुणी, दुष्कृत्यात्मक खालच्या शाखा, तर या मधल्या मनुष्यशाखांवर सत्त्वगुणी सुकृतात्मक वरच्या शाखा, अशी या संसारवृक्षाची वाढ किंवा व्यवस्था आहे. **ओ. १७७**—‘ आणि वेदत्रयीचीं पानें या मनुष्यशाखाशिवाय इतरांना लागतच नाहींत. कारण त्यांचीं अंमलवजावणी करायला मनुष्याशिवाय दुसरा विषयच नाहीं. **वेदत्रयी**—ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद. यांतील विधिनिषेधात्मक नियम माणसाशिवाय दुसऱ्या कोणाला लागूच करतां येणार नाहींत. मनुष्य हा बुद्धिवान् प्राणी असल्यामुळे, वेदांच्यां विधिनिषेधात्मक आचारनियमांची अंमलवजावणी अथवा अवलंबन त्याच्यावांचून दुसऱ्या पशुपक्ष्यादि जातीकरून होणार नाहीं. म्हणून वैदिक नियमांना मनुष्यांशिवाय दुसरा विषय नाहीं. **विधाना**—कर्माच्या अनुष्ठानाला. **विषो**—विषय, आधार. **ओ. १७८**—“म्हणून मनुष्यरूपा खांदी ही जरी संसाररूपी अश्वत्थाच्या वरच्या मुळाहून खाली वाढत आली आहे, तरी कर्मवृद्धीच्या शाखेला हीच (मनुष्यशाखा) मूळ होउन बसली आहे. मनुष्यशाखेपासूनच कर्मवृद्धीची शाखा वाढली, याचा अर्थ इतकाच की, मानवसृष्टी पासूनच कर्माना खरें अस्तित्व प्राप्त झालें. मनुष्यें नसतीच तर कर्म करणार

कोण व त्यांची बरी वाईट फलं तरी भोगणार कोण ? म्हणून अनिवसृष्टि हीच सर्वांचे मुळ होय. तनु मानुष-मानव शरीराची शाखा. ओ. १७९-
 “ आणि दुसऱ्या झाडांची तरी हीच रीत की, फांद्या वाढल्या म्हणजे मुळ घट्ट होते व मुळे जसजशी बळकट होतात तसतसा त्यांच्या फांद्यांचा विस्तार वाढतो. पैसु आथि- विस्तार होतो. मनुष्यशाखा जरी या संसारवृक्षाच्या वरच्या मुळापासून फुटल्या असल्या, तरी या मनुष्यशाखा, कर्मवृद्धीच्या, कर्म विपाकाच्या मूळ हांत, हे वर ओ. १७८ मध्ये प्रतिपादले आहे. आतां पुढील ओवींत या मनुष्यशाखारूप मुळापासून कर्मे, व पुनः कर्मापासून देह व या देहापासून पुनरपि कर्मे, असे हे रहाटगाडगे कसे निर्माण होते, ते वर्णन करतात. ओ. १८०- “ त्याप्रमाणेच (इतर वृक्षाप्रमाणेच) या मनुष्यशरीराची गोष्ट असून, कर्मांमुळेच देह प्राप्त होऊन संसार सुरुं होतो, व देह आहे तोपर्यंत कर्मांच्या व्यापाराला नाही म्हणतां येत नाही. तात्पर्य कर्मांमुळे देह व देहामुळे कर्म, असा चक्रारपंक्तिक्रम सारखा चालू असतो. नां म्हणो नैए-नाहीं म्हणतां येणार नाही. देह आहे, तर कर्मांचा व्यापार चुकवितां येणार नाही ओ १८१- म्हणूनच मनुष्य देह ही कर्मरूपी दुसऱ्या फांद्याची मूळे होत, असे निश्चितपणाने भगवंतांनीं मार्गे सांगितलेच आहे. भगवद्गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायांत कर्मयोगाचे विवेचन करतांना, ‘ नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ’ असे श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जे निश्चून सांगितले आहे, त्याचाच ज्ञानेश्वरांनीं येथे उल्लेख केला आहे इथे मूळ- मनुष्यदेह हीच कर्मांची मुळं होतात. मनुष्य-देह जरी संसारवृक्षाच्या शाखा म्हणून असल्या, तरी या शाखाच कर्मरूपी इतर शाखांची मुळे होत. मनुष्यशाखेपासूनच कर्मांच्या शाखा फुटतात असा अर्थ. ओ, १८२- अशा रितीने तमोगुणांचे वादळ संपल्यावर सत्वगुणांची वाहुटळ कशी उटते ते सांगतात. आतापर्यंत त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या रज व तम या दोन गुणांचा प्रभाव वर्णन केला. आतां येथून सत्वगुणामुळे या संसारवृक्षाला कोण-कोणत्या शाखा व कसली कसलीं फले येतात, त्यांचे विवेचन येते. वर वर्णन केलेले तमोगुणांचे भयंकर वादळ थांबल्यावर, मग सत्वगुणांची जोराची वाहुटळ सुटते. एका युगामागून दुसऱ्याचे, याप्रमाणे परिवर्तन घडते. वाउधाण-वादळ. सत्राण-जोराची, बळकट. वाहुटळ- हा लहान वादळ या अर्थी शब्द

येथे वापरला आहे. ओ. १८३—“ तेव्हां मात्र या मनुष्याकाररूपी मुळाला सुवासनारूपी मोड फुटून, त्याला सुकृतांचे कोंभ येतात. ” सत्वगुणाचा प्रादुर्भाव झाल्यावर वर सांगितलेल्या मनुष्याकार मुळांना जे सुवासनांचे मोड व सुकृतांचे कोंभ फुटतात म्हणून वर्णन केले, त्याचा अर्थ इतकाच की, सत्वगुणामुळे माणसांना चांगल्या वासना सुचून त्यांना सत्कर्म करण्याची प्रवृत्ति होते. माणसं सदाचारसंपन्न होतात असा अर्थ. वर तमोगुणाच्या प्रभावाने माणसं जशी दुराचारी होतात, त्याच्या उलट येथे सत्वगुणाच्या सामर्थ्याने तीं सदाचारी होऊं लागतात, असा हा गुणागुणांतला फरक आहे. आरा-अंकुर, मोड. ओ. १८४-यांनंतर हळुहळु प्रादुर्भूत होणाऱ्या ज्ञानामुळे, बुद्धिकौशल्याच्या तक्षिण अशा ङिऱ्या लवकरच जोराजोराने येऊं लागतात. प्रथमपासूनच येथे वृक्षाचे हे रूपक कल्पिल्यामुळे त्याला अनुरूप अशी आर, अंकुर, कोंभ, ङिऱ्या अशी वृक्षवृद्धीची परिभाषा येथेही वापरली आहे. माणसं सदाचारी बनली की, त्यांच्या मनांत ज्ञानाचा खऱ्या खोऱ्या गोष्टी जाणण्याच्या सामर्थ्याचा उदय होतो. अशा ज्ञानामुळे मग त्यांच्या ठिकाणी बुद्धिकौशल्याचा प्रकर्ष होतो. सत्प्रवृत्तीमागून सदाचार, सदाचारानंतर ज्ञान व ज्ञानापासून सद्बुद्धि अशा क्रमाने सत्वगुणाचा हा प्रभाव जाणवू लागतो. उकलतेन उन्मेखें—उदय पावणाऱ्या ज्ञानाने. प्रज्ञांकुशलतेचां ङिऱ्या—बुद्धिकौशल्याचे अंकुर. बुद्धीचा प्रकर्ष होऊं लागतो. तिखें—तीक्ष्ण. बांबलजौनि—(बांबळ-जणें, = विस्तार पावणें,). विस्तारून. ओ. १८५-वर ओ. १८३ मध्ये सुवासना कशा उत्पन्न होतात ते सांगितले. येथे सद्बुद्धीतूनच श्रद्धा व सत्प्रवृत्ति कशी निर्माण होतें, तेंच प्रतिपादले आहे “ बुद्धिरूपी रस ज्यांत अंतर्गत आहे असे, व श्रद्धारूप पानांनी सुशोभित असे सत्प्रवृत्तीचे कोंभ त्या मनुष्याकार मुळांतून सरळ निघू लागतात. सद्बुद्धि, श्रद्धा, सत्प्रवृत्ति या सात्विक भावना आहेत, व सत्वगुणाच्या राज्यांतच अशांचा उत्कर्ष होतो. सगर्भ—ज्यांच्यांत बुद्धीचा रस वाहत आहे. बुद्धीच्या रसाने रसरशात. आस्थापत्रि—श्रद्धेच्या पानांनी. सदांब—सुशोभित. सद्बुद्धी—दया, क्षमा, त्याग या सद्बुद्धि होत. अशांचा उगम होऊं लागतो. ओ. १८६—“ या सद्बुद्धीच्या कोंभांतूनच

सदाचाराचे टोकदार अंकुर फुटतात, व मग तो वृक्ष वेदरूपी पक्ष्यांच्या किल-
विलाटाने दुमदुमून जातो. ” सदाचार बळावला की, मग वेद-
उपनिषदासारख्या सदाचारांचा गौरव करणाऱ्या ग्रंथांची उभारणी होते,
व अशा ग्रंथांतील सदाचारविषयक शिकवणुकीचाच सर्वत्र बोलबाला
व फैलाव होता. टके-- अंकुर. बहुचसा— पुष्कळ. घोसां— घोषाने.
वेदांचा घोष तेथे दुमदुमूं लागतो. ओ. १८७-- यापुढे सत्वगुणाखाली
या संसारवृक्षाला कसली पाने येतात ते सांगतात. “ चांगल्या लोकांच्या
आगमनप्रसंगी करण्याच्या विधींची व अनंप्रकारच्या यज्ञयागांची पानावर पाने
येऊन ती त्या वृक्षाला घेऊन टाकतात. ” सत्वगुणाच्या साम्राज्यांत चांगल्या
वैदिक कर्माचा प्रसार होतो. शिष्ट म्हणजे वेदशास्त्रसंपन्न अशा माणसांच्या
आगमनप्रसंगी करावयाचे ‘ मधुपर्क ’ विधीसारखे विधी. व इतर पुत्रकामेष्टि,
प्राजापत्य, यांसारखे याज्ञयागही मग सर्वत्र केले जातात. शिष्टागमन-
विधाने— शिष्ट म्हणजे मोठ्या ज्ञानसंपन्न अथवा शास्त्रसंपन्न अशा
माणसांच्या आगमनप्रसंगी ‘ मधुपर्क ’ विधीसारखे विधी. यजमानाने
ऋत्विज, साधु इत्यादींचे आदरातिथ्य करतांना त्यांना दही, मध इ० समर्पण
करून त्यांचा वस्त्रादिकांनी करावयाचा पूजाविधि. कधी कधी आलेल्या
श्रोत्रियाला मोठे दैल अथवा कालवड देखील समर्पण करित असत. पहा-
‘ श्रोत्रियाय अभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा निर्वपंति गृहमेधिनः। ” विविध-
यागविताने— अनेकप्रकारच्या यज्ञांचे प्रसार. अनेक प्रकारचे यज्ञ करून देव,
पितर इत्यादिकांना संतुष्ट करणे. देवयज्ञ, पितृयज्ञ इत्यादि विधि, अथवा पुत्रका-
मेष्टि, प्राजापत्य अशा प्रकारचे यज्ञ. अशा कांहीं चांगल्या हेतूने केलेली वैदिक
कृत्ये, सत्वगुणाचा उदय झाला आसतांच घडून येतात. पांजरति- आच्छादून
टाकतात. संसारवृक्षाला वरील शिष्टागमनविधींची व यज्ञयागाची पाने झांकून-
टाकतात. ओ. १८८-याप्रमाणे यमदमांनी घोसदार झालेल्या तपाच्या डहाळ्या
फुटून त्यांना वैराग्याच्या विस्तृत कोंवळ्या फांद्याही येतात. ” सत्वगुणामुळे
सदाचरणांचा व वैदिक कर्माचा जसा प्रसार होतो, तसाच यम, नियम,
प्राणायाम इत्यादि मार्गांनी तपाचरण घडून वैराग्याचाही उदय होतो.
वैराग्य झाले तरी तो सत्वगुणाचाच एक परिपाक आहे. यम- इंद्रिय-

नियमन, इंद्रियांचा निरोध करणे, त्यांना ताब्यांत ठेवणे. विशेषतः मने, बुद्धि इत्यादि अंतरींद्रियांना आवरून धरणे. **दम-** बाह्येन्द्रियनिग्रह, पांच कर्मेन्द्रियांना आवरणे. **घोंसालियां—** घोंसदार. हे 'डाहालिया' याचें विशेषण. अशा यमदमांनीं घोंसदार बनलेल्या तपाच्या डाहाळ्या. यानांच पुढे वैराग्याच्या कोंवळ्या फांद्या फुटतात. म्हणजे यमदमानें तपाचरण साधल्यावर मग सहजच वैराग्य प्राप्त होतें. **वैराग्यशाखा—**वैराग्यरूपी शाखा. **वैराग्य—** इहामुत्रफलविराग, ऐहिक व पारलौकिक फलाबद्दल अनासक्ति. **वेल्हाळ-पणें—** विस्तृतपणानें. **ओ. १८९—**धैर्याचि तीक्ष्ण अंकुर फुटलेल्या व्रतांच्या फांद्या सहज जोरानें फोफावून वर उंच जातात. " वरच्या ओर्वीत तपाचरण व वैराग्य यांचा उल्लेख आला आहे. येथे तसाच व्रताचरणाचा भाग सांगतात. सत्वगुणानें तपाचरणाबरोबरच अनेक प्रकारची व्रतें आचरण्याची बुद्धि बळावते. **व्रतें—** स्वतःला लावून घेतलेला एकादा धार्मिक नियम; देहदंडाचा नियम. एकादशी, ऋषिपंचमी, अनंतव्रत अशीं व्रतें प्रसिद्ध आहेत व अशा व्रतांत अमुक अमुक खावयाचें नाहीं, किंवा अमुक अमुकच खावयाचें असें नियमन घातलेलें असतें. अर्थातच असे कठिण नियम पाळण्यास मनोधैर्य लागतें. म्हणूनच व्रतांच्या फांद्याना हे धैर्याचें तीक्ष्ण अंकुर कल्पिले आहेत. **धीराचां अणगटिं—** धैर्याच्या अंकुरांनीं युक्त. **जन्मवेगे-** जन्मतःच वेगानें, जोरानें. **उंचावती—** उंच जातात. **ओ. १९०—**तात्पर्य हा सत्वगुणरूपी वारा जोपर्यंत जोराने वाहत असतो, तोपर्यंत वर सांगितलेल्या तपांच्या व व्रतांच्या फांद्याचा वेदरूपी दाट पाला, अनेक विद्यांच्यारूपानें झडझडाट करतो. तपाचरण व व्रताचरणामुळें अशीं वैराग्य वाणलेलीं ज्ञानसंपन्न माणसें मग वेद व वेदांगासारख्या अनेक विद्यांची रचना करतात व असे ग्रंथ सर्वत्र ख्याति पावतात. सत्वगुणाच्या प्रकर्षानें वेदवेदांगादि अनेक शास्त्रांचा उदय हांतो, सर्व विद्यांना उत्तेजन मिळतें, असें सांगण्याचा मथितार्थ आहे. **विद्या—** ज्ञान, ब्रह्मज्ञान असा अर्थ आहे. पण येथें १४ विद्यांचा संबंध असेल असें वाटतें. **झडझडाट—** घोष, गर्जना. अनेक विद्यांचा घोष सुरू होतो. **सत्वानिलु—**सत्वगुणाचा एका विशिष्ट दिशेचा वारा सुटला, म्हणजे झाडांना पालवी, अंकुर फुटतात. त्याच न्यायानें, या संसारवृक्षाला एकदा रजोगुणाचा

नंतर तमोगुणाचा व शेवटीं सत्वगुणाचा वारा लागल्यानें, कसे कसे अंकुर फुटतात तें सांगतांनाच, हें वाच्याचें रूपक कल्पण्यांत आलें आहे. वाजे—वाहतो. या ओवीपर्यंत सत्वरूपी वारा वाहूं लागल्यानंतर मनुष्यदेहरूप मुळाला सदाचाराच्या व व्रताचरणाच्या कशा अनेक शाखा फुटतात, ते दर्शन केलें आहे. पुढील १९१-१९७ या ओव्यांत हा सत्त्वगुणरूपी वारा असाच वाहत असतां, मनुष्यदेहरूप मुळाला आणखी धर्माच्या, उत्तम जन्माच्या, रविचंद्रादि ग्रहांच्या, ऋषिगंधर्वांच्या व इंद्रपदाच्या, एकाहून एक वरचढ अशा फांद्या फुटून शेवटीं त्यांना ब्रह्मलोक व शिवलोकांची फळे कशीं येतात, तें विस्तारानें दाखविलें आहे. सत्वगुणानुरोधानें सदाचार, तप, व्रतें यज्ञ इत्यादींचें ज्ञानवैराग्यपूर्वक आचरण झाल्यावर, मनुष्याला स्वर्गलाभ, रविचंद्रलोकलाभ, इंद्रपदलाभ, व शेवटीं ब्रह्मदेवपद व शिवपदही मिळण्यापर्यंत मजल जाते, असा हा मानवलोकांतील सत्कृत्यांचा चढता फलानुक्रम येथे दिला आहे. तथापि सत्वगुणानुसार आचरलेल्या सत्कृत्यांचा, ब्रह्मदेवपद हा शेवटचा परिपाक असला, तरी मोक्षाची शाखा यासर्वाहून उंच गेल्याचें १९० ओवींत सांगताना, येथे मोक्षपद हें वरील सर्व पदांहून श्रेष्ठ असल्याचें ध्वनित केलें आहे. ओ. १९१ — “ तेथे धर्मरूपी डाहाळीच्या विस्तारांतून उत्तमोत्तम जन्मरूपी शाखा, पालवीनें युक्त अशा दिसतात व त्या फांद्यांनाच पुनः आडव्या फांद्या फुटून त्यांना स्वर्गादि लोकांची फळे येतात. ” सत्वगुणामुळें माणसांच्या हातून अधिक धर्माचरण झाल्यावर त्यांना मग कुलीन, पवित्र अशा श्रीमंत कुलांत जन्म मिळतो, व काहींना पुनः स्वर्गादि लोकांत वसति प्राप्त होऊन, तेथील स्वर्गीय वैभव व सौख्य अनुभवितां येतें. धर्मडाहाळ इ०— धर्मरूपी डाहाळ्यांच्या विस्तारांतून. बाहळ— विस्तार. जन्मशाखा— चांगलीं पुण्यकृत्ये करणाऱ्याला उत्तम श्रीमंत कुलांत जन्म घडतो. अशा जन्मरूपी शाखा धर्माचरणांतून निघतात. पहा— “ शुचिनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते.” भगवद्गीता. आडफुटती-या जन्मांच्या फांद्यांना ज्या पुनः आडव्या फांद्या फुटतात, त्यांनाच स्वर्गादि फळे येतात. काहीं पुण्यवंतांना उत्तम श्रीमंत कुलांत जन्म, तर काहींना स्वर्गसुख अशी फळे मिळतात, असा भाव. ओ. १९२ — “ याहून दुसरी वैराग्यप्रेमामुळें तांबडी झालेली, धर्मप्राप्त

मोक्षाची सरळ शाखा, लुसलुशीत नवीन जोमानें वाढतच असते. ” **उपरति-रागे**— वैराग्याच्या प्रेमानें तांबडी. कारण प्रेमाचा रंग तांबडा असा कवि-समय आहे. वैराग्यप्रेमाने नटलेली. **धर्ममोक्षाची**— धर्मानें प्राप्त होणाऱ्या मोक्षाची. सत्वगुणाच्या प्रकर्षानें कांहींच्या अंगांत वैराग्य बाणून त्यांच्या हांतून धर्माचरण घडल्यानें त्यांना सहजच मोक्ष प्राप्त होतो, असा अर्थ. **लोहिर्वि**—तांबडी. **मोक्ष**—जन्ममरणांतून सूटका. मोक्षाचें सुख स्वर्गसुखाहून अधिक आहे, असें येथे सूचित करण्यासाठी ही धर्ममोक्षाची शाखा वर वाढत गेल्याचें मुद्दाम सांगितलें आहे. **लाहात लाहात**—लुसलुशीत. **नीच-नवी**—नित्य नवी, टवटवीत. कांहींना स्वर्ग, तर कांहींना मोक्ष, त्यांच्या तपाच्या, व्रताचरणाच्या अधिकाराप्रमाणें मिळतो, हें प्रतिपादल्यावर कांहींना त्यांच्या सत्कृत्यांनुसार इतर लोक कसे प्राप्त होतात ते सांगतात. **ओ. १९३**—“ पुढें या संसारवृक्षाच्या मनुष्यशाखारूप मुळांतून रवि, चंद्र इ. ग्रह, पितर, ऋषि, गंधर्व इत्यादिकांच्या लोकांच्या आडव्या फांद्यांचे समूह विस्तार पावतात. ” मनुष्यलोकावर सत्वगुणाचें वारें असेंच वाहत राहिलें असता, माणसांच्या हांतून जें पुण्याचरण घडतें, त्यास अनुसरून त्यांना रविचंद्रादिलोकांची, त्याचप्रमाणें पितृलोक, ऋषिलोक, गंधर्व लोक, अशा उच्चतर लोकांची प्राप्ति होते. पुण्यवंतांना त्यांच्या अधिकाराप्रमाणें अशा उच्चतर लोकांच्या विश्वांत राहण्यास संधि मिळते. **ओ. १९४**— “ या शाखापेक्षांही थोड्या उंचावर फळांच्याखालीं दडलेल्या इंद्रादि लोकांच्या मोठ्या शाखांचे समुदाय आहेत. ” कांहीं सात्विक व अधिक पुण्याचरणी लोकांना इंद्रलोकाची प्राप्ति होते असा भाव. शंभर यज्ञ केले असता इंद्रपद मिळतें, असा समज आहे. अशा शतयज्ञ करणाऱ्यांच्या आचरणाचाच येथे उल्लेख केला आहे. **उंचपडे**—थोड्या उंचावर **गुढले** इ.—फळांच्या बुडो दडलेल्या. म्हणजे त्या फांद्या फळांनीं इतक्या लहडलेल्या कीं, आंतलि फांद्या मुळीं दिसू नयेत. **इंद्रादि**—इंद्रपद. **मांदोडे**—समुदाय. सत्वगुणाचा वारा सुटला असता, स्वर्ग, रविचंद्रादि लोक, इंद्रपद, अशी श्रेष्ठतर फलें मानवांना केवळ सदाचरणानें, तपोबलांनं व व्रतनियमांनीं सहज मिळवितां येतात असा भाव. **ओ. १९५**—“ मग याही फांद्यांच्यावर, तप व ज्ञान यांनीं उंच झालेल्या

मरीचिकश्यपादि ऋषींच्या दुसऱ्या उंच शाखा आहेत. ” वर ज्या इंद्रपद, रवि-चंद्रलोक अशा शाखा सांगितल्या, त्यांच्याही वर या मरीचिकश्यपऋषींच्या शाखा आहेत. यावरून मरीचिकश्यपादि ऋषींचीं हीं स्थानें, इंद्रपदाच्या वरचीं आहेत, असें ध्वनित केलें आहे. मरीचिकश्यपादि ऋषींचीं हीं अत्युच्च स्थानें, त्यांनीं आपल्या उग्र तपश्चर्येनें व ब्रह्मज्ञानानें मिळविलीं आहेत. अशीं स्थानें सत्वगुणाखालीं, तपाचरण व ब्रह्मज्ञान यांनींच मिळतात. कोणाही साधकाला तीं तशा मरीच्यादि ऋषींच्या आचरणानें मिळवितां येण्यासारखीं आहेत.

तपोज्ञानि — इ. उग्र तपश्चर्या व ब्रह्मज्ञान यांनीं अत्युच्च झालेल्या.

ओ. १२६ — “ याप्रमाणें एकावर एक अशा वरच्या फांद्यांच्या पसाऱ्यानें विस्तारलेला हा संसारवृक्ष, बुडाशीं लहान असला, तरी फलसंपन्नतेमुळें शेज्याला मोठाच झाला आहे. ” मनुष्यशाखारूप मुळापासून वर ज्या स्वर्गाच्या, धर्ममोक्षाच्या, रविचंद्रादिकांच्या, इंद्रादिकांच्या व मरीचिकश्यपादिकांच्या एकावर एक उंच अशा फांद्या व त्यांना जीं स्वर्ग, मोक्ष, रविचंद्रलोक, इंद्रपद व मरीचिकश्यपादि ऋषींचीं स्थानें यांचीं फलें आलेलीं वर्णन केलीं, त्यावरून मनुष्यशाखेच्या मुळापासून वर वाढलेला हा वृक्ष मुळांत लहान असला, तरी वराल मोठमोठ्या पदांच्या व स्थानांच्या लाभाच्या दृष्टीनें तो केवढा मोठा वाढला आहे हें दिसून येईल. याचा भावार्थ इतकाच कीं, अंगीं सत्वगुणाचा प्रकर्ष बागला असतां, माणसाला उत्तरोत्तर उच्चप्रतीच्या आचरणानें, तपानें व ज्ञानानें स्वर्गादि उच्च प्रतींची फलें प्राप्ति केल्यानें घेतां येतात. सत्वगुणाच्या वातावरणांत तपोज्ञानाची वृद्धि होऊन सुखाची समृद्धि करणारीं स्वर्गादि पारलौकिक फलें, साधकाला सहज शक्य होतात.

फलाढ्यपणें — स्वर्ग, मोक्ष, रविलोक, चंद्रलोक इत्यादि उच्च प्रतीच्या फलांच्या संपन्नतेनें, **बुडिं साना ६०** — ही मनुष्यशाखा मुळांत किती तरी लहान असली, तरी सत्वगुणामुळें तिला फळांच्या दृष्टीनें एकापेक्षां एक वरचढ अशा ज्या फळयुक्त फांद्या फुटतात, त्यामुळें वर टोकाला हा संसारवृक्ष मोठा संपन्न झालेला आहे. **ओ. १२७** — “ त्यावरही ज्या आणखी फांद्या फुटतात व त्यांना हें अर्जुना ! ब्रह्मदेव व ईश यांच्या पदापर्यंतच्या शाखांचें अंकुर फुटून, त्यांना ब्रह्मलोक व शिवलोक यांची फलें येतात. ” वर ओ.

१९५ मध्ये मरीचिकश्यपादिकांच्या ज्या फांद्या सांगितल्या, त्यांच्याही वर आणखी ब्रह्मेशांत, ब्रह्मदेव व शिव यांच्यापर्यंत वाढत गेलेल्या फांद्या असून, त्यांना ब्रह्मलोक व शिवलोक ही फळे लागलेली आहेत. म्हणजे सत्वगुणाचा प्रसार झाला असता. हा संसारवृक्ष, मनुष्यशाखेपासून वर ब्रह्मदेव व शिव यांच्या शाखेपर्यंत वाढतो. सत्वगुणाच्या प्रभावाने व सदाचार, तप, ज्ञान इत्यादीमुळे, मनुष्याला ब्रह्मलोक व शिवलोक यांची देखील प्राप्ति करून घेता येते, असा भावार्थ. ब्रह्मा व शिव ही मनुष्यांच्या अध्यात्मिक परिणतावस्थेची परा कोटी, अगदी शेवटशी पायरी होय. फार फार तर सत्वगुणामुळे माणसाला ब्रह्मा किंवा शिवही होता येईल, त्यांच्या पदवीला जाता येईल, ओ. १९८—

“ या फळांच्या भाराने, वर गेलेल्या फांद्या वांकून दुमडतात, व अशा रितीने फलभाराने वांकलेल्या झाडाच्या वरच्या फांद्या, मुळालाच येऊन टेकतात. ” फलाचेनि इ०— फलांच्या, वर सांगितलेल्या इंद्रपदादि फलांच्या ओझ्याने. ॐ झालिपर्णे— ओझ्याने, भाराने. ऊर्ध्व—वर गेलेल्या या यमदमाच्या, वैराग्याच्या, व्रतांच्या इत्यादि शाखांनी व्यापलेला या संसारवृक्षाचा वरचा भाग. ॐ वांडैल दूर्णे—दुप्पट उलटतो. दुप्पट खाली वांकतो. जंव इ०—याप्रमाणे या वृक्षाची स्थिति पुनः मूळ पदाला येते. वर झपाट्यानी गेलेल्या त्याच्या वरच्या फांद्यांची टोके, फलभारामुळे वाकून पुनः मुळालाच चिकटतात, स्पर्श करतात. तात्पर्य ज्या मुळापासून त्या फांद्या वर गेल्या, त्या मुळाकडेच त्यांना येणे भाग पडले. वैसर्णे—स्थिति. ओ. १९९— “ आणि इतर सामान्य वृक्षांची देखील अशीच स्थिति होते की, त्यांची जी फांदी फळानी भरगच्च होते, ती वाकून मुळालाच स्पर्श करण्यास येते. ” फलभाराने वांकलेल्या झाडांचा शेंडा, बुडख्याला भेटतो. ओ. २००—

त्याचप्रमाणे हा संसारवृक्ष ज्या मुळापासून उत्पन्न झाला, त्या मुळालाच हे अर्जुना ! त्याच्या वाढत्या ज्ञानाच्या फांद्या येऊन टेकतात. वाढती ज्ञाने— वर ज्या यमदमाच्या, वैराग्याच्या, विशिष्ट व्रताच्या, फांद्या सांगितल्या व वेदांच्या पाल्याचा व विद्यांच्या झडझडत्याचा जो उल्लेख केला, तोच या वाढत्या ज्ञानाचा द्योतक आहे. अशा वाढत्या ज्ञानाच्या फांद्यांना जो उपरिनिर्दिष्ट स्वर्गादि फळे आली, त्यामुळेच

हा वृक्ष वांकून मुळांला टेकला. तात्पर्य हा संसारवृक्ष; ज्या परब्रह्मरूपी मुळापासून उत्पन्न झाला आहे, त्या मुळालाच सर्व ज्ञानें येऊन मिळतात. जगांतील सर्व ज्ञानांची परिसमाप्त, परिसीमा परब्रह्मांला मिळण्यांतच होते. उठावा— उठाव, उगम. **तिये मूर्लि-** त्या परब्रह्मरूपी मुळाच्या ठिकाणी. ओ. २०१—सत्वगुणाचा वारा सुटला असतां, मनुष्यशाखेला सदाचरण, तप, व्रते, ज्ञान इत्यादिकांच्या फांद्या फुटून, त्यांना शेवटीं ब्रह्मदेव व ईशपदे हीं फळे लागल्याचें वर्णन आतापर्यंत करण्यांत येऊन, ब्रह्मपद व ईशपदांचें हे संसारवृक्षाचे शेडे फलभारानें शेवटीं वांकून ब्रह्मरूपी मुळाला कसे टेकतात, त्यांचेही प्रतिपादन करण्यांत आलें. “ ब्रह्मदेव व ईशान यांच्या पलीकडे मनुष्याची परिणति होणें शक्य नाहीं. कारण या ब्रह्मेशान स्थितीच्या वर, मग जिकडे तिकडे परब्रह्मच व्यापून राहिलें आहे. ” मनुष्याच्या उत्कर्षाची परमावधि म्हणजे त्याला ब्रह्मदेव व शंकर ही पदवी प्राप्त होणें. त्याने कित्तीही तप केलें, किंवा सदाचरण केलें, तरी या दोन स्थितींच्या पुढें त्याची मजल जावयाची नाहीं. फार फार तर तो ब्रह्मदेव तरी किंवा शंकर तरी होऊं शकेल. कारण ब्रह्मदेव काय किंवा शंकर काय, हीं उच्चकोटीचीं माणसेच होत. तेव्हां सामान्य मनुष्यप्राणि तपोज्ञानबलानें ज्यास्तीत ज्यास्ती ब्रह्मदेव किंवा शंकर होईल. या दोन अवस्थांच्या पलीकडे परब्रह्माचा विस्तृत प्रांत पसरला आहे. ओ. २०२—‘ तथापि ह्ये कांहीं असले, तरी ब्रह्मदेव किंवा ईशान हे उंचीच्या दृष्टीनें संसारवृक्षाच्या त्या परब्रह्मरूपी मुळाशीं तुलना करण्यासारखे नाहींत. ब्रह्मदेव व शंकर हे मनुष्यांच्या दृष्टीनें केवढेही मोठे असले, तरी मूळ परब्रह्माच्या थोरपणाशीं त्यांची तुलनाच करतां येणार नाहीं. **आंगवस्त्रे**— शेंड्यांच्या दृष्टीनें, थोरपणाच्या दृष्टीनें. ओ. २०३—आणखीही सनकादि नांवांनीं प्रसिद्ध अशा ज्या वैराग्यशील पुरुषांच्या शाखा आहेत, त्यांना फळामुळांचा स्पर्श न होतांच, त्या परब्रह्मानें पूर्ण भरलेल्या आहेत. मार्गे ओ. १९२ मध्ये जी उपरतिरागानें तांबडी झालेली धर्ममोक्षाची वर वाढत गेलेली नित्य नवी फांदी सांगितली आहे, तीच ही सनकसनंदनादि ब्रह्मदेवाच्या मानस पुत्रासारख्या विरक्त पुरुषांची शाखा असून, अशांनीं कोणत्याच फळाची अपेक्षा न केल्यामुळें, ते मूलतः परब्रह्मांत मिळून गेल्याचें येथें स्पष्ट करण्यांत आलें आहे. सनकसनंदनासारखे पुरुष मूळचेच विरक्त-

वृत्तीचे असल्यामुळे, त्यांच्या ठिकाणी कोणत्याच फलाची अथवा जन्माची अपेक्षा संभवत नाही. तसेच ते मूलतःच ब्रह्मैक्य पावलेले असल्याने, त्यांना दुसऱ्या कोणत्या मुळाचीही अपेक्षा नाही. अशी ही विरक्त पुरुषांची स्थिति, फलाशेने कर्मे करून स्वर्ग, ब्रह्मलोक, शिवलोक, मिळविणाऱ्या सकाम माणसांहून अगदी भिन्न व उच्चकोटीतिल आहे, असे येथे ध्वनित केले आहे. **नाडलतां—न स्पर्शतां. भरलियां ब्राह्मि—**परब्रह्मांत भरून गेल्या आहेत. ओ. २०४—“ याप्रमाणे सामान्य माणसापासून अखेर ब्रह्मदेवापर्यंत या संसारवृक्षांच्या फांद्यांची वाढ वर वर होत जाते ” **ब्रह्मादि शेष—** ब्रह्मदेव शिष्टक उरेपर्यंत, अर्थात् ब्रह्मदेव अखेर. ओ. २०५—“ हे पार्था ! वरचे ब्रह्मदेव, ईशान वगैरे जे सांगितले, तीं प्रथम माणसंच होती. म्हणूनच या मनुष्यत्वाच्या शाखेला त्या ब्रह्मेशानपदांची खालची मुळे म्हटली आहेत.” वास्तविक प्रदीर्घ तपोबलानेच मनुष्य ब्रह्मदेव झाला आहे. आज जो ब्रह्मदेव आपण म्हणतो, तो प्रथम एक सामान्य मनुष्यच होता. त्याने तपःसामर्थ्याने हे ब्रह्मदेवाचे श्रेष्ठ पद मिळविले. तात्पर्य मनुष्याचाच ब्रह्मदेव झाला असल्याने, ब्रह्मदेवाचा उगम मनुष्यच होय. या वस्तुस्थितीस अनुलक्षून वर ब्रह्मदेवाच्या फांदीचे मूळ, मनुष्यशाखा असे म्हटले आहे. ओ. २०६— “ याप्रमाणे वर खाली फांद्या असणारा व वर मूळ असणारा हा अलौकिक संसारवृक्ष, तुला वर्णन करून सांगितला. ” ओ. २०७— “ आणि या संसारवृक्षाची खालची व उफराटी वरची मुळे, तुला सविस्तर दाखवून दिली. आतां हा वृक्ष कोणत्या उपायाने उपटून टाकतां येतो ते ऐक. ” **उपरति—** उफराटी. **सविवर्त्ते—** सविस्तर.

(श्लोक ३)— “ पण आतापर्यंत केलेल्या वर्णनाप्रमाणे या वृक्षाचे स्वरूप इहलोकांत पहावयास सांपडत नाही. किंवा त्याचा शेवट, उगम व आधारस्थानही कोठे मिळत नाही. असा हा खोल मुळ्यांचा अश्वत्थ वृक्ष अनासक्तिरूपी वळकट शस्त्राने तोडून ” ओ. २०८— “ पण हे अर्जुना ! एवढे प्रचंड असे हे संसाराचे झाड तोडणारे साधन तरी जगांत कोणते आहे, अशी शंका कदाचित तुझ्या मनांत आली असेल. ” ओ. २०९—

“ कारण ज्याच्या वरच्या फांद्याची उंची ब्रह्मदेवापर्यंत पोचला आहे व ज्यांचीं मुळें निराकार अशा परब्रह्मांत वर आहेत. ” ओ. २१०-हा संसारवृक्ष आपल्या खालच्या फांद्यांनीं स्थावरांच्या तळापर्यंत पसरला असून, मध्यभागीं मनुष्यरूपी दुसऱ्या मुळ्यांनीं हा पुढें सरसावतो. ∴ तमोगुणाच्या वाऱ्यानें या वृक्षाच्या फांद्या खालीं जाऊन, त्यांना स्थावर वस्तूंचीं फलें येतात, तर मधली मनुष्य-शाखा सत्यगुणाच्या भरांत वर जाऊन, तिला ज्या तपोव्रतादि दुसऱ्या डाहाळ्या फुटतात, त्यांनाच स्वर्गादिफलें येतात, हें आपण वर पाहिलेंच आहे. अशा रितीनें मनुष्यशाखा ही इतर तपोव्रतादि शाखांच्या अपेक्षेनें त्यांचें मूळ होय. ओ. २११— “ अशा या बळकट व अफाट वृक्षाचा नाश कोण करणार असा हलका भाव तूं मनांत कदाचित् धरशील. ” इतनें—कदाचित्. **हलुवट**—हलका. ओ. २१२—हा संसारवृक्ष उपटून टाकण्यास श्रमच मुळीं लागत नाहींत, हें अनेक दृष्टांतांनीं पटवून देतात. “ तर हा वृक्ष उपटण्यास श्रम तरी कसले लागणार ! बागुलबोवा लहानमुलापुढें कधीं तरा वांकडा चालतो काय ? ” बागुलबोवाच मुळीं खरा नसल्यानें, त्याचें वाकडें चालणें जसें खरें नव्हे, तद्वत् हा संसारवृक्ष खरा नसल्यानें, याला तोडण्याचे मग श्रम कसले ? **दोखें**—कारणें. पहा— “ श्रीकृष्ण पावावेआं दोसें । मुनीं षट्पदु जालें ॥ १६१ ॥—वच्छहरण. दोषें-दोसें हें अव्यय, ‘ उद्देशें ’ करितां, साठी, या अर्थीं ज्ञानेश्वरींत व महानुभावी वाङ्मयांत येतें. **बागुल**,—बागुलबोवा. **देशें-पुढें**. **देव्हडा वाहे**—वांकडा चालतो. ओ. २१३— “ आकाशातले किल्ले तरी मग कां पाडून टाकतां येऊं नयेत ? तसें सशाच्या शिंगाला काय मोडावें लागतें ! मुळांत आकाशपुष्प असेल तर तें तोडतां येईल ! ” आकाशातील मेघांत दिसणारे किल्ले मुळांत असते, तर ते पाडून टाकतां आले असते. पण ते कल्पनेचेच असल्यामुळें, मग पाडून टाकण्याचा प्रश्नच संभवत नाहीं. तसेंच सशाला शिंगच मुळांत नसल्यानें, तें मग मोडणार कोटून, किंवा आकाशाला मुळांत फूलच नसल्यानें, मग तें तोडणार तरी कसें ? तात्पर्य गंधर्व-दुर्ग, शशाचें शिंग व खपुष्प हीं केवळ काल्पनिकच असल्यानें, त्यांना जसा नष्ट करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं, तद्वत् हा संसारवृक्ष देखील खोटा काल्पनिक असल्यानें, याला तोडण्याचे श्रम करण्याचें कारण नाहीं. गंधर्वनगरी, शशवि-

षाण, व खपुष्प हे सर्व काल्पनिक प्रकार आहेत, तसाच संसारवृक्षही खोटाच आहे. तुलनार्थ पहा— “ प्रयत्ने वाळूचें कण रगडितां तेचि गळे । तृषार्ताची तृष्णा मृगजळ पिउनीहि वितळे । सशाचें ही लाघ विापन फिरतां श्रंगहि जरी । परंतु मूर्खाचें हृदय धरवेना क्षणभरी ॥—नीतिशतक, हरिपंडित. **गंधर्बदुर्ग**— आकाशांत दिसणारे ढगांचे किल्ल्यासारखे आकार. **खपुष्प**— आकाशपुष्प. **ओ. २१४**—“ त्याचप्रमाणें हे वीरा ! हा संसारवृक्ष देखील खरा नव्हे. मग तो उपटून टाकण्यास भीति तरी कसली ? ” ज्या वृक्षाला मुळीं अस्तित्वच नाही, तो उपटणार तरी कसा ? मग तो उपटून टाकण्याची भीति तरी काय म्हणून बाळगायची ? **साचोकारा**—खरा. **ओ. २१५**—“ आम्हीं जो या संसारवृक्षाच्या मुळाच्या व फांद्यांच्या विस्ताराचा प्रकार सांगितला, तो वांझेच घर मुलावाळांनीं भरलेंलें आहे अशाप्रमाणेंच होय.” संसारवृक्षाच्या मुळांचें त्याच्या फांद्यांचें, जें वर वर्णन करण्यांत आलें, तें वांझेला मुलें आहेत असें म्हणण्याप्रमाणेंच काल्पनिक होय. वांझेला मुलें असणें ही कल्पनाच जशी संभवत नाही, त्याप्रमाणें या संसारवृक्षाच्या मुळाची व फांद्यांची कल्पनाच अशक्य कोर्टीतील आहे. **परी**—प्रकार. **उजिरी**—विस्तार, उदय, उत्कर्ष. **ओ. २१६**—“ किंवा स्वप्नांत बोललेंलें, ज्याप्रमाणें आपण जागेपणीं आचरणांत आर्णांत नाहीं, किंवा दुबळ्या माणसाच्या वलगना जशा फोल असतात. ” स्वप्नांत केलेली भाषा जशी निरर्थक, खोटी, किंवा दुर्बल माणसांच्या वलगना जशा निरुपयोगी, तद्वत् हा संसारवृक्षाच्या फांद्यांचा विस्तारही खोटा व निरर्थक आहे. **चेइलेपणीं**—जागेपणीं. **दुबलेयाची**—दुर्बळ माणसाची. दुर्बळ माणसाचे बेत “ उत्पद्यंते विलीयंते दरिद्राणां मनोरथाः ” अशा स्वरूपाचे असतात. या ओत्रीपुढें माडगांवकर व साखरे यांनीं दिलेल्या दोन ओंव्या निःसंशय प्रक्षिप्त आहेत. **ओ. २१७**—“ म्हणून हे अर्जुना ! आम्हीं जें या संसारवृक्षाच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें, तीं सर्व माया असून, कासवीच्या तुपानें राजाला मेजवानी देण्यासारखाच तो प्रकार होय. ” कासवीला दूध नसतें. ती आपल्या पिलांना केवळ हृष्टीनें पोसतें. मग जिथं दुधाचा पत्ता नाहीं, तिथं तूप कुठलें येणार ? व अशा कासवीच्या तुपानें राजाला मेजवानी देणें जसें असंभवनीय, तद्वत् या संसारवृक्षाचें स्वरूपही असंभाव्य, मायिक, लटकें आहे.

वानिली- वर्णिली रूपमाया- मायेचे रूप. अंगारिले- वाढले. ओ.
 २१८- “ अगोदर अज्ञान हेंच लटकं, खोटं आहे. मग त्यापासून उत्पन्न होणारं कार्य कसे असेल ? म्हणून हा संसारवृक्ष, खरं पाहिलं, तर खोटाच आहे. ” हा संसारवृक्ष अज्ञानांतून निर्माण झाला असल्याने, व अज्ञान पुनः लटकं असल्याने, अज्ञानांतून उत्पत्ति पावलेला हा संसारवृक्ष देखील लटकाच निघणार. ‘ जें कार्य तें गुणचि घेईल कारणाचा ’ या न्यायाने अज्ञानाचा लक्ष्केपणा संसारवृक्षांत उतरला. सतिके— खरेपणाने वा३— मिथ्या. मा तयाचें इ०- मग त्याचें जें कारण तें किती लटकें असेल ? मूळ अज्ञानच जर खोटें आहे, तर मग त्या अज्ञानापासून निघालेला, उत्पन्न झालेला हा कार्यरूप संसार, किती खोटा असेल बरं ! कारणच खोटें असल्यावर कार्य खोटें असणारच. ओ. २१९— “ आणि या संसारवृक्षाला अंत नाही असे जें म्हणतात, तेंही एका प्रकाराने खरेंच आहे. ” एकी परी- एका प्रकाराने, एका अर्थाने. हा संसार खोटा असला, तरी एका अर्थाने तो खरा कसा तें पुढें सांगतात. ओ २२०— “ तर जोपर्यंत मनुष्य जागा झाला नाही, तोपर्यंत झोपेचा शेंवट होतो काय ? किंवा प्रभात होण्यापूर्वी रात्र कधी संपते काय ? ती जोपर्यंत संपत नाही, तोपर्यंत ती चालूच असते. त्याप्रमाणे विवेकाचा उदय होईपर्यंत या संसाररूपी (अज्ञानमय) वृक्षाला अस्तित्व आहे. ज्ञानाचा उदय होईपर्यंत हा अज्ञानजन्य वृक्ष अबाधित चालू राहतो. या अर्थाने तो अव्यय, अविनाशी असें वर ओ. २१९ मध्ये ह्मटले आहे. प्रबोध— चागृति. नीद— निद्रा, झोप. पाहे तेया— पहाटेच्या. आरौते— अलीकडे, पूर्वी. हेंच पुढील ओवीत सांगतात. ओ. २२१— “ त्याचप्रमाणे हे पार्था ! जोपर्यंत विवेक, सारांसार विचार, आपले डोके वर काढीत नाही, तोपर्यंत या संसाररूपी अश्वत्थ वृक्षाला अंत नाही. ” विवेकु— सारांसार विचार, कोणती वस्तु खरी, कोणती खोटी याचा विचार. नुधवी— न उचली. नुधवणे= न उचलणे. सारांसार विचार जागृत झाला की, या अज्ञानजन्य अत एव खोठ्या संसारवृक्षाचा अंत झाला असें समजावे. तो खोटा आहे असें एकदा निश्चित केले, की तो संपलाच. या ओवींनंतर माडगांवकर व साखरेप्रतीत संसारवृक्षाच्या खोटें-

पणावर दृष्टांत देणाऱ्या आणखी तीन ओव्या अधिक दिल्या आहेत. त्या निःसंशय मागाहूनच्या आहेत. कारण ओ. २२१ मध्ये, “ तेवि जंत्र पार्था ” असे म्हणून आपण देत असलेल्या दृष्टांतांचा ज्ञानेश्वरांनी शेवट केला आहे. यानंतर आणखी तशाच दृष्टांतांच्या ओव्या येणे अप्रासंगिक आहे. ओ. २२२-- वर एक प्रकारे या वृक्षाला ‘ अव्यय ’ म्हणतात ते कसे खरे आहे, हे सांगितले. आतां येथे त्याला ‘ अनादि ’ असे जें म्हणतात, तेंही कसे खोटे नाही, ते भगवान् अर्जुनाला सांगतात. “ त्याचप्रमाणे हा संसारवृक्ष अनादि आहे अशी ख्याति आहे, तीही कांहीं खोटी नव्हे. म्हणून अशा ख्यातीला अथवा प्रवादाला विरोध करूं नको. ” शाब्दी-ख्याति. आलुकी— (सं.-अलीक)- खोटी. नुरोधि—निषेध करूं नको. बोलातें एया— अशा शाब्दिक ख्यातीला. ‘ अनादि ’ असे जें या संसारवृक्षाला म्हणतात, तेंही एका अर्थाने खरे आहे, असे श्रिकृष्ण येथे ‘ अनादि ’ या शब्दावर कोटी करून स्पष्ट करतात. वास्तविक ‘ अनादि ’ = अबाधित, अखंड चालत आलेला, असा आपण अर्थ नेहमी घेतो. पण या वृक्षाचे खोटेपण सिद्ध करण्यासाठी, श्रीकृष्ण ‘ अनादि ’ या शब्दाचा यौगिक अर्थ घेऊन, या संसार-वृक्षाचे मुळीं अस्तित्वच पुढील ओवीत असिद्ध करतात. यानंतरही इतर प्रतीत अशाच अधिक दृष्टांत देणाऱ्या ओव्यांचा घोळ घातला आहे. तो विचारांत घेण्या-सारखा नाही.

ओ. २२३— “ जो जन्मतच नाही किंवा उत्पन्न होत नाही, अशाची आई म्हणून तरी कोण सांगायची ? म्हणून वृक्षाला अस्तित्वच नसल्यामुळे, या अनादि म्हटले आहे. ” ज्यालां आदि=जन्म किंवा अस्तित्व नाही, तो अनादि, असा कोटिवाज अर्थ घेऊन, संसाराचे खोटे स्वरूप अथवा अभाव स्पष्ट केला आहे. ओ. २२४— “ या वृक्षाला जन्म, अंत व अस्तित्व नाही, किंबहुना ज्याला कांही रंग हपही नाही, त्याला उपटून टाकण्यात श्रम तरी काय करायचे ? श्रमाची तरी जरूरी काय ? ” जो वृक्ष केवळ कल्पनेतच आहे, ज्याला भावरूप अस्तित्वच नाही, त्याला उपटून टाकण्यास खटाटोप करण्याचे कारण नाही. ज्या ज्या वस्तूला अस्तित्व आहे, तिला उत्पत्ति, स्थिति व लय या तीन अवस्था असतात असा न्याय आहे. पण

या संसारवृक्षाला या तीन अवस्थाच नमल्यामुळे, तो आहे असे म्हणताच येत नाही, असा श्रीकृष्णाच्या सांगण्याचा भावार्थ आहे. **कुंथाकुंथी**—खटपट. **ओ. २२५**—तर असा हा संसारवृक्ष कोणत्या गळाने तोडावा तें येथून सांगतात. “ हे अर्जुना ! हा वृक्ष आपल्याच अज्ञानामुळेच बळावला नव्हता काय ? तर मग याला आत्मज्ञानाच्या तरवारीनेच तोडून टाक. ” **अज्ञान**— जगत, संसार हा खरा आहे या अज्ञानाने. **आत्मज्ञान**— आत्मानात्म विचार, ब्रह्म हेच सत्य आहे हे ज्ञान. **खाडेनि**— (सं. खड्ग)- तरवारीने. **लोटी**— तोड. एक परमात्मा तेवढाच सत्य आहे, बाकी सर्व जग खोटे, अशा ज्ञानाने या संसारवृक्षाचा म्हणजे जगाचा शेवट होतो. **थांबला**—बळावला. **ओ. २२६**— पण या एका ज्ञानाशिवाय, जितके म्हणून दुसरे उपाय या संसारवृक्षाला तोडण्यासाठी तू करशील, तितक्यांनी उलट या संसारवृक्षांत तू अधिकच गुंतशील मात्र. ” या संसारांतून सुटण्यास आत्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व उपाय अथवा मार्ग निरूपयोगी असून, उलट ते मनुष्याला संसारांत अधिकच गुंतून पाडणारे आहेत, असे येथे स्पष्ट केले आहे. आत्मज्ञान न होता स्नान, संध्या, टिके, माळा हीं परमार्थाचीं बाह्य साधनें, साधकाला अहंकारांत पाडून त्या योगी संसारांत अधिकच गुंतवितात. **गुंपसि**—गुंतसी. **ओ. २२७**—“ आणि एकदा या संसारवृक्षांत गुंतलास कीं, मग तुला त्याच्या किती फांद्याफांद्यावरून वर खाली हिंडावे लागेल तें काय सांगावे ! म्हणून संपूर्ण ज्ञानाने, या वृक्षाचे मूळच अगोदर तू तोडून टाक. ” संसारांतून सुटण्यासाठी ज्ञानाशिवाय इतर बाह्य मार्गांनी जो खटपट करावी, तो मनुष्य त्याच्या मोहांत अधिकच गुंतत जातो. म्हणून आत्मज्ञान मिळवूनच या संसाराचे मूळ जें अज्ञान, तें नष्ट केलें पाहिजे त्याशिवाय दुसरा उपाय नाही असा भाव. हा संसारवृक्ष तोडण्यास इतर बाह्य उपाय केलेले कसे फुकट जातात, तें नेहमीच्या पद्धतीने दृष्टांत देउन स्पष्ट करतात. **ओ. २२८**—“ एरवीं दोरीच्या सापाला मारण्यासाठी काठ्या जमविल्या असतां, तो सर्व केलेला प्रहार व्यर्थच होतो. ” कारण दोरीलाच आपण सर्प मानतो, व तो कांहीं खग नसतो. **डांगा**—काठ्या. **फारू**— प्रहार. हा शब्दार्थ न समजल्यामुळे इतर प्रतीत ‘ भारू,’ ‘ वाउ ’ असे दुसरे पाठभेद निर्माण केले आहेत.

पण ज्ञानेश्वरींत ' फारु ' हा शब्द आणखी आला आहे. पहा- ओ. २७८. ओ. २२९- मृगजळाची नदी तरून जाण्यासाठी नांव तयार करण्यास अरण्यांत धांवावे, तों खऱ्या नदीच्या पाण्यांत वाहून बुडून जावें. " त्याप्रमाणें हा संसार नष्ट करण्याचे दुसरे बाह्य उपाय जों अवलंबावे, तितके ते, माणसाला अधिकच त्यांत बुडवून मारतात. संसारांतून सुटण्यासाठी हठयोग, संन्यास इत्यादि मार्ग आचरावे तों, त्यांच्यापासून प्राप्त होणाऱ्या अणिमादि सिद्धींच्या लोभानें, साधक अधिकच त्या संसारांत अहंकारानें स्तला जातो, व ज्यासाठी त्यानें एवढा खटाटोप केला, तें ब्रह्मैक्य किंवा संसाराचा खोटेपणा पटणें हें ज्ञान, त्याच्यापासून दूरच राहतें. हेंच पुढील ओवींत सांगतात. **मृगजळाची ६०-**उन्हाळ्यांत सूर्याच्या किरणांनीं हरिणांना भर दुपारीं उदळ्या माळजमिनीवर पाण्याचा भास होतो, तो खोटा असतो. त्याप्रमाणें हा संसारवृक्ष देखील निवळ भासमान होणारा मिथ्या असाच आहे. **डोणी-नाव.(सं. द्रोणी) दांग-अरण्य. ओ. २३०-**"त्याप्रमाणें नसत्या संसाराच्या नाशाचे दुसरे उपाय योजण्याचे श्रम सायास करण्यान्माला हे अर्जुना! स्वतःलाच नामशेष व्हावें लागतें, व त्याचा हा ज्ञानावांचून अन्यमार्गानें संसार नष्ट करण्याचा खटाटोप अथवा उत्साहही मग थंड पडतो. " **नाथिलेया-नसलेल्या, असत्य. उपाई-**ज्ञानावांचून दुसरे उपासनांचे बाह्य उपाय. **जाचतया-** नाश करण्याचा श्रम करणाऱ्यास. **वारा-उत्साह. विकोर्पि जाए-** नाशाला जातो, थंड पडतो. **ओ. २३१-** " म्हणून हे धनंजया ! स्वप्नांत झालेल्या जखमेला जागृति हेंच औषध होय. त्याप्रमाणें अज्ञानमूल अशा या संसाराच्या वृक्षाला तोडणारी ज्ञान हीच तरवार होय. " **चं३-** जागृति जागें होणें. **ओ. २३२-** ' पण तीच ज्ञानरूपी तरवार अगदीं सहज वावडतां येइल, असें बुद्धीला वैराग्याचें ताजें व बळकट बळ अथवा साह्य पाहिजे. ' बुद्धीला वैराग्याचें पाठबळ असल्याशिवाय ज्ञानाचा प्रकाश पडावयाचा नाही असा अर्थ. जग मिथ्या आहे, असे ज्ञान हांप्यास जगाबद्दलचा म्हणजे जगांतलि सर्व पदार्थांबद्दलचा लोभ अथवा आसक्ति नष्ट झाली पाहिजे. ही आसक्ति नष्ट झाली नाही, तर जग खोटें आहे हा सिद्धांतच पटणार नाही. म्हणून ज्ञान होण्यास प्रथमतः साधकाची वृद्धि वैराग्ययुक्त, अनासक्त झाली पाहिजे. **लीला-**

लीलेनें, सहज. **परजणे**—धारण करणे, वावडणे. **ओ. २३३**—“ धर्म, अर्थ, काम अशा त्रिवर्गांनी युक्त असा हा संसार, वैराग्यानें कसा टाकायचा म्हणशील तर जणुकाय एकादें कुत्रें नुकतेंच ओकून गेल्याप्रमाणें.” कुत्रें ज्याप्रमाणें आपल्या पोटांतली घाण झटकन् ओकून मोकळें होतें, त्याप्रमाणें साधकानें देखील वैराग्ययुक्त होऊन, हा संसार वमनाप्रमाणें टाकला पाहिजे. **सुणे-कुत्रें. आतांचि गेलें**— झटकन् जाणाऱ्या. पण कित्येकांच्या मते, ज्ञानेश्वरांनीं हा कुत्र्याचा दृष्टांत, आपल्या प्रवचनाच्या वेळीं ओकणारें एक कुत्रें पाहून त्याला अनुलक्षून तेथल्या तेथे दिला आहे. **त्रिवर्गु**—धर्म, अर्थ व काम—असे तीन. सर्व संसार या तिघांनीं व्यापला आहे. प्राणिमात्रांची, सर्व हालचाल या तीन वर्गांच्या अनुरोधानेंच होते, हें आपण पाहतोच. म्हणून ‘त्रिवर्गु’ याचा ‘संसार’ असाच अर्थ येथे घेतला पाहिजे. **वमनियां**— ओकून. **ओ. २३४**— “ हे पांडवा ! अशी परिस्थिति उत्पन्न करणारा, व सर्व पदार्थांबद्दल वीट आणणारा वैराग्याचा जोर प्रथम आणला पाहिजे. ” हा **ठा३**— ही संसार सोडण्याची परिस्थिति. **विटंबी**— वीट, उबग उत्पन्न करी असा. **लोडु**— जोर, सामर्थ्य. तरवार उपसून जाण्यापूर्वी अंगांत प्रथम जोर आणावा लागतो. येथे ज्ञानरूपी तरवार संसारवृक्षावर घालतांना, प्रथम वैराग्याचा असाच आवेश आणला पाहिजे असें सांगतात. यापुढील ४ ओंव्यांत हत्यार उपयोगतांना रुढ असलेली योध्यांचीच परिभाषा वापरली आहे. **ओ. २३५**— “ मग देहअहंतारूप असें जें ज्ञानरूप तरवारीवरील म्यान, तें काढून टाकून, विषयापासून परावृत्त झालेली बुद्धिरूपी तरवार हस्तगत करून घ्यावी. ” **दलें**— म्यान. **देह अहंतेचें**—देहावरील आसक्ति. हा माझा देह अशी आपुलकी हें अज्ञान असून, ती खऱ्या आत्मज्ञानाला झांकून टाकते. म्यान जसें तरवारीला झांकून टाकतें, तसें “ शरीर माझे, आहे, तें शाश्वत आहे ! ” अशी आसक्ति दर्शविणारें अज्ञानही, खऱ्या आत्मज्ञानाला आवरण घालणारें आहे. तरवार परजतांना म्यान जसें बाजूला टाकावें लागतें, तसेंच संसार असार आहे, हें पटविणाऱ्या ज्ञानाचा उपयोग करतांना, वरील अज्ञानही बाजूला सारलें पाहिजे. **एके वेले सांडूनि**— एकदम खाडकन् बाजूला सारून. **प्रत्यक्बुद्धिकरवालें**— जागतिक विषयांपासून

परतलेली आहे, विरक्त झाली आहे अशी बुद्धिरूपी तरवार. अशी अनासक्तबुद्धि म्हणजेच ज्ञानाची प्रथमावस्था होय. वर ' असंगक्षणे ' या गीतेच्या पदाचा हा अनुवाद आहे. **हातवसणें** — हस्तगत वरून घेणें. **ओ. २३६**—“ मग विवेकरूप साहाणेवर पाजवून, ' ब्रह्मास्मि ' या बोधानें तें तीक्ष्ण केल्यावर पुरत्या विचारानें आपण एकध्यानच प्रहार करण्यासाठीं उठाव करावा. ” वर जी प्रत्यग्बुद्धीची तरवार सांगितली, ती विवेकाच्या साहाणेवर घासली पाहिजे. साहाणेवर घासून शस्त्राला धार देतात. तशी प्रत्यग्बुद्धीला विवेकाची धार दिली पाहिजे. वैराग्यबुद्धि आत्मानात्मविचारावर घासली पाहिजे. अशी ही आत्मानात्मविचाराच्या संघर्षानें साधकाची वैराग्यबुद्धि ' अहं ब्रह्मास्मि ' या प्रतीतीनें तीक्ष्ण होते. साधकाची बुद्धि सर्वत्र सम होते असा अर्थ. अशी समबुद्धि किंवा बुद्धीची साम्यावस्था फक्त साधकानें स्वतःच वैराग्य व आत्मनात्मविचारानें मिळवावयाची आहे. अशी साम्यावस्था प्राप्त होणें म्हणजेच खरें ज्ञान होणें. अशा ज्ञानानें मग साधकानें अज्ञानावर चाल करावी. **निसलें**— घासलें. **सणार्णें**— तीक्ष्ण होतें. **उठणें**— चालून जावें. **ओ. २३७**— घाव घालण्यापूर्वी वीर आपली तरवार आपणास कितपत पेलते तें पडताळून पाहतो. त्याचेंच रूपक या ओवार्ति केलें आहे. “ पुढें बळ आजमावण्यासाठीं तें निश्चयाच्या मुठीनें धरून मननपूर्वक एक दोन वेळ पडताळून पहावें. ” घाव घालण्यापूर्वी वीर आपलें बळ आजमावण्यासाठीं आपली तरवार मुठीत धरून ती पडताळून पाहतो. येथे साधकानें निश्चयाची मूठ धरून आपली प्रत्यग्बुद्धिरूप तरवार मननपूर्वक पडताळावी. याचा अर्थ इतकाच की, साधकानें आपली वैराग्यबुद्धि ठाम निश्चित वरून आतां आपल्या मनाची ज्ञानाच्या बाबतींत कितपत तयारी झाली आहे, हें त्यानें मननाच्या साह्यानें पहावें. जगांतिल सर्व वस्तूबद्दल साधकाला अरुचि, विरक्ति उत्पन्न झाल्यावर, ती त्यानें निर्धारानें टिकविली पाहिजे. हा निर्धार किंवा निश्चय हीच या प्रत्यग्बुद्धि तरवारीची मूठ होय.

ओ. २३८— यानंतर या ज्ञानरूपी हत्याराशीं निदिध्यासानें आपण एकरूप झाल्यावर, मग आपल्यापुढें घाव घालण्यास तो संसारवृक्ष मुळीं उरणारच नाही. **निदिध्यास**— चित्ताची एवाग्रता, ऐक्य, ज्ञानाशीं ऐक्य झाल्यावर मग

अज्ञान राहणार कोठून ? प्रहार करतांना योद्धा आपल्या हात्याराशी समरस होतो, तसेच साधकानें आपल्या आत्मज्ञानाशी समरस, एक झाल्यावर, त्याचें अज्ञान उरणारच नाही. वरील २३२-२३८ ओव्यांत ज्ञानाची, वैराग्य, विवेक, ब्रह्मास्मि बोध, निश्चय, मनन व निदिध्यास इत्यादि साधनें, चित्तशुद्धीच्या दृष्टीनें सांगितली आहेत. या साधनांनीं चित्त शुद्ध झाल्यावरच आत्मज्ञान सुलभ होतें. **पुढे नुरैल-** मग पुढें घाव घालण्यापुरतें देखील कांहीं उरणार नाही. **ओ. २३९--** असें हें आत्मज्ञानरूपी खड्ग अद्वैताच्या प्रभेनें, तेजानें उत्कर्ष पावल्यावर, तें त्या संसारवृक्षाला कुठंच उरूं देणार नाही. **आत्मज्ञान-** अहंब्रह्मास्मि, तें ब्रह्म मीच आहे असें ज्ञान, व अद्वैत—तें ब्रह्म किंवा परमात्मा व आत्मा एकच आहेत असें ऐक्य. आत्मज्ञानाला पुनः अद्वैताच्या तेजाची जोड मिळाल्यावर इतर सर्व वस्तु शाश्वत आहेत, हें अज्ञान राहत नाही. **चांडे-तरवारीनें, वाढे-वृद्धीनें, प्रभावानें. ओ. २४०—**त्यावेळीं म्हणजे असें आत्मज्ञान झाल्यावर मग या संसारवृक्षाचा वरचा भाग किंवा वरचें मूळ, किंवा खालचा शाखासमूह, चांदण्यांत मृगजल न दिसावें त्याप्रमाणें दिसत नाही. चांदण्या रात्री मृगजल जसें दिसणें अशक्य, तद्वत् ज्ञानाचा स्वच्छ प्रकाश सर्वत्र पडल्यावर अज्ञानमूल अशा या संसाराचें अस्तित्व भासणें शक्य नाही. मग वर संसारवृक्षाचें 'उर्ध्वमूल' व 'अधःशाखं' असें जें वर्णन केलें आहे, तसा तो दिसणेच असंभाव्य. **चांदिणा—**चांदण्यात.

ओ. २४१— " याप्रमाणें हें वीरश्रेष्ठा ! आत्मज्ञानरूपी तरवारीनें हा संसाररूप वर मूळ असलेला अश्वत्थ वृक्ष तोडून टाकून " **ओ. २४२—** " मग ही अमुक एक वस्तु आहे, असा भास ज्याच्या ठिकाणीं लुप्त झाला आहे, व अहंपणाविरहित अशी ज्याची प्रसिद्धि आहे, त्या आत्मस्वरूपाला, परब्रह्मस्वरूपाला आपण पाहिलें पाहिजे. " **इदंता—**परब्रह्माशिवाय जगांतील इतर या, त्या अशा वस्तूंचें अस्तित्व, परब्रह्माच्या ठिकाणीं अशा आभासात्मक वस्तूंचा संभव नाही. **अहंता-मी** परब्रह्माहून निराळा आहे असें मानणाऱ्याचा अहंभाव. असा अहंभाव 'अहं ब्रह्मास्मि' या ज्ञानाच्या प्रतीतीनें परब्रह्मातच मिळून जाऊन लुप्त होतो. म्हणून परमात्मा हा मीपणाविरहित आहे अशी

प्रसिद्धि आहे. ज्याच्या ठिकाणी इदंभाव व अहंभाव संभवत नाही, अशा परब्रह्माच्या स्वरूपाचें आकलन केलें पाहिजे. **वाल्लें**— वर्ज केलें. **डाहारलें**— प्रसिद्धीस आलें. **आपलें रूप**— परमात्मस्वरूप. आत्मा व परमात्मा यांचें ऐक्य अनुभविलें पाहिजे असा अर्थ. ओ. २४३—“ पण अज्ञानी लोक आरशाच्या साहाय्यानें, आपलें तोंड एकच असतां, तेथे दुसरें आहे असें मानतात, तसें मात्र तुम्हीं करूं नका. ” मुळांत आपलें तोंड एक असतां अडाणी लोक आरशाच्या साहाय्यानें तेथे प्रतिबिंबरूपानें आणखी दुसऱ्याचें अस्तित्व मानतात, त्याप्रमाणें तुम्हीं देखील मूळ परमात्मा एक असतां, अज्ञानीपणानें त्याचीं अनेक स्वरूपें आहेत असें मानू नका. “ एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ’ अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें, प्रत्येकाचा आत्मा हाच परमात्मा होय, असें अद्वैत मनांत बाणून घ्या, असें श्रीकृष्णाचें अर्जुनास सांगणें आहे. **गावारे**— अज्ञानी लोक. हे लोक आपलें तोंड एक असतां येथे दोनीची, द्वैताची कल्पना करतात. तशी अज्ञानानें द्वैतकल्पना परमात्म्याच्या ठिकाणीं करूं नका असा भाव. ओ. २४४—“ अद्वैतबुद्धीनें आपलें आपणास पाहणें तें याप्रमाणें असतें, हें आता सांगणार आहे. ” **आपणाचि आपणेत**—आत्मा व परमात्मा यांचें ऐक्य पाहणें. सर्वाभूतीं एकच परमेश्वर पाहण्याची साम्यबुद्धि. **निरुते**— निश्चित.

(श्लोक ४)—“ नंतर सृष्टिक्रमाची ही पुरातन प्रवृत्ति ज्यापासून निघाली त्या आद्य पुरुषाला मी शरण जातो, अशा भावनेनें जेथें गेलें असतां कोणी पुनः परत येत नाहींत, तें स्थान शोधून काढावें. ” ओ. २४५—“ ज्याला पाहिल्या-शिवाय पाहावयाचें असतें, व जाणल्याशिवाय जाणावयाचें असतें, अशा ज्या स्थानाला आद्यपुरुष किंवा परब्रह्म म्हणतात. ” परब्रह्माचें स्वरूप चर्मचक्षूनीं पाहतां येत नाहीं, किंवा बुद्धीनेंही त्याचें आकलन होणें शक्य नाहीं. परमात्म्याचें स्वरूप अद्वैतभावनेनें, प्रतीतीनें जाणावयाचें असतें. जें स्थान केवळ ज्ञानदृष्टीनेंच पाहतां येण्यासारखे आहे, त्याला ‘ परब्रह्म ’ म्हणतात. ओ. २४६—“ तेथे उपाधीचा आश्रय घेऊन, वेद त्या स्थानाचें वर्णन करण्यास आपल्या जिभा घेऊन धावतात, व मग नांवारूपाचा व्यर्थ

कोलाहल करतात.” परब्रह्माचें वर्णन करण्याचा प्रयत्न करतांना, वेद त्याला निर-
 निराळीं विशेषणे चिकटवितात, व त्याला निरनिराळीं नांवे देण्याचा व त्याचें
 स्वरूप असें आहे, तसें आहे, असें वर्णन करण्याचा कोलाहल करतात. पण इतकें
 करून वेदांना परब्रह्माच्या खऱ्या स्वरूपाचें आकलन मुळींच न झाल्यामुळे,
 त्यांना ‘नेति नेति’ असें म्हणत माघार घ्यावी लागली आहे. **बोथंबा-आश्रय.**
घेउनी श्रुती ६०— वेद आपल्या जिभा लांब करतात. **बडंबा**— कोला-
 हल. **ओ. २४७**-- “पण स्वर्ग व संसार यांना कंटाळलेले, व योगज्ञानाचा
 आश्रय करणारे मुमुक्षु लोक, ‘आम्हीं तेथून परत येणार नाही,’ अशा प्रतिज्ञेनें
 जिकडे जाण्यास निघतात.” “तें परब्रह्माचें स्थान असें आहे कीं, तेथून आम्हीं
 परत फिरणार नाही” अशा प्रतिज्ञेनें मुमुक्षु तेथें जातात. मुमुक्षु हे मोक्षाची, जन्म-
 मरणाच्या फेऱ्यांतून सुटण्याची, इच्छा करणारे असल्यानें त्यांना संसाराची
 अथवा स्वर्गाची किंमत वाटत नाही. मुमुक्षूंना जन्म नको असल्यामुळे, त्यांना
 जेथून च्युति नाही, असें ब्रह्मपद हवें असतें. **पहा**— यद्गत्वा न निवर्तते तद्-
 धाम परमं मम ”— भगवद्गीता. **उबगले**—कंटाळले. **योगज्ञान**— हठयोग
 व आत्मज्ञान. **बळघर्णे**— आश्रय करणे. **ओ. २४८**—“संसाराविषयीं
 विरक्त झालेले योगी, संसार मार्गें टाकून पैजेनें पुढें धाव घेतात व ब्रह्मदेवाच्या
 पदाचा लाभ करून देणाऱ्या कर्ममार्गाचा कडाही ओलांडून मार्गें टाकतात.”
 परब्रह्मपद इतक्या महत्वाचें व योग्यतेचें आहे कीं, योगी लोक
 तें मिळविण्यासाठीं संसारच काय पण ब्रह्मदेवाचें स्थानही सोडण्यास
 तयार असतात. **कर्मकडा**— कर्ममार्गाचा कडा. अनेक प्रकारच्या
 बाह्यकर्मांनीं ब्रह्मदेवाचें पदही मिळूं शकतें. **पहा**— “कां शत एक
 जन्मां । जो जन्मौनि बाह्यकर्मा । करी तो चि ब्रह्मा । आनु नोहे ॥ ३१ ॥
 अ. १५. ज्ञानेश्वरी. **होडां**— पैजेनें. **ओ. २४२**—“ज्या मूळच्या घरासाठीं
 ज्ञानी लोक आपल्या सर्व अहंतादि भावांचा झाडा देऊन पत्र घेतात.” ज्ञानी
 पुरुष आपले अहं मम इत्यादि सर्व भाव टाकून, आपले मूळचे घर जें ब्रह्मपद
 त्याचीं सनद घेतात. **झाडा देउनि**—टाकून. अहंभाव टाकणें म्हणजेच
 परमात्मैक्य बाणणें होय. यानंतरच परब्रह्मपद प्राप्त होतें असा अर्थ. तात्पर्य या

एका ब्रह्मपदासाठीं मुमुक्षु. वीतराग, व ज्ञानी सर्वच आपापल्यापरीं झटतात.
मूलघर—परब्रह्मपद. जेथून सर्वांची उत्पत्ति आहे.

ओ. २५०—“ ज्या परब्रह्माच्या अज्ञानामुळें जगांत अन्यथा ज्ञान उत्पन्न झालें, व ज्या अज्ञानानें नसतं ‘ मी तूं ’ जगांत रूढ केलें. ” परब्रह्माच्या खऱ्या स्वरूपाचा विसर पडल्यामुळें, माणसं विज्ञानाच्या, शास्त्रीय ज्ञानाच्या मार्गे लागलीं, व हेंच विज्ञान त्यांना खरें ज्ञान असें वाटूं लागलें. वास्तविक हें विज्ञान नाशिवंत आहे, व तें मिथ्या होय. शिवाय परब्रह्माच्या खऱ्या स्वरूपाचें म्हणजे आत्मापरमात्मैक्याचें ज्ञान विसरल्यामुळें, जगांत मी, तूं, असं द्वैत माजलं. वास्तविक प्रथम ‘ अहंब्रह्मास्मि ’ असं अद्वैतच होतं. पण याची विस्मृति झाल्यामुळें द्वैताचं बंड माजलं, असा भाव. **वस्तुचें**—परब्रह्माचें. **नेणणे**—अज्ञान. ओ. २५१—“ किंवा जेथून या विश्वाची एवढी मोठी परंपरारूपी वेली एकाद्या दैवहीन माणसाच्या कोरड्या आशेप्रमाणें व्यर्थ वाढली. ” ज्या परब्रह्मापासून एवढा विश्वविस्तार एकाद्या दैवहीनाच्या वाढत्या आशेप्रमाणें वाढला. दैवहीनाची आशा जशी कोरडी व्यर्थ असते, तद्वत् परब्रह्मापासून झालेला हा जगविस्तार, फोल व मिथ्या आहे. **वेलाडी**—विस्तार. ओ. २५२—“ ती पहिली वस्तु, परब्रह्म आपण एकट्यानंच जाणलं पाहिजे. परब्रह्म ही ज्याची त्याचेंच जाणण्याची वस्तु आहे, ज्याप्रमाणें थंडी, थंडीचेंच जाणावी लागते, त्याप्रमाणें परब्रह्म आपणच जाणावें लागतें. ” **हिवणें**—थंड होणें. ओ. २५३—“ हे पार्था ! तें निजपद, आत्मस्वरूप, ओळखण्याची आणखी एक खूण आहे ती अशी कीं, ज्या वस्तूची भेट झाली असतां, तेथून परत येण्याचें कारणच नाहीं. ” ब्रह्मनिर्वाण किंवा ब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष मिळाल्यानंतर तेथून परत येण्याचा प्रश्नच उरत नाहीं. ब्रह्मांत मिळून गेल्याकारणानें जन्म मरण ही यातायात थांबतें, मग परत येण्याचें कारण तरी काय ? ओ. २५४—“ महाप्रलयाच्या वेळचें पाणी जसें सर्वत्र सारखेंच भरलेलें असतें, तद्वत् आत्मज्ञानानें जे सर्वांना सारखे झाले आहेत, तेच त्या ब्रह्मपदाला जाउन मिळतात. ” अशा आत्मज्ञानी माणसांनाच ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त होतें, असा भाव. यापुढें त्या शाश्वत ब्रह्मपदाला जाण्याची कोणाची पात्रता आहे, तें अनेक दृष्टांतांनीं स्पष्ट करतात,

(श्लोक ५)-“ मान व मोह यांनीं जे विरहित आहेत, ज्यांनीं आसक्ति-
दोष जिकला आहे; अध्यात्मज्ञानाचे जे नित्य सेवन करतात, जे निष्काम व सुख-
दुःखरूपी द्वंद्वापासून मुक्त झालेले आहेत, ते ज्ञानी पुरुष त्या शाश्वत पदाला
जाऊन पोचतात. ” ओ. २५५-- ‘ वर्षाऋतूच्या अखेरीस ढग आकाशाला
जसे सोडून जातात, तसे मोह व मान या विकारांना ज्यांच्या मनानें सोडलें
आहे. ” मोहमानातीत पुरुषांना ही पावसाळ्यांतरच्या मेघांची सृष्टिविषयक
उपमा दिली आहे. वरिखा— वर्षाऋतु, पावसाळा. ओ. २५६— निर्धन व
निष्ठुर असा माणूस ज्याप्रमाणें आपल्या आप्तेष्टांकडून सोडला जातो, त्याप्रमाणें
आपल्या विकारांच्या वेटाळ्यांत जे सांपडत नाहीत. ” आप्तेष्ट जसे त्या निर्धन
निष्ठुर माणसाला सोडतात, तसे हे ज्ञानी देखिल विकारांना सोडतात. निकवड्या!—
ज्याच्याजवळ कवडिही न ही. अशा माणसास, निष्कांचनास. निष्ठुर-- कठोर-
हृदयी. पैसे जवळ असूनही आप्तेष्टांच्या उपयोगी न पडणारा. उवागिजे—कंटाळा
केला ज तो, सोडला जातो. नांगवाति— न सांपडती. विकारा वेटालों जें
नांगवाति—विकाराच्या मिठींत जे सांपडत नाहीत. ओ. २५७—विगारी केळ ज्या-
प्रमाणें उन्मळून पडते, त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाच्या लाभानें ज्यांची क्रिया हळुहळु
थांबते. केळ व्याली कीं, तिचे कार्य संपलें, त्याप्रमाणें आत्मज्ञान झालें कीं, आपलें
कार्य संपलें असें समजून, हे ज्ञाते आपले जागतिक व्यापार, कामे, करण्याचें थांब-
वितात. फलती— घड पडलेली. आत्मलामें—ब्रह्मसाक्षात्काराच्या लाभानें.
ढालें ढालें— हळूहळू. गलती—थांबणारी. ओ. २५८— “ वृक्षाला आग
लागली असतां, त्यावरचे पक्षी ज्याप्रमाणें त्याला सोडून जातात, तद्वत्,
विकल्पांनीं ज्यांना (ज्या ज्ञात्यांना) सोडलें आहे. ” विकल्पीं—विकल्पानीं.
अध्यात्मविचाराबद्दलच्या नसत्या शंकाकुशंकांनीं. ज्यांच्या मनांत अध्यात्मज्ञाना-
बद्दल नसते तर्ककुतर्क नसतात. सैरा— आजूबाजूला. ओ. २५९—
हे अर्जुना अत्र ऐक कीं, “ ज्या द्वैतबुद्धिरूप भूमीवर सकल
दोषरूप गवतं वाढतात, त्या भेदबुद्धीचें नांवही ज्यांना ठाऊक
नसतें. भेदबुद्धि— हें माझे, हें तुझें ही द्वैतबुद्धि. इच्या मुळेंच
माणसांत लोभ, राग, द्वेषादि विकारांचे दोष उद्भवतात. म्हणून भेदबुद्धीच्या
जमिनीवर अशा विकारांचें गवत उगवतें असें म्हटलें आहे. अंकुरैजति—अंकुर

फुटलें जातात. **काहाणी**-- गोष्ट. ज्या ज्ञात्या पुरुषांना भेदबुद्धीचे नांवच माहित नाही, त्यांच्यांत मग विकारदोष कुठलें उत्पन्न होणार ?

ओ. २६०-- "सूर्योदयाबरोबर रात्र जशी आपोआप नाहीशी होते, त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाचा उदय झाल्यामुळे, ज्यांचा देहाभिमान अज्ञानासह नष्ट झालेला आहे." अत्मा हा अविनाशी व देह हा विनाशी, नाशवंत आहे, हें ज्ञान झाल्यामुळे, ज्या ज्ञानी पुरुषाची देहाबद्दलची आसक्ति अज्ञानासह नाहीशी झालेली आहे. देह हा शाश्वत आहे, असे वाटणे हेंच अज्ञान होय. असे अज्ञानही, आत्म्याचे खरे अविनाशी स्वरूप कळलें असतां, राहत नाही. **सरिस-बरोबर. ओ. २६१**-- "आयुष्यहीन प्राण्याला ज्याप्रमाणे शरीर अकस्मात् सोडते, त्याप्रमाणे अज्ञानांतल्या द्वैतबुद्धीने ज्यांना सोडलें आहे." ज्यांचे आयुष्य संपलें आहे, अशा प्राण्यांचे शरीर तात्काळ गळून पडते. तद्वत् या ज्ञानी माणसांनाही त्यांची द्वैतबुद्धि सोडते. त्यांच्या ठिकाणी द्वैत राहतच नाही. असा भाव. **निदसुरे**- झोपेतलें, अज्ञानांतलें. हें सुख हें दुःख अशी द्वैतबुद्धि, अज्ञानांतच उत्पन्न होते. पण ज्ञानमाणसांत सर्वत्र समबुद्धीचे ज्ञान सांठलेले असल्याने, त्यांच्या ठिकाणी हें द्वैत राहतच नाही. **ओ. २६२**-- वरील गोष्टच आणखी दुसऱ्या दृष्टांताने सांगतात. "लोखंडाला भेटण्याचे परिसाला जसे संकट पडत, किंवा रवि जसा अंधाराला भेटत नाही, तसाच या ज्ञानी लोकांना द्वैतबुद्धीचा दुःष्काळ असतो." लोखंडाचे सोने करणारी परिस ही एक धातु आहे. तिच्या नुसत्या स्पर्शाने लोखंडाचे सोने होतें. पण ही धातु दुर्मिळ असल्याने, परिसाला लोखंड भेटणे जसे कठीण, तद्वत्च ज्ञान्यांनादेखील द्वैतबुद्धीचा स्पर्श होणे मुष्कील. **दुकलु**- दुष्काळ. दुष्काळांत पदार्थ जसे दुर्मिळ होतात, त्याप्रमाणे ज्ञान्यांना द्वैतबुद्धि दुर्मिळ होते. त्यांना द्वैतबुद्धि राहातच नाही असा भाव. **जेया**- ज्या ज्ञानी पुरुषांना. **ओ. २६३**-- "हे अर्जुना ! देहाचा अभिमान धरणाऱ्या इतर अज्ञानी माणसांना जीं सुखदुःखांचीं द्वंद्वे दृष्टीस पडतात, तीं ज्यांच्या (ज्ञान्यांच्या) समोर देखील उभी राहत नाहीत. **द्वंद्वे**- अज्ञानी लोकांना अमुक गोष्ट सुखाची, अमुक गोष्ट दुःखाची अशी भेदबुद्धि असते. ज्ञान्यांची सर्व वस्तूविषयीं समदृष्टि झालेली

असल्याने, त्यांच्यापुढे या सुखःदुःखात्मक वस्तूंच्या जोड्या उभ्याच राहत नाहीत. **देहिया** - देहाभिमान बाळगणाऱ्या अज्ञानी माणसांना, हा सुख-दुःखांचा भेद जाणवतो. **गोचरें**-दिसतात, अनुभवास येतात. **समोहरें होंति**-समोर उभी राहतात. **ओ. २६४-** “ स्वप्नांत मिळालेलें राज्य किंवा आलेलें मरण, माणूस जागा झाला म्हणजे जसे त्याच्या हर्षाला किंवा दुःखाला कारण होत नाही. ” कारण स्वप्नांतल्या सर्व घटना खोऱ्याच अमृतात. माणूस जागा झाला म्हणजे स्वप्नांत पाहिलेल्या सुखदायक गोष्टीबद्दल आनंद व दुःख-दायक गोष्टीबद्दल दुःख जसे त्याला वाटत नाही, तद्वत् सुख काय किंवा दुःख काय सारखेंच, असे समतेचें ज्ञान ज्याला झाले आहे, त्याला या सुखदुःखात्मक भेदानें आनंद किंवा दुःख होण्याचें कारण राहत नाही. **ओ. २६५-** सर्पाकडून गरुड जसा ग्रासला जात नाही, त्याप्रमाणें जे (ज्ञाते) सुख-दुःख व पुण्य-पाप अशा द्वैतांच्या जोड्यांकडून ग्रासले जात नाहीत. ज्ञानीपुरुषाला सुख व दुःख किंवा पुण्य व पाप ही सारखीच वाटतात. सुखाच्या किंवा दुःखाच्या व पुण्याच्या किंवा पापाच्या प्रसंगी त्यांचें मन विचलित होत नाही. म्हणून अशा द्वैतांत ते गुरफटतच नाहीत. याप्रमाणें ज्ञाते पुरुष हे द्वेद्वेदीत असतात, असा भाव येथे व्यक्त केला आहे. **दंदि-** ‘ दंदि ’ याचें अपभ्रष्ट रूप आहे. **नेघपिजति**-ग्रासले जात नाहीत. **ओ. २६६-** या ओवीत ज्ञात्या पुरुषांवर नीर क्षीर यांची निवड करणाऱ्या राजहंसाचें रूपक केले आहे, “ आणि नश्वरवस्तुरूपी पाणी एकीकडे करून विचारी पुरुषरूपी राजहंस, शाश्वतवस्तुरूपी दुग्ध सेवन करतात. ” राजहंस जसे पाणी एकीकडे व दूध एकीकडे काढतात, त्याप्रमाणें विचारी ज्ञाते पुरुष, मायानिर्मित वस्तु व परब्रह्म यांमध्ये असलेली भिन्नता दर्शवितात. **अनात्म-वर्ग**— मायानिर्मित नामरूपात्मक जग. **मात्मरस**— परब्रह्मरूपी दुग्ध. ज्ञानी पुरुष मायानिर्मित जगाचा पसारा व परब्रह्म यांमध्ये निवड करून, जग मिथ्या आहे हें जाणतात व परब्रह्माशी ऐक्य पावतात. **ओ. २६७-** “ ज्याप्रमाणें पृथ्वीवर पाऊस पाडून, सूर्य तेंच पाणी आपल्या किरणांनी पुनः आपल्या ठिकाणीच शोषून घेतो. ” पाऊस पाडणें व तेंच पाणी आपल्या उष्णतेनें शोषून घेणें, ही देण्याघेण्याची सूर्याची क्रिया सारखी चालूच असते. **वरिखौनि**—

वर्षाव करून. रस — पाणी अंशुमाली — सूर्य. रश्मिजाली — किरणांच्या समुदायाने, विंबासि — रविबिंबाप्रत.

ओ. २६८—“ त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाची भ्रांति पडल्यामुळे, जे परब्रह्म, वारा वाटांनीं पसरले जाते, तेच आत्मदृष्टीनें जे (ज्ञाते) एकत्र आणतात, ” परब्रह्मांच्या त्या भिन्न भिन्न स्वरूपाचे ऐक्य करतात. तीं सर्व स्वरूपे म्हणजे एक परब्रह्मच आहे असें जे (ज्ञाते) सिद्ध करतात. जग खरं आहे अशा आज्ञानानं एकदा पच्छाडलं कीं, एकट्या परब्रह्मावर नामरूपात्मक जगाचा खोटा आरोप होऊं लागतो. अज्ञानाच्या किंवा मायेच्या प्रभावाने एकमेव असणाऱ्या परब्रह्मापासून हे विविधस्वरूपाचे विश्व निर्माण झाले, अशी समजूत होते. वास्तविक हे विश्व खरे नसून, वरील अज्ञान किंवा माया वाजूला सारली, तर ब्रह्म हेच एकटे उरणारं आहे, या सिद्धांताची प्रतीति ज्ञाते पुरुष घडवितात.

वस्तु — परब्रह्म. आत्मभ्रांतिसाटि — आत्म्यावद्दलच्या अज्ञानामुळे. विखुरली इ. — जे परब्रह्म वारा वाटांनीं पसरले गेले, मायेमुळे ज्या परब्रह्मापासून विविध स्वरूपाचे नामरूपात्मक जग निर्माण झाले. एकवटिती — एकत्र करतात. आत्मदृष्टि — (तृ.) परमात्माच केवळ खरा आहे, जग मिथ्या आहे, या ज्ञानदृष्टीनें. ओ. २६९—“ फार काय पण गंगेचा ओघ जसा सागरांत मिळून जातो, त्याप्रमाणे ज्यांचे शुद्धविचार आत्मज्ञानाची निश्चिती पावलेल्या अंतःकरणांत निमग्न असतात. जे नेहमींच आत्मज्ञानाच्या विचारांत गढून गेलेले असतात. आत्मेयाच्या निर्द्धारि — परब्रह्मस्वरूपाच्या निश्चितीच्या अंतःकरणांत. ज्या अंतःकरणांत अशा आत्मानात्मसिद्धांताची निश्चिती झाली आहे, अशांत. जे ज्ञाते पुरुष आत्मज्ञानाच्या विचारांत नेहमींच निमग्न असतात असा भाव. माडगांवकर व साखरेप्रतीत या ओवीला अर्वाचीन स्वरूप दिले आहे हे उघड दिसते. विवेकाला गंगेच्या शुद्ध प्रवाहाची दिलेली उपमा अत्यंत सार्थ आहे. ओ. २७०—“ शिवाय सर्वत्र आकाश सारखेच भरून राहिल्यामुळे, एका जागेहून दुसरीकडे, जागे, आकाशाला जसे शक्य नाही, त्याप्रमाणे आपणच सर्वत्र भरून राहिलो आहो, (आत्मवत् सर्व भूतानि) अशी जाणीव झाल्यामुळे, ज्यानां (ज्ञात्यांना) कसलाच लोभ किंवा इच्छा उरलेली नसते. ” आघर्षोचि इ०— सर्वत्र आपणच

आपलाच आत्मा व्यापून राहिला आहे, अशी साम्यावस्था. **पन्हा**—पलीकडे. आकाश हे एकजिनसी व सर्वत्र व्यापून राहिल्यामुळे, त्याला येथून तेथे अशी जागा बदलणे जसे शक्य नाही, त्याप्रमाणे ज्या ज्ञानी पुरुषांची वृत्ति अशी एकजिनसी, व्यापक, व सम झाली आहे, त्यांना कसलाच अभिलाष राहत नाही. त्यांची वृत्ति व्यापक होते असा भाव. ओ. २७१ — “ज्वालामुखीपर्वतावर कसल्याच बीजाचा अंकुर जसा उगवत नाही,” तद्वत् ज्यांच्या (ज्ञात्यांच्या) मनांत कोणत्याच विकाराचा उद्भव होत नाही. राग, लोभ, मत्सर, मद, इत्यादि विकार ज्यांच्या मनाला स्पर्श करीत नाहीत. ज्वालामुखी पर्वताचा पृष्ठभाग जसा अग्नीत दग्ध झालेला असतो, त्याप्रमाणे या ज्ञानी पुरुषांची मने देखील ज्ञानाने दग्ध झालेली असतात. या ओवीनंतर माडगांवकर व साखरेपतीत ज्या दोन अधिक ओव्या दिल्या आहेत, त्यांत कोणते विकार या ज्ञात्यांच्या मनांत उद्भवत नाहीत, हे थोड्या विस्ताराने सांगण्यासाठी, कोणी तरी मागून त्यांची रचना केली असावी हे स्पष्ट दिसते. ओ. २७२— “ हे असे असंघटित किती म्हणून बोलावे ! ज्याप्रमाणे रजःकण वाऱ्यापुढे टिकत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्यांना (ज्या ज्ञात्यांना) विषयाचे नांव देखील आवडत नाही. ” **विषय**— मोह पाडणाऱ्या जगांतल्या वस्तु, ज्यांच्या पुढे उभ्याच राहत नाहीत. **असंघट्टे**—असंगत, मुळाला सोडून, पाल्हाळिक. ओ. २७३--याप्रमाणे जे (ज्ञाते) कोणी ज्ञानरुपी अग्नीने असे दग्ध केले आहेत, तेसोन्यांत सोने मिळून जावे, त्याप्रमाणे परब्रह्मांत मिळून जातात. ज्ञानाने ज्यांचे चित्त पूर्णपणे शुद्ध झाले आहे, ज्यांची मने पूर्णपणे निष्काम झाली आहेत, असेच ज्ञाते पुरुष आत्मैक्याचा आनंद उपभोगतात. सोन्यांत सोने जसे एकरूप होते, त्याप्रमाणे या ज्ञात्यांचे ज्ञानामुळे सोने झालेले असते, व ते मग परब्रह्मरुपी सोन्यांत पूर्णपणे भिसळण्यास वेळ लागत नाही. ज्ञात्यांची निष्काम बुद्धीमुळे झालेली केवळ स्थिति व परब्रह्माची मूळची केवळ स्थिति सारखी होते, म्हणूनच परस्परांना एकरूप होण्यास अडचण पडत नाही. **ज्ञान-हुतार्श**— ज्ञानाग्नीने. ओ. २७४--‘ आतां तेथे म्हणजे कोणत्या ठिकाणी असं जर तू विचारशालि, तर ते ठिकाण असे आहे कीं, ज्याला नाशच संभवत नाही. ’ भगवान् अर्जुनाला म्हणतात कीं, मागील ओवीत

‘तेथ’ असे म्हटले. त्यावरून कोणत्या ठिकाणी असा जर तुझा प्रश्न असेल, तर तें ठिकाण असे आहे की, त्याला नाश म्हणून नाही. पद नाही इ. — ज्या पदाला व्यय, खर्च, नाश नाही. परब्रह्मपदाला नाश नाही. इतर इंद्रपद, राज्यपद, इत्यादि पदं विनाशी आहेत. साधकाचं पुण्य संपलं की, या पदांचा अवतार संपला. तेथून त्या साधकाला परतावंच लागते. हें परब्रह्मपद तसें नाही. तेथे गेलेला पुष्प पुनः परत येतच नाही. हें पुढील श्लोकांत सांगितलेंच आहे. ओ. २७५—“ पाहूं गेलें असतां दिसावें, जाणूं गेलें असतां जागावें, किंवा अमुक एका वस्तूप्रमाणें तें आहे असें वर्णन करतां यावें, असें जें नाही. ” जें परब्रह्म चक्षुरिंद्रिय, किंवा वाचें-द्रिय यांच्या पलीकडचें असून पुनः बुद्धीच्या आटोक्याबाहेरचें आहे. ज्याचें ज्ञान साध्या बाह्य इंद्रियांनीं होणें शक्य नाही. फार काय बुद्धीनेंही त्याचें आकलन होणार नाही, असें त्याचें स्वरूप आहे. तें अमक्या वस्तूप्रमाणें आहे असेंही वर्णन करतां येण्यासारखें नाही. कारण तें कसलें आहे, हें जेथे कोणाला समजलेलें नाही. तेथे त्याच्यासारखी दुसरी वस्तु तरी कशी दाखवितां येणार ?

(श्लोक ६)- “ तें (माझें स्थान) ना सूर्य, ना चंद्र, ना अग्निही प्रकाशित करीत नाही. जेथे गेलें असतां कोणी परत येत नाहीत, असें तें माझें परम स्थान होय. ” या श्लोकांतील ‘परमं धाम’ याचा अर्थ “ परब्रह्म ” असून, त्याला दुसऱ्याच्या प्रकाशाची अपेक्षा नाही, हें येथे स्पष्ट केलें आहे. ओ. २७६— “ दिव्याचा लखलखाट किंवा चंद्राचा प्रकाश ज्याला उजळील, फार काय सूर्य ज्याला प्रकाशित करील (असें तें नाही). सूर्य, चंद्र, अग्नि हे जगाला प्रकाश देतात. पण परब्रह्माला त्यांची जरूरी नाही. उलट परब्रह्मापासूनच त्यांना प्रकाश मिळतो. बंबाल-लखलखाट. पहा- “ प्रमाणांचा बंबाळ दिवा। न देखे वेदांचा मांदि मेळावा । आत्म नाही रीगावां । तुझां स्वरूपीं ॥ ५३६ ॥- उद्धवगीता. चांदु—चंद्र. अंशुमाली—सूर्य. ओ. २७७-‘ या सर्वांच्या प्रकाशानें जें दिसणें, तें ज्याचें (परब्रह्माचें) न दिसणेंच होय. ज्याच्या लपण्यानें विश्वाचा भास उत्पन्न होतो. ’ सूर्य, चंद्र, अग्नि यांच्या साह्यानें इतर वस्तूंचें जें दिसणें, तें या परब्रह्माचें दिसणेंच नव्हे. इतर वस्तूंचे दिसणें, हें

मिथ्या व अज्ञानमूलक आहे तर परब्रह्माचें स्वरूप ज्ञानमय व सत्य आहे. असा त्यांच्या स्वरूपांतच सुळीं भेद आहे. परब्रह्मावर मायेचें आवरण पडून तें झांकलें गेलें, म्हणजे नामरूपात्मक मायामय जग निर्माण होतें. म्हणून वर परब्रह्म लपलें असतां, जग भासमान होतें असें म्हटलें आहे. वास्तविक परब्रह्माचा जर सर्वत्र ज्ञानमय प्रकाश पडेल, तर जगाचा भास निर्माणच होणार नाही. ओ. २७८-- “ जों जों शिंपीचा भास कमी होत जातो, तसतसें तें रुपें आहे हें खरें वाटूं लागतें. किंवा दोरीचा भास कमी झाल्यानंतर सापाची स्पष्टता होते. ” उन्हांत शिंप हें रुपेंच आहे असा भास होतो. किंवा लांबून दोरी सापच आहे अशी भासते. पण जवळ गेल्यावर ती शिंप नाही असें ठरल्यावर तें रुपेंच आहे, किंवा ती दोरी नसून तो सापच आहे असा निश्चय होतो. जग व परब्रह्म यांचें असेंच आहे. जगाच्या मिथ्यात्वाचें जों जों ज्ञान म्होंवें तों तों तेथे जग नसून परब्रह्मच आहे अशी खात्री होतें. स्फारां होइजे— स्पष्ट होतें. तुलनार्थ पहा— “ तूं जेया प्रतिलपसि । तेया जग हें दाविसि । प्रकट तें करिसी । आघवें तूं ॥ ४ ॥—अध्याय १४-ज्ञानेश्वरी. ओ. २७२-- “ त्याप्रमाणें हे सूर्यचंद्रादि जे आपल्या प्रकाशानें मोठे वाटतात, ते ज्याच्या (परब्रह्माच्या) अंधारानेंच केवळ प्रकाशतात. ” परब्रह्म मायेन, अज्ञानानं झांकलें गेलं कीं, नामरूपात्मक जगांतील सूर्य, चंद्र इत्यादि ग्रहगोलकाचा मिथ्या भास, खोटें अस्तित्व, खरें वाटूं लागतें. परब्रह्माचें ज्ञान लुप्त झालें कीं, सूर्यचंद्रासारख्या जागतिक वस्तू खऱ्या वाटूं लागतात ओ. २८०-- “ अशी ही वस्तु (परब्रह्म) तेजाचा केवळ ठेवा असून, सर्व भूतांशीं अंतर्बाह्य एकरूप झालेली आहे, व सूर्यचंद्रांच्या मनालाही जी प्रकाशित करणारी आहे. ” परब्रह्मापासून सूर्यचंद्रांनाही प्रकाश मिळतो, म्हणून तें तेजोराशी असून, सर्व स्थावरजंगमवस्तूंना अंतर्बाह्य व्यापून असल्यानें, तें सर्वभूतात्मकहि आहे. चंद्र हा परब्रह्माच्या मनापासून उत्पन्न झाला आहे. म्हणून परब्रह्माच्या मनोरूपी चंद्रसूर्यांनाही जें प्रकाश देतें. ओ. २८१-- “ म्हणून परब्रह्माच्या प्रकाशापुढें सूर्यचंद्रही अंधारांत पडतात. यामुळें व सर्व तेजस्वी वस्तूंना तेज देणारें असें या परब्रह्माचें स्वरूप आहे. कडवलां— अंधारांत.

ओ. २८२— “ आणि ज्याच्या प्रकाशाबरोबर सूर्यचंद्रासह सर्व जगाचा लोप होतो. ज्याप्रमाणे दिवस उगवतांच चंद्रिका व तारकापुंज लुप्त होतो. ” परब्रह्माच्या ज्ञानाचा उदय होतांच, सर्व नामरूपात्मक मिथ्या जगाचा आपोआपच लोप होतो. **प्रकाशि**— ज्याच्या ज्ञानाच्या प्रकाशांत, ज्ञानाचा उदय झाला असतां. **चांदि**— चंद्रिका, चंद्रप्रकाश. **ऋखे**-तारकापुंज, नक्षत्रे. रा. आगाशांनी हे क्रियापद धरले आहे ते बरोबर नाही. ओ. २८३— “ किंवा जागे झाल्यानंतर स्वप्नांतली आकृति मावळते, किंवा संध्याकाळीं मगजले शिल्लकच राहत नाही. ” **डिंब**- आकृति, मूर्ति. **सांजोले**- सांजवेळ, संध्याकाळच्या वेळीं. **मृगतृष्णिका**-मृगजळ. ओ. २८४— “ त्याप्रमाणे ज्या वस्तूच्या ठिकाणीं कसला आभास म्हणून रहातच नाही, ते माझे मुख्य स्थान असे समज. ” ज्या वस्तूच्या ठिकाणीं ‘ ज्या परब्रह्माच्या ठिकाणीं ’ अज्ञानात्मक आभास किंवा भ्रम नाही, जे केवळ ज्ञानमय आहे, ते परब्रह्म माझे अधिकाराचे स्थान असे समज. ” **पाटाचे**—अधिकाराचे. ओ. २८५— “ महासागराला मिळालेल्या ओघाप्रमाणे, ज्या ठिकाणीं गेलेल्यांनीं आपले पाऊल म्हणून परत फिरविलेच नाही. ” **नेघति ३०**-- ज्यांनीं आपले पाऊल मागे घेतलेच नाही. **वाउले**- पाउले. परब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष मिळाल्यावर कोण कशाला परत मृत्यु लोकाला येईल ? यालाच पुढील ओव्यांत आणखी दृष्टांत देतात. ओ. २८६— “ किंवा मिठाची केलेली हत्तीण, समुद्रांत टाकली असतां, ती परतून माघारी जशी येत नाही. ” मिठाची हत्तीण समुद्राच्या मिठाच्या पाण्यांत जशी एकरूप होते, तसा परब्रह्माशीं ऐक्य पावलेला ज्ञानी पुरुष, त्यांपासून पुनः निराळा होत नाही. **कुंजरी**- हत्तीण. **सूदली साती**-- टाकली असतां. ओ. २८७— “ किंवा आकाशांत गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाळा, जशा खाली परतून येत नाहीत, किंवा तापलेल्या लोखंडावर टाकलेले पाणी जसे तेथून परत येत नाही. पहा— “ तोयाचे परि नांवही न उरते संतप्तलोहांतरी ”— हरीपंडीत, नीतिशतक. अग्नीच्या ज्वाळा जशा वर अंतराळांत मिळून जातांत, किंवा तापलेल्या लोखंडावर पाणी जसे नाहींसे होतें, तद्वत् परब्रह्मांत मिळालेले ज्ञाने, पुनरपि जन्म घेण्यास परत येत नाहीत. ओ. २८८— “ त्याप्रमाणे शुद्ध ज्ञानाने जे माझ्याशीं ऐक्य पावले, त्यांची जन्ममरणाची

वाट मोडलीच. ” ते पुनर्जन्ममरणांपासून मुक्त झालेच. यापुढे २८९-२९६ या ओव्यांत, अर्जुन श्रीकृष्णाला प्रश्न विचारीत असल्याचा प्रसंग, ज्ञानेश्वरांनी कल्पिला असून, तो मूळ भगवद्गीतेत नाही. येथे वास्तविक ज्ञानेश्वर नी आपणच एक शंका उपस्थित करून तिचा श्रीकृष्णमुखाने परिहार केल्याचे दाखविले आहे. ओ. २८९— येथेच बुद्धिरूप पृथ्वीचा राजा असा अर्जुन, म्हणाला “ महाराज ! माझ्यावर आपला अनुग्रह झाला आहे, तरी माझ्या एका विनंतीकडे आपण लक्ष द्यावे ” पुढील ओवीत अर्जुनाची शंका दिली आहे. **ब्रह्मापृथिवीचा—अर्जुन** राजा होताच. पण येथे त्याला बुद्धीरूप पृथ्वीचा राजा म्हणून, बुद्धिश्रेष्ठ असाही त्याचा गौरव केला आहे. पुढील ओवीत अर्जुन श्रीकृष्णांना जी विनंतिवजा शंका विचारीत आहे, तिला मूळ गीतेत आधार नाही. हा प्रश्नोत्तराचा प्रसंग, ज्ञानेश्वरांनी आपल्या विवेचनाला सौकर्य व पूर्णता येण्यासाठी, मुद्दाम मोठ्या कौशल्याने योजला आहे. वास्तविक “ त्या स्थानाला पोचलेले परत येत नाहीत ” असे ज्ञानी पुरुष परब्रह्मांत मिळून जातात हे खरे असले, तरी अशा मीलनापूर्वी देखील त्या ज्ञान्यांचा आत्मा व परमात्मा यांचे ऐक्यच असल्याने, ते ज्ञानी “ त्या स्थानापासून म्हणजे परब्रह्मापासून परत येत नाहीत ” अशा म्हणण्याने एक शंका उद्भवते ती अशी की, हे ज्ञानी परब्रह्माच्या पदाला पोचण्यापूर्वी, परब्रह्मापासून भिन्न होते की अभिन्न ? गीतेतील यापूर्वीच्या विवेचनाच्या अनु-रोधाने, ज्ञानी हे परमात्म्यैक्य पावतात हे मान्य केल्यावर, अशी शंका सामान्य वाचकाला येणे शक्य आहे, व त्यामुळे ‘ यद्गत्वा इ० ’ गीतेतील उक्ति त्याला कदाचित् विसंगत वाटण्याचाही संभव आहे. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या सामान्य श्रोत्यांची अथवा वाचकांची ही शंका लक्षांत घेऊन, अर्जुनाच्याच तोंडाने ती श्रीकृष्णापुढे मांडल्याचा प्रसंग निर्माण करतांना, आपल्या विवेचनाच्या मागे भगवदुक्तीचा आभास मोठ्या समर्पकतेने निर्माण केला आहे. ओ. २९०— अर्जुनाची शंका अशी की, “ तर जे देवाच्या स्वरूपांत जाऊन मिळाल्यावर माघारी येत नाहीत, ते पूर्वी देवाच्या स्वरूपापासून भिन्न होते की एकरूपच होते ? ” अर्जुनाने येथे श्रीकृष्णापुढे जी एक श्रृंगपात्ति निर्माण केली आहे, तीच पुढील ओव्यांतून मांडण्यांत आली आहे. ओ. २९१— अर्जुन येथे आपल्या श्रृंगपात्तीची एक बाजू मांडतो. “ ते देवापासून भिन्न

आहेत असें जर अनादिकाळापासून ठरलेलें आहे, तर मग ते माघारी येत नाहींत असें म्हणणें विसंगत आहे कारण मकरंद चाखण्यासाठीं फुलाला चिकटलेले भोंगे, काय फुलेंच होऊन वसतात ? ” येथे अर्जुनाच्या तोंडाने असा युक्तिवाद करण्यांत आला आहे कीं, भोंगे व फुलें हे मुळापासूनच परस्पर भिन्न असल्यामुळे, मकरंदांसाठीं फुलाला चिकटले तरी भोंगे कांहीं फुलेंच होत नाहींत. तद्वत ज्ञानी व परमेश्वर हे जर मूलतःच भिन्न असतील, तर परमेश्वराच्या त्या परम धामाला पोचल्यावर देखील, ते ज्ञानी कांहीं परमेश्वररूप होणार नाहींत. मग “ त्या स्थानापासून ते परत येत नाहींत ’ असे जें म्हटलें आहे तें विसंगत नाहीं काय ? ज्ञानी जर मूलतःच परमेश्वरापासून भिन्न असतील, तर ते परमेश्वराशीं एकरूप होणारच नाहींत; व तसे ते एकरूप झाले नाहींत, म्हणजे त्या परम धामापासून ते परत येणार नाहींत असेंही होणार नाहीं. तात्पर्य “ ते माघारी येत नाहींत ” या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. हीच आपली बाजू आणखी एका दृष्टांतानें मांडतात.

ओ. २९२—“ दुसरें असें कीं, लक्ष्याहून वेगळे असे जे बाण, ते लक्ष्यावर सोडले असतां, लक्ष्याला स्पर्श करून पुनः खाली पडतातच, म्हणजे एकंदरीनें ते परत फिरतातच. ” लक्ष्य (Target) व बाण हे परस्परापासून मूलतःच भिन्न आहेत. आतां हे बाण लक्ष्यावर सोडले असतां, ते लक्ष्याला स्पर्श करतात, पण लक्ष्याशीं एकरूप होत नाहींत, तेथेच कांहीं ते चिकटून बसत नाहींत. थोड्या वेळानें कां होईना, ते तेथून खाली पडतातच. याच न्यायानें बोलावयाचें झाल्यास, ते ज्ञानी व परमेश्वर हे जर मूलतःच भिन्न असतील, तर असे ज्ञानी परमेश्वराच्या त्या परम धामाला पोचले, तरी वरील बाणांच्या दृष्टां-ताप्रमाणें ते कांहीं परमेश्वररूप होऊन तेथेच राहणार नाहींत. तेथून ते माघारे हे फिरणारच. मग गीतेंत ‘ ते माघारे फिरत नाहींत ’ असें जें म्हटलें आहे तें असंबद्ध नाहीं काय ? श्रृंगापत्तीची ही एक बाजू मांडल्यानंतर दुसरी बाजू पुढील ओवींत मांडतात. ओ. २९३— “ किंवा ते (ज्ञानी) च तूं (परमेश्वर) असें जर वस्तुतः असेल, तर कोणी कोणांत मिळून जायचें ? एकाद्या शस्त्रानें आपल्यालाच खोंचावें हें कसे घडेल ? ” अर्जुनाचें म्हणणें असें कीं, आतां ज्ञानी व परमेश्वर हे मुळापासूनच एक आहेत असें असेल, तर कोणी कोणाला जाऊन

मिळायचं ? ज्ञानी हेच जर परमेश्वर, तर मग ज्ञानी तेथे जाऊन परमेश्वराला मिळतात, या म्हणण्यांत कांहीं स्वारस्य नाही. एकाद्या शस्त्रानें आपणालाच जखम करणं जसं शक्य नाही, तसंच ज्ञानी व परमेश्वर अभिन्न असल्यामुळें, ज्ञान्यानें परमेश्वरांत मिळणें असंभवनीय होय. **रूपावें- बोचावें, खोचावें. ओ. २९४-**

‘ म्हणून तुझ्याशीं अभिन्न असलेल्या जीवांचा तुझ्याशीं संयोग अथवा वियोग होतो, असें म्हणताच येणार नाही. कारण अवयवांचा शरीराशीं संयोग अथवा वियोगही असाच बोलतां येणार नाही. ’ येथेही अर्जुनानें दुसरा युक्तिवाद केला आहे. ज्ञानी व परमेश्वर हे जर एकच आहेत, तर ज्ञानी परमेश्वराला जाऊन मिळतात, व ते तेथून माघारें येतच नाहीत, अशी भाषा वापरणें त्याच्या मते विसंगत आहे. कारण ज्ञानी व परमेश्वर हे जर एकच, तर त्यांच्या संयोग-वियोगाची भाषा बोलणें, सर्वथा अयुक्त होय. अवयवांचें शरीराशीं ऐक्य असल्यामुळें, त्यांचा संयोग किंवा वियोग जसा म्हणतां यावयाचा नाही, तसाच प्रकार ज्ञानी व परमेश्वर यांचा आहे. अर्जुनानें दोनीं बाजूनीं श्रीकृष्णापुढें पंचप्रसंग उत्पन्न करून ठेवला आहे. (१) ज्ञानी हे परमेश्वराहून भिन्न म्हटले तर परमेश्वराशीं मिळण्याचा व तेथून परत माघारें येण्याचा प्रश्नच रहात नाही. ते परत येणारच. मग ‘ ते परत माघारें येत नाहीत ’ हे म्हणणें विसंगत आहे. पुनः (२) ज्ञानी हे परमेश्वराशीं अभिन्न, ऐक्य पावलेले आहेत असें म्हटलें, तरीही मग त्यांच्या मीलनाचा व तेथून परत येण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण ज्ञानी हेच जर परमेश्वर, तर मग कोणी कोणाला मिळावयाचें, व कोणी कोणापासून परत माघारीं यावयांचें ? याप्रमाणें परत माघारीं येणारा कोणी उरतच नसल्यानें, ‘ यद्गत्वा न निवर्तते ’ ही गीतेची उक्ति, याही दृष्टीनें विसंगतच आहे. ज्ञानेश्वरांनीं येथें अर्जुनाच्या शंकेच्या रूपानें हा जो शृंगापत्तीचा अभिनव प्रसंग कल्पिला आहे, त्याचेंच त्यांनीं श्रीकृष्णाच्या तोंडून ओ. २९८ पासून पुढें स्पष्टीकरण केलें आहे. त्या ‘ परमंधामाला ’ जाणारे ज्ञानी पुरुष, तेथे जाण्यापूर्वी ईश्वराशीं भिन्न होते कां अभिन्न ? हाच अर्जुनाचा मुख्य प्रश्न असून, त्याच्याच अनु-रोधानें कोणकडून पाहिलें, तरी गीतेच्या वरील उक्तींत विसंवाद असल्याचा युक्तिवाद त्यानें केला आहे. अर्जुन श्रीकृष्णाला हाच गोष्ट शेवटीं स्पष्टपणें विचारतो.

ओ. २१५— “ शिवाय जे तुझ्यापासून नेहमींच वेगळे किंवा भिन्न आहेत, त्यांचे तुझ्याशी कोणत्याच ठिकाणी मीलन होणे शक्य नाही. मग ते (तुझ्याकडे) जातात, व तेथे गेल्यावर माघरे येत नाहीत, या म्हणण्यांत तरी अर्थ काय ? ” ओ. २१६— “ तर सर्वत्र मुखे असणाऱ्या श्रीकृष्णा ! तुझ्याशी ऐक्य पावून पुनः तेथून माघारी परत न येणारे असे आहेत तरी कोण, ते मला समजावून सांग. ” आपण टाकलेली श्रृंगापत्ति, श्रीकृष्ण कोणत्या ना कोणत्या कोटिक्रमाने सोडविल्याशिवाय राहणार नाही, अशा विश्वासानेच येथे श्रीकृष्णाला ‘विश्वतोमुखा’ असे साभिप्राय विशेषण लावले आहे. नित्याच्या व्यवहारांत आपणास दुतोडी माणसें आढळतात, व तीं इद्दुंचे भिन्न भिन्न अर्थ करून प्रतिपक्ष्याचे शाब्दिक शरसंधान परतवून लावतात. श्रीकृष्णाला तर बोलून चालून असंख्य मुखे असल्यामुळे, आपण उभारलेली श्रृंगापत्ति तो आपल्या द्वयी चतुर कोटिक्रमाने सहज उडवून लावील, अशी अर्जुनाला खात्री होती. म्हणूनच ‘ विश्वतोमुखा ’ हे ध्वन्यर्थी उपपद, श्रीकृष्णाला येथे मुद्दाम लावले आहे.

बुद्ध्याविं— समजून सांग. पहा-- ‘ बुद्ध्यां शकेना विधाता तयाला ’—नीतिशतक—हरिपंडित. ओ. २१७ “ अर्जुनाची ही शंका ऐकून, व आपल्या शिष्याची ही विषय समजून घेण्याची बुद्धि पाहून, सर्व ज्ञान्यांचे प्रमुख अशा श्रृङ्खळाना परम संतोष वाटला. ” अर्जुनाने अशी चतुर शंका काढावी, हे आपले विवेचन त्याने कित्ती लक्ष देऊन व आस्थेने ऐकले याचे गमक होय, असे श्रीकृष्णाला वाटल्याने, अर्जुनाच्या शंकेने त्याला आनंद झाला. वास्तविक अर्जुनाला जी शंका आली, ती उडवण्यास आपले प्रवचनाचे त्याने लक्षपूर्वक केलेले श्रवणच कारणीभूत झाले असे वाटल्यामुळे, श्रीकृष्णाना अर्जुनाच्या या श्रवणभक्तीमुळेच आनंद झाला असला पाहिजे. शिष्याने मार्मिक प्रश्न विचारले की, गुरुला जो आनंद होतो, त्याचे रहस्य देखील हेच की, गुरुला आपल्या शिष्याच्या समजूतदारपणाचे कौतुक वाटते. **बोधु—**विषय समजून घेण्याची बुद्धि.

ओ. २१८— अर्जुनाच्या शंकेला येथून ज्ञानेश्वरानी श्रीकृष्णाच्या मुखाने उत्तर दिले आहे. “ मग भगवान् म्हणाले, ‘ हे महामते ! अर्जुना ! माझ्याकडे आल्यावर पुनः ते माघारी परत येत नाहीत म्हणून जे सांगितले, ते (माझ्याकडे येण्यापूर्वी) माझ्यापासून भिन्न व अभिन्न अशा दोन प्रकारचे असतात. ” पुढील ओवीत

श्रीकृष्णांनी उत्तर देतांना कोटिक्रम योजला आहे, व तो उपनिषदांतील परस्पर विरोधी वाटणाऱ्या वचनांचें स्पष्टीकरण करतांना योजलेल्या श्रीशंकराचार्यांच्या अशाच कोटिक्रमाहून भिन्न नाही. ओ. २९९ — “ जर खोल विचार करून पाहिलें, तर ते ज्ञानी पुरुष (माझ्याकडे येण्यापूर्वी) वास्तविक मीच होते, पण वरवर पाहिल्यास, ते माझ्याहून भिन्न आहेत असें वाटतें. ” श्रीकृष्णांचें म्हणणें असें कीं, आत्मा व परमात्मा यांचें ऐक्य नेहमीच आहे, अशा अद्वैत दृष्टीनें पाहणाऱ्याला, ते ज्ञानी पुरुष परमेश्वरांशीं नेहमीच ऐक्य पावलेले, म्हणजेच अभिन्न असेंच दिसतील. पण नित्याच्या व्यावहारिक द्वैत बुद्धीनें जर त्यांच्याकडे पाहिलें, तर तें परमेश्वरापासून वेगळेच दिसणार. खोल विवेक-खोल विचारानें, अद्वैत दृष्टीनें. आहाच वाहाच-वरवर, व्यावहारिक दृष्टीनें. सारांश ज्ञानी दृष्टीला, ते ज्ञानी पुरुष व परमेश्वर हे एकच आहेत असें दिसेल, तर अज्ञानी लोकांना ते एक नाहींत असें वाटेल. हेंच ओ. ३०२ मध्ये स्पष्ट केलें आहे. ओ. ३००— मागील व या ओवींत अर्जुनाच्या शंकेचें खंडन केलें असून, येथे व पुढील ओवींत श्रीकृष्णांनीं आपलें उत्तर दृष्टांतांनीं स्पष्ट केलें आहे. ” ज्याप्रमाणें पाण्यापासून उत्पन्न झालेल्या लाटा, पाण्यापासून भिन्न दिसतात, नाहीं तरी वास्तविक त्या लाटा शुद्ध पाणीच असतें ” श्रीकृष्णांचें म्हणणें असें कीं, लाटा या सर्वकाळ पाणीच असतात, मध्यंतरीं वाऱ्याच्या झुळुकेमुळे त्या पाण्याच्या लाटा आहेत असें भासतें. त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुष देखील परमेश्वराला भिळण्यापूर्वीं काय किंवा त्याला मिळाल्यावर काय, सदा सर्वदा परमेश्वरच असतात. ते परमेश्वरापासून भिन्न आहेत असें जे आपणास वाटतें, तें केवळ अज्ञानामुळे होय. आत्मा व परमात्मा हें एकच आहेत, या ज्ञानाबरोबरच ते ज्ञानी पुरुष व परमेश्वर हे एकच आहेत अशी आपली खात्री होते. **आपजतां**—उत्पन्न झाले असतां. **निखल**—शुद्ध, निवळ. ओ. ३०१—आणखी दृष्टांत देतात. “ किंवा सोन्याचे दागिने सोन्याहून भिन्न भासतात. पण खरें पाहिलें असतां, ते सर्व सोनेच असतात. ” आपण सोन्याचेच निरनिराळे अलंकार करून त्यांना भिन्न भिन्न नांवें देतो, व मग ते अलंकार त्या सोन्यापासून अगदी निराळे आहेत अशी आपली समजूत होते. पण ही समजूत अज्ञानीपणाची आहे. कारण ते

दागिने घडविण्यापूर्वी व नंतर सोनेच असतात. त्याचप्रमाणे 'जीव' हे परमेश्वराला मिळण्यापूर्वी व नंतर, परमेश्वरच असतात. त्यांना 'जीव' असे नांव ठेऊन आपण त्यांना परमेश्वरापासून जे भिन्न मानतो, ते केवळ आपल्या अज्ञानीपणामुळेच होय. ज्ञानेश्वरांनी येथे श्रीकृष्णांच्या मुखाने नामरूपात्मक जग, परमात्म्याहून कसे अभिन्न आहे, व आपल्या अज्ञानामुळेच ते भिन्न आहे असे आपणास भासते, याचे सोदाहरण विवेचन केले असून, पुढील ओवीत हीच गोष्ट ते सिद्धांतरूपाने मांडत आहेत. ओ. ३०२— " त्या प्रमाणे हे किरीटि ! ज्ञानदृष्टीने पाहिले असतां, ते (ज्ञानी पुरुष) माझ्यापासून (परमेश्वरापासून) अभिन्नच आहेत; एरव्ही त्यांच्या भिन्नपणाचा जो उठाव दिसतो, तो अज्ञानामुळेच होय. " आत्मा परमात्मैक्याच्या दृष्टीने पाहिले असतां, ते ज्ञानी पुरुष व परमेश्वर हे एकच आहेत, पण ते परस्परापासून निराळे आहेत असे जे आपणास दिसते, तेच आमचे अज्ञान होय. ज्ञानाची ये दीठी— ज्ञानाची दृष्टि, आत्मा व परमात्मा हे एकच आहेत ही अभेद-दृष्टि. उठी— उठाव, दिसणे. ज्ञानी व परमेश्वर हे भिन्न आहेत असे दिसणे. अज्ञाना तव— अज्ञानामुळेच. (अज्ञानास्तव) ओ. ३०३— " खऱ्या परब्रह्माच्या विचाराने पाहिले असतां, एकच असणाऱ्या माझ्यापासून कोणी दुसरे भिन्न किंवा अभिन्न आहे, असे कसे सांगतां येईल ? ' परब्रह्म ही एकच वस्तु जर खरी आहे व बाकीच्या कोणत्याही वस्तूला जर अस्तित्वच नाही, तर परब्रह्माहून अमुक वस्तु भिन्न आहे किंवा अमुक वस्तु एक आहे ही भाषाच संभवत नाही. " ब्रह्म हेच खरे, जग हे मिथ्या व जीव हा ब्रह्मच आहे दुसरा कोणी नाही, " हाच वस्तूचा विचार होय. या विचाराने पाहिले असतां, परब्रह्माहून दुसऱ्या कोणत्याच स्थावरजंगमात्मक वस्तूचे अस्तित्व संभवत नाही. मग तेथे त्यापासून अमुक भिन्न किंवा अमुक अभिन्न असे म्हणणे हे कसे शक्य आहे ? साचेकारेनि— खऱ्या. वस्तुविचार— परब्रह्माच्या विचाराने. भिन्नाभिन्नव्यवहार— अमुक भिन्न व अमुक अभिन्न अशा वाटाघाटीने. उपसिजेल— सांगतां येईल. परब्रह्माचे एकत्व यापुढे निरनिराळ्या दृष्टांतांनी पटवितात ओ. ३०४— " सर्व आकाश पोटांत घालून सूर्यबिंब जेव्हां आपल्या गुळ्याने व्यापून राहते, त्यावेळी त्याचे प्रतिबिंब तारे कोठे दिसणार, व किरणे तरी

कशावर पडणार ?" जेथे वास्तविक सूर्याचे प्रतिबिंब दिसावयाचे, किंवा ज्याच्या-
वर त्याची किरणे पडावयाची, ते आकाशच जर सूर्यबिंबाने व्यापून टाकले,
तर सूर्यबिंबाशिवाय तेथे दुसरे काय दिसणार ? तशीच स्थिति परब्रह्माची
आहे. हे एकमेव परब्रह्म सर्वत्र व्यापून राहिल्यामुळे, तेथे दुसऱ्या कोणत्याही
वस्तूचे अस्तित्व संभवतच नाही. **सुनि** — घालून. **बिंब** — सूर्यबिंब. **आते** —
व्यापते. **खोटी** — (तृ) गोळ्याने. **ते प्रतिबिंब इ.** — तेव्हा सूर्याचे प्रतिबिंब
तरी कोठे दिसणार ? **राईम-किरण. ओ. ३०५** — "किंवा हे धनंजया ! प्रलयका-
लच्या पाण्याला बाहेरचे पाण्याचे लोट येऊन मिळतात काय ? म्हणून विकाररहित
अशा एकट्या मला, विभाग किंवा अवयव तरी कोठले ? " प्रलयकालचे पाणी
जसे स्वयमेव वाढणारे व विश्वाला बुडवून टाकणारे असल्यामुळे, त्याला बाहेरच्या
पाण्याच्या लोटांची अपेक्षा नाही, तद्वत् विकाररहित, एकमेव व एकजिनसी
अशा परब्रह्मालाही भेद व अभेद नाहीत व त्यालाही इतर कोणत्याही वस्तूची
अपेक्षा नाही. ते देखिल प्रलयकालच्या पाण्याप्रमाणे स्वतःसिद्ध व सर्वव्यापी
आहे असा भाव. **काइ ३०३** — बाहेरून येऊन मिळणाऱ्या पाण्याचे लोट,
त्याच्यांत भर घालतात काय ? **अविक्रिया** — विकाररहित अशा मला. **अंश** —
विभाग, भिन्नता. याप्रमाणे परब्रह्माचे अद्वियत्व सांगितल्यावर, त्याच्या ठिकाणी जे
भिन्नत्व किंवा नानात्व भासते, ते मायेच्या उपाधिमुळेच होय, हे पटविण्यासाठी
येथून आणखी कांहीं दृष्टांतांची योजना करण्यांत आली आहे. परब्रह्म वास्तविक
एकच, एकमेव असेच आहे. पण मायेमुळे त्याच्या ठिकाणी आपणास हे
नामरूपात्मक विविधस्वरूपाचे जग भासते, हेच येथे निरनिराळी उदाहरणे देऊन
सिद्ध केले आहे. **ओ. ३०६** — "परंतु ओघाच्या अनुरोधाने सरळ असणारे
पाणी जसे वांकडे दिसते, किंवा पाण्याच्या संबधाने एकमेव अशा सूर्याला
दुसरेपणा प्राप्त होतो. " पाणी वास्तविक सरळच असते. पण ओघ
जर वांकडा असेल, तर तेही वांकडे दिसते. त्याचप्रमाणे सूर्यबिंब
एकच आहे, पण पाण्याशी त्याचा संबंध येऊन त्याचे प्रति-
बिंब पाण्यांत पडले की, एका सूर्याचे दोन सूर्य दिसू लागतात. हा जो पाण्याला
वांकडेपणा व सूर्याला दुसरेपणा आला, तो अनुक्रमे ओघाच्या व पाण्याच्या
उपाधिमुळे, संबंधामुळे. त्याचप्रमाणे परब्रह्म हे एकमेव असूनही आप-

णास त्याच्या ठिकाणीं जें हें विविध स्वरूपाचें जग दिसतें, तें केवळ मायेमुळें, मायेशीं परब्रह्माचा संबंध आल्यामुळेंच होय. पाणी नसेल तर सूर्याचें प्रतिबिंब पडणार नाहीं व मग सूर्याला दुसरेपणाही प्राप्त होणार नाहीं. तद्वत् माया नष्ट होईल, तर परब्रह्माच्या ठिकाणीं विश्वाचा आभासही उत्पन्न होणार नाहीं, व परब्रह्माचें एकत्वही बाधित होणार नाहीं **मेलें**— अनुरोधानें, योगानें. **उजू**— सरळ. **तोयबगें**— पाण्याच्या संसर्गानें. बग— संबंध. पुनः आणखी दृष्टांत देतात. **ओ. ३०७**— “ आकाश चौकोनी किंवा वाटोळें असें आपणास कोठे तरी मिळेल काय ? पण घटमठांनीं व्यापलें आसतां तें तसें होतें. ” आकाश इतकें विस्तृत आहे कीं, त्याला कांहीं विशिष्ट आकार आहे, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. पण तेंच आकाश एकाद्या घागरींत कोडलें असतां किंवा एकाद्या चौकोनी खोलीनें व्यापलें असतां, तें आपणास अनुक्रमें वाटोळें व चौकोनी भासतें. घागरीच्या व त्या चौकोनी खोलीच्या उपाधीनें, संसर्गानें आपणास हा भास निर्माण होतो. तसेंच परब्रह्म देखील मायेच्या उपाधीमुळें भिन्न जगदाकार भासतें असा अर्थ. **चौफल**— चतुःकोण. **घटमठि**—घटानें व मठानें. घटाकाश व मठाकाश अशी परिभाषा आपण ऐकतो. **वैटाळलें**— गुंडाळलेंलें, व्यापलेंलें. घट हा वर्तुळाकार व मठ म्हणजे खोली ही चौकोनी असल्यानें, त्यांतिल आकाश अनुक्रमें वर्तुळाकार व चौकोनी भासतें. पण खरें आकाश विस्तृत असून, त्याला चौकोनी किंवा वर्तुळाचा असा आकार जसा नाहीं, तशीच परब्रह्माला सुद्धां नांवाची, आकाशाची अथवा रूपाची कसलीच मर्यादा अथवा उपाधि नाहीं.

ओ. ३०८—“ अरे ! असें पहा कीं, झोंपेंतल्या स्वप्नांत मनुष्य ज्या वेळीं राजा म्हणून मिरवितो, त्यावेळीं तो एकटाच सर्व जग भरून टाकत नाहीं काय ? ” मनुष्य स्वप्नांत राजा होतो व त्याच्या भोंवतींच्या सर्व जगाचें व्यापारही तो एकटाच करतो. केवळ निद्रेच्या उपाधीनें एकाच माणसाकडून अनेक प्रकारच्या भूमिका स्वप्नांत पार पाडल्या जातात. तसेच येथेही परब्रह्माला केवळ तें एकमेव असूनही मायेच्या उपाधीमुळें, जगाचे सर्व व्यापार करावे लागतात. पण त्या माणसाचें तें राजेपण व त्याचे विविध व्यापार जसे खेे नव्हेत, तसेंच परब्रह्माचे हे जागतिक व्यापारही मिथ्याच होत.

शिवाय तें स्वप्न जसे क्षणिक असतें, तरीच परब्रह्मावर ही अंमल चालविगारी माया देखील तात्पुरती व क्षणिक आहे असेच समजलें पाहिजे. मूळ परब्रह्म हें निरुपाधिक व स्वतंत्रच आहे, हा मूळ सिद्धांतच येथे लक्षांत ठेवला पाहिजे. **नीदेचेनि**— निद्रेच्या आधारानें, झोंपेच्या भरांत काह एकलेनि ६०— एकटाच जग भरून टाकित नाही काय ? जगाचे व्यापार तो एकटाच करित नाही काय ? **रायेपणें अवतरे**— स्वप्नांत ज्यावेळीं तो राजा म्हणून मिरवितो त्यावेळीं. आणखी दृष्टांत दिल्याशिवाय ज्ञानेश्वरांचें समाधान होतच नाहीसे दिसतें. **ओ. ३०५**— “किंवा सोळा रुपये दराच्या उत्तम कसाच्या सोन्यांत हिणकस धातु मिसळली असतां, त्या सोन्याचा कस जसा कमी अधिक होतो, त्याप्रमाणे शुद्ध अशा माझ्यांत मायेच्या उपाधीनें अनेक भेद होतात ” **सोले**— पूर्वी शुद्ध शंभर नंबरी सोन्याचा दर १६ रुपये तोळा होता. म्हणून शुद्ध सोन्याला ‘सोले’ असेच नांव पडलें शुद्ध सोन्यांत पितळ, तांबें अशा हिणकस धातु मिसळल्या असतां, त्याचा मूळचा कस कमी होतो, कसांत भेद होतो, त्याप्रमाणे शुद्ध अशा मूळच्या परब्रह्मांवर मायेची उपाधि बसली म्हणजे त्या परब्रह्मांतही अनेक भेद होतात असा भाव. ‘एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति’ अशीच स्थिति येथे वर्णन केली आहे. **कीडालें**— हिणकस धातु मिसळली असतां. **वानिभेदासि**— कसाच्या भेदास, कसाच्या कमी अधिकपणास. तें शुद्ध सोनें कसाच्या कमीअधिक भेदाला प्राप्त होतें. **वेडालें**— व्याप्तीनें, उपाधीनें. **मीं**— मूळ शुद्ध अशा माझ्यांत (परब्रह्मांत) ही असेच कमी अधिक प्रकार होतात. **ओ. ३१०**— मायेच्या उपाधीनें परब्रह्माचे कसकसे भेद होतात, ते सांगतात. “ त्यावेळीं अज्ञानाचा सर्वत्र फैलाव होऊन, ‘मी कोण’ असा विकल्प उत्पन्न होतो. मग विचारांतीं ‘देहच मी’ अशी निश्चिती होते. ’ मायेच्या उपाधीनें अज्ञान पसरतें, मूळ परब्रह्मालाही आपल्या शुद्ध निरुपाधिक स्वरूपाचा विसर पडतो, व त्याला ‘मी कोण ?’ मी परमात्मा कीं, माझ्याभोंवतीं वेष्टिलेलें शरीर तें मी ? असा संशय उत्पन्न होतो, व शेवटा अज्ञानाचा जोर होऊन ‘शरीरच मी’ असा खोट्या ज्ञानाचा निश्चय त्याला करावा लागतो. **अज्ञान**— ‘सोऽहं’, तो परमात्मा मी आहे, असें आत्मापरमात्मैक्य तेंच ज्ञान होय, या विरुद्ध शरीर

म्हणजेच आत्मा, अशी समजूत होणे हेंच अज्ञान होय. **कोंहविकल्पाचे**— या अज्ञानामुळेच 'मी कोण' ? मी शरीर की आत्मा ? असा संशय उत्पन्न होतो. असा संशय उत्पन्न होणे, म्हणजेच अज्ञानाचा प्रारंभ होणे होय. **मांडे**—विस्तार होतो **विचरौनि**—विचार करून, पूर्ण विचारांतो. **काजे फुडें**—स्फुट केले जाते स्पष्ट होते. शेवटीं देहच मी (परमात्मा) असा अज्ञानाचाच विजय होतो. मायेमुळे केवढा अनर्थ होतो, तेंच येथें वर्णिले आहे. आतांपर्यंत वृक्षाच्या रूपकानें संसाराचें व त्यानंतर परब्रह्माचें ज्ञान सांगितलें. त्यानंतर 'परमस्थाना' चें अथवा परब्रह्माचें वर्णन करून 'तेथे गेलेले माघारी येत नाहीत' अशी जीवांची उत्क्रांति सुचविली. पुढील श्लोकापासून जीवाचें स्वरूप, त्याला प्राप्त होणारे स्थूल शरीर व त्यायोगें जीवाचा मिळणारा विषयोपभोग, इत्यादींचें विवेचन येतें.

(श्लोक ७)— "माझाच सनातन अंश मनुष्यलोकीं जीव हाऊन प्रकृतींत असणाऱ्या मनासह सहा इंद्रियांना, तो आपल्याकडे ओढून घेतो." परमात्म्याचाच एक अंश असा आत्मा, मनुष्य लोकांत 'जीव' म्हणून प्रत्येकाच्या शरीरांत वावरतो, व तोच मनुष्याच्या प्रकृतींत अथवा शरीरांत असणाऱ्या मन व पंचेंद्रियांचें नियमन करतो, असा हा आत्म्याचा अथवा लिंगशरीराचा निर्देश येथे केला आहे. ओ. ३११— "अशा प्रकारें आत्मज्ञानाची शरीरा-एवढीच निराळी वाटणी होते, व तो शरीरांत कोंडलेला आत्मा माझाच (परमात्म्याचाच) एक लहान अंश आहे असें वाटतें," महान् परमात्मा जीवलोकांत, मृत्युलोकांत येऊन ज्यावेळीं शरीर धारण करतो, त्यावेळीं त्याचा त्या शरीराएवढा लहान असा विभाग पडतो, व मग त्या शरीरांतला आत्मा, लहान आकारामुळे माझाच एक अंश आहे अशी समजूत होते, असें भगवान् सांगताना. प्रत्येक प्राणिमात्राच्या शरीरातील आत्मा याप्रमाणें महान् परमात्म्याचाच एक अंश आहे असं मांगून, आत्मापरमात्मैक्यच येथे पुनः सांगितलें आहे. येथें 'अंश' शब्दाचा अर्थ घटाकाशादिवत् अंश समजावयाचा. तोडून काढलेला तुकडा नव्हे. **आचड**-वाटतें. (पहा मागे ओ. १९९ व १३३)

आत्मज्ञान— परमात्म्यासबर्धीच्या ज्ञानाची विभागणी होते. आत्मा हा परमात्म्याचाच एक लहान भाग आहे, अशी वाटणी होते. ओ. ३१२—

यालाच दृष्टांत देतात. “ वाऱ्यामुळें समुद्र जेव्हां निरनिराळ्या लाटांचा आकार घेतो, त्यावेळीं त्या लाटा समुद्राचाच एक लहान अंश आहेत, असें ज्याप्रमाणें दिसतें.” त्या लाटांनीं समुद्राचेच निरनिराळे भाग पडले आहेत असं ज्याप्रमाणें वाटतें, त्याप्रमाणें येथे परमात्म्याचे प्रत्येक प्राण्याच्या शरीरांतलि आत्म्याच्या रूपानें लहान लहान विभाग पडल्याचें दिसतें. पुनः वाऱ्यामुळें जसे समुद्राचे लाटांच्या रूपांत लहान भाग पडतात, तसें येथेही मायेच्या प्रभावामुळें परमात्म्याचेच हे प्रत्येक शरीरांत आत्म्याच्या रूपानें भिन्न भिन्न लहान विभाग पडतात. **वायुवसे**— वाऱ्यामुळें. **उल्हास**— प्रकट होतो, भासतो. **सानिवां**— लहानपणानें, **ओ. ३१३**— “ त्याप्रमाणें हे पांडुमुता ! जड शरीराला जिवंत करणारा, तें शरीर म्हणजेच मी (आत्मा) असें ममत्व उत्पन्न करणारा असा मी, मृत्युलोकांत ‘ जीव ’ या नांवानें समजला जातो. ” **अडातें**— शरीराला. आत्म्यामुळें, जीवामुळें, कोणत्याही शरीराला चेतना किंवा जिवंतपणा प्राप्त होतो. **देह अहंता**— मनुष्याची आपल्या देहावर फार आसक्ति असते. तो देहच आत्मा असें त्याला वाटतें. अशी समजूत आत्मा शरीरांत प्रवेश करतो त्यावेळींच होते. **जीउ**— या आत्म्यालाच मनुष्यलोकांत ‘ जीव ’ असें म्हणतात. **ओ. ३१४**— येथे आतां जीवलोक म्हणजे काय तें स्पष्ट केलें आहे. “ पण जीवाच्या प्रतीतीसाठीं हा जो इंद्रियग्राह्य व्यापार (चाललेला दिसतो) तोच ‘ जीवलोक ’ या शब्दाचा अर्थ होय. जीवानें, आत्म्यानें, शरीर धारण केल्यानंतर त्याच्याकडून जो अखंड व्यापार आपणास चाललेला दिसतो, त्यालाच मनुष्यलोक असें म्हणतात. जीवाचें, आत्म्याचें अस्तित्व आपणास जेथें त्याच्या अखंड व्यापारावरून दिसून येतें, त्यालाच जीवलोक अशी संज्ञा दिली आहे. **गोचरु इ०**— जीवाचा व्यापार जेथे स्पष्ट होतो. **धांधा**— धंदा, व्यापार, हालचाल. **अभिप्रा०**— अर्थ. आणखी जीवलोकाचें स्पष्टीकरण करतात. **ओ. ३१५**— “ अरे ! जेथे उपजणें व मरणें हें खरें असें मानलें जातें, तोच जीवलोक किंवा संसार असें मी म्हणतो. ” मृत्युलोकांतच आत्म्याला जन्म किंवा मरण आहे, अशी वेडी समजूत रूढ आहे. वास्तविक आत्मा अमर व अविनाशी आहे. पण त्याच्या या स्वरूपाबद्दलचें अज्ञान जेथें पसरलेलें आहे, त्यालाच मृत्युलोक किंवा मनुष्यलोक

म्हणतात, असें श्रीकृष्णाचें अर्जुनास सांगणें **निमर्णें**-नाश पावणें, मरणें हान-निश्चयार्थक अव्यय. **ओ. ३१६—** “ अशा प्रकारच्या या जीवलकांत, ज्याप्रमाणें चंद्र हा (प्रतिबिंबरूपानें) पाण्यांत असूनहीं, पाण्यापासून अलग असतो, त्याप्रमाणें तूं मलाही समज. ” श्रीकृष्ण सांगतात कीं, चंद्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें असतां, तो पाण्यांत आहेसा भासतो, वास्तविक खरा चंद्र वर आकाशांत पाण्यापासून अलग असतो. परमात्मा देखील असाच प्रत्येक प्राण्याच्या शरीरांत आत्म्याच्या रूपानें प्रतिबिंबित होतो, व तो प्रत्येक शरीरांत आहेसा भासतो. पण खरा परमात्मा या प्राण्यांच्या शरीरांतील आत्म्याहून अगदी स्वतंत्र आहे. येथे परमात्मा व आत्मा यांचा बिंब प्रतिबिंबभाव स्पष्ट केला आहे. परमात्मा हा प्रतिबिंबरूपानें प्रत्येक प्राण्याच्या शरीरांत दिसतो, व या प्रतिबिंबालाच आत्मा, जीव, असें आपण म्हणतो.

ओ. ३१७— “ किंवा हे पांडवा ! रफटिकाचा लहान तुकडा कुंकवावर ठेवला असता, तो वरवर पाहाणाऱ्याला तांबडा दिसतो, पण तो मूळ तसा नसतो. ” श्रीकृष्णाचें म्हणणें असें कीं, परमात्म्याची गोष्ट ही तशीच आहे. परमात्मा जीवलकांत आत्मरूपानें प्रतिबिंबित झाल्यावर तो सर्व प्रकारच्या क्रिया करतो, असें अज्ञदृष्टीला वाटतें. पण मूळ परमात्मा हा अनादि व अकर्ता असल्यामुळें, त्याच्या ठिकाणीं कसलीच क्रिया किंवा उपाधि संभवत नाही. **काश्मिराचा-रफटिकाचा.** पहा— “ काश्मिराचिये करंडिये जैसे । भीतरील मूर्ति प्रकासे । पातळा लुगडेयांतुनि तैसे । आवएव दीसताती ॥- ” नरेंद्र रु, स्व. ८३. **रवा-लहान खडा, तुकडा. लोहिवां—** तांबडा, लाल. **ओ. ३१८—** “ त्याप्रमाणें परमात्म्याचें अनादिपण मोडत नाही, व अक्रियत्वही भंगत नाही. तथापि तो कर्ता व भोक्ता आहे असें जें वाटतें, तो मात्र निवळ भ्रम होय. ” परमात्मा प्रतिबिंबरूपानें जगांत वावरत असतांना, त्याचें मूळचें अनादिपण, निराकार स्वरूप व निष्क्रियत्व, हे गुण नष्ट होत नाहीत. ते गुण आहेत तसेच अबाधित अखंड चालूं राहतात. **माजि** - जीवलकांत प्रतिबिंबरूपानें वावरत असतां, कोणतीही क्रिया करावयाची नाही, या त्याच्या गुणांत मुळींच खंड पडत नाही. **परि इ०—** पण जीवलकांत वावरत असतांना, तोच सर्व कर्ता व भोक्ता आहे असें जें वाटतें तें खोटें आहे, असें श्रीकृष्णाचें म्हणणें आहे. सांख्यांचा पुरुष व

वेदांत्यांचा परमात्मा हे एकच असल्याने, ज्ञानेश्वरांनी त्या दोनी शाखांच्या सम-
 न्वयाची परिभाषा येथे वापरली आहे. परमात्मा किंवा पुरुष हा अकर्ता व
 उदासीन असून, प्रकृतीच त्याच्याकडून सर्व करवून घेते, असा सांख्यांचा
 सिद्धांत आहे. मृत्युलोकांत परमात्माच प्रत्येक शरीरांत प्रवेश करून सर्व
 क्रिया करतो व सर्व उपभोग घेतो, असें अज्ञ जनांना वाटते. पण खरा
 परमात्मा या सर्वांहून अलग असल्यामुळे, येथील कोणत्याच क्रियेचा संबंध
 त्याला लागत नाही. ओ. ३१९—“किंबहुना शुद्ध असा आत्मा प्रकृतीशी ऐक्य
 पावून, आपल्या आपणसच प्रकृतीच्या गुणांचा पट्टाभिषेक करून घेतो.” पर-
 मात्म्याचा किंवा पुरुषाचा प्रकृतीशी जेव्हां संबंध घडतो, त्यावेळी तो तिचेच
 सर्व गुणधर्म स्वीकारतो. परमात्मा मूळ निर्गुण निष्क्रिय व उदासीन आहे.
 पण त्याचा त्रिगुणात्मक प्रकृतीशी संसर्ग होताच जगोत्पत्ति होते, व अशा रितीने
 परमात्म्याला अगर पुरुषाला प्रकृतीचे गुण लागतात. तो तिच्याप्रमाणेच वागू
 लागतो. चाखडु—शुद्ध. पाटु बाधणे—पट्टाभिषेक करणे, स्वीकारणे.
 ओ. ३२०—“मग मन व श्रोत्रादि पंचेन्द्रिये हीं वास्तविक प्रकृतीपासून उत्पन्न
 झालीं असूनही, ती माझीच म्हणून भी त्यांच्या व्यापारांत गडून जातो.”
 वास्तविक मन व कान, नाक इत्यादि पंच ज्ञानेन्द्रिये हे प्रकृतीचेच गुणधर्म
 होत. पण परमात्मा हा प्रकृतीशी संलग्न झाल्यावर, मन व हीं पांच ज्ञानेन्द्रिये
 हे आपलेच गुण आहेत असें त्याला वाटते व त्यांच्या व्यवहारांत तो रंगून
 जातो. इतकी त्याची प्रकृतीच्या गुणाशी एवरूपता होते. ओ. ३२१—
 यालाच आपणखी दृष्टांत देतात. “ज्याप्रमाणें एकाद्या संन्याशानें स्वप्नांत
 आपणच आपली पत्नी बनून मग तिच्या मोहानें सैरावैरा धावावें.”
 संन्याशाला खरी पत्नी नसते, पण स्वप्नांत आपणच आपली बायको
 अशा भ्रांतीनें त्यानें तिच्या मागून धावावें, त्याप्रमाणें या परमात्म्याचें आहे.
 परमात्मा हा संन्याशाप्रमाणें उदासीन व अकर्ता असतां, त्यानें प्रकृतीशी संलग्न
 होणें म्हणजे संन्याशानें स्वप्नांत आपणच आपलें कुंटूब बनून, तिच्या मोहानें सर्वत्र
 पळण्यासारखेंच मिथ्या व भ्रमोत्पादक आहे. संन्याशानें स्वप्नांत पत्नीसाठीं पळणें
 हें जितकें क्षणिक व अज्ञानमूलक, तितकेंच परमात्म्यानें प्रकृतीशी संलग्न होणें हें
 अज्ञानमूलक आहे, हें स्पष्ट करण्यासाठीं ज्ञानेश्वरांनीं हा अत्यंत अनुरूप असा

दृष्टांत येथे दिला आहे. येथे संन्याशी व त्याचा स्वप्नांत कल्पिलेला पत्नीसंबंध यांनीं परमात्मा व प्रकृति यांचा संबधही तसाच स्वप्नवत् मिथ्या आहे, हें सूचित केले असून, उदासीन व निष्क्रिय अशा परत्म्याला दिलेली, वैराग्यशील व सर्व-संगपरित्याग केलेल्या संन्याशाची उपमा, मार्मिकपणाचीच द्योतक आहे.

ओ. ३२२- “ याप्रमाणें आपलें विस्मरण झाल्यावर, परमात्मा आपण प्रकृतीसारखाच आहे असें समजून, तिच्यासारखाच वागूं लागतो.” परमात्म्याला आपल्या मूळच्या उदासीन, निष्क्रिय अशा शुद्ध स्वरूपाचा विसर पडतो, व प्रकृतीच्या तंत्रानें वागत असतांना, त्याला आपणच त्रिगुणात्मक अष्टधाप्रकृति असें वाटू लागतें, व मग तो सर्व व्यापार तिच्या अनुसंधानानेंच करूं लागतो. परमात्म्याला आपल्या स्वरूपाचा विसर पडणें, यालाच संसारतरुचें पहिलें ‘आर घेणें’ असें मार्गें, ओ. ७८ मध्ये म्हटलें असून, वेदांतशास्त्रांत यालाच ‘बजिभाव’ असें म्हटलें जातें, हें ओ. ८७ मध्येही मार्गें विशद करण्यांत आलें आहे. सरि वा गमौनि-तिच्या सारखाच आपण आहे असें समजून पुढुती—पुढें. तिसि-प्रकृतीलाच. यानंतरच्या ओव्यांतून परमात्मा प्रकृतीच्या षडिंद्रियांचा कसा उपभोग घेता, तें वर्णिलें आहे. ओ ३२३-‘ परमात्मा मनरूपी रथावर चढून व कानांच्या दारानें बाहेर पडून मग शब्दाच्या रानांत शिरतो. ” येथे शिकारीचें रूपक कल्पिलें आहे. एकादा शिकारी रथांत बसून मग आपल्या वाज्याच्या दारांतून बाहेर पडून रानांत शिकारीसाठी शिरतो, त्याप्रमाणें परमात्मा प्रकृतीच्या सहा इंद्रियांचा उपभोग घेत असतां, प्रथम मनानें अफाट संकल्प करतो व आपल्या संकल्पित व्यक्तीचे शब्द मोठ्या आतुरतेनें ऐकतो. कोणत्याहि इंद्रियाचा व्यापार करतांना, प्रथम मनानें काय करावयाचें तें ठरवावें लागतें. म्हणून प्रथम मनाचा उल्लेख कला आहे. परमात्मा कानानें ध्वनि ऐकतो एवढाच येथे अर्थ व्यक्त करावयाचा आहे. वलघे—अश्रय करतो. ओ ३२४— येथें स्पर्शेंद्रियाचा प्रकार सांगितला आहे. “ तो प्रकृतीचा लगाम त्वचेच्या तोंडाला घालून मग स्पर्शाच्या भयंकर अरण्याला जातो. ” कोणत्याही वस्तूला स्पर्श करतांना प्रथम मनानें ठरवून मग त्वचेच्या द्वारां तो घडवून आणतो. त्वचा हें स्पर्शेंद्रिय असल्यानें, तिचीच मदत त्याला घ्यावी लागते. वागौरा करणें-लगाम घालणें. मोहरा-मुखाला. या ओर्वीत देखील शिकारसि जाणाऱ्या

घोडेस्वाराचेंच रूपक योजलें आहे. ओ. ३२५— “ आणखी एकाद्या वेळेस डोळ्यांच्या दारांतून बाहेर पडून रूपाच्या डोंगरावर तो (परमात्मा) मनसोक्त हिंडत असतो ” रूप हा विषय डोळ्यांचा आहे. येथे डोळ्यांनै पाहणें म्हणून डोळ्यांना द्वार असें म्हटलें असून, रूपाला डोंगर कल्पण्यांत रूपाचें मनसोक्त, दृष्टिसुखच येथे सूचित केलें आहे. परमात्मा डोळ्यांनीं संकल्पित रूपाचा मनसोक्त, येथेच्छ उपभोग घेतो असा अर्थ. ओ. ३२६— “ किंवा हे सुभटा ! तो जिभेच्या वाटेनें बाहेर पडून, रसाची दरी भरून राहतो. ” जिभेच्या दारानें निघून तो रसाच्या दरींत उडी घेतो, व ती दरी भरून टाकतो. जिभेनें रसास्वाद घेतांना तो आपल्या प्राणांचीही पर्वा करित नाहीं असा अर्थ. **दरकुटा—दरी. भरौनि ठाके—** भरून राहतो. दरी आपल्या उडीनें भरून टाकतो. जिभेनें मनमुराद, प्राणांचीही पर्वा न करतां रस चाखतो **ओ ३२७—** “ किंवा माझा अंश हा जीव (आत्मा) नाकाच्या द्वारानें निघून, सुवासाची दुष्कर अरण्यां ओलांडतो. ” नाकानें कसल्याही लांबच्या सुवासाचा आस्वाद घेतो. हा मदंशु—जीवात्मा, जो परमात्म्याचा अंश आहे असा. **निगवणें करी—** निघतो. **गंधार्चि—** सुवासाची. गंध हा नाकाचा घ्राणेद्रियाचा विषय आहे. **आडवे—** (सं. अटवी) अरण्यां. **ओ ३२८—** “ याप्रमाणें देह व इंद्रियें यांचा स्वामी जो जीवात्मा, तो मनाला जवळ करून शब्दादिविषयरूपी अलंकारांचा उपभोग घेतो. ” परमात्मा प्रतिबिंबभावानें प्राण्याच्या शरीरांत राहतो. या परमात्म्याच्या अंशालाच जीवात्मा म्हणतात. जीवात्मा देह व इंद्रियें यांच्यावर आपली हुकमत चालवितो, व मनाच्या साहाय्यानें, प्रथम मनानें संकल्प करून प्रत्येक इंद्रियांच्या द्वारां त्या त्या विषयांचा उपभोग घेतो. कान, त्वचा, डोळे, जिभ्या व नाक या इंद्रियांच्या द्वारा अनुक्रमें शब्द स्पर्श, रूप, रस व गंध अशा विषयांचें सेवन करतो **मन जात्रिके धरनु—** मनाला जवळ करून, त्याचें साह्य घेऊन **विखाभरणें—** शब्दादिविषयरूप अलंकार. ओ. ३२३--३२८ पर्यंत, जीवात्मा पंच ज्ञानेन्द्रियांच्या द्वारां त्यांच्या त्या त्या विषयांचा उपभोग कसा घेतो, त्याचें वर्णन केलें आहे. पुढील श्लोकांत जीवात्मा शरीरांतून जातांना, मन व पंचेन्द्रियांनाही आपल्याबरोबर कसा घेऊन जातो, तें सांगितलें आहे.

(श्लोक ८)- “ या जीवरूपी ईश्वराला जेव्हां स्थूल शरीर प्राप्त होतें, व जेव्हां तो त्यांतून निघून जातो, तेव्हां वायु जसा गंधादिकाच्या आश्रयापासून गंध नेतो, तसाच हा (जीव), या मन व पांच इंद्रियांना आपल्या बरोबर घेऊन जातो. ” गंधाचा आश्रय असे जे पुष्प, चंद्रन इत्यादि पदार्थ, त्यांपासून वायु जसा सुवास घेऊन जातो, त्याप्रमाणेच जीवात्मा जातांना शरीरांतील मन व पंचेंद्रिये बरोबर घेऊन जातो. ओ. ३२९- “ पण जीव ज्यावेळीं एकाद्या शरीरांत प्रवेश करतो, तेव्हांच तो कर्ता, भोक्ता, हे त्याचे गुण दिसतात. ” परमात्म्याला कर्तृत्व किंवा भोक्तृत्व येतें, तें त्यानें धारण केलेल्या शरीराच्या आधारांनच येतें. येव्ही जीवात्म्याला कांहीं स्वतःला आकार नाही. शरीरिं पैसे-शरीरांत प्रवेश करतो. यालाच एक दृष्टांत देतात. ओ. ३३० - “ ज्याप्रमाणें एकाद्या संपन्न व विलासी माणसाचें ऐश्वर्य, जेव्हां तो एकाद्या राजधानींत राहण्यास येतो त्या वेळींच हे धनंजया ! समजून येतें. ” चैनी माणसाची विलासी वृत्ति जशी एखाद्या संपन्न शहरांतच उघडकीस येते, तद्वत जीवात्म्याचें कर्तेपण किंवा भोक्तेपण त्यानें धारण केलेल्या शरीरावरच दिसावयाचें. **आथिला**— संपन्न. **राजसेव्या ठाया**— राजा राहतो अशा ठिकाणीं, राजधानीसारख्या संपन्न ठिकाणीं. ओ. ३३१— “ त्याप्रमाणें जीव (आत्मा) जेव्हां देह धारण करतो, त्यावेळींच त्याच्या अहंकाराची वाढ, व त्याच्या विषयेंद्रियांची धुमाळी पुरती कळून चुकते. ” जीवात्म्यानें शरीर धारण केल्यावरच मग ‘ शरीर तेंच मी ’ अशा अहंकाररूप अज्ञानाची त्याच्यांत वाढ होऊं लागते, व इंद्रिये व त्यांचें निरनिराळे विषय यांच्यांत धुमाकूळ सुरू होतो. इंद्रिये आपले विषय प्राप्त करून घेण्यासाठीं धडपड करतात. **धुमाडु-धुमाळी निवाडु-निर्णय**. पण ही देहावरील अहंता व इंद्रियाची धुमाळी, जीवात्म्यानें शरीर स्वीकारल्याशिवाय कशी दिसणार ? यापुढें शरीर सोडून जातांना जीवात्मा कसा जातो तें सांगतात. ओ. ३३२- “ अथवा जीवात्म्यानें जर शरीर सोडलें तर मन व पंचेंद्रियांचा समुदाय तो आपल्याबरोबर शरीराबाहेर काढतो, व त्यांना आपल्याबरोबर घेऊन जातो. ” **चित्त**—मन. **इंद्रियांची तांडी**— पंचेंद्रियांचा समुदाय. **र घे-** बरोबर. तो कसा नेतो, हें दृष्टांतानें स्पष्ट करतात. ओ. ३३३— “

ज्याप्रमाणे अपमान केलेला अतिथि आपल्याबरोबर त्या घरमालकाचे पुण्यही घेऊन जातो, किंवा दोऱ्या काढल्यावर कळसूत्री बाहुल्याची हालचालही नष्ट होते.” अपमानित अतिथि, अपमान केलेल्या घरमालकाचे पूर्वी केलेले सर्व पुण्यही आपल्याबरोबर घेऊन जातो अशी समजूत आहे. त्याप्रमाणे हा जीवात्मा शरीरांतून जातांना एकटाच न जातां, मन व इंद्रियेही आपल्याबरोबर नेतो. किंवा कळसूत्री बाहुल्याच्या दोऱ्या काढून नेल्यावर त्या कळसूत्री बाहुल्याची सर्व हालचालही थंडावने. त्याप्रमाणे जीवात्मा गेल्यावर शरीरही थंड पडते, त्याचीही हालचाल थांबते. कळसूत्री बाहुल्याला जसे दोर, तसाच शरीराला जीवात्मा असा भाव. **साएखेडेयाची**- कळसूत्री बाहुल्याची. **सूत्रतंतु**- दोऱ्या, बाहुल्याला हालविणाऱ्या दोऱ्या. **ओ. ३३४**- “ किंवा सूर्य मावळतांना तो लोकांची दृष्टीही घेऊन जातो. फार काय वारा आपल्याबरोबर (पुष्पांतला) सुवासही जसा घेऊन जातो. ” भगवंतांच्या म्हणण्याचा इत्यर्थ असा की, सूर्य मावळतांना लोकांची पाहण्याची शक्ति जसा घेऊन जातो, किंवा वारा फुलांतील सुवास आपल्या बरोबर नेतो, त्याप्रमाणे जीवात्मा शरीरांतून जातांना प्राण्याची चलनचलनशक्तीच आपल्याबरोबर घेऊन जातो. **तपन**— सूर्य. **दर्शन**— दृष्टिसामर्थ्य. **द्रुति**-सुवास. पहा- “ जेवि चंदनाचेया द्रुती । आरीबारी चंदन होती ॥ ” **ओ. ३३५**- “ त्याप्रमाणे हे धनंजया ! देहाचा राजा जो जीवात्मा, तो मृत देहापासून मनादेसहा इंद्रियांना आपल्याबरोबर नेतो. देह मृत हातांच त्यांतील सर्व इंद्रियांचा हालचाल एकदम बंद पडते. **घाला देहापासौनि**— हत देहापासून, मृत देहापासून. **हत**-घात-घाल=मृत. भूतभूतकालवाचक विशेषण. **देहराजु**- देहाचा स्वामी, देहावर हुकमत चालविणारा जीवात्मा. आतां पुढील श्लोकांत जीवात्मा शरीरांत राहून विषयोपभोग कसा घेतो त्याचे वर्णन केले आहे.

(श्लोक ९)-- “ कान, डोळे, त्वचा जीभ व नाक तसेंच मन, यांचे ठिकाणीं बस्तान बसवून हा (जीव) विषयांचा उपभोग घेतो. ” पांच ज्ञानेन्द्रियांच्या ठिकाणीं ठाणे देऊन, त्यांच्या अनुक्रमे शब्द, रूप, स्पर्श, रस व गंध या विषयांचे सेवन करतो. **ओ. ३३६**- “ मग येथे किंवा स्वर्गांत, जिथं म्हणून हा जीवात्मा नवीन देहाचा स्वीकार करतो, तिथं तो पुनः या

मनादि सहा इंद्रियांचा पसारा मांडतो. ” एक देह सोडल्यानंतर, जीवात्मा याच मृत्युलोकांत किंवा स्वर्गांत जिथं म्हणून दुसरा देह स्वीकारतो, तिथंही तो पुनः त्या नवीन देहाच्या सहा इंद्रियावर आपली हुकमत चालवितोच. प्राण्याला त्याच्या कर्मानुसार मृत्युलोकांत अगर स्वर्गांत जन्म मिळून, मनुष्यदेह, पशुदेह अगर गंधर्वदेह मिळतो. अशा नवीन देहांत हा जीवात्मा पुनः प्रवेश करून तेथेही तो वरील सहा इंद्रियाचा व्यापार सुरू करतो.

अपंगी—स्वीकारतो. पहा—ज्यासि अपंगीता नाही । त्यासि धरी जो हृदयी । तोचि साधू ओळखावा । जीव तेथेची जाणावा ॥—तुकाराम. **तैसिचि**—मार्गाल देहाप्रमाणेच. **पुडुती**—पुनः **पार्गी**—पसरतो. या नवीन देहांत जीवात्मा पुनः नवीन संसार कसा धाटतो, तें दिव्याच्या दृष्टांतानें स्पष्ट करतात. **ओ. ३३७**— “ तर हे पांडवा ! दिवा मालविल्यावर जसा आपल्या तेजासह नाहीसा होतो, व मग पुनः लावल्यावर तो पुनः आपल्या तेजाने फांकतो. ” तसाच जीवात्मा हा देखील एका शरीरांतून निघून गेल्यावर तो देह मृत होतो, व पुनः जीवात्मा दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करतांच या नव्या देहाचा व्यापार सुरू होतो. येथे जीवात्म्याला दिव्याचा दिलेला दृष्टांत, तितकासा अनुरूप नाही. दिवा मालविला तरी तोच पुनः लावला जातो, त्यामुळे तेथे एकच दिवा कायम असतो. जीवात्मा मात्र एका शरीरानंतर दुसऱ्या शरीरांत जातो, तेथे पहिलेच शरीर कांहीं कायम नसतें. तथापि येथे दिव्याचा प्रकाश देण्याचा व जीवात्म्याचा चलनवलन देण्याचा साधारण धर्मच तेवढा ध्यावयाचा आहे. **मग उजलिजे ३०**—मग पुनः प्रदीप्त करावा तेव्हां. **तैसाचि ३०**—तसाच पूर्वीप्रमाणेच फुलतो. **ओ. ३३८**— “ अर्जुना ! हा सर्व चाललेला क्रम, अज्ञान्यांच्या दृष्टीला असा भासतो. ” अज्ञान्यांच्या दृष्टीला हा जीवात्म्याचा एका देहांतून दुसऱ्या देहांत संचार करण्याचा क्रम कसा दिसतो, तें पुढील ओर्वीत सांगितलें आहे. **अविवेकियाचिये**—अज्ञान्यांच्या. आत्माच सर्व करतो, तोच देह धारण करून सर्व विषयोपभोग घेतो, असं ज्यांना वाटतें, त्या अज्ञानी लोकांच्या. **दीठी**—दृष्टीला. **ओ. ३३९**— (त्यांना असं वाटतें) “ कीं आत्माच या देहामध्ये आला व त्यानेच सर्व विषयोप-

भोग घेतला, किंवा तोच या देहांतून गेला. हेंच त्यांना खरें वाटतें ना ? ” वास्तविक आत्मा देहहीं धारण करीत नाही, तो इंद्रियांच्या द्वारां विषयही भोगीत नाही, किंवा तो देहांतून जातही नाही. पण अज्ञानी लोकांना हे सर्व खरें वाटतें, असें भगवान सांगतात. हेंच पुढील ओवांत स्पष्ट वेलें आहे. ओ. ३४०—“ एरव्ही जन्म घेणें किंवा मरणें, किंवा क्रिया करणें अथवा विषयाच उपभोग घेणें, हे प्रकृतीचे गुण असतां, ते आत्म्याचे आहेत असे त्यांनीं (अज्ञान्यांनीं) मानलें आहे. ” प्रकृतीचे हे गुण अज्ञानी लोक आत्म्याला चिकटवितात. तेणें—अज्ञान्यांनीं. शरीर धारण करणें, शरीर सोडून जाणें, व उपभोग घेणें, या तीन क्रिया चालल्या असतां जीवात्म्याचें खरें ज्ञान कोणाला असतें तें सांगतात.

(श्लोक १०)—शरीरांतून निघून जाणाऱ्यास अथवा तेथे राहणाऱ्यास, अथवा गुणांनीं युक्त हाडेंन विषयांचा उपभोग घेणाऱ्यास, मूर्ख लोक जाणत नाहीत. ज्ञानदृष्टीचे लोक मात्र त्यांस जाणतात.” ओ. ३४१—परंतु हा क्षुद्र देह पुढे उभा असलेला पाहून व त्याच्यांत चेतना आल्यावर, त्याच्या चळवळीच्या लोभानें हे अज्ञानी लोक, आत्मा त्या देहांत आला असेंच म्हणतात. ” वरवरचा देह व त्याचें चलनवलन पाहून हे लोक आत्माच हें सर्व करतो, तोच या देहांत शिरला, असें आज्ञानानें म्हणतात. मोटकें—क्षुद्र, अल्प. ओ. ३४२—“ त्याचप्रमाणें हे क्षुद्रापति ! त्याच्या संगतीनें इंद्रियें आपापले विषय उपभोगीत असतां, त्या उपभोगाला आत्म्याचाच उपभोग (असें समजतात) ” वास्तविक पंचेन्द्रियें व मन ही प्रकृतीपासून उत्पन्न झाली असल्यानें, इंद्रियांचे सर्व व्यापार प्रकृतीच घडवून आणते, आत्मा तेथे कांहींच करीत नाही, तो प्रकृतीच्या अनुसंधानानें वागतो म्हणून तोच हे इंद्रियव्यापार करतो, अशी अज्ञ लोकांची समजूत होते. आपुलालां भर्था—आपापल्या विषयांच्या ठिकाणीं, शब्दरूपरसादि विषयांच्या ठिकाणीं. ओ. ३४३—“ पुढें कर्मांचा भोग संपल्यानंतर स्वभावतःच देह पडून जेव्हां आत्मा नाहीसा होतो, त्या वेळीं (हे अज्ञानी लोक) जीव गेला म्हणून हांका मारतात. ” भोगक्षर्यां—प्रत्येक जन्मांत पूर्वजन्मीच्या भोगाच्या लागणाऱ्या कर्मांचा क्षय होतांच. मनुष्याला प्रत्येक जन्मांत तत्पूर्वीच्या जन्मांत केलेल्या कर्मांचीं फलें भोगाचीं लाग-

तात. ती भोगून संपली की, त्या जन्माचा देह पडतो. पुढे या जन्मांत केलेल्या कर्मफलाप्रमाणे नवीन जन्म मिळतो, असा हा संसाराचा क्रम चाललेला आहे. **ते न दीसे**—देह पडला असता आत्माही दिसत नाही. मग तो गेला अशी ओरड करतात. वास्तविक देह पडला की, आत्मा गेला असे मानण्याचे कारण नाही. त्याचे येणे जाणे देहावर अवलंबून नाही, हेच निरनिराळ्या दृष्टांतांनी पुढील चार ओव्यांत स्पष्ट करतात, **बोभाते**— हाका मारतात.

ओ. ३४४— “ हे पांडवा ! झाड हालत असले म्हणजेच जर वारा वाहत आहे असे मानायचे, तर वृक्ष नसेल तेथे वारा नसतोच काय ? ” श्रीकृष्णांचे म्हणणे असे की, वृक्षाच्या हलण्यावाचून वाऱ्याचे अस्तित्व नसते असे जसे म्हणता येत नाही, त्याचप्रमाणे, देह असेल तोपर्यंतच आत्म्याचे अस्तित्व आहे, असे मानण्याचे कारण नाही. वृक्ष हालला नाही, तरी वारा म्हणून आकाशांत कोठे ना कोठे तरी असतोच, तसा देह नष्ट झाला, तरी आत्मा मरत नाही. तो अमर अविनाशी व सनातन असाच आहे. आत्म्याचे स्वतंत्र अविनाशित्व स्पष्ट करण्यासाठी ओ. ३४४ - ३४७ पर्यंत निरनिराळे दृष्टांत दिले आहेत. **वाजतु**—वाहत आहे. **रुखु**— वृक्ष. **ओ. ३४५**— “ किंवा आरसा समोर ठेवून आपणाला त्यांत पाहिले, त्यावेळीच आपण झाले असे मानले, तर त्यापूर्वी (आरशांत पाहण्यापूर्वी) आपण नव्हतो काय ? ” येथे देखील आरशांत पाहण्यापूर्वी जसे आपण होतोच, आरशांत पाहण्याचा व आमच्या अस्तित्वाचा जसा कांहींच संबंध नाही, तद्वत, देहाचे मरण व आत्म्याचे अस्तित्व यांचाही अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाही. आरशांत पाहिले नाही, तरी आमचे अस्तित्व, जसे सिद्ध आहे, तसे देहाला मरण घडले तरी आत्म्याच्या अविनाशित्वाला कांहीं बाध येत नाही. **संमोहर**— समोर, पुढे. **आपणपै**— आपणाला. **तेव्हांचि जाला**— तेव्हांच आपला जन्म झाला. **काहू आदि नाही**— आरशांत पाहण्यापूर्वी आपण नव्हतोच काय ? **ओ. ३४६**— “ किंवा तो आरसा वाजूला सारल्यावर आपल्या प्रतिबिंबाचा लोप होतो, म्हणून आपण जगांत नाहीच असा निश्चय करावयाचा काय ? ” आरशांत आपले प्रतिबिंब आपण पाहतो, म्हणून आपण जीवत आहो असे मानले, तर आरसा वाजूला सारल्यामुळे आपले

प्रतिबिंब त्यांत दिसत नाही, म्हणून आपण जगांत नाही असे ठरवावयाचे
 काय ? तसे जसे आपणास ठरवता येत नाही, अशांत पाहिले नाही,
 तरी आपल्या अस्तित्वाला जसा बाध येत नाही, तद्वच शरीर मृत झाले,
 तरी त्यातील आत्मा मृत होत नाही असा भाव. पुढील ओवीत अज्ञानामुळे
 आपण एकाचा आरोप दुसऱ्यावर कसा करतो ते दृष्टांतीं सांगतात. ओ.
 ३४७—“ आकाशांत होणारा गडगडाट हा वास्तविक आकाशाचा गुण असतां, तो
 मेघांच्या मार्थी मारला जातो, किंवा आकाशांतलं ढगांचे वेगाने जाणे, चंद्रावर
 आरोपित केले जाते. ” वास्तविक आवाज करणे हा आकाशाचा गुण
 असतां, मेघांमुळेच गडगडाट होतो असे आपण मानतो, तर ढगच
 आकाशांतून वेगाने पळत असतां, चंद्रच धावतो असे अज्ञानाने आपण
 म्हणतो. आकाशाचा गुण ढगावर व ढगाचा गुण चंद्रावर जसा लादला जातो,
 तसेच देहाचे गुण आपण अज्ञानाने आत्म्यावर लादतो. सादु-आवाज.
 (पहा- शब्दगुणं आकाशम्) क.पार्लि इ०— मेघांच्या मार्थी मारला जातो.
 चांदि-चंद्रावर. म्हणून पुढील ओवीत आपला सिद्धांत मांडतात. ओ. ३४८—
 “ त्याप्रमाणे मोहाने किंवा अज्ञानाने अंध झालेले लोक, शरीराचे जन्मणे व
 मरणे हे अविक्रिय अशा आत्मसत्तेवरच आरोपित करतात ” शरीराचे जन्मणे
 व मरणे हे गुणधर्म, हे आंधळे लोक निर्विकार अशा आत्म्यावरच आरोपित
 करतात. शरीराचे गुण ते आत्म्याला चिकटवितात. आत्मरुत्ते इ०—
 निर्विकार, विकाररहित अशा आत्मसत्तेवर, आत्म्यावर. निष्टंकिती—
 आरोपतात. ओ. ३४९—“ येथे आत्मा हा आत्म्याच्या ठिकाणीच असून
 देहाचे गुणधर्म देहाच्या ठिकाणीच चालतात, असे पाहणारे दुसरेच आहेत. ”
 असे पाहणारे ज्ञानी लोक, वरील मोहांध लोकांहून लगदी निराळे
 आहेत. आत्मा हा स्वतंत्र आहे, देहाचे जन्ममरणाचे गुण त्याला
 लागू नाहीत. आत्म्याचे गुण आत्म्याच्या ठिकाणी, व देहाचे
 विकारी गुण देहालाच लागू आहेत, देहाचे गुण आत्म्याला लावतां येणार नाहीत,
 असे जे जाणतात ते ज्ञानी पुरुष, वरील अज्ञानी लोकांहून भिन्न आहेत. देखणे—
 पाहणारे. आन आहाति-दुसरेच असतात. अशा ज्ञानी पुरुषांचेच लक्षण पुढील
 ओवीत देतात. ओ. ३५०—“ ज्ञानाने पाहिल्यामुळे, ज्ञानदृष्टि आल्यामुळे, ज्यांचे

डोळे देहाच्या आच्छादनांत गुरफटून राहत नाहीत. ग्रीष्मऋतूंत सूर्याचे प्रखर किरण जसे वगांतच गुरफटून राहत नाहीत त्याप्रमाणे. ” ज्यांची दृष्टि ज्ञानाने, आत्मज्ञानाने विस्मृत झालेली असते, ते देहापुरतेच पाहत नाहीत. देहाच्या आच्छादनाच्या पलीकडील आत्म्याच्या स्वरूपाकडे त्यांची दृष्टि लागलेली असते. ज्ञानदृष्टि ही चर्मचक्षूंच्या पलीकडली असते. **देहिचे-खोले**— देहाच्या आवरणात, आच्छादनांत, सूर्याचे प्रखर किरण ग्रीष्म ऋतूंत ज्याप्रमाणे मेघांच्या आच्छादनाला भेदून बाहेर जातात, तशी ज्ञान्यांची दृष्टि देहाच्या आच्छादनापलीकडे गेलेली असते. **आणियालें**— तीक्ष्ण, प्रखर. ओ. ३५१— “ त्याप्रमाणे विवेकाच्या योगाने ज्यांची बुद्धि आत्मस्वरूपी स्थिर झाली. आहे, ते ज्ञानी पुरुषच आत्म्याकडे खाली सांगितल्याप्रमाणे पाहतात. ” **विवेकाचेनि**— आत्मानात्मविचाराच्या. **पैसे**— योगाने. (अव्यय). **स्फूर्ति**— बुद्धि. आत्म्याचे ज्यांना निश्चित ज्ञान झाले आहे. **देखति पैसे**— खाली दिलेल्या पद्धतीने पाहतात. आता हे ज्ञानी आत्मदृष्टीने कसे पाहतात, ते ३५२-३५७ ओव्यांत अनेक दृष्टांतांनी विशद केले आहे.

ओ. ३५२— “ ज्याप्रमाणे नक्षत्रांनी भरलेले आकाश, समुद्रांत प्रतिबिंबित झालेले दिसले, तर ते काही वरून तुटून समुद्रांत पडलेले नसते हे खास. ” आत्मा देखिल असाच देहांत वावरत असलेला दिसला, तरी तो सुद्धा त्या देहाला येऊन काही चिकटलेला नसतो. तो देखील समुद्रांताल तारागणाप्रमाणेच देहांत प्रतिबिंबित झालेला असतो. देहांताल आत्मा हा मूळ परमात्म्याचे प्रतिबिंबच आहे. ज्ञानीपुरुष, आत्मा हा परमात्म्याचे प्रतिबिंब म्हणून देहांत दिसतो, अशा व्यापक दृष्टीने त्याकडे पाहतात. ‘ गगन ’ व ‘ समुद्रि ’ असे वेगवेगळे शब्द पाहिजेत. **हें**— गगन. **ऐसे निवडे**— असा निश्चय केला जातो. ओ. ३५३— “ आकाश आकाशाच्या ठिकाणी आहे, व जें समुद्रांत प्रतिबिंबित झालेले असते तें मिथ्या असते. त्याप्रमाणे देहांत आत्मा आच्छादलेला आहे, असे ते ज्ञानी पुरुष पाहतात. ” समुद्रांत जे तारकांकित आकाश प्रतिबिंबित झालेसे असते ते खोटे असते. वरील तारकायुक्त आकाश काही समुद्रांत खाली खरे तुटून पडलेले नसते. त्याप्रमाणे आत्मा देखील देहांत परमात्म्याचे पडलेले प्रतिबिंबच होय, अशी दृष्टि

ज्ञानी पुरुषांना आलेली असते. आभासतसे-प्रतिबिंबित होतें. वार्ये-
 मिथ्या, खोटे. गंवसिला— आच्छादला. समुद्रानें व्यापलें आकाश
 जसे मिथ्या, तसा देहानें आच्छादलेला आत्माही मिथ्याच होय.
 गगन जसे समुद्राहून वेगळें आहे, तसा आत्मा देहापासून अगदी वेगळा आहे.
 आणखी दुसरा दृष्टांत देतात. ओ. ३५४— 'खळखळ वाहणाऱ्या ओढ्याचा
 वेग, त्या खळखळ वाहणाऱ्या ओढ्यांतच ठेऊन, चंद्राचा प्रकाश जसा (त्या
 ज्ञानी पुरुषांकडून) चंद्रातच पाहिला जातो. " खळखळ वाहणाऱ्या ओढ्यांच्या
 वेगानें चंद्रप्रकाशही जोरानें हलकावे खात असलेला दिसला, तरी, ज्ञानी पुरुषांना
 त्या ओढ्याच्या वेगाचा व चंद्रप्रकाशाचा कांहीं संबंध नाही, हें समजून तो
 चंद्रप्रकाश चंद्राच्या ठिकाणीं अबाधित असल्याचें तें पाहतात. चंद्रप्रका-
 शाला ओढ्याच्या प्रवाहानें हलकावे बसून जरी बाध आल्यासारखा वाटला,
 तरी तो चंद्राच्या ठिकाणीं आहे तसाच आहे, हें ज्ञानी पुरुष जाणतात. आत्म्याला
 देहामुळे असे विकार प्राप्त झालेले दिसले, तरी ज्ञान्यांना तो स्वतंत्र व
 निरुपाधिक आहे, असे ज्ञान झालेले असते. खलाल-खळखळ वाहणारा ओढा.
 लगबगी- झपाट्याचा वेग. फेडौनि-ठेऊन, ओ. ३५५— " डबकें जरी अटून
 गेलें, तरी सूर्य जशाचा तसाच असतो, त्याप्रमाणें देह आला काय गेला काय, मी
 (आत्मा) आहे तसाच आहे, असे हे ज्ञानी पुरुष पाहतात." डबक्याच्या पाण्यांत
 सूर्य प्रतिबिंबित झाला तरच त्याचें अस्तित्व सिद्ध होतें असें नाही. कारण
 डबक्यांतलें पाणी अटून सूर्याचें प्रतिबिंब त्यांत पडण्याचें थांबलें, तरी वर आकाशांत
 सूर्य प्रकाशच असतो, त्याप्रमाणें देह जन्मला काय किंवा मेलला काय त्या देहांत
 आसणारा आत्मा कांहीं जन्मत नाही अथवा मरत नाही. त्याचें अस्तित्व
 देहाच्या कसल्याही स्थितींत स्वतंत्रपणें प्रत्ययास येतें. सूर्य जसा त्या डबक्या
 हून अगदी स्वतंत्र आहे, तसा आत्माही देहापासून स्वतंत्र आहे. थिलर-डबकें.
 सोखे- कोरडें झालें. ओ. ३५६— आणखी दृष्टांत आहंतच. ' घागर व
 चौकोनी खोली, केली व नंतर मोडली, तरी एकत्र सांचलेले वरचें आकाश आहे
 तसेच असतें." घटांत (घागरींत) व मठांत (खोलींत) आकाश कोंडलेले असते.
 पण हे -ट व मठ मोडून टाकले, तरी मूळ आकाशाला कांहींच बाध येत नाही.
 घटांतील अथवा मठांतील तें आकाश (पोकळीं), मूळ मोठ्या आकाशांत सामावून

जातें. त्याप्रमाणें देहांत आत्मा कोंडलेला वाटला, तरी देह पढतांच तो मूळ परमात्म्यांत मिळून जातो. आत्मा हा परमात्म्याचाच अंश आहे, हें 'ममैवांशो' या श्लोकांत वर सांगितलेंच आहे. तो अंश हा असा घटाकाश व सठाकाश स्वरूपाचा असून, मूळ परब्रह्माचा तो तोढलेला तुकडा नव्हे, हें मागें स्पष्ट केलेंच आहे. **संचलें-सांचलेलें, एकत्र असलेलें. असत्तचि असे-आहे तसेंच** आहे. ओ. ३५७-“ त्याप्रमाणें आत्मसत्ता ही अखंड असून, अज्ञानदृष्टीने कल्पिलेले हे देहच जन्मतात व मरतात असें ते ज्ञानी पुरुष स्पष्टपणें जाणतात. ” **अज्ञानदाष्टिकल्पितें-** अज्ञानामुळें ज्यांच अस्तित्व मानलें जातें असे हे देह. देहच उपजतात व मरतात. पण आत्मा हा अविकारी व अखंड आहे, त्याचा देहाशी कांहीं संबंध नाही. देह मेला तरी आत्मा अबाधितच राहतो, हें तत्त्व ज्ञानी पुरुषच जाणतात. **अखंड आत्मसत्ते-** विकाररहित असा आत्मा. मागें ओ. ३४८ मध्ये 'आत्मसत्ते अविक्रिये' असें म्हटलेंच आहे. **फुडें-स्पष्ट. (स्फुटम्)**

(श्लोक ११)- “ प्रयत्न करणारे योगी आपल्या ठिकाणी स्थित असलेल्या आत्म्याला ओळखतात. पण जे पुसंस्कृत नाहीत असे अज्ञानीलोकें, प्रयत्न करूनही त्याला ओळखत नाहीत ” आं. ३५८-“ आत्मा हा वाढतही नाही व कमीही होत नाही. तो स्वतः कांहीं व्यापार करीत नाही, किंवा दुसऱ्याकडून करवूनही घेत नाही, असें ते (ज्ञानी) आत्मज्ञानानें जाणतात. ” याचाच अर्थ असा की, आत्मा हा निर्विकार व उदामीन आहे हेंच खरें आत्मज्ञान जे जाणतात, तेच ज्ञानी होत. **चौखटें-** चांगलें. पुढील ३५९-३६० या दोन ओव्यांत केवढेही विज्ञान प्राप्त झालें, तरी त्याला आपली (परमात्म्याची) प्राप्ति होणार नाही, असें सांगतात ओ. ३५९-‘आणि विज्ञानही स्वाधीन होईल, बुद्धि अगदी परमाणूंचीही मोजदाद करूं शकेल, व सकल शास्त्रांचे रहस्यही हस्तगत होईल. ” पण अशा या विज्ञानानें परमेश्वरप्राप्ति होणार नाही, आत्मस्वरूप दिसणार नाही असें येथें म्हटलें आहे. **ज्ञान-विज्ञान, शास्त्रीय ज्ञान. आपणें होणे-आपलेमें होणें. उगाणा घेणे-** मोजदाद करणें. पहा-“ नाणी कांहीं मना । करुनि पापाचा उगाणा ॥-तुकाराम. **परमाणूंची मोजदाद करण्याइतकी एकाद्याची बुद्धि सूक्ष्म होईल. पण तिनें आत्म-**

प्राप्ति कशी होणार ? ओ. ३६० - " पण इतकें ज्ञान प्राप्त होऊनही वैराग्याचा जर मनांत शिरकाव झाला नमेल, तर सर्वात्मक असा जो मी, त्या माझी भेट त्याला होणार नाही. " **व्युत्पत्ति-ज्ञान.** भौतिक शास्त्रांचें ज्ञान आत्मप्राप्तीला उपयोगी पडत नाही, असें येथे मुद्दाम सांगितलें आहे. ज्याचें मन विरक्त होईल त्याला मात्र आपली भेट होईल, असें भगवान म्हणतात. **सर्वात्मक--** सर्वांच्या आत्म्याच्या ठिकाणी असणारा. आत्मज्ञानाला कोण अनधिकारी तें वर्णन करतात. ओ. ३६१ - " त्याप्रमाणें तोंडावाटें मोठें गहन विचार निघताहेत, पण मनांत मात्र निरनिराळ्या विषयांना थारा मिलतो आहे, अशाला हे धनुर्धरा ! मी खचित सांपडणार नाही. " तात्पर्य ' लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण ' असा जर तो असेल, तर त्याला ईश्वरप्राप्ति होणार नाही. **तोंड भरो ६० -** गहन विचार अगदीं तोंड भरून वोलतो, पण मून विषयवासनांच्या विचारांत दंग. आंत एक व बाहेर एक अशा माणसाला ईश्वर भेटणार नाही. **नातुडे--** सांपडत नाही. **त्रिशुद्धि -** खरोखर. ओ. ३६२ - " हें असें पहा कीं, स्वप्नांत चावळलेल्या शब्दांच्या ग्रंथानें संसाराची गुंतागुंत, येरझारी संपेल काय ? किंवा पोथीला नुसता स्पर्श केला कीं, ती वाचली असें होईल काय ? " स्वप्नांत केलेल्या बडबडीनें सजविलेला ग्रंथ हा कितीसा सुसंगत असणार ? त्यानें व्यावहारिक कोडी जर सुटणार नाहीत, तर परमार्थिक कोडीं, जन्म-मरणाचा फेरा कसा चुकवितां येणार ? **उपणातियांचा -** सांपेंत चावळणाच्याच्या. **संसार गुंति -** जन्ममरणाचा फेरा. **परिवसिलियां -** स्पर्शिली असतां. त्याचप्रमाणें पोथीला नुसता स्पर्श करण्यानें ती वाचल्याचें श्रेय मिळणार नाही. करावयाचें तें करायचें मोडून भलत्याच करण्यानें ईश्वरप्राप्ति होणार नाही असा भाव ओ. ३६३ - ' किंवा मात्यांची परीक्षा करावयाची असतांना डोळे बांधून मोती जर नाकाला लावले, तर त्यांच्या किंमतीची अटळक करतां येईल काय ? ' मात्यांची परीक्षा करतांना डोळ्यांचें जेथे मुख्य काम, तेथे नाकाची योजना केला तर त्या मोत्याची किंमत कशी ठरवितां येणार ? त्याप्रमाणें येथे ज्या आत्मज्ञानानें, वैराग्यानें, परमेश्वराची भेट होणार, तें सोडून भौतिक शास्त्रें अथवा विज्ञान यांत पारंगतता मिळवून उपयोग काय ? ओ. ३६४ - " त्याचप्रमाणें मनांत मात्र

अहंकाराला जागा, व जिव्ह्यां मात्र सर्वशास्त्रांचा अभ्यास, अशा स्थितींत कोटी जन्म गेले, तरी त्याला माझी प्राप्ति होणार नाही.” ज्याचें मन अहंकारानें युक्त आहे, त्याच्याठिकाणीं वैराग्य कसे वागणार ? अशा अहंकारी माणसानें सर्व शास्त्रें जरी मुखोद्गत केलीं, तरी आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें त्याचा कांहीं उपयोग नाही. सरा ३०-अभ्यास. ओ. ३६५--“ आतां मी जो एकमेव असूनही सर्व प्राणिमात्रांत आहे व सर्व प्राणिमात्रांना व्यापून राहिलो आहे, त्या माझें मी स्पष्ट वर्णन करतो तें ऐक.” आतापर्यंत ज्ञानचक्षूनें आत्मज्ञान होतें असें सांगून, आत्म्याच्या उत्क्रांतीचें वर्णन केलें. येथून पुढें श्लोक १५ पर्यंत आत्म्याच्या सर्वव्यापित्वाचें थोंडें वर्णन करतात. **व्यं रूपं कुरुं**— स्पष्ट असें वर्णन करतात.

(श्लोक १२) --“ सूर्यामध्ये असणारे जें तेज सर्व जगाला प्रकाशित करते, व जें चंद्रांत व अग्नींत आहे, तें तेज माझेच आहे असें समज. ” ओ. ३६६--“ तर जें तेज सूर्यासह सर्व विश्वरचना दाखवितें, तें जगाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत माझेच आहे असें समजावें.” **सूर्यासकट**--सूर्यासह. विश्वरचनेत सूर्यही येतो. म्हणून जगाबरोबर त्यालाहि दाखविणारा प्रकाश आपलाच आहे असे भगवान् सांगतात. सूर्य हा देखील आपल्या ताब्यांतून सुटलेला नाही, त्याच्यावरही आपली हुकमत चालते, हा भगवंतांचा आशय अधिक सूक्ष्मतेनें ज्ञानेश्वरांनीं येथें स्पष्ट केला आहे. **आद्यंति**--जगाच्या प्रारंभापासून अंतापर्यंत. ओ. ३६७--“ हे पांडुसुता ! सूर्य जगांतलें पाणी शोषून घेऊन अस्ताला गेल्यावर, चंद्राची जी प्रभा जगाला आनंद देते, ती माझीच होय. ” **सोखुनु**--शोषून. सूर्य दिवसभर जगांतलें पाणी शोषून सार्यकालीं अस्तास जातो. त्याच्यानंतर रात्री येणाऱ्या चंद्राच्या प्रकाशानें जग आनंदित होतें. तो चंद्रप्रकाश आपलाच आहे असें भगवंतांचें सांगणें. **उल्हासु पुरवितसे**--आनंदाचा पुरवठा करतें, आनंद पुरवतें. **माघोता**--नंतर, सूर्यास्तानंतर. **जोत्स्ना**--चंद्रप्रभा. ओ. ३६८--“ आणि जाळण्याचें व पचविण्याचें जें वाटेल तेवढें सामर्थ्य अग्नीच्या तेजांत आहे, तें तेज माझेच. ” वाटेल तें जाळण्याचें व पचविण्याचें सामर्थ्य अग्नींत आहे, तें सामर्थ्य आपलेंच आहे, असें भगवान् म्हणतात. **सिद्धि**--सामर्थ्य. **निरवधि**--अमर्याद. (क्रि. वि.) याचा संबंध करितसे

याकडे घ्यावा. **हुताशि**—अर्गात असणारी. जगांतलि तिन्ही तृजस्वी शक्तींचा उगम आपल्यापासून आहे, असे एकंदरीने भगवंतांचे प्रतिपादन.

(**श्लोक १३**)—“ तसेच पृथ्वीमध्ये प्रवेश करून, मीच आपल्या सामर्थ्याने सर्व भूते धारण करतो, आणि रसात्मक चंद्र होउन सर्व औषधींचे पोषण मीच करतो.” ओ. ३६९—“ मी या पृथ्वीतिरिलो आहे म्हणून केवळ रजःकणांचे बनलेले हे पृथ्वीचे ढेकूळ, समुद्राच्या महाजलांत विरघळून गेले नाही.” पृथ्वी ही रजःकणांची झालेली असल्याने, सभोवतीच्या समुद्रजलांत ती केव्हांच विरघळून गेली असती. पण भगवंतांचे म्हणणे असे की, आपण या पृथ्वीत शिरल्यामुळेच ती अशी टणक होउन समुद्रांत विरघळली नाही. हे आपलेच सामर्थ्य असे सांगण्याचा भाव. **पांसूची ढेंपुली**—रजःकणाची, मार्तीची ढेप, ढेकूळ. **विरणे** विरघळणे. ओ. ३७०—“ आणि ही पृथ्वी जी असंख्य चराचर भूते आपल्या पाठीवर धारण करते, ती तिच्यांत शिरून मीच धारण करतो.” इतक्या स्थावरजंगमात्मक वस्तू पाठीवर धारण करण्याची शक्ति जी पृथ्वीत आली, ती मी तिच्यांत शिरल्यामुळेच आली, असे भगवान् सांगतात. **चराचर भूते**—सजीव निर्जीव सृष्टि. **धरीतसे**—धारण करते. **धरि**—पृथ्वीत. **धरे**—सांवरून धरतो. **रिगौनियां**—शिरून ओ. ३७१—“ हे पांडुहुता ! मी आकाशांत चंद्राच्या रूपाने जणु काय अमृताने भरलेले चालते सरोवरच झालो आहे.” चंद्र आपल्या अमृततुल्य किरणांनी जगाला आनंद देतो, म्हणून चंद्राला सुधांशु म्हणतात. शिवाय चंद्राच्या पोकळीत पाणी आहे अशी समजूत असल्याने, चंद्राला तळ्याची नेहमीच उपमा देतात. चंद्र हा आकाशांत चालतांना वावरतांना दिसतो, म्हणून त्याला येथे अमृताचे चालते सरोवर असे म्हणले आहे. चंद्राच्या रूपाने आपणच सर्वांवर अमृतसेक करणारे चालते सरोवर आहो, असा भगवंतांच्या सांगण्याचा एकंदरीने भाव आहे **मीसे**—मिषाने, रूपाने. **भरला**—भरलेले. **चालता**—चालणारे. ओ. ३७२—“ तेथून पसरणाऱ्या चंद्रकिरणांच्या पाण्यांचे असंख्य पाट पुढे लोटून, मी सर्व वनस्पतींचे मळे भरून टाकतो.” चंद्र किरणातून स्रवणाऱ्या अमृतानेच औषधिवनस्पतींचे पोषण होतं. चंद्राकेरणांच्या अमृताच्या पाटाचे पाणी

औषधिवनस्पतींच्या मळ्यांना मिळून ते पिकतात, व या वनस्पती जगाच्या रोगनिवारणाला उपयोगी पडतात. चंद्र याप्रमाणे औषधिवनस्पतींना जगवितो, म्हणून त्याला ' औषधीश ' म्हणतात. येथे भगवान् आपण चंद्रकिरणाच्या पाटाचे पाणी वनःस्पतींना देतो असे सांगतात. **रश्मिकर-किरण-**रूपी हात. येथे रश्मि व कर असे एकाच अर्थी शब्द आले आहेत, असे वाटते. पण कर=हात असा अर्थ घ्यावा. **पेलोनि-** पुढे ढकलून, पाटांतून पाणी पुढे नेऊन. पहा "चतुर सारथिये रथ पेलिला" नागेश-सीतास्वयंवर. **आगर-** मळे. गोठ्यावेळे सुपारीच्या व नारळाच्या बागांना दुळागर म्हणतात. **ओ. ३७३-** " अशाप्रकारे मी सर्व प्रकारच्या धान्यांना रसभरित करतो, व अन्नद्वारां सर्व प्राणिमात्राला जीवन देतो. " **एसनि-** याप्रमाणे म्हणजे चंद्रकिरणाचे पाटाचे पाणी पुरवून. चंद्रकिरणाचे हे अमृततुल्य उदक धान्यांनाही पुरविले गेल्यामुळे, ती धान्ये देखील रसभरित व चवदार होतात, व अशा चवदार अन्नाने मी सर्व प्राणिमात्राला जगवितो असे भगवान् येथे स्पष्ट करतात. **सरय-** धान्य, विशेषेकरून भात. **रसाल-** रसभरित, चवदार. **जिव्हाळा-** जीवन. पुढील श्लोकात प्राणिमात्राच्या पोटांत आपण विविध अन्ने कशी पचवितो, ते वर्णन करतात.

(श्लोक १४)— " मी वैश्वानर (अग्नि) होऊन प्राण्यांच्या देहांत राहिलो असून, प्राण व अपान या वायूंशी युक्त होऊन (खाद्य, पेय, लेह्य व चोष्य असे) चार प्रकारचे अन्न पचन करतो. " **ओ. ३७४-** " आणि अन्न जरी उत्पन्न केले, तरी प्राण्यांना अशी तांत्र भूक लागवी की, जिने ते खाल्लेले अन्न पचून प्राणिमात्राला समाधान वाटावे. " तांत्रि भूक लागल्याशिवाय खाल्लेले पचणार नाही. भुकेनेच खाल्लेले जिरते, व प्राण्यांना मग समाधान वाटते. ही तांत्रि क्षुधा म्हणजेच जठराग्नि होय व हा आपण होतो, असे या श्लोकांत भगवान् सांगतात. **निफजविलेयां-** उत्पन्न केल्यानंतर. **दीपन-** तांत्रि भूक. **ओ. ३७५-** " म्हणून हे अर्जुना ! प्राणिमात्रांच्या शरीरांत नाभिकंदावर शेगडी पेटवून जठरांत मीच तेज होऊन बसलो आहे. " पोटांत बेंबविर जठराग्नि आहे, तो खाल्लेले अन्न पचवितो, ही पचनक्रिया चालण्यासाठीच जठराग्नीची

ही व्यवस्था केलेली आहे. घटी-शरीरांत. कंद-नाभिस्थान, आगिठी-आगटी, शेगडी. दीप्ति-तेज. म्हणौनि-वर सांगितल्याप्रमाणे तीव्र भूक लागून प्राण्यांनी खाल्लेले अन्न पचावे व त्यांना समाधान व्हावे, यासाठी जाता जठराग्नि कसा प्रदीप्त होतो ते वर्णन करतात. ओ. ३७६—“ प्राण व अपान यांच्या जोडभात्याने रात्रांदिवस हा जठराग्नि फुंकून फुंकून प्रदीप्त करून मी पोटांत किती अन्न पचवितो ते सांगतां यावयाचे नाही. ” प्राणपान—प्राण म्हणजे पुढे जाणारा उच्छ्वास वायु, श्वास. हा पंचप्राणापैकी पहिला प्राण होय. अपान— हा पंचप्राणापैकी दुसरा असून, हा अधोगामी वायु गुदप्रदेशी राहता. प्राण (श्वास) वर तोडांतून बाहेर जाणारा व अपान खाली जाणारा, अशा जोडभात्याने, पहा— “ प्राणापानाची चुकामुकी । जाहली होती बहुकाळ की । ’— एवनाथी भागवत ९।११८. जोडभाता—भात्यांची जोडी. सोनाराचा भाता प्रसिद्ध आहे. आटणे—निकाल करणे, फडशा पाडणे. नेणो केती—किती म्हणून अन्नाचा फडशा पाडीत असेन कोणाला ठाऊक ! ओ. ३७७—“ कोरडे, ओले, शिजविलेले व भाजलेले (करपलेले) अशीं चार प्रकारचीं अन्ने मीच पचवितो. ” ज्ञानेश्वरांनी येथे खाद्य, पेय, लेह्य व चोष्य अशी चार प्रकारची अन्ने न घेतां, वरील कोरडे ओले, शिजविलेले व भाजलेले असे जे अन्नाचे प्रकार घेतले आहेत, तेच पचनाच्या दृष्टीने येथे सयुक्तिक आहेत. कसलेही ओले वाळलेले अन्न असल, तरी मी पचवून खलास करतो, असे भगवंताना सांगावयाचे आहे. येथे जठराग्नीचे कसलेही जड अथवा हलकं अन्न पचविण्याचे सामर्थ्यच व्यक्त करावयाचे असल्याने, ज्ञानेश्वरांनी घेतलेले चतुर्विध अन्नाचे प्रकार अधिक मार्मिक आहेत. विदग्धे- भाजलेली, करपलेली. ओ. ३७८ “ अशाप्रकारे सर्व लोक म्हणजे मी, सर्व लोकांचे जिवन मीच, व त्या जीवनाचे मुख्य साधन जो अग्नि तोही मीच. ” भगवान् येथे सर्व आपणच म्हणून सांगतात. जठराग्नि असत्याशिवाय प्राणिमात्रांचे अन्न कसे पचणार ? यावरून मी= जठराग्नि= जीवन = जन असे समीकरण भगवंतांनी घातले आहे. ओ. ३७९— “ आतां इतक्या उपर तुला माझ्या व्यापकपणाची नवाई काय सांगू ? या जगांत दुसरं कोणी नाही, हें लक्षांत ठेव. मीच सर्वत्र भरून राहिलो आहे. ”

ज्ञानेश्वरांनी वास्तविक भगवंतांच्या तोंडून आपला व्यापकपणा जो वर्णन केला आहे, त्याला मूळ गीतेच्या या १४ व्या श्लोकांत, मुद्दीच आधार नाही. पण पुढील ३८० ओवींपासून अर्जुनाला आलेली एक शंका गृहीत धरून एका नवीनच प्रश्नाची त्यांना उभारणी करावयाची असल्याने, ज्ञानेश्वरांना भगवंतांच्या तोंडी त्यांच्या व्यापकपणाचें वर्णन कल्पनेने घालावें लागलें आहे. **व्याप्तिची नवाई-** माझ्या व्यापकपणाची अद्भुतता. **ओ. ३८०-** येथून शेन ओव्यांत अर्जुनाच्या बाजूची एक शंका श्रीकृष्णांनी आपणच उपास्थित केल्याचा जो प्रसंग ज्ञानेश्वरांनी कल्पिला आहे, तो अगदीच नवीन आहे. “ तर मग या जगात कांहीं माणसं सदा सुखी तर कांहीं दुःखपीडित दिसतात, हें कोणत्या दृष्टीनें ? ” **वेखे-दृष्टीनें.** जगांत सर्वत्र जर परमेश्वर भरला आहे व तोच जर सर्वांचा जीवनाधार आहे म्हणून वर सांगितले, तर मग जगांत कांहीं माणसं सुखी व कांहीं दुःखी असा फरक कां दृष्टीस पडावा ? “ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ” या श्लोकावरून वास्तविक ज्ञानेश्वरांनाच ही शंका आलेली आहे. पण यथे गतिचें प्रवचन कृष्णार्जुनसंवादरूपानें असल्याने, “ अर्जुनाला अशी शंका येईल असें श्रीकृष्णांनी गृहीत धरूनच त्यांच्या शंकेचें मग निवारण केलें, ” असा प्रसंग ज्ञानेश्वरांनी कल्पून वराल शंकेला श्रीकृष्णांच्या तोंडूनच त्यांनी उत्तर दिलें आहे. पुढील ओवींत अर्जुनाच्या बाजूची शंका दृष्टांतानें मांडतात. **ओ. ३८१-** “ ज्याप्रमाणें सगळ्या शहरांत एकाच दिव्यानें सर्वत्र दिवेलावणी झाली असतां त्यांपैकी कांहीं दिवे प्रकाश न दाखविणारे (व कांहीं प्रकाश दाखवणारे) असे कां उरवे ? ” सर्व दिवे जर एकाच दिव्यानें लावले तर सर्वांनी साखाच प्रकाश द्यावयास नको होता काय ? त्यांपैकी कांहीं प्रकाश न देणारे तर कांहीं देणारे असा भिन्न प्रकार कां आढळावा ? त्याचप्रमाणें परमेश्वरच जर सर्वांचा एकटा जीवनाधार झाला, तर कांहीं प्राणी सुखी व इतर कांहीं दुःखी असें कां असावे ? सर्वच सुखी असावयास नको होते कां ? अर्जुनाला म्हणजे सामान्य वाचकाला अशी शंका कदाचित् येईल असें कल्पून, ज्ञानेश्वरांनी श्रीकृष्णांच्या तोंडून तिला उत्तर देण्याचा उपक्रम पुढील ओवींपासून केला आहे. वास्तविक “ नेश्वरो जगतः कारणं समुत्पद्यते कुतो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् । ” या शांकरभाष्यांतील पूर्वपक्षाचाच हा अनुवाद

आहे. **न देखणी--** न दाखविणारे. म्हणून श्रीकृष्ण जणु काय अर्जुनाला म्हणतात ओ. ३८२-“अशा प्रकारचा तर्कवितर्क जर तूं आपल्या मनांत करीत अमशील, तर तुझी ही शंका कशी उत्तम रितीने घालवितो तें ऐक. ” पुढील ओवीपासून श्रीकृष्णाच्या तोंडून अर्जुनाच्या तथाकथित शंकेस ज्ञानेश्वरांनीच उत्तर दिले आहे. **उत्तिविखि-** तर्कवितर्क. **फडणं-** घालविणें. ओ. ३८३- “ हें पहा कीं, सर्वत्र मी भरलेला आहे व मी कोठेंच भिन्न असा नाही. पण माझ्या भिन्नत्वाची कल्पना त्या त्या प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी उद्भवते. ” श्रीकृष्णाचें म्हणणे असें कीं, मी सर्वत्र भरून राहिलो असून सर्वांना सारखाच आहे. पण प्राणिमात्र आपापल्या बुद्धीप्रमाणें माझ्या भिन्नत्वाची कल्पना करून, आपणाला सुखी किंवा दुःखी समजतात. वास्तविक ईश्वर सर्वांना सारखा व सर्वांच्या अंतःकरणांत आहे. पण लोक आपापल्या वृत्तीप्रमाणें सुखाची अथवा दुःखाची कल्पना करून ईश्वरावर भिन्नत्वाचा आरोप करतात. **अनारिसं-** भिन्न. **उल्हसे-** प्रकट होते. हेंच निरनिराळ्या दृष्टांतांनी विशद करतात. ओ. ३८४- “ ज्याप्रमाणें एकाच आकाशध्वनाला भिन्नभिन्न वाद्यविशेषाप्रमाणें भिन्नभिन्न आवाजांत वाजणें भागच पडतें. ” आकाशाचा गुण शब्द करणें हा असल्यानें, सर्व आकाशाचा एकच सारखा शब्द किंवा आवाज करण्याचा गुण आहे. पण हाच आकाशाचा ध्वनि ज्यावेळीं, मृदंग, तंबोरा, सनई अशा निरनिराळ्या वाद्यांचा आश्रय करतो, त्यावेळीं त्याच ध्वनीचे निरनिराळे नाद होणें भागच पडतें. आकाशाचा मूळ ध्वनि एकच असतां, निरनिराळ्या वाद्यामुळें तो जसा भिन्न भिन्न वाटतो, तसाच मूळ ईश्वर सर्व प्राणिमात्रांना सारखाच असतां, प्रत्येक प्राणिमात्राच्या वृत्तीप्रमाणें तो ईश्वरास म्हणजे आपणास सुखी अगर दुःखी ठरवितो. वास्तविक ईश्वर सर्वांना समच आहे. पण मी सुखी किंवा मी दुःखी अशी जी प्राणिमात्रांची समजूत होते, ती त्यांच्या भिन्नवृत्तीमुळें होय. **वाद्यविशेष-** निरनिराळ्या वाद्यांच्या अनुगोधानें. **आनात-** भिन्नभिन्न **वाजाचे पडे-** वाजणें भाग पडतें, वाजावें लागतें. ओ. ३८५- “ किंवा सूर्य एकच असतां तो लोकांच्या व्यवहारांत भिन्न भिन्न तऱ्हेनें उपयोगी पडतो. ” म्हणजे सूर्य एकच असला,

तरी लोकांच्या व्यवहारानुरूप त्याचे भिन्न भिन्न उपयोग करून घेतले जातात. याला सूर्य जबाबदार असून भिन्न भिन्न लोकव्यवहारच जबाबदार आहेत. ईश्वरही असाच सर्वांना सारखा असून लोकांच्या वृत्त्यनुरूप तो भिन्न भिन्न भासतो, असा भाव. 'लोकचेष्टि वेगलाला आनाना उपेगासि गेला' असा अन्वय. लोकव्यवहाराला सूर्याचे निरनिराळे उपयोग होतात कोणाला त्यापासून प्रकाश, तर कोणाला उष्णता मिळते. ओ. ३८६— "अथवा बाजाच्या गुणधर्मानुसार पाणी झाडाच्या रूपाने उभे राहते. त्याप्रमाणे माझे रूप निरनिराळ्या प्राण्यांच्या ठिकाणी परिणाम पावते." पाणी एकच असते पण निरनिराळ्या वियांप्रमाणे त्यांतून निरनिराळी झाडे उत्पन्न होतात. त्याप्रमाणे ईश्वर एकच असून भिन्न भिन्न प्राण्यांच्या ठिकाणी त्याचे स्वरूप भिन्न भिन्न होते.

उभविर्णे— उभे राहणे. **परिणामलें इ०—** माझे एकच रूप निरनिराळ्या प्राण्यांना भिन्न भिन्न वाटते. माझ्या स्वरूपाचा निरनिराळ्या प्राण्यावर निरनिराळा परिणाम घडून, त्यांना आपण सुखी किंवा दुःखी असे वाटते. ओ. ३८७— "अरे ! एका अडाण्यापुढे व एका चतुर माणसापुढे नीलमण्यांचा एक दुपदरी हार ठेवला, तर अडाण्याला तो सर्प भासतो, तर दुसऱ्या चतुराच्या तो सुखाला कारण होतो." हा सगळा दृष्टिभेद आहे. नीलमण्यांचा हार हा एकच आहे. पण अडाण्याची दृष्टि व चतुराची दृष्टि यामुळेच तो एकाच्या दुःखाला तर दुसऱ्याच्या सुखाला कारण झाला. असाच प्रकार सर्वांना सम असणाऱ्या ईश्वराचा आहे. **नेणाः—** अज्ञान्याला. **चउर-चतुर.** **निलेयाद्या दुसरा—** नीलमण्यांचा दुपदरी हार. **पहा—** "स्रजमपि शिरस्यंधः क्षिप्तां धुनोत्याहिशंकया।" शाकुंतल ७।२४. ओ. ३८८— "फार काय पण स्वाती नक्षत्रांचे पाणी शिंपल्यांत मोती तर सर्पांच्या तोंडी विष होते. त्याप्रमाणे ज्ञान्याला मी सुखकारक तर अज्ञान्याला दुःखकारक होतो" एकच वस्तु भिन्नभिन्न पात्रांत भिन्नभिन्न स्वरूपाची होते, या न्यायाने एकच परमेश्वर भिन्नभिन्न प्राण्यांना भिन्न भिन्न भासतो, हाच सिद्धांत यथे प्रस्थापित केला आहे. यालाच समनार्थक पहा— 'पात्रविशेषन्यस्तं गुणांतं व्रजति शिल्पमाधातुः । जलमिव समुद्र-शुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ - मालविकाग्निमित्र. **विआलिं—** सर्पांत. **भगवान् (परमात्मा)** आपल्या सामर्थ्याचे पुढे वर्णन करतात.

(श्लोक १५)— 'सर्वांच्या हृदयांत मीच राहत असून, स्मृति, ज्ञान व त्यांचा नाश हीं माझ्यापासूनच होतात. सर्व वेदांनीं जाणण्यास मीच योग्य असून, वेदांताचा कर्ता व वेद जाणणारा मीच आहे. ' ओ. ३८९— " हे पार्था ! सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत ' मी अमका आहे ' ही जी जाणीव अहोरात्र जागृत असते, ती मीच आहे. " प्रत्येक प्राण्याच्या मनांत ' मी अमका ' हा जो अहंकार, त्या अहंकाराची जाणीव म्हणजेच आत्मा होय. अहिर्निशि—अहोरात्र. ओ. ३९०— " पण संतसमागमांत, राहत असतां, योगाभ्यास व ज्ञान यांत प्रवेश करीत असतां, व गुरूंच्या पायांची सेवा वैराग्यानें केली असतां, (हा अहंभाव आत्मस्वरूपी लय पावतो). ज्ञानेश्वरांनीं या अर्थांत संतसमागम, योगज्ञानाभ्यास व गुरूसेवा हीं ज्ञानार्ची साधनेंच येथे सांगितली आहेत. या साधनांनीं ज्ञान मिळविल्यावर अहंकार नष्ट होऊन अज्ञानाचा लोप होतो. योगज्ञानि—योग= हटयांग असा किंवा फलासाक्तेविहित कर्मयांग असा अर्थ घ्यावा. ज्ञान=आत्मा-परमात्मैक्याचें ज्ञान अशा योग व ज्ञानाच्या अभ्यासांत. पैसतां—प्रवेश करून. ओ. ३९१— " ज्यांचा मीपणा आत्मस्वरूपांत विलीन होतो, त्यांचें अज्ञान अशाच चांगल्या कृत्यांनीं नष्ट होतें. " ज्यांचा अहंकार परमात्म्यांत विलीन होतो, म्हणजे आत्मा व परमात्मा हे एकच आहेत असें ज्ञान ज्यांच्यांत बाणलें आहे, सर्वाभूतीं परमेश्वर असल्याची साम्यावस्था ज्यांना प्राप्त झाली आहे, त्यांचें असतें नसतें अज्ञान वरील संतसमागमादि सत्कृत्यांनीं नाहीसें होतें. तात्पर्य ' अहं ब्रह्मास्मि ' अशी त्यांची स्थिति होते. यालाच मागे अध्याय १४ मध्ये दिलेला दृष्टांत पहा— " नलिकेवरौनु उठिला । जैसा शुकु शाखे बैसला । तैसा मूल अहंते ठेला । तो म्हणौनि ॥—ज्ञानेश्वरी १४।३००.

ओ. ३९२— " तें आत्मरूप आपलंच आहे, असं ज्ञानदृष्टीनें ओळखल्यावर ते (ज्ञानी) मग माझ्याशीं (परमात्म्याशीं) ऐक्य पावून सदैव आनंदांतच असतात. मग तेथे पाहायला माझ्याशिवाय दुसरं कोणतं साधन असणार ? " माझं परमात्म्याचं ज्ञान करून घेण्यास दुसरं कोणतं साधन त्यांना उपलब्ध असणार ? आत्मापरमात्म्याचें मीलनही शिवाय सदैव आनंदयुक्त असें असतें. परब्रह्म किंवा परमात्मा हा नेहमीच

सत्, चित् व आनंद या स्वरूपाचा असल्यामुळे, अहंब्रह्मास्मि ही ऐक्याची अवस्था अशी महदानंदाचीच असणार. **आपैआपु-** आपणास आपण. आत्मा हा परमात्म्याचेच प्रातिविंब असल्याने आत्म्याने परमात्म्यांत मिळणे म्हणजे स्वतःलाच पाहणे हाय. **दाखि-** दृष्टीने, ज्ञानदृष्टीने. **मिया आत्मने-** मी जो परमात्मा, त्या माझ्याशी ऐक्य पावल्याने, **आन हेतु असे-** परब्रह्मावाचून दुसरी कोणती वस्तु कारण आहे ? परब्रह्म हे स्वयंप्रकाशी असल्याने, त्याच्या ज्ञानानेच त्याला ओळखावयाचे आहे. यालाच दृष्टांत देतात. **ओ. ३९३-** ' हे धनंजया ! सूर्योदय झाल्यावर सूर्याच्या प्रकाशानेच सूर्य पहावा लागतो. त्याप्रमाणे माझे ज्ञान करून घेण्यास अथवा माझे स्वरूप जाणण्यास मांच कारण होतो. ' सूर्य पहावयाचा झाल्यास त्याचाच प्रकाश कारणीभूत होतो, दुसऱ्या कोणत्या प्रकाशाची तेथे जरूरी लागत नाही. कारण सूर्य हा स्वयंप्रकाशी आहे, त्याप्रमाणे भगवान् म्हणतात की, माझे परमात्म्याचे ज्ञान करून घेण्यास दुसऱ्या कोणत्या अन्यसाधनाची आवश्यकता नाही. परमात्मा असाच स्वयंप्रकाशी अथवा स्वयंज्ञानयुक्त आहे. परमात्म्याचे, परब्रह्माचे ज्ञान होताच, आणखी कशाचीच अपेक्षा राहत नाही. परब्रह्माला जाणावयाचे असल्यास त्याचेच ज्ञान करून घेतले पाहिजे. स्वयंप्रकाशी वस्तूची गोष्ट अशीच असते. परब्रह्माला येथे स्वयंप्रकाशी सूर्याची दिलेली उपमा फारच अन्वर्थक व अचूक आहे. संतांच्या ज्ञानदृष्टीचे हे वर्णन केल्यावर त्यांच्या उलट अज्ञानी लोकांच्या दृष्टीचे पुढील ओव्यांत वर्णन करतात. ' ज्ञानमपोहनं च ' या मूळ श्लोकांतील पदावर व्याख्यान करतांना, ' ज्ञान ' म्हणजे अहंब्रह्मास्मि ' हे ज्ञान सांगितले. आतां त्याच्या उलट शरीरावरील आसाक्ति व संसारावद्दल गौरव, ही अज्ञानी माणसाची वृत्ति सांगून, या ज्ञानी व अज्ञानी अशा दोनी वृत्ती आपल्यापसूनच उद्भवतात हे पुढे सांगतात. **ओ. ३९४-** " अथवा आपणास प्रिय असणाऱ्या शरीराची सेवा करतांना किंवा संसाराची बढाई, मोठेपणा ऐकतांना, ज्यांचा मापण देहांतच बुडून गेला आहे. " वरिल ज्ञानी लोकांच्या वर्णनाच्या विरोधाने हे अज्ञानी लोकचे वर्तन पहावे. हे अज्ञानी लोक शरीर अविनाशी आहे अशी खोटी समजूत करून घेउन त्यांचाच दुस्स्ती राखण्यांत गढून गेलेले असतात. संसारांत आपण अमकं केले, तमकं

मिळवलं, अशा वलगनेतच ते गहून गेलेले असतात व त्यांचा मीपणा शरीरावर कायम झालेला असतो. सारांश नाशवंत व मिथ्या असे जे शरीर व संसार, तेवढ्या बद्दलच त्याची आसाक्ते असून, मीपणा अगर अहंपणा टाकण्याऐवजी ते शरीरालाच सर्वस्व मानतात. आपला अहंपणा परमात्म्यांत विलीन करण्याची ज्ञान्याची साम्यावस्था कोणीकडे, व देहावरच सर्व अहंभाव स्थिर करण्याची यांची द्वैत-वृत्ति कोणीकडे ! शरीरप्रियाते—प्रिय असणाऱ्या आपल्या शरीराला, शरीर-रूपी प्रियाची सेवा करताना, असा या समासाचा खरा अर्थ होईल. **देहि जयाची इ०-ज्यांची अहंता**, आत्मीयता देहावर स्थिर झाली. देहाच्या पलीकडील परमात्म्याकडे यांचे लक्षच जात नाही. देहच सारसर्वस्व असे ज्या अज्ञान्यांना वाटते. अशाच अज्ञानी लोकांचे आणखी वर्णन देतात.

ओ. ३९५—“ ते स्वर्ग व संसारासाठीं कर्ममार्गावर सारखे धांवत असतात, व मग दुःखाच्या उत्तम वाढ्याचे भांगेदार होतात. ” इहलोकीं आपला संसार दुःखाचा व्हावा, व परलोकीं आपला स्वर्गसुख प्राप्त व्हावे, म्हणून हे अज्ञानी लोक अनेक प्रकारचा व्रत व यज्ञ आचरून कर्ममार्गाचा अलंब करीत असतात. व्रतांनीं पुण्य लागून संसारसुख मिळते, तर अनेक यज्ञांनीं स्वर्ग मिळतो. अशा व्रत व यज्ञ यांच्या धावपळीत ते फलारोनें कर्म करीतच असतात. पण हा संसार व स्वर्ग हे मोक्षाच्या अपेक्षेनें क्षणिक होत, हे त्यांना कळत नसते. कर्मांचे पुण्य संपल्यावर, हे संसार व स्वर्गसुख आपोआप नष्ट होते, हे त्यांना समजत नाही. ‘ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ’ ही स्थिति मग त्यांना भोगाची लागत अशा रितीने स्वर्गातून खाली पडल्यावर ते दुःखाच्या मोठ्या वाढ्याचे भागीदार होतात. पुनः संसाराची व पुनः कर्म करण्याची दुःखकारक जबाबदारी त्यांना घ्यावी लागते. **कर्मांचेया मार्ग**—कर्ममार्गावर, फलाशा-युक्त कर्ममार्गावर. **सेल भागी**—उत्तम वाढ्यांत. **भागीन**—वाटेकरी. (सं. भागिनः) पण ही अज्ञानाची स्थिति देखील आपल्यामुळेच होते असे भगवान् पुढे सांगतात.

ओ. ३९६—“ पण हे अर्जुना ! हे अज्ञ होणे त्यांना माझ्यामुळेच प्राप्त होते. ज्याप्रमाणे जागृति हीच, स्वप्नावस्था व निद्रावस्था यांना कारणीभूत

होते. " जागें राहणें हा धर्मच, स्वप्न व झोंप यांना कारण आहे. जागे राहणें ही अवस्था, व स्वप्न व झोंप या अवस्था सापेक्ष आहेत. जागे असल्याशिवाय झोंप तरी कशी येणार व स्वप्न तरी कसे पडणार ? त्याच-प्रमाणें ज्ञान असल्याशिवाय अज्ञान संभवतच नाही. दगडाला कोणी अज्ञानी म्हणत नाही. म्हणून भगवान् म्हणतात कीं, ज्ञानयुक्त असे जे आपण, त्या आणामुळेच त्या अज्ञानांना अस्तित्व लाभते. **मजाचि तव-माइयामुळें, माइयास्तव. यालाच आणखी दृष्टांत देतात. ओ. ३९७—**"पण ढगामुळें दिवस लोपला, तरी तें दिवसामुळेच समजून येतें. त्याप्रमाणें माझे ज्ञान करून न घेतां प्राण्यांनीं जें विषयांचें सेवन केलें, तेंही माइयामुळेच कळतें. " कारण प्राण्यांना आपण विषयांचें सेवन करित आहो, अमक्याचा उपभोग घेत आहो, हें जें समजलें, तेंहि परमेश्वराच्या ज्ञानामुळेच होय. दिवसाचा उजेड असतो, म्हणूनच ढगानें दिवस लोपला आहे हें समजतें. रात्री कांहीं आपणास ही स्थिती समजणार नाही. अमुक गोष्ट अज्ञानीपणाची आहे, हें समजण्यास ज्ञानाची अपेक्षा असतेच. आपण विषयोपभोग घेऊन पाप करित आहो, हें देखील परमेश्वराचें ज्ञान काय आहे, हें पाहिल्यावरच समजतें. म्हणूनच अज्ञानाला ज्ञानाची अपेक्षा असते, असें वर सांगितलें. **हारतला--** नेला, निस्तेज केला. **मी नणोनि इ०-मला (परमेश्वराला) न जाणतां, माझे ज्ञान करून न घेतां ज्यांनीं विषयोपभोग घेतला, त्यांचीही चूक माइया ज्ञानामुळेच कळून येते. विष्णो- विषय. ओ. ३९८—**" एकंदरीनें हे धनंजया ! निद्रेला किंवा जागृतीला प्रबोध हाच जसा कारण होतो, त्याप्रमाणें प्राण्याच्या ज्ञान, अज्ञान या दोहोंसही मचि कारण आहे. " मनुष्याची निद्रावस्था किंवा जागृतावस्था ही जशी एका जागृतावस्थेचेंच समजते, त्याप्रमाणें प्राणी ज्ञानी आहे का अज्ञानी आहे, हें ज्ञानामुळेच समजतें. ईश्वर हा ज्ञानमय असल्यामुळे, प्राण्याच्या ज्ञानाज्ञानाला आपणच मूळ कारण आहे, असें जें येथे म्हटलें आहे, त्याचें रहस्य हेंच कीं, ज्ञान हें सर्वच गोष्टींच्या मुळाशीं आहे. **प्रबोधु-जागृति.** या ओवनिंतर साखरे व माडगांवकरप्रतीत दिलेली अधिक ओवी, याच ओवीचा निवळ अनुवाद करणारी असल्यामुळे, केवळ अधिक स्पष्टीकरणाच्या मोहानें कोणी तरी ती मागून घुसडून दिली असावी. **ओ. ३९९—**या

ओवीपासून पुढील तीन ओढ्यांत अज्ञानामुळे आपले वर्णन करतांना वेदांचीही कशी त्रेधा उडाली तें सांगतात. “ म्हणून हे धनंजया ! मी जसा आहे तसा मला न जाणतां, वेद मला जाणण्याची खटपट करूं लागतांच त्याच्या तीन शाखा झाल्या. ” भगवंतांचं म्हणणं असं कीं, “ माझं खरं स्वरूप न समजताच वेद माझे वर्णन करूं लागला, तों त्याच्या ऋग्वेद सामवेद व यजुर्वेद अशा तीन शाखा झाल्या. ” माझे वर्णन करतांना वेदाच्याच भाषेत इतकी विसंगतता आली कीं, त्यामुळे मूळ वेदाचीच तीन शकले झालीं. माझं वर्णन करतांना वेदाच्या एका भागाचा मेळ दुसऱ्याशीं नाही अशी स्थिति झाली, असा भाव. **जाणो गेला**—जाणावयाची खटपट करूं लागला. **जालिया शाखा**—शाखा झाल्या. येथे शाखा म्हणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद असे तीन भाग घ्यावे, किंवा ऋग्वेदाच्या शाकलशाखा, बाष्कलशाखा अशा शाखा घ्याव्या. पण पुढील ओवीत ‘ तिन्ही शाखा ’ असे म्हटल्यामुळे, तीन वेदांचाच येथे उल्लेख अभिप्रेत आहे असें दिसते. ओ. ४००— “ तथापि वेदाच्या या तीन शाखाप्रकारांचा मलाच जाणण्याचा निश्चित हेतु आहे. ज्याप्रमाणें पूर्ववाहिनी व पश्चिमवाहिनी नद्यांना समुद्र हेच आश्रय-स्थान आहे. ” नद्या पूर्ववाहिनी असल्या काय, किंवा पश्चिमवाहिनी असल्या काय, त्या जशा शेवटीं समुद्रालाच येउन मिळतात, तद्वत् वेदाच्या तीन्ही शाखांच्या वर्णनाला मीच विषय होऊन बसलों आहे. वेदांचे कितीही प्रकार झाले, तरी त्यांचें पर्यवसान शेवटीं माझ्या (परमेश्वराच्या) वर्णनांतच होतें असा भावार्थ **त्रिशुद्धि-खरोखर ठी-पर्यवसान**. या ओवीच्या उत्तरार्धाशीं समानार्थक पहा— “ यथा नदीनां बहवोऽबुवेगाः समुद्रमेवाभिर्विशन्ति तद्वत् ”—भगवद्गीता.

ओ. ४०१— ‘ आणि महासिद्धांताजवळ वेद आपल्या शब्दांसह लुप्त होतात. ज्याप्रमाणें सुगंधी वायूच्या लहरी, सुगंधासहित आकाशांत लुप्त होतात. ” ‘ अहं ब्रह्मास्मि, ’ किंवा ‘ ॐ तत्सत् ’ हे जे महासिद्धांत आहेत, त्यांच्या विवरणाच्या वेळीं वेदांना शब्द अपुरे पडून, त्यांना लुप्त व्हावें लागतें. वेदांचा परब्रह्मांच्या स्वरूपवर्णनाचा प्रयत्न फोल ठरून ते निरुपयोगी ठरतात. वरील महासिद्धांत हा आकाशाप्रमाणें व्यापक असल्यामुळे, त्यांचें आकलन वेदांना

मुळींच न झाल्याने, त्यांना मग शाखा फुटून लुप्त व्हावे लागते. सुगंधी वायुलहरी ज्याप्रमाणे सुगंधासह आकाशांत कुठल्या कुठे लुप्त होऊन जातात, त्याप्रमाणे वेदांचा हा परब्रह्माचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न, महासिद्धांताचे वर्णन करतांना, त्यांच्यासह फोल ठरतो. परब्रह्माचे वर्णन करतांना वेद, 'नेति नेतियात्मा' असे म्हणतात, हे प्रसिद्धच आहे. ओ. ४०२—“ त्याप्रमाणे सर्व वेद जेव्हा लज्जित होऊन स्तब्ध होतात, त्यावेळीं मीच स्वतः प्रगट होऊन माझ्या स्वरूपाची योग्य ती निश्चिती करतो. ” भगवान् म्हणतात, कीं, महासिद्धांताचे विवरण करतां न आल्यामुळे, वेदांना लाज वाटून ते मूकता स्वीकारतात. अशा स्थितीत आपणच स्वतः प्रकट होऊन, माझ्या परब्रह्म-स्वरूपाची प्रतीति मला आणून द्यावी लागते. ईश्वरांनींच अवतार घेतल्यावर मग त्यांच्या स्वरूपाची ओळख होण्यास काय वेळ ? पण वेद जेव्हा लाजून मूकता स्वीकारतात, त्याची जेव्हा बोबडी वळते, तेव्हा जगाला आपल्या स्वरूपाची प्रतीति आणण्यासाठीं भगवंतांना अवतार घ्यावा लागतो. श्रुतिजात— तिन्ही वेद. ते मींचे इ०—ज्या स्वरूपाचे वर्णन करतांना वेद मुके झाले, ते स्वरूप मी माझ्या अवताराने स्पष्ट करतो. प्रकटोनिया— प्रगट होऊन. ओ. ४०३— “ नंतर वेदासहित सर्व जग जेथे लय पावते, ते शुद्ध आत्मज्ञानही जाणणारा मीच होय. ” जें आत्मज्ञान म्हणजे 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' हे ज्ञान झाले असतां, जग व वेदासारख्या सर्व वस्तु मिथ्या आहेत अशी प्रतीति येते, तात्पर्ये जग व वेद यांना खरे अस्तित्वच नाही हे समजते, ते आत्मज्ञान अथवा ब्रह्मज्ञान जाणणारा मीच आहे, असे भगवान् सांगतात. अर्थात् भगवंतांशिवाय त्याचेच ज्ञान दुसऱ्या कोणाला असणार ? या ओवीत व पुढे 'वेदांत वृद्धेदविदेव चाहम्' या पदावर व्याख्यान चालले आहे. जग खोटं, मिथ्या आहे हे समजले कीं, ते नष्ट झालंच. कारण मिथ्या वस्तूंना खरे अस्तित्व कुठचे ? पण जगाचा आभास जसा आपल्यावर (परब्रह्मावर) केला जातो, तसे जगाचे खरे ज्ञानही आपल्या ठिकाणीच असते असे म्हणतांना, भगवान् अज्ञान व ज्ञान दोन्ही आपल्या ठिकाणी असतात असेच प्रतिपादन करतात. यालाच दृष्टांत देतात. ओ. ४०४— “ ज्यावेळीं निजलेल्याला जागे केले असतां, त्याने स्वप्नांत पाहिलेल्या वस्तु आपल्या-

शिवाय दुसऱ्या कोणी नव्हत्या, आपणच त्या वस्तू झालो होतो, असे त्याला समजतं, व मग स्वप्नांतले आपण व जागेपणाचें आपण हे एकच हें त्याला दिसून येतं. ” झोपेंतल्या स्वप्नांत आपणच अनेक वस्तु झालो हांतो पण तें खोटें असं ज्याप्रमाणें जागा झाल्यानंतर त्या माणसाला वळून येते, तसेंच स्वप्नांत अनेक वस्तु झालेलो आपण, व जागृतावस्थेतील खरे आपण, हे दोन्ही एकच, अशी त्याला जाणावी होते. म्हणजे स्वप्नांतील आभासयुक्त मिथ्याज्ञान हें जसें त्या निद्रितमाणसापासून उत्पन्न झालें होतें, तसेंच जागेपणाचें खरें ज्ञानही त्याच्याचठिकाणीं असतें. परब्रह्मा-चांही अशीच स्थिति आहे. परब्रह्मावर जगदाभास झाल्यावरचें मिथ्याज्ञान व परब्रह्माचें स्वस्वरूपाचें केवल ज्ञान, ही दोन्ही परब्रह्माच्या ठिकाणींच असतात. स्वप्नांतले आपण व जागेपणांचे आपण, हे जस एकच, तसेंच जगाचा आरोप केलेलें परब्रह्म व एकमेव असणारें निरुपाधिक परब्रह्म एकच, असा अर्थ. **देखो पाविजे**— दिसूं लागतें. ओ. ४०५— “ त्याप्रमाणें भेदबुद्धिविरहित असणारें माझे एकत्व माच जाणत असून, असा बोध होण्यास आत्मस्वरूप जाणणारा माच कारण आहे. ” परब्रह्म हें जगाच्या उभाधापासून अलिप्त असल्यानें, त्याच्या ठिकाणीं भेद संभवत नाही. आपल्या एकत्वाची, अभेदत्वाची जाणाव परब्रह्माला आहे. असा एकत्वाचा बोध किंवा ज्ञान होण्यास परब्रह्मच कारण आहे. **दुजेन विण**— भेदबुद्धिविरहित, उपाधिविरहित. ओ. ४०६— “ तर हे वीरा अर्जुना ! जाळलेल्या कापराच्या मार्गे ज्याप्रमाणें त्याची काजळीही राहत नाही व अग्नीही राहत नाही, ” त्याप्रमाणें आत्मज्ञान होऊन परब्रह्मांत मिळून गेलेल्याच्या ठिकाणीं अज्ञान व ज्ञान दोन्हीही संभवत नाहीत. तो अज्ञानाच्या तसाच ज्ञानाच्याही पलीकडे गेलला असतो. ओ. ४०७— “ त्याप्रमाणें समूळ अज्ञानाचा नाश करणारें ज्ञानही ज्या वेळेस लय पावतें, त्यावेळीं ते नाही असेही म्हणवत नाही, व आहे असेही म्हणवत नाही. ” परमात्म्याचें खरें ज्ञान होऊन ज्ञाता त्यांत सर्वस्वी मिळून गेल्यावर मग तेथे ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटीच नष्ट हांते. अशी अभिमानत्रिपुटी नष्ट झाल्यावर, मग तेथे ज्ञान नाहीच असं म्हणावें लागतें. पण जोपर्यंत ही अभिमानत्रिपुटी नष्ट होत नाही, तोपर्यंत तेथे ज्ञान आहेच असं

म्हणावें लागतें. म्हणून 'ज्ञान आहे असेंही नाही व नाहीं असेंही नाहीं' असें जें वर म्हटलें आहे, तें या अभिमानत्रिपुटीच्या अनुक्रमें नागाच्या व अस्तित्वाच्या दृष्टीनें म्हटलें आहे जें बुडौनि जाए-जेव्हां नामशे १ हातं ज्ञानाचाही जेव्हां मागमूप राहत नाहीं. पुढील ओवींत हाच परमात्म्याची केवळ स्थिति सांगतात ओ. ४०८-“ असें पहा कीं आपल्या पत्त्यासह (आपला पत्ता मागे न ठेवतां) जग चोरून आपल्या बरोबर घेऊन गेल्या चोराला कोण हुडकणार ? ही जी (जग ही गेलं व चोरही गेला ही) स्थिति, तीच माझी (परमात्म्याची) केवलावस्था होय. ” जग हें अज्ञान व त्याची चोरी करणारें म्हणजे त्याचा नाश करणारें ज्ञान, या दोनींचा मागमूस जेथे लागत नाहीं तांच परब्रह्माची शुद्धावस्था होय. ज्ञानाला येथे चोराची दिलेली उपमा चातुर्याची आहे. अज्ञानाला (जगाला) चोरून नेणारा हा चोर (ज्ञान) फार अट्टल आहे. येथे या ज्ञानरूपी चोरानें जगरूपी अज्ञान चोरून नेलें, नष्ट केलें, व तें चोरून नेतांना या ज्ञानरूपी चोरानें आपला मागमूसही ठेवला नाहीं. याचा अर्थ असा का, ज्ञानानें अज्ञान घालविलें व तें (ज्ञान) स्वतःही नाहीसें झालें. जगाच्या मिथ्याभामाला, अज्ञानाला घालवून स्वतःही ज्ञानानें नाहीसें होण्याची जी अवस्था, तीच परब्रह्माची शुद्ध किंवा केवलावस्था होय. ज्या स्थितींत ब्रह्मैक्य झाल्यामुळें ज्ञाता, ज्ञेय, व ज्ञान ही अभिमानत्रिपुटीच नष्ट होते, तीच ही केवलावस्था होय पुढील ओवींत या श्लोकाच्या विवरणाचा उपसंहार केला आहे. ओ. ४०९- “ याप्रमाणें कैवल्यपदाचा स्वामी जो श्रीकृष्ण, त्यानें ' स्थावर व जंगम पदार्थ हे सर्व आपणच व्यापले आहेत असें सांगतांना, आपल्या उपाधिरहित शुद्ध स्वरूपाच्या विवरणांत आपल्या विवरणाचें पर्यवसान केलें. ” रूप करणें—सांगणें. ही केली—पर्यवसान केलें निरुपाहतीं—उपाधिरहित, शुद्ध अशा स्वरूपांत. या ओवीपासून ४१२ ओवीअखेरपर्यंत संजय किंवा ज्ञानेश्वर यांपैकीं कोणीतरी हा अर्जुन-श्रीकृष्ण संवादाचा गोडवा जणुकाय पाहूनच वर्णन करीत आहेत !

ओ. ४१०- “ ज्याप्रमाणें आकाशांतला चंद्रोदय क्षीरसमुद्रांत प्रतिबिंबित व्हावा, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं केलेला हा आत्मबोध अर्जुनाच्या हृदयांत ठसला. ” श्रीकृष्णांनीं केलेल्या ज्ञानप्रबोधाला चंद्रोदयाची व अर्जुनाच्या

हृदयाला क्षीरसमुद्राची दिलेली उपमा, जितकी हृद्य तितकीच सार्थ अशी आहे. यालाच आणखी दृष्टात देतात. ओ. ४११- “ किंवा उत्तम गुळ-गुळीत भिंतीवर जसं तिच्या समोर काढलेलं चित्र प्रतिबिंबित होतं, तद्वत अर्जुन व श्रीकृष्ण यांमध्ये तो बोध नांदला. ” श्रीकृष्णाने केलेला तो बोध अर्जुनांत तसाच प्रतिबिंबित झाला, त्याच्या हृदयांत तसाच ठसला. **प्रति-भींती चोखटे-** समोरच्या (opposite) उत्तम भींतीवर. यावर अर्जुन श्रीकृष्णाला आणखी प्रश्न करणार आहे, याचा प्रस्ताव करतात. वास्तविक हा मधलाच श्रीकृष्णार्जुनसंवाद ज्ञानेश्वरांनीच स्वतंत्रपणे कल्पिला आहे. याला मूळ गीतेत आधार नाही. ओ. ४१२- “ कारण जसजसे परब्रह्मार्चें स्वरूप समजतें, तसतसें गोडीला बळ येतें. म्हणून अनुभाविकांचा राजा जो अर्जुन, तो श्रीकृष्णांना म्हणाला. ” अर्जुनाने मध्येच श्रीकृष्णाला प्रश्न कां विचारला, याला हें ज्ञानेश्वरांनी कारण दिलें आहे. फार काय आपण हा जो श्रीकृष्णार्जुनसंवादाचा नवीन प्रसंग कल्पिला आहे, त्याचें ज्ञानेश्वर जणु समर्थनच करीत आहेत. **वस्तुस्वभः३०--**परब्रह्मस्वरूप. **फावे**—समजतें, **लाभतें. गोडिये था३०**—गोडीला बळ चढतें गोडी वाढतें. जितकं ऐकावं तितकं अधिक गोड वाढतं. अर्जुन म्हणाला. ओ. ४१३- “ देवा ! आपण आपल्या उपाधिरहित व्यापकपणाचें जें स्वरूप प्रसंगाच्या ओघांत सांगितलेंत. ” वर ओ. ४०९ मध्ये श्रीकृष्णांना आपल्या उपाधिरहित शुद्ध स्वरूपांत आपल्या विवेचनाचें जें पर्यवसान केलें, तें इतर विषयविवेचनाच्या ओघांत केलें. असें आपलें स्वरूप सांगणें हा कांहीं त्याच्या विवेचनाचा मुख्य विषय नव्हता. म्हणून अर्जुन पुढील ओंवीत म्हणतो की, अशा प्रसंगानुसार केलेल्या आपल्या उपाधिरहित स्वरूपाच्या विवेचनांत थोडा फार कमीपणा राहिला असणें शक्य आहे. तर तें आपलें स्वरूप निखालसपणें सांगा. **व्यापकपण बोलतां-** “ जड व अजड पदार्थ मीच व्यापून राहिलो आहे. ” असें सांगतांना. **निरुपाधिक-** उपाधिरहित, शुद्ध. **प्रसंगता-** प्रसंगोपात्त. ओ. ४१४- “ तेंच पुनः आणखी एकदा यथासांग मला सांगा. ” यावर द्वारकानाथ श्रीकृष्ण म्हणाले, “ फारच चांगली गोष्ट आहे. ” अर्जुनाची ही विनंति श्रीकृष्णांनी मान्य केली. **अवेगपणें-**

अव्यंगपणे = यथासांग. **चांगणे कीजो-सांगण्याचें करा, सांगा भलें केलें-** फार चांगली गोष्ट बोललास यापुढील ओ. ४१५-४२७ मध्ये, श्रीकृष्ण व अर्जुन यांमधील उत्कठ प्रेमाचें ज्ञानेश्वरांनीं वर्णन केलें असून, हा प्रेमाचा प्रसंगही त्यांनीं मध्यंतरी स्वतंत्रपणेंच योजिला आहे. ओ. ४१५— “ तर आम्हांला या विषयावर एकसारखें बोलत राहण्याची आवड आहे. पण काय करावें ! तसा योग्य (अधिकारी) प्रश्न करणाराच मिळत नाही. ” आपल्या निरुपाधिक शुद्ध स्वरूपावर बोलत राहण्याची आपणास हौसच आहे, असें सांगून श्रिकृष्ण आतांपर्यंत तसा प्रश्न करणारा आपणास मिळाला नसल्याचें बोलतात. अर्जुनाच्या रूपानें आतां तसा अधिकारी प्रश्न करणारा आपणास मिळाला, असेंच त्यांनीं येथें ध्वनित केलें आहे. **कोडे**— आवडीनें, कौतुकानें. **बोलों आवडे**— बोलणें आवडतें. **पुसतें**— पृच्छा करणारा. **न जोडे**— मिळत नाही. **तैसें-योग्य** असें, विषयानुरूप. श्रीकृष्ण असा अर्जुनासारखा प्रश्न करणारा मिळाला म्हणून समाधान व्यक्त करतात. ओ. ४१६— “ तूं आज ज्या अर्थी तोंड भरून प्रश्न करण्यास आला आहेस, त्या अर्थी माझ्या इच्छित मनोरथाचें तुझ्यारूपानें फळच मिळालें आहे. ” श्रीकृष्णांच्च म्हणणें असें कीं, अर्जुनाच्या प्रश्न विचारण्यास येण्यानें, आपल्याला आपल्या आवडत्या विषयावर बोलण्याची संधि मिळून, आपले इच्छित मनोरथ पूर्ण झालें. **तोंड भरून**-- विस्तारानें, स्पष्टपणें. ‘ तोंड भरून बोलणें ’ असा वाक्यप्रयोग आजही आपण वापरतो. **आजि मनोरथासि इ.**— आज तूं माझ्या मनोरथाला फल प्राप्त झाला आहेस. **जोडलासि**-- प्राप्त झाला आहेस. आपणास प्रश्न करून त्यांचे उत्तर देतांना, व अशाप्रकारें आपल्या जिव्हाळ्याच्या विषयांवर बोलण्याची संधि मिळतांना आपणास केवढा आनंद होत आहे, तें श्रीकृष्ण पुढील अर्वांत वर्णन करतात. ओ. ४१७— “ अद्वैतसाक्षात्कारानंतर जें परब्रह्मसुख भोगायला सांपडतं, त्या सुखाचा अनुभव घडाविण्यास तूं सहाय्यकर्ता झाला आहेस, व अशाप्रकारचा प्रश्न करून तूं माझें मलाच सुख देत आहेस. ” म्हणजे परब्रह्माचा साक्षात्कार होऊन त्यांत मिळून जाण्याच्या मोक्षानें जें सुख मिळतें, त्याच सुखाचा अनुभव (माझ्या तुझ्या द्वैत स्थितींनहीं) देण्यास तूं मला सहाय्य

केलें आहेस तुझ्या प्रश्नांने मला (परमात्म्याला) आत्मा भेटून जो ऐक्याचा आनंद होतो, तोच अनुभविण्यास आज मिळाला आहे. त्यामुळे मला स्वात्म-सुखच लाभलें आहे. तुझ्या प्रश्नांने मला अतीव आनंद झाला आहे, असा भाव. **जे—जें** सुख अद्वैतानें, आत्मापरमात्मैक्यानें मिळतें. **विरजे—** विरजा = सहाय्यकर्ता. **मज माझे—**माझे मलाच, परमात्म्याला मला माझेच सुख म्हणजे आत्मसुख होय. यालाच दृष्टांत देतात. **ओ. ४१८—** “ ज्याप्रमाणें आरसा जवळ केल्यानंतर आपल्यालाच आपलें स्वरूप दिसतें, त्याप्रमाणे (त्या आरशाप्रमाणेंच) तूं संवाद घडवून आणणाऱ्यांचा (ऐक्य घडवून आणणाऱ्यांचा) शिरोमणि आहेस. ” सारांश असा कीं, आरसा जसा त्यांत पाहण्याऱ्याचें आपल्यांत प्रतिबिंब पाहून, बिंबप्रतिबिंबाचा संवाद (ऐक्य) दाखवितो, त्याप्रमाणेंच अर्जुनानें हा प्रश्न करून श्रीकृष्णांना त्यांच्याच आत्म्याच्या ऐक्याचें सुख दिलें. श्रीकृष्णांना आपलाच आत्मा आपण अर्जुनांत पाहत आहो असें वाटून त्याच्याशीं असलेल्या मनोमीलनाचें सुख झालें. एकादा मनुष्य आपल्याशीं एकादिल असल्याचें पाहून आपणास जें सुख मिळतें, तशाच प्रकारचें सुख श्रीकृष्णांना झालें. **आपणपेयां—**आपणच, आपल्या डोळ्यांनं आपणच दिसतो. **संवादियां—**ऐक्य करणाऱ्यांमध्ये. आरशाचा हा दृष्टांतही येथे अत्यंत अनुरूप य सार्थ असाच आहे. पुढें श्रीकृष्ण अत्यंत प्रेमानें म्हणतात. **ओ. ४१९—** “ हे मित्रा ! तुला एकादि गोष्ट समजली नाही म्हणून तूं ती विचारावीस व तुझा प्रश्न ऐकून घेऊन (त्याचें उत्तर न देतांच) आम्हीं उगीच बसावें, हा प्रकार कांहीं आम्हांला शोभत नाही. ” “ तूं विचारावंस व आम्ही तुला न सांगावें हें कांहीं बरं नव्हे ! कारण तुझे माझे संबंधच तसे ऐक्याचे आहेत, ” असें म्हणण्याचा श्रीकृष्णांचा आशय आहे. **नेणानि—**न समजल्यामुळे. **परिसौनि—**तुझा प्रश्न ऐकून घेऊन. **पाडु—**प्रकार. **मिरवणें—**शोभणें. **एथ—**आम्हांला. अर्जुनाला आलिंगन दिल्याशिवाय श्रीकृष्णांना राहवलें नाही, हा प्रसंग ज्ञानेश्वरांनीं स्वप्रतिभेनें निर्माण केला आहे. **ओ. ४२०—** “ असं म्हणून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला आलिंगन दिलें, त्याच्याकडे कृपादृष्टीनें पाहिलें, व पुनः अर्जुनाशीं बोलण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला. ” **माघौते—**पुनः मध्यंतरीं या आलिंगनानें बोलण्यांत खंड पडला हाता. तें बोलणें पुनः सुरू केलें. **बोलौ आदरिलें—**बोलण्याचा स्वीकार

केला, बोलण्यास प्रारंभ केला. आपलें अर्जुनाशीं असणारें ऐक्य श्रीकृष्ण पुढील ओवीत व्यक्त करतात. ओ. ४२१-“ ज्याप्रमाणें दोनीं ओठांतून एकच बोलणें निघतें, किंवा दोनी पायांनीं एकच चालणें हातें, त्याप्रमाणें तुझें प्रश्न विचारणें, व माझें त्याला उत्तर देणें, हें एकच होय. ” तुझ्या विचारण्याचा व माझ्या सांगण्याचा परिपाक एकाच विवेचनांत होणार आहे. दाहोनीहीं विषयप्रतिपादनाचें एकच कार्य होणार आहे. दोन ओठ किंवा दोन पाय जसे परस्परांना आपापल्या क्रियांत उपकारक होतात, त्याप्रमाणें तुझा प्रश्न व माझें उत्तर, हे विषयविवेचनांत परस्परांना उपकारक आहेत. आपलें दोघांचें ऐक्य श्रीकृष्ण आगळी स्पष्ट करतात. ओ. ४२२-“ याप्रमाणें मी व तूं एकच आहो असें समज. येथे उत्तर देणारा (मी) व प्रश्न करणारा (तूं) असे आपण दोघे एकच आहो. ” **एकार्थार्थ**-दोघांचा समान अर्थ आहे, दोघांचें ऐक्यच आहे असें समज. **सांघर्ते प्रसर्ते**-सांगणारा, उत्तर देणारा व विचारणारा यांच्यांत भेद नाहीच. म्हणून ज्ञानेश्वर पुढील ओवीत श्रीकृष्णाच्या मनोव्यापाराचें वर्णन करतात. ओ. ४२३-“ याप्रमाणें प्रेमानें भुललेला श्रीकृष्ण, अर्जुनाला आलिंगन दिल्याच्या स्थितींत तसाच राहिला. मग आपणच भिऊन (आपल्याशींच) म्हणाला, “ अर्जुनाशीं इतकें प्रेम असणें बरें नव्हे ! ” प्रेमानें वेडा झालेल्या श्रीकृष्णानें अर्जुनाला आलिंगन देऊन त्याच्याशीं ऐक्य केलें, व तो तशा ऐक्याच्या स्थितींतच थोडा वेळ राहिला. पण नंतर तो एकदम चमकला. मागें ओ. ४२० मध्ये, त्यानें अर्जुनाला एकदा आलिंगन दिलेंच होतें, व आताही पुनः आलिंगन देऊन अर्जुनाशीं जर अद्वैत झालें, तर मग अशा दोघांच्या एक होण्यानें, अद्वैतानें, अर्जुनाच्या प्रेमाचा आनंद उपभोगायला उरणार तरी कोण ? अर्जुनाचें प्रेमसुख जर आपणास अनुभवावयाचें आहे, तर त्याच्याशीं असें अद्वैत होतां उपयोगीं नाही, म्हणून, श्रीकृष्णानीं एकदम चमकून जाऊन, हें अर्जुनाशीं इतकें झालेलें ऐक्य बरें नव्हे असें म्हणून, तें कमी केलें द्वैतानें. आपण व अर्जुन हे निराळे आहो अशा समजुतीनें जसा परस्परांतील प्रेमसुखाचा आस्वाद घेतां येतो, तसा आपणादोघांच्या ऐक्यानें, अद्वैतानें तो घेणें अशक्य आहे असें वाटून श्रीकृष्ण अशा अद्वैत घडवून आणणाऱ्या आलिंगनाला भ्याले.

मोडे भूलला—प्रेमानें वेडा झाला. **आलिंगिला**—इ० आलिंगिल्या ठिकाणीं

तसाच थोडा वेळ राहिला. विहाला- भ्याला. दोघांतल्या खऱ्या प्रेमाची माधुरी चाखायची असेल, तर तेथे द्वैताचा आश्रय केलाच पाहिजे, या सिद्धांताला दृष्टांत दतात. ओ ४२४—“ उसाच्या रसाची ढेप झाली तरी त्यांत क्षाररूपी हीण मिसळावाच लागतो. नाहींतर अद्वैतसुखाची मूळची गोडी नासून जाईल.” गुळाच्या ढेपीची गोडी वाढवावयाची झाल्यास, त्यांत जसा क्षाररूपी हीण मिसळावा लागतो, त्याप्रमाणे ऐक्याचा, अद्वैताचा खरा आनंद उपभोगायचा असेल, तर तेथे द्वैतरूपी हीण मिसळावाच पाहिजे. नाहींतर मूळची गोडीच नष्ट होईल. कारण सगळेच अद्वैत झाले, तर कोणी कोणाची गोडी चाखायची ? गुळांत जर क्षार मिसळला नाहीं, तर त्याच्या गोडीत लज्जत येणार नाहीं, त्याप्रमाणे द्वैताने, भिन्नभावानेच प्रेमाची खरी गोडी चाखतां येते. डाल—ढेप. किडाल—हिणवट (वि). लवण—क्षार. रसाल—गोडी. थितें—मूळची ज्ञानेश्वरकार्णी गूळ रांधतांना त्यांत क्षार टाकण्याची पद्धति होती असें दिसते. सारांश खरे ऐक्यसुख भोगायला द्वैताचा आश्रय घेणे भाग आहे. आ ४२५— श्रीकृष्ण म्हणतात, “ मूळचेच आम्हीं नरनारायण असल्यामुळे, माझ्यात व याच्यांत (अर्जुनांत) वेगळेपणा नाहींच. पण आता माझ्याठिकाणी आलेलं हे प्रेमाचं भरतं, माझ्या ठिकाणीच जिरून जाऊ दं.” अर्जुन नर तर मी नारायण असल्यामुळे, आम्हीं दोघांचे ऐक्य सिद्धच आहे. आता आणखी आलिंगन दऊन काहीं आमचं ऐक्य सिद्ध करण्याचें कारण नाहीं. पण काहीं असले, तरी अर्जुनाला आलिंगन देण्याची माझ्या मनाने जी उचल खाणी आहे, ती आतां जागच्याजागीच जिरविली, दाबली, पाहिजे. वेग—आलिंगन देऊन एकरूप होण्याचा माझा आवेग. सीनें—वगळे. ओ. ४२६— “ अशा बुद्धीने श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, “ हे वीरश्रेष्ठा ! तुझा तो प्रश्न तरी काय आहे ? ” आतापर्यंत आलिंगन देण्याच्या भरांत अर्जुनाने ओ. ४१४ मध्ये विचारलेला प्रश्न, श्रीकृष्ण विसरूनच गेले होते. आतां त्यांना त्याची आठवण होऊन, अर्जुनाला ते पुनः त्याबद्दल विचारत आहेत. श्रीकृष्णार्जुनांच्या प्रश्नाचा, मध्यंतरी त्यांच्या आलिंगनाचा व त्या प्रश्नाच्या त्यामुळे घडलेल्या विस्मरणाचा असें सर्वच प्रसंग येथे ज्ञानेश्वरांनी मोठ्या जिह्वाळ्याने, चित्रिले आहेत. अर्जुनांसारख्या ज्ञानी भक्तांचे व भक्तवंतांचे परस्पर संबंध वर्णन करतांना,

ज्ञानेश्वरांनी कदाचित् भगवंतावरलि आपली भक्ति अर्जुनाच्या रूपानेच व्यक्त करण्याची संधि येथे साधून घेतली असावी. ओ. ४२७- पण अर्जुनाची देखील तीच अवस्था झाली होती. " इकडे अर्जुन जो श्रीकृष्णांत अगदीं रममाण झाला होता तो पुनः आपल्या भानावर येऊन आपल्या प्रश्नमालिकेचें उत्तर ऐकण्यास तयार झाला. " श्रीकृष्णाच्या ध्यानांत राहून गेल्यामुळे, अर्जुनाला देखील आपल्या प्रश्नांचें विस्मरणच झालें होतें. श्रीकृष्णांनी स्मरण करून देतांच तोही त्यांचीं उत्तरे ऐकण्यास आतुर झाला. **विरत**-- रममाण झालेला. **परतौनि माघौता**-- पुनरपि भानावर येऊन. **आइको घांवला**- आपल्या प्रश्नांचीं उत्तरे ऐकण्यास, किंवा आपण विचारलेल्या प्रश्नांचं झालं तरी काय हें ऐकण्यास आतुर झाला.

ओ. ४२८ - " तेंव्हा सद्वदित वाणीनें अर्जुन म्हणाला, " महाराज ! आपलें उपाधिरहित असें स्वरूप सांगा. " **निरुपाधिक**- उपाधिरहित, शुद्ध. ओ. ४२९.- अर्जुनाच्या या बोलण्यावर ते शाङ्गधर श्रीकृष्ण, त्याचेंच विवेचन करण्यासाठीं उपाधीच्या दोन प्रकारांचे वर्णन करतात. **शाङ्गि**-- शृंग धारण करणारा श्रीकृष्ण. **तेंचि इ.** अर्जुनानें विचारलेलें शुद्ध स्वरूप सांगण्याच्या दृष्टीनें. **दोहि भागी**- दोन प्रकारांनीं. यावर कोणाला जी शंका येण्याचा संभव आहे, तिचा उल्लेख करतात. ओ. ४३० -- " आपलें उपाधिरहित स्वरूप सांगा असें विचारलें असतां, श्रीकृष्ण प्रथम उपाधीचेंच कां वर्णन करतात अशी शंका जर कोणाला येईल. " श्रीकृष्णाला अर्जुनानें आपल्या उपाधिरहित शुद्ध स्वरूपाचें विवरण विचारलें असतां, तें करण्याचें सोडून श्रीकृष्ण उलट उपाधीचेंच प्रथम वर्णन कां करूं इच्छितात, अशी शंका कोणी जर उपस्थित करील, तर त्याला पुढील ओवींपासून दृष्टांतांनीं उत्तर देतात. वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या अशा शंका अगोदरच अपेक्षून त्यांना श्रीकृष्णांच्या अधिकारवाणीनें उत्तर देण्याचें धोरण ज्ञानेश्वरांनीं प्रस्तुत अध्यायांत मार्ग दोन तीन ठिकाणीं स्वीकारलें आहे. ओ. ४३१- " तर ताकाचा भाग निराळा काढणें, म्हणजेच लोणी काढणें होय, किंवा चोख सोन्याची शुद्धि म्हणजे स्यांतील द्विणक्तस तोडणें होय. " शुद्ध ताक पाहिजे असेल, तर त्यांतील

लोणी एकीकडे-काढावें लागतें, किंवा शुद्ध सोनें अपेक्षायचें असेल, तर त्यांतील हिणकस भाग बाजूला काढावा लागतो. त्याप्रमाणें आपलें निरुपाधिक स्वरूप पहावयाचें असेल, तर त्यांतील 'उपाधि' निराळी काढली पाहिजे, म्हणजे परमेश्वराच्या स्वरूपाला अशुद्धता आगगाच्या उपाधीचेंच वर्णन प्रथम करणें अवश्य आहे. जग, संसार, अशा उपाधीपासून परब्रह्मस्वरूप निराळें काढलें पाहिजे. **चोखाचिये** - चोख सोन्याची. **कीड-हीण**. आणखी दृष्टांत योजतात.

ओ. ४३२—“ पाण्यावरचें शेवाळ हातानें एकीकडे सारल्यावर मूळचें स्वच्छ पाणी खालीं असतेंच. तसेंच ढग नाहीसें झाल्यावर आकाश मूळचें स्वच्छ असतेंच.” त्याप्रमाणें भगवंताचें म्हणणें असें कीं, मूळच्या निर्मल व शुद्ध परब्रह्मावर जगाच्या उपाधीचें आलेलें आवरण एकीकडे सारलें, म्हणजे मूळचें शुद्ध परब्रह्म दिसण्यास अडचण पडत नाही. यासाठीं ही उपाधि दूर करून शुद्ध परब्रह्म पाहण्यासाठी उपाधीचा विचार अगोदर करणें भाग पडतें **बाबुले-शेवाळ**. **आइते-मूळचें**. तसेंच ढग नाहीसें झाल्यावर नेहमींच असणारें शुद्ध आकाश स्पष्ट दिसूं लागतें. **ओ. ४३३**—‘ धान्याच्या दाण्यावरील कोंड्याचें आच्छादन काढून टाकून तो त्यापासून वेगळा केलेला दाणा हातीं घेण्यास काय हरकत आहे ?’ त्याप्रमाणें परब्रह्मावरील जगाची उपाधि बाजूला काढून टाकून शुद्ध परब्रह्मस्वरूप पाहायला काय हरकत आहे ? अशी ही उपाधि बाजूला काढण्यासाठीच तिचें विवेचन प्रथम करणें अवश्य आहे असा भाव. **गुंडाला-अच्छादन**. **संडनु-सांडून**, एकीकडे काढून. **कणु-धान्याचा दाणा**. **विरंगुला-हरकत**, अडचण **ओ. ४३४**—“ त्याप्रमाणें परब्रह्मावर आरोपित केलेल्या अशा उपाधीचा तसा विचार करतां, जेथे शेवट झाला आहे, तेंच परब्रह्माचें निरुपाधिक स्वरूप होय, हें कोणाला न विचारतां निश्चित समजावें. ” परब्रह्मावर आरोपित केल्ली जगाची उपाधि एकीकडे काढली कीं, राहिल तें शुद्ध परब्रह्मच होय. हा सिद्धांत भगवंतांनीं वरील निरुपाध्या दृष्टांतांनीं सिद्ध करून दाखविला आहे **विचारितां-विचार करतां**. **कोणझांहे**—या बाबतींत खात्री करण्यासाठीं आणखी कोणाचें मत घेण्याचें कारण नाही. कारण हा सिद्धांत स्पष्टच आहे **ओ. ४३५**—“ ज्याप्रमाणें

एकादी नवोढा स्त्री आपल्या पतीचें नांव न सांगण्यानेंच त्याचें नांव सांगत असते, व अशारितीनें ज्या पतीच्या नावाची चर्चा करतां येत नाही, तेंच आपल्या स्तब्धपणानेच ती स्पष्ट करते." येथे ज्ञानेश्वरांनीं शब्दांत अशा परब्रह्माचें स्वरूप सांगतांना नित्याच्या कौटुंबिक जात्रनांतील एक काव्यमय दृष्टांत घेतला आहे. नवीनच लग्न झालेली मुलगी आपल्या पतीचें नांव घेण्यास लाजते व असें पाहून तिच्या मैत्रिणी ' हें तुझ्या पतीचें नांव कां ' असें म्हणून अनेक नांवे तिच्यापुढें म्हणतात. पण ती मुलगी बाकीच्या सर्व नांवांना ' हे नव्हे ' असा नकार देऊन आपल्या पतीच्या नेमक्या नांवाच्या वेळीं मात्र मुखस्तंभ बनते. या तिच्या विशिष्ट नामोच्चाराच्या वेळच्या मूकतेमुळेच तेंच नांव तिच्या पतीचें असलें पाहिजे, अशी खूणगांठ तिच्या मैत्रिणी बांधतात. अशा या गप्प राहण्यानेंच जसे ती नवोढा मुलगी आपल्या पतीचें नांव नेमके स्पष्ट करते, तद्वत् परब्रह्माच्या स्वरूपाचा प्रकार आहे. कारण परब्रह्माचें नांव पतिनामाप्रमाणेच चर्चेच्या पलीकडेच असल्यामुळे, जगांतल्या प्रत्येक उपाधीचा उच्चार करून, ती परब्रह्माला लागून नाही, असा प्रत्येक वेळीं निरास केल्यानंतर शेवटीं हा निरास करण्याचा क्रम जेथे थांबतो, जेथे सर्व उपाधींची यादी संपून वक्त्याची वाणी कुंठित होते, तेंच परब्रह्माचें निरुपाधिक स्वरूप समजावयाचें आहे. " यतोवाचो निवर्तत अप्राप्य मनसा सह " तेंच परब्रह्मस्वरूप होय. **न संघर्षे वरि**— न सांगण्यानें. येथे ' वरि ' हा तृतीयेचा प्रत्यय आहे. **रूप करी-सांगते. बोलु निमालेपणें-मूकतेनें.** **अत्र च्यातें** - ज्याची चर्चा, चिकित्सा करतां येत नाही अशा पतीच्या नांवास. **ओ. ४३६**— " दुसरें असें कीं, ज्याचें (परब्रह्माचें) वर्णन करतांच येत नाही, त्याचें वर्णन हें असेंच (वरच्याप्रमाणें) करावयाचें आहे. म्हणूनच लक्ष्मीपति श्रीकृष्णांनीं (निरुपाधिक परब्रह्माचें स्वरूप सांगतांना) प्रथम उपाधीचा उल्लेख केला. " परब्रह्माचें स्वरूप स्पष्ट शब्दांत निश्चितपणें सांगतां येत नाही. मग तशा वर्णनाचा प्रयत्न करतांना ' तें असे आहे कां तें तसे आहे कां ' असेंच उपाधिगुक्त प्रश्न विचारले जातात व त्यांना ' ते असे नाही, त तसे नाही, ' असेंच शेवटीं, उत्तरे मिळून, सर्व उपाधींचा शेवट झाल्यामुळे, संपल्यामुळे, उपाधिरहित परब्रह्मच मग बाकी राहत. म्हणून उपाधींची नामावळी जपल्याशिवाय परब्रह्मस्वरूपाच्या वर्णनाच्या

प्रयत्नास हात घालतांच येत नाही, परब्रह्माचें अगर आत्म्याचें स्वरूप कसे आहे असें विचारल असतां, वेदांनीं देखील 'नेति नेतीत्यात्मा' असेंच दिलेले उत्तर प्रसिद्ध आहे. आगखी दृष्टांत देतात. ओ. ४३७- "शुद्ध प्रतिपदेची चंद्राची कोर नेमकी दाखविण्यासाठीं, एकाद्या झाडाची फांदी दाखवावी लागते. त्याच-प्रमाणें येथे ही उपाधीची भाषा (वापरलेली) आहे." शुद्ध प्रतिपदेला चंद्राची कोर अस्पष्ट असते. ता आकाशांत नेमकी कोठे आहे हें दाखविण्यासाठीं, एकाद्या झाडाच्या फांदीचा आधार घ्यावा लागतो. अमक्या फांदीस लागून चंद्र आहे, असें म्हणून निर्देश करण्याची चाल आहे. येथे चंद्र दाखविण्यास जसा फांदीचा आधार घ्यावा लागतो, तसाच परब्रह्माचें निरुपाधिक स्वरूप सांगण्यासाठीं उपाधीचा आश्रय करावा लागला आहे. येथे शाखा ही उपाधि व चंद्र ही उपहित वस्तु. अशा या प्रकारास 'शाखाचंद्रन्याय' अशी वेदांतांतील परिभाषा आहे. निरुता-नेमकी. औपाधिका बोली-उपाधिसंबंधीची भाषा. यापुढें भगवान्, जें पुरुषोत्तमस्वरूप विशद करणार आहेत, तें करण्यापूर्वी त्याच्या उपाधि ज्या क्षर व अक्षर हे पुरुष, त्यांचें विवेचन त्यांना अगोदर कां करावें लागणार आहे, या-संबंधीचा प्रस्ताव आतापर्यंत केला. 'पुरुषोत्तमयोग' हा या अध्यायाचा मुख्य विषय. पण तें शुद्ध स्वरूप विशद करण्यापूर्वी, आपणास क्षर व अक्षर यांचा विचार कां करावा लागत आहे, याचें कारण वर आतापर्यंतच्या विवेचनांत भगवंतांनी दिलें आहे. पुरुषोत्तमस्वरूप हें ज्यांच्यापासून अगदीं भिन्न आहे, पुरुषोत्तम ज्यांच्या अतीत आहे, त्या क्षर व अक्षर पुरुषांचें प्रथम स्वरूप सांगून या उपाधीपासून सर्वस्वी अलग असणाऱ्या पुरुषोत्तमाचें स्वरूप, भगवान् शेंवटीं सांगणार आहेत. याच दृष्टीनें अर्जुनाचा मध्यंतरीचा निरुपाधिक स्वरूपकथनाचा प्रश्न लक्षांत घेऊन, श्रीकृष्ण पुढील १६ व्या श्लोकापासून क्षराक्षरविचार सुरू करीत आहेत.

(श्लोक १६)— "या लोकांत 'क्षर' आणि 'अक्षर' हे दोन पुरुष आहेत. क्षर म्हणजे सर्व (नाशवंत) भूतें, व कूटस्थ म्हणजे या सर्व भूतांच्या मुळाशीं असणारें अव्यक्त असें प्रकृतितत्त्व, त्यालाच अक्षर असें म्हणतात." येथे क्षर व अक्षर यांना पुरुष म्हणण्यांत, सांगण्याचीच परिभाषा वापरली आहे. श्रीकृष्ण यानंतर ओ. ४३८ पासून अर्जुनाला उत्तर देण्याचा प्रारंभ करीत आहेत.

ओ. ४३८--मग श्रीकृष्ण म्हणतात. " हे सव्यसाची अर्जुना ! या संसाररूपी नगरीची वस्ती सगळी दोन पुरुषाची लहान आहे. " या संसाररूपी गावांत दोनच माणसं राहत आहेत. **सचियां-सगळी, सर्वथा. टांची-अल्प, लहान.** ओ. ४३९--" ज्याप्रमाणें एवढ्या या आकाशांत दिवस व रात्र हीं दोनच नांदतात, त्याप्रमाणें या संसाररूपी राजधानींत हे दोघेच (दोन पुरुष) राहतात. " येथेच पुढील ओवीत पुरुषोत्तमाचा तिसऱ्या पुरुषाचा उल्लेख करून ठेवतात. वास्तविक मूळ श्लोकांत कांहीं तो अभिप्रेत नाही. ओ. ४४० -" आणखी एक तिसरा पुरुष आहे, पण त्याला या दोघांचें नांव देखिल सहन होत नाही. कारण जो आला कीं नगरासह त्या दोघांना खाऊन टाकतो, त्यांचा नाश करतो. " पुरुषोत्तम हा जो तिसरा पुरुष, त्याचें ज्ञान झालें असतां, सर्व नामरूपात्मक मिथ्यां भूतमात्राचा (एका पुरुषाचा) व प्रकृतीचा, मायेचा, अज्ञानाचा (दुसऱ्या पुरुषाचा) निरास होतो. एकमेव पुरुषोत्तमाचें अथवा परमात्म्याचें ज्ञान झालें असतां, अज्ञान व त्यानें उत्पन्न झालेला हा जगदाभास नष्ट होतो, असा भावार्थ. पुरुषोत्तमाच्या ज्ञानाचा उदय झाला असतां, संसार, सर्व प्राणिमात्र, व प्रकृति, (माया) सर्व लय पावतात. **तीजा-तिसरा. नांव न साहे-**या तिसऱ्या पुरुषाला, त्या दोघा पुरुषांचें नांव देखिल घेतलेलें खपत नाही. पुरुषोत्तम हा ज्ञानमय आहे, तर ते दोन पुरुष (भूतें व प्रकृति) अज्ञानमय आहेत. मग त्यांचें जमावें कसें ? ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश होणारच. **गावेंसि - संसारासह.**

ओ. ४४१ - " पण ती गोष्ट तूर्त राहूं दे. अगोदर जे दोन या संसाररूपी गावांत राहण्यास आले आहेत, त्यांच्यासंबंधीचें काय तें ऐक. " **परियसो-**एक. संसाराच्या गावांत हे जे दोघे पुरुष, क्षर आणि अक्षर राहण्यास आले आहेत, त्यांच्याबद्दलची गोष्ट ऐक. ओ ४४२ - " त्यापैकीं एक आंधळा, वेडा व पांगळा असा असून, दुसरा सर्वांगपरिपूर्ण आहे. पण एकाच गांवामुळे (एकाच गावांत राहिल्यामुळे) दोघांची संगत घडली. " या दोन पुरुषांपैकीं एक जो क्षर, तोच जीव असून, त्यालाच गाढ सुषुप्तीमुळे किंवा अज्ञानामुळे, आपल्या मूळ स्वरूपाचा विसर पडतो, व असा विसर त्याला पडला कीं, जगाची उत्पत्ति होऊं लागते. म्हणून या अज्ञानदर्शतील जीवरूपी ला येथे आंधळा, वेडा व पांगळा, अतएव अगहाय असें म्हटलें आहे.

दुसरा पुरुष जो अक्षर तीच मूल प्रकृति असून, प्रत्येक पदार्थाचा बीज-भावही तीच होय. ही अवस्था पदार्थाच्या उपाधीच्या नाशानंतर येत असल्यामुळे, व ही एकमेव, एकाजिनशी अशी अवस्था असल्यामुळे, या अवस्थारूपी हा अक्षर पुरुष, सर्वांगांनी परिपूर्ण असें येथें म्हटलें आहे. कोणत्याही पदार्थाची परिणति अथवा पूर्णता झाल्यानंतर त्या पदार्थाचें जें बीजांत शिरणें, उदाहरणार्थ एकाद्या झाडाची फलांत परिणति होऊन, त्या फलांत पुनः बीजात्पत्ति होते व या बीजांत तें झाड अव्यक्तपणें प्रवेश करतें, असें हें प्रत्येक पदार्थाचें आपल्या बीजांत अव्यक्तपणें असणें, या स्थितीलाच येथे अक्षर पुरुष असें नांव दिलें असून, या त्याच्या सर्वसाधारण व जोरदार स्वरूपाला, 'सर्वांगी परिपूर्ण' अथवा धडधाकट असें म्हटलें आहे. शिवाय जीवाला अथवा आत्म्यालाही पुढील उत्पत्तीसाठी या प्रकृतीचीच अपेक्षा असल्यामुळे, जीवाच्या अपेक्षेनें तिला स्वतंत्र असें कल्पिलें आहे. सांख्यांच्या प्रक्रियेप्रमाणें पुरुषाशीं प्रकृतीचा संयोग घडला कीं, जगदुत्पत्ति होते. पुरुष हा उदासीन असून प्रकृतीच सर्व त्याच्या कडून हा जगाचा खेळ खेळविते. सांख्यांचा हा पुरुष म्हणजेच वेदांच्यांचा 'जीव' असून, त्यांची 'प्रकृति' म्हणजेच वेदांच्यांची 'माया' होय. जीवाची व प्रकृतीची गांठ पडली कीं संसार सुरू होतो, म्हणून या संसाररूपी गांवांत या क्षर पुरुषाचा (जीव, जगत्) व अक्षर पुरुषाचा (प्रकृति) संग घडतो, असें या ओवींत सांगितलें आहे. या अध्यायाच्या प्रारंभी संसारवृक्षाचें जें वर्णन करण्यांत आलें आहे, त्यांत परब्रह्माला या वृक्षाचें मूळ कल्पिल असून, त्याला मायेचें आळें पडलें कीं, हा वृक्ष वाढतो असें जें सांगितलें आहे, त्याचें रहस्य हेंच कीं, परब्रह्मावर अथवा पुरुषावर मायेचें अथवा प्रकृतीचें आवरण पडलें कीं, जगदुत्पत्ति होते हें समजावें. प्रकृति ही अज्ञानमय असल्यामुळे, जीवावर अथवा पुरुषावर तिचा अंमल बसून या मिथ्या जगाचा विस्तार वाढतो, हेंच पुढील ओवींत स्पष्ट शब्दांत सांगितलें आहे. ओ. ४४३-“ त्या पैकीं एकाला क्षर व दुसऱ्याला अक्षर असें म्हणण्यांत येत असून, या दोघांनीच हा संसार व्यापला आहे.” कौर्णो-भरगच्च भरणें. जीव जगत्, व प्रकृति यांच्या संयोगानेंच हा जो स्थावरजंगम पदार्थाचा उत्पत्ति, स्थिती व लय असा सारखा क्रम चालूं आहे, त्यालाच संसार असें नांव असून, हा संसार, पुरुष (जीव) व प्रकृति (माया) यांच्या

संसर्गानेंच घडून येतो. या संसाराचे हेच दोन प्रधान घटक आहेत. येथे जीव, जगत्=क्षर पुरुष व प्रकृति=अक्षर पुरुष, अशी परिभाषा मांडली आहे. ओ. ४४४—‘ आतां ‘ क्षर ’ तो कोण, व ‘ अक्षरा ’ चें लक्षण काय, याचा सविस्तर अर्थ मी तुला सांगतो. ’ येथून ओ. ४४५—४६७ पर्यंतच्या तेव्हास, ओव्यांत ‘ क्षर ’ कशाला म्हणतात तें सांगतात.

ओ. ४४५— “ तर हे धनुर्धरा अर्जुना ! महत् व अहंकार यांच्यापासून गवताच्या काडीपर्यंत, जें कांहीं लहान व थोर, हलगरें व स्थिर, फार काय मन व बुद्धि यांना समजणारें जें जें कांहीं असेल. ” सांख्यांच्या प्रक्रियेप्रमाणें, मूळ प्रकृतीपासूनच महत् अथवा बुद्धि, तिच्यापासून अहंकार (अभिमान) व त्याच्या पासूनच पुढें एकीकडे सात्त्विकगुणामुळें पांच बुद्धींद्रियें, पांच कर्मांद्रियें व मन अशी सेंद्रियसृष्टि व दुसरीकडे तामसगुणामुळें पंचतन्मात्रें (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध) व त्यापासून पुढें पंच महाभूतें (पृथ्वि, आप, तेज, वायु व आकाश) अशी निरींद्रिय सृष्टि कशी उत्पन्न होते, तें मागें आपण पाहिलेंच. पुनः या संसारवृक्षाला रजोगुणाच्या वाऱ्यानें ज्या मनुष्यशाखा फुटतात, त्यांनाच पुढें सत्वगुणाच्या प्रकर्षानें ब्रह्मलोक, शिवलोक अशी फलें येतात, तर तमोगुणाच्या वाऱ्यानें पशुपक्ष्यांच्या जीवजिवाणूंच्या व तृणाच्या ही हलक्या फांद्या कशा फुटतात, याचें वर्णनही यापूर्वी ओ. १६१-१६९ व १९०, २०० या ओव्यांत येउन गेलेंच आहे. मनुष्याला त्याच्या सात्त्विक तपश्चर्येनें ब्रह्मलोक हें अंतिम फल मिळवितां येतें, तर तामसाचरणानें किंवा कुकर्मानें त्याला गवताचाही हलका जन्म मिळतो. म्हणून येथे महदापासून तों खालीं तृणापर्यंत, असा या ओवींत मागील विवेचनाला धरूनच उल्लेख केला आहे. महदापासून तृणापर्यंत गुणानुसार प्रकृतीचा जो सर्व शाखाविस्तार, सर्व स्थावरजंगम, लहान थोर, अशा मनाला व बुद्धीला आकलन होण्यासारख्या सर्व वस्तु, या ‘ अक्षर ’ संज्ञेत येतात. हेंच पुढील ओवींत अधिक विस्तारानें सांगितलें आहे. **लागौनि—पासून. पांगोरा—** काडी. **वेदिह—** पर्यंत. ओ. ४४७— “ जेवढें म्हणून पंचभूतापासून झालेलं, नांव व रूप मिळालेलं व गुणत्रयांच्या टांकसाळींतून बाहेर पडलेंलें आहे (तें सर्व ‘ अक्षर ’ या संज्ञेत येतें) अहंकारापासून जी तामस म्हणजे निरींद्रिय सृष्टि निर्माण होते, तीच ही पंचभूतात्मक सृष्टि होय, अशी पंचभूतात्मक निर्जीव सृष्टि, नामरूपात्मक जग, ज्याला ज्याला

म्हणून नांव व आकार प्राप्त झाला आहे अशा सर्व वस्तु, या सर्व त्रिगुणाच्या टांक-
 साळीतूनच बाहेर पडलेल्या असतात. कारण रजोगुणापासून मनुष्यशाखा, तमो-
 गुणापासून जडपदार्थांच्या शाखा, व सत्वगुणापासून देव, गंधर्व, इंद्र,
 ब्रह्मा व शिव यांच्या शाखा निघतात, असा हा त्रिगुणांचा प्रभाव आहे. सत्व
 रज, व तम या गुणानुरूपच जीवाला कमी अधिक योग्यतेचे जन्म प्राप्त
 होतात, म्हणून या त्रिगुणांना टांकसाळ असे संबोधिले आहे. **कामठां पडणें -**
 टांकसाळीतून बाहेर पडणें. या टांकसाळीतून नाणें कसे बाहेर पडतें तें
 सांगतात. ओ. ४४८ -- या ओवीत भूतांवर नाण्याचें रूपक केले आहे. “ ज्या
 सोन्यानें भूताकृतीचें नाणें तयार होतें, व ज्या कवड्यांनीं काळशीं जुगार
 खेळतां येतो. ” **भांगारें -** सोन्यानें. पूर्वीं सोन्याचीं नाणीं पाडत असत.
 भूताकृतीचें नाणें ज्या सोन्याचें झालें आहे, म्हणजे प्राणिमात्र ज्या पांचभौतिक
 पदार्थांचें झाले आहेत, ते पांचभौतिक पदार्थ, व ज्या प्राणिमात्ररूपी कवड्यांनीं
 काळशीं जुगार खेळला जातो, जे पांचभौतिक प्राणिमात्र जीवनांत काळालाही
 टक्कर देतात. येथे कवड्यांनीं जुगार खेळण्याचें रूपक योजले आहे. या सर्व
 प्राणिमात्रांची ‘ अक्षर ’ पुरुषांतच गणना होते ‘ जुं - जुगार. प्राणिमात्रांचें जीवन
 हें काळशीं मृत्यूशीं जुगार खेळण्यासारखेंच आहे. ज्ञानेश्वरकालीं सोन्याची
 नाणीं पाडण्याच्या टांकसाळीं व कवड्यांनां सांगण्याच्या पटावर जुगार खेळण्याची
 पद्धति रूढ होती, असें या रूपकावरून दिसून येतें.

ओ. ४४९ — “ विपरीत ज्ञानानें जें कांहीं जाणलं जातं, व जें
 प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन लयाला जातं. ” (तें सर्व क्षर पुरुषच होय.) जग हें
 विपरीत ज्ञानानंच खरं भासतं, व जगांतील प्रत्येक वस्तु इतकी क्षणिक आहे कीं, ती
 केव्हां उत्पन्न झाली व केव्हां नष्ट झाली हेंच समजत नाही. म्हणून मिथ्याज्ञानानें
 खरं वाटणारं जग व त्यांतील प्रत्येक क्षणभंगुर वस्तु, क्षर पुरुषांतच येते. **निमते-**
 लयाला जाते. ओ. ४५० - या ओवीत जगाचा स्पष्टच उल्लेख केला आहे.
 “ अरे ! भ्रांतिरूपी अरण्य निर्माण करून जिथं सृष्टीचा एक भाग पुढें उभा केला
 जातो, फार वाय ! ज्याला जग असें नांव आहे. ” परब्रह्मावर मायेच्या किंवा
 आभासाच्या उपाधीनें निर्माण होणारा सृष्टीचा जो एक भाग, त्यालाच जग असें
 म्हणतात. जग हें भ्रांतिपासून अज्ञानापासून उत्पन्न झालेलें असून, आखिल सृष्टीचा

तो एक भाग आहे. ' ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या ' या ज्ञानानं भ्रांतिरूप जगाचा नाश होतो, म्हणून त्याला ' क्षर पुरुषांतच ' सामील केले आहे. पुढील ओवीत अष्टधा प्रकृतीचे वनलेले शरीर अथवा क्षेत्र, हे देखील क्षर पुरुषांतच येते हे सांगतात. ओ. ४५१-“ जे प्रकृति म्हणून आठ प्रकारांत विभक्त झालेले सांगितले, व क्षेत्र म्हणून ज्याच्या छत्तिस भागांचे विवेचन केले (ते शरीर अक्षर पुरुषच होय.)” मूळ प्रकृति ही महत्, अहंकार, मन व पांच भूतांची बनली आहे. मार्गे गीतेच्या सातव्या अध्यायांत, “ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेवच । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ ” असे अष्टधा प्रकृतीचे वर्णन दिले असून, पुनः तेराव्या अध्यायांतील, “ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तेमवच । इंद्रियाणि दशैकंच पंच चोद्रेद्रगोचराः ॥ ५ ॥ इच्छा, द्वेष, सुखं दुखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ ” या श्लोकांत ५ महाभूते १ अहंकार, १ बुद्धि, १ अव्यक्त (प्रकृति), ५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेंद्रिये, १ मन १० इंद्रियांचे विषय, १ इच्छा, १ सुख, १ द्वेष, १ दुःख, १ चेतना, १ धृति, १ संघात. अशा एकूण ३६ पदार्थांचे ' क्षेत्र ' वर्णन केले आहे. प्रकृति ही गीतेत अष्टविध मानली आहे, व ज्ञानेश्वरांनीही ती ७ व्या व पंधराव्या अध्यायांत अष्टधा मानली आहे. पण सृष्टीच्या उत्पत्तीचा क्रम सांगतांना, पंधराव्या अध्यायांत पंचकर्मेंद्रियाव्यतिरिक्त सांख्यांचीं १९ तत्त्वे घेतली आहेत, तर तेराव्या अध्यायांत, क्षेत्राचे वर्णन करतांना सांख्यांचीं २४ तत्त्वे, कर्मेंद्रियांचे ५ विषय व ७ विकार असा ३६ तत्त्वांचा मानव देह कल्पिला आहे. पुनः याच ३६ तत्त्वांचा क्षेत्रांत समावेश होतो, असे प्रस्तुत ओवीत पुनः सांगितले आहे. सारांश अष्टधा प्रकृति व क्षेत्र, (शरीर) ही क्षर (नाशवंत) पुरुषच होत. **सतिसै—छत्तिस.**

ओ. ४५२— “ या मार्गील गोष्टी किति म्हणून सांगाव्या ? अरे ! आतांच या अध्यायांत वृक्षाच्या रूपकाने जे तुला सांगितले. ” मार्गे ७ व्या व तेराव्या अध्यायांत, जो प्रकृतीचा व क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचा विचार सांगितला, तो पुनः किती वेळां सांगायचा ? शिवाय प्रस्तुत अध्यायांत देखील प्रकृतीवर अश्वत्थ वृक्षाचे रूपक करून तेथे सांख्यांच्या २४ तत्त्वांचा उल्लेख करण्यांत आलाच आहे. (पहा ओ. ९३—१०३). हे आठ तत्त्वांचे किंवा ३६ तत्त्वांचे

शरीर, क्षरपुरुषांत येतें म्हणून येथें सांगितलें. आता यांत असणारें चैतन्यही त्यांत येतें हें सांगतात. ओ. ४५३— “ ती अष्टधा प्रकृति व ३६ तत्त्वांची साकार क्षेत्रे (शरीरे), आपणास राहण्यास योग्य अशी नगरेंच आहेत, असें मानून चैतन्यच त्या शरीरानुसार बनलें आहे. ” वर सांगितलेल्या तत्त्वांची बनलेली प्रकृति व क्षेत्र हीं सर्व आपलीं नगरेंच आहेत असें मानून अज्ञानानें, चैतन्य (आत्मा) त्या व्यक्त शरीरांच्या अनुरोधानें वागूं लागतें. तें शरीर आपणच आहे असें त्याला वाटूं लागतें. तात्पर्य शरीर म्हणजेच आपण असे वाटणारा अज्ञानदर्शेतला आत्मा, म्हणजे क्षर पुरुषाचें आणखी एक स्वरूप होय, असें स्पष्ट करण्याचा येथे आशय आहे. **आपणपेयां पुरे**— आपणास राहण्यास नगरेंच जणु. यालाच दृष्टांत देतात. ओ. ४५४— “ ज्याप्रमाणें सिंह विहिरींत पाहतो व तेथे पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहून संतापतो व संतापून मोठ्या आवेशानें तेथे उडी घालतो. ” सिंहाला विहिरींत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहून, दुसराच सिंह तेथे असल्याचें भासतें, त्यावर चाल करण्याच्या उद्देशानें मोठ्या आवेशानें तो विहिरींत उडी घेतो. वास्तविक तेथे दुसरा सिंह नसून तें त्याचेंच प्रतिबिंब असतें. अज्ञानानें अथवा भ्रान्तीनें त्याला दुसऱ्या सिंहाचे अस्तित्व भासतें. चैतन्याला किंवा आत्म्याला देखील असेंच तें व्यक्त शरीर खरें भासतें, व आपणास राहण्यास तें नगराप्रमाणें योग्य आहे, असें कल्पून तो तेथे राहतो. शरीर खरें आहे असें मानून त्याच्या अनुरोधानें आत्म्यानें वागणें, हें त्याचें अज्ञान किंवा आभास होय. सिंहानें आपल्या प्रतिबिंबाच्या ठिकाणीं दुसरा सिंह कल्पिणें हें जसें अज्ञान-मूलक, तसेंच चैतन्यानें (आत्मानें) प्रकृति किंवा साकार शरीर खरें मानणें हें अज्ञानमूलक होय. हाच सिंहाचा दृष्टांत ज्ञानेश्वरांनीं मार्ग ९ व्या अध्यायांत, मूर्ख लोक परमात्म्यानेंच मानव शरीराचा आश्रय केला आहे, असें मानतात ” अशा संदर्भात दिला आहे. पहा— “ अथवा निधान हें प्रकटलें । ह्यगौनि खदिरांगार खोले भरिले । कां साउली न पांता घातलें । कुहां सिंहे ” ॥ १४८ ॥ **कुहां**-विहिरींत. **खोभें**- क्षोभे, संतापे. **समारंभें**- आवेशानें, गर्वानें. **घली**— घालून घेतो. ओ. ४५५— “ किंवा मूळ पाण्यांतच असणाऱ्या आकाशाचेंच पुनः पाण्यांत जसें प्रतिबिंब

दिसते, तसे मूळचे अद्वैत असणारे चैतन्य जगाच्या रूपाने अनेकत्व धारण करते. ” पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश, या पंचमहाभूतांपैकी प्रत्येकांत इतरांचा थोडा अंश आहे, या पचीकरणाच्या तत्त्वास अनुसरून, पाण्यांत आकाशाचा अंश आहेच. अशा रितीने मूळ पाण्यांत असणारे आकाश जेव्हा तळ्यातल्या किंवा समुद्राच्या पाण्यांत प्रतिबिंबित होते, तेव्हा मूळ पाण्याशी अद्वैतत्वाने असणारे आकाश, पुनः द्वैतत्वाने भासते. तसेच येथे प्रकृतिचे मूळ असणारे चैतन्य किंवा परब्रह्म, हे आपणापासूनच अज्ञानाने निर्माण झालेल्या प्रकृति अथवा क्षेत्ररूपी व्यक्त शरीरांना खरी कल्पून, तदनुसार वागू लागले की, त्याच्या मूळच्या एकत्वाला अनेकत्व आल्याशिवाय राहत नाही. मायेच्या उपाधीने एकमेव चैतन्य जगदाकार होतांना ते बहुधा होते, अनेकत्व पावते. **सलिलि असतचि असं**—पाण्यांत आकाश अंश रूपाने असतेच होउाने- अद्वैत असून देखील. **द्वैते घेपे**—द्वैताकडून घेरले जाते. ओ. ४२६— “ या प्रमाणे हे अर्जुना ! साकार शरीर हे आपली राहण्याची नगरीच कल्पून, आत्मा तथे विस्मृतीची झोप घेतो. ” आत्म्याला (चैतन्याला) आपल्या मूळ अद्वैत स्वरूपाची विस्मृति झाली व व्यक्त सष्टि ही आपल्या राहण्याची शहरांच आहेत असं तो मानू लागला की, मग जगदुत्पत्ति होते. आत्म्याला स्वस्वरूपाचा विसर पडणं हे संसाराचें मूळ आहे याबद्दल उल्लेख, मागे ओ. ७८ व ८६ मध्ये येऊन गेलाच आहे. **विस्मृतिची नीद**—स्वस्वरूपाचें, स्वतःच्या एकत्वाचें, विस्मरण हीच झोप. येथे ‘पुरुष’ याची व्युत्पत्ति देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘पुरि शेते इति पुरुषः’ अशी पुरुषाची व्युत्पत्ति आहे. येथे आत्मा हा साकार जगाला पुर समजून त्यांत विस्मरणाची झोप घेतो, त्याअर्थी तोही पुरुष झाला असे सूचित केले आहे. स्वतःचें विस्मरण पडलेला आत्मा क्षर पुरुषच होय. पण आत्म्याचं हे निजणें स्वप्नांतल्या अंतरुणावर म्हणजे आभासात्मक आहे, हे पुढील ओवींत स्पष्ट करतात. ओ. ४५७— “ मग स्वप्नांत एकाद्याने शय्यागृह पहावें, व त्याने तेथे निजावें, त्याप्रमाणे आत्म्याला त्या (जगरूपी अथवा शरीररूपी) नगरांत शयन घडते. ” आत्म्याचें, चैतन्याचें हे व्यक्त शरीरांत राहणें, हे स्वप्नांत तथे राहण्याप्रमाणे आभासात्मक आहे. त्याला आपल्या खऱ्या स्वरूपाचा विसर पडल्याच्या स्थितीतला हा प्रकार आहे, म्हणून तो खरा नव्हे. त्याला

आपल्या एकत्वाची व जगांतील व्यक्त पदार्थांच्या मिथ्यात्वाची जाणीव झाली की, त्यानें या अनेक नगरांत केलेल्या शयनाचा शेवट होऊन, या नामरूपात्मक दृश्य जगताचाही शेवट होतो. **सेजारु-** शय्यागृह. आत्म्याची स्वविस्मरणाची अवस्था पुढील ओवींत वर्णन केली आहे **ओ ४५८-** ' मग त्या निद्रेच्या भगंत मी सुखी मी दुःखी असें म्हणत तो घोरत पडतो, व 'मी, माझे' यांच्या चित्तेनें मोठ्यानें झोपेंत बरळूं लागतो. " आत्म्याला आपल्या केवळ व एकमेव स्थितोचें विस्मरण पडून तो ज्यावेळीं जगांतील प्रत्येक दृश्य पदार्थ खरा मानून त्यांत आपलेपणानें राहूं लागतो, त्यावेळीं जगांतील प्रत्येक वस्तूबद्दल त्याला ममत्व, स्वार्थ उत्पन्न होतो, व मग आमकी वस्तु मिळाली म्हणजे सुख, व अमकी मिळाली नाहीं म्हणजे दुःख, अशा अवस्था त्याला भोगाव्या लागतात. याप्रमाणें आपण पाहतो तें सर्व खरेच व आपल्या भोवतींच्या वस्तु आपल्या सुखदुःखाकारितांच आहेत, अशा गाढ अज्ञानांत तो असतांनाच, त्याच्या ठिकाणीं मीपणाची, आपण कोणीतरी असल्याची, व 'हें माझे' अशा ममत्वाची जाणीव उत्पन्न होऊन तो ती व्यक्त करूं लागतो. हें त्याचें म्हणणें वास्तविक झोपेंत बरळल्याप्रमाणें असतें, कारण आत्मा हा अज्ञानदर्शेंत, स्वतःच्या विस्मृतींत असतांना ही ममत्वाची खोटी जाणीव त्याला झालेली असते. आपल्या खऱ्या एकमेव स्थितीचा त्याच्या ठिकाणीं उदय होतांच अथवा आत्मज्ञान प्रगट होतांच, ही त्याची ममत्वाची जाणीव अथवा सुखदुःखाची कल्पना, त्याच्या विस्मृतिरूप अज्ञानाबरोबरच नष्ट होणार आहे.

अहंममाधिचेन-मी, माझे या चित्तेनें. **ॐसणाए-**झोपेंत बरळतो. **सादु-**शब्द. ' अहं, ' ' मम ' असे शब्द. आत्म्याला ' ममत्व ' उत्पन्न झालें की, तो ' हा माझा ' हें माझे ' असा स्वार्थ कसा दाखवितो, तें सांगतात. **ओ. ४५९-** " हा माझा बाप, ही आई, मी गोरा, मी कमी, मी संपन्न, व हा पुत्र ही पत्नी माझीच ना ?" (असें तो बरळूं लागतो.) आत्म्याला स्वस्वरूपाचा विसर पडला असतां, जगांतले आप्तसंबंध, काळा, गोरा हीं स्वरूपें व गरीब श्रीमंत या अवस्था वास्तविक मिथ्या, क्षणभंगुर व विनाशी असतांना, त्या त्याला खऱ्या वाटून तो तेथे ममत्व दाखवूं लागतो. जगांतलें हे सर्व 'माझे तुझें ' चे प्रकार अज्ञानाचें आहेत, याचें त्या आत्म्याला विस्मरण पडतं.

पुरता- संपन्न. खरें ज्ञान तर निराळेंच आहे. तें " का तव कांता कस्ते पुत्रः

संसारोऽयमतीव विचित्रः । कस्त्वं भो वा कुत आयातस्तत्त्वं चित्तय तदिदं
 भ्रातः ”—चर्पटपंजरी—श्रीशंकराचार्य, या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें सर्व संसार
 मिथ्या असें मानणारेंच आहे. पण आत्मा ज्यावेळीं अज्ञानदर्शेंत असतो,
 ज्यावेळीं त्याच्या ठिकाणीं नामरूपपरमक जग वद्दुची आपाक्ते दिसून येते. या
 अज्ञानांत असतांना त्याची मजल आगखी कोठपर्यंत जाते ते सांगतात.
 ओ. ४६० — ‘ याप्रमाणें स्वप्नाला मिठी मारल्यामुळें, संसाराच्या स्वर्गाच्या
 रानांत जो सैरावैरा धांवतो, त्या चैतन्याचें हें अर्जुना ! नांव क्षर पुरुष हें आहे. ’
 आत्मा अज्ञान दर्शेंत असतांना अथवा आपल्या स्वरूपाचें त्याला विस्मरण झालें
 असतांना, तो या संसारांत अधिकच गुरफटून जातो, मरणोत्तरही आपणास
 स्वर्गासारखे सुखोपभोगाचे लोक मिळावे म्हणून अनेक यज्ञांचेही तो खटाटोप
 करूं लागतो. पण हा इहलोकांचा संसार जसा मिथ्या आहे, तसाच शंभर
 यज्ञांनीं मिळणारा पारलौकिक स्वर्गही मोक्षमुखाच्या अपेक्षेनें क्षणिक व अस्थिर
 आहे, हें त्याला अज्ञानामुळें कळत नाहीं. अनेक यज्ञांच्या पुण्यानें स्वर्ग मिळतो
 हें खरें. पण तें पुण्य क्षीण होतांच पुनः त्या प्राण्यांना मृत्युलोकांतच पडावं
 लागतं (क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति) या न्यायानं, स्वर्गसुख देखील मिथ्या
 व नाशवंत असंच आहे. आत्मा आपल्या अज्ञानदर्शेंतच अशा ऐहिक अथवा
 पारलौकिक सुखाच्या पाठीमार्गे लागतो, व म्हणुनच अशा अज्ञानदर्शेंतल्या
 आत्म्याला ‘ क्षर पुरुष ’ असें नांव ठेवलें आहे. वैश्वानरे स्वप्ना-स्वप्नाकडून,
 अज्ञानाकडून मिठी मारल्यानें, अज्ञानानें पछाडल्यामुळें. भवस्वर्गाच्या
 राना— संसार व स्वर्ग यांच्या रानांत धांवतो. मनुष्य आतुरतेनें शिकारीच्या
 पाठीमार्गे जसा जंगलांत इतस्ततः धावतो, तसा हा अज्ञानी आत्मा, संसारसुख
 व स्वर्गसुख यांच्यासाठीं धावपळ करतो यानंतर ४६१-४६७. ओव्यांत,
 ‘ क्षरा ’ ला आणखी कोणतीं नांवें आहेत, तीं सांगतात.

ओ. ४६१—“ आतां ‘ क्षेत्रज्ञ ’ या नावानें ज्या दशेला संबोधतात
 तिलाच जगांत ‘ जीव ’ असें म्हणतात. ” क्षेत्रज्ञ, जीव, पुरुष आत्मा, ही
 एकाच वस्तूचीं नांवें आहेत. ओ. ४६२— आणि आपल्या स्वरूपाच्या
 विस्मृतीनें जो सर्व भूतांत संचार करतो, त्या आत्म्यालाही ‘ क्षर पुरुष ’
 या नावानेंच संबोधतात परमात्म्याला स्वतःच्या एकत्वाची विस्मृति

पडून तो ज्यावेळी प्रतिबिंबरूपाने आत्मा म्हणून प्रत्येक वस्तूत राहू लागतो, त्यावेळीच नामरूपात्क जगाचा उदय होतो. अशा प्रत्येक वस्तूत संचार करणाऱ्या व अज्ञानांत गुरफटलेल्या आत्म्याला 'क्षर' पुरुष असे म्हणतात. आत्मा हा वास्तविक अक्षर, आवनाशी आहे. पण तात्पुरत्या अज्ञानाने तो विनाशी जगाचा आश्रय करतो, म्हणून त्या नाशवंत वस्तूच्या संसर्गाने त्यालाही क्षर म्हणण्याची पाळी येते. ओ. ४६३— येथेही पुनः 'पुरुष' या शब्दाची व्युत्पत्ति देण्याचा आणखी प्रयत्न केला आहे. "जो सर्व वस्तूंमध्ये भरून राहिलेला असतो, म्हणून त्याच्यावर पुरुषतेचा आरोप आला आहे शिवाय देहरूपी नगरांत तो निजतो, म्हणूनही त्याला 'पुरुष' हे नांव प्राप्त झाले आहे." येथे पुरुष या शब्दावर थोडी कोटी केली आहे. **वस्तुस्थिती पुरता**—जो सर्व वस्तूंना पुरून उरला आहे. सर्वांना व्यापून राहिला आहे, म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात. शिवाय स्वतःच्या विस्मरणाने जो शरीररूपी नगरांत निजतो, (पुरि शेते) म्हणूनही यौगिक अर्थाने त्याला पुरुष म्हणतात. जो आत्मा सर्व वस्तू पुरता आहे, प्रत्येक स्थावरजंगम वस्तूत व्यपलेला आहे. व जो प्रत्येक प्राणिमात्राच्या शरीरांत वास करतो. आत्म्याला आपल्या खऱ्या स्थितीच विस्मरण थाडा वेळ झाल्यामुळेच, तो प्रत्येकाच्या शरीरांत अशी झोंप घेतो. स्याचें हें प्राणिमात्राच्या शरीरात राहणे आभासात्मक आहे, याचें विवेचन अनेक वेळां वर आलेच आहे. ओ. ४६४— "आणि क्षरपणाचा हा याप्रमाणे नसता जो आळ त्याच्यावर आला, तो त्या उपाधीने तो युक्त झाला म्हणून." खरं पाहिलं तर आत्मा कांहीं क्षर किंवा नाशवंत नाही पण तो क्षर आहे, असा जो खोटा प्रवाद त्याच्यावर आला, तो या शरीराच्या, जगाच्या उपाधीने तो युक्त होतो म्हणूनच. आत्मा आपल्या अज्ञानदर्शित शरीराचा आश्रय करून राहतो, म्हणून त्या विनाशी शरीराच्या अथवा जगाच्या संसर्गाने त्याच्यावर हा खोटा प्रवाद आला आहे. **नाथिला-नसता, मिथ्या आलु-आरोप ऐलेनि-** याप्रमाणे, क्षर अशी संज्ञा प्राप्त होण्याने. **उपाधी-** उपाधीने, जगाने, संसाराने. **आतला--** युक्त. यालाच दृष्टांत देतात. ओ. ४६५-- "ज्याप्रमाणे खळखळणाऱ्या ओढ्यात प्रतिबिंबित झालेला चंद्रही वर उसळलेला दिसतो,

त्याप्रमाणें, विकारयुक्त उपाधीनींही आत्मा विकारयुक्तच आहे असा भासतो. ' ओढ्यांतल्या खळखळणाऱ्या पाण्यांत प्रतिबिंबित झालेला चंद्रही तसाच खळखळून वर उधळल्याप्रमाणें भासतो. वास्तविक चंद्र वर आकाशांत आहे तशा अविकृत स्वरूपांत प्रकाशत असतो. त्याप्रमाणें आत्मा देखील विकार पावणाऱ्या बदलत्या स्वरूपाच्या जगाचा अथवा विनाशी स्वरूपाच्या शरीराचा आश्रय केल्यामुळें, त्याला देखील विकार म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति व लय, ही बदलती स्थिति स्वीकारावी लागते. आत्मा देखील मूळचा अविकारी, अविनाशी, ज्याच्यांत कोणताही कधीं बदल होणार नाही असाच आहे. पण बदलत्या, नाशवंत वस्तूंच्या संसर्गानें तोही नाशवंत आहे, असा त्याच्यावर आरोप आला आहे. **खळाल** — खळखळ वाहणारा ओढा. **उदले** — उधळते, उसळते. **चंद्रिका** — चंद्रबिंब. **विकारां औपाधिकां** — जगाच्या विकारी, बदलत्या स्वरूपामुळें. ओ. ४६६ — " किंवा तो खळखळणारा ओढा अंमळ आटल्यावर तेथे पडलेलें चंद्राचें प्रतिबिंबही त्याबरोबरच लुप्त होतें. त्या प्रमाणें उपाधीचा (जगाचा) नाश झाल्यावर तो आत्माही दिसत नाही, व अशा रितीनें तो आत्मा उपाधियुक्त आहे असें भासूं लागतें. " ओढा खळाळतो तोंपर्यंत चंद्रबिंब त्यांत दिसतें. ओढा आटल्यावर तें नाहीसें होतें. यावरून ओढ्यामुळेंच चंद्र आहे, असें अज्ञानी लोक ज्याप्रमाणें म्हणतात, त्याप्रमाणें, शरीर आहे तोपर्यंत त्यांत राहणारा आत्मा दिसतो, व शरीर नाशानंतर तो दिसत नाही असें पाहून, अज्ञ लोक शरीरामुळेंच आत्मा आहे असें मानतात. वास्तविक ओढा आटला तरी चंद्र आकाशांत प्रकाशतच असतो, तद्वत् शरीर पडलें तरी आत्मा अविनाशित्वानें नांदतच असतो. **मोटका** — अंमळ. **सोसे** — शोषे. **उपाधिनाशि** — जगाच्या अथवा शरीराच्या नाशाबरोबरच. **औपाधिकु फुरे** — तो उपाधियुक्तच दिसतो. आत्मा हा शरीराच्या उपाधीनेंच युक्त आहे, अशी समजूत अज्ञ लोक करून घेतात. ओ. ४६७ — " याप्रमाणें उपाधीच्या योगानें याला (आत्म्याला) क्षणिकत्व प्राप्त होतें व अशा फुटकेपणामुळें, याला ' क्षर ' असें नांव मिळतें. "

आत्मा क्षणभंगुर, नाशवंत अशा शरीराचा अथवा जगाचा आश्रय करतो म्हणून त्यांच्या फुटकेपणामुळे, त्यांच्या अशा मोडक्या स्वरूपामुळे, त्यालाही (आत्म्यालाही) ' क्षर पुरुष, ' नाशवंत पुरुष, असे नांव मिळते. क्षणिक वस्तूंच्या संसर्गाने अविनाशी अशा आत्म्यालाही विनाशी असे नांव पडले. खोकरपणे—मोडकपणामुळे, विनाशी स्वरूपामुळे. पुढील ओवीत ' क्षर पुरुष ' वर्णनाचा उपसंहार करून, पुढील 'अक्षर' पुरुषाच्या विवेचनाला सुरवात करतात.

ओ. ४६८— " याप्रमाणे सर्व जीवचैतन्य हे क्षर पुरुष असे समजावे. यापुढे आतां अक्षर पुरुषाचे वर्णन करूं " ओ. ४६९-४९१ या २३ ओव्यांत अक्षर पुरुषाचे विवेचन केले आहे. ओ. ४६९-" तर हे धनंजया ! अक्षर म्हणून जो दुमरा पुरुष आहे, तो सर्व पर्वतांत मेरु ज्याप्रमाणे मध्यस्थ आहे, त्याप्रमाणे (वर पुरुषोत्तम, परब्रह्म व खाली क्षर पुरुष यांच्या मध्ये) मध्यस्थ आहे. " मेरुपर्वत स्वर्ग, मृत्यु, पाताल या तिन्ही लोकां अखंड आहे. पण मृत्युलोकांत त्याचा मधलाच भाग जो आपणास दिसतो, तेथे इतर पर्वतांचा तळभाग सुद्धा होतो. म्हणून इतर पर्वतांच्या अपेक्षेने मेरुला मध्यस्थ म्हटले आहे. या मेरुप्रमाणेच ' अक्षर पुरुष ' (अथवा कूटस्थ प्रकृति,) हा, वर संसार-वृक्षाचे मूळ जे परब्रह्म व खाली त्याच्या ज्या भूतसृष्टिच्या शाखा अथवा क्षर पुरुष, यांच्या मध्यभागी आहे. शिवाय परब्रह्मपासून अक्षर पुरुष अथवा प्रकृति उत्पन्न झाली, व या अक्षरापासूनच क्षर पुरुष (भूतसृष्टि) उत्पन्न झाली असल्याने, संसारवृक्षाच्या वाढीच्या क्रमाने देखील या ' अक्षर पुरुषाला ' मध्यस्थ म्हटले आहे. अक्षराचे अथवा प्रकृतीचे स्वरूपही असेच मध्यस्थाला शोभतेच आहे. कारण परब्रह्म ज्ञानमय तसा हा (अक्षर पुरुष) नाही, व इकडे क्षर पुरुष जसा विपरीत ज्ञानमय आहे, तसाही हा नाही. म्हणून अज्ञानमय असा हा ' अक्षर पुरुष ' मध्यस्थांतच गणला गेला आहे. ' तिवे अज्ञानदशे केवले । अक्षर नाव । ' असा सिद्धांत, पुढे ओ. ४७५ मध्ये मांडलाच आहे. ओ. ४७० -- " कारण तो (मेरु) पृथ्वी, पाताळ व स्वर्ग या तिन्ही लोकांत मुळीच विभागला जात नाही, तसाच जो (अक्षर पुरुष) ज्ञान व अज्ञान या भागांत मुळीच पडत नाही. " मेरु पर्वत तिन्ही लोकांत

अखंड आहे. त्याचा मध्यभाग तेवढा पृथ्वीवर आपणास दिसतो. स्वर्गांतला व पातळांतला भाग दिसत नाही. त्याप्रमाणे हा अक्षर पुरुष देखील वरच्या परब्रह्माच्या ज्ञानापासून व खालच्या क्षर पुरुषाच्या विपरीत ज्ञानापासून, अहं मम या बुद्धीपासून अलिप्त आहे. मधली अज्ञानदशाच ज्याच्या वाटणीस आली आहे. ज्ञानाज्ञानांनि पडे ना जा—ज्ञान व अन्यथा ज्ञान यांत जो पडत नाही. तर जो ज्ञानशून्य अशा मधल्या स्थितीत आहे. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथा जीवो ब्रह्मैव नापरः' हे ज्ञान होय. तर नामरूपात्मक जग खरं, देह तोच आत्मा, हे माझं, इत्यादि प्रकार, विपरीत ज्ञान होय. या दोनी अवस्थाहून ज्ञानशून्यतेची जी तिसरी अवस्था, तिच्यांतच अक्षर पुरुष (प्रकृति) पडतो. ओ. ४७१— " यथार्थज्ञानानं ऐक्यही पावायचं नाही, व अन्यथा ज्ञानानं (विपरीत ज्ञानानं) द्वैतही पावायचं नाही, असे आंगचें जें ओतप्रोत अज्ञान, तेंच अक्षराचें स्वरूप होय. " परब्रह्माच्या यथार्थ ज्ञानानं ऐक्य पावणें किंवा त्याच्या विपरीत ज्ञानानं द्वैत पावणें, या दोनी अवस्थांहून निराळी अशी जी अज्ञान स्थिति अथवा उदासीनता, तेंच अक्षर पुरुषाचें अथवा कूटस्थ प्रकृतीचें स्वरूप होय. देहिं—अक्षराच्या अंगचें. निखल नेणणें—ओतप्रोत अज्ञान. यावर दृष्टांत देतात ओ. ४७२— " धुरळेपणा गेला आहे, पण ज्याचे घटमांडादिक पदार्थ झालेले नाहीत, अशा मातीच्या ओल्या गोळ्याप्रमाणे ज्याची (ज्या अक्षर पुरुषाची) मधली स्थिति असते. " भिजविलेल्या मातीचा गोळा घड कोरडा धुरळा नसतो व त्याचे घागर मडकी इ० पदार्थही केलेले नसतात, अशा मधल्या स्थितीत तो असतो, तशीच मधली अवस्था अक्षर पुरुषाची असते. ओ. ४७३— " किंवा समुद्र आटल्यावर तथे लाटाही नसतात व पाणीही नसतें, त्याप्रमाणे आकाररहित अशी जी स्थिति (तीच अक्षर पुरुषाची स्थिति होय). " समुद्रांत किंवा सरोवरांत पाणीच नसल्यावर, तळ उघडा पडलेलें जें त्याचें मैदान त्याला काय आकार असणार ? अशा आकाररहित मूळ स्थितीलाच अक्षर पुरुष म्हणतात. ओ. ४७४ . " हे पार्था ! जागृतावस्था गेली आहे, पण अजून स्वप्नदशेचा कांहींच प्रारंभ झालेला नाही. अशा मधल्या निद्रावस्थेप्रमाणे अक्षर पुरुषाचें स्वरूप, समजण्यास अवघड असे समज. " जागेपण व स्वप्नावस्था

या दोहोंमधील जी निद्रावस्था ही ओळखायला मोठी संकटाचीच असल्यामुळे, अशा संमिश्र निद्रावस्थेला ओळखणें हें एक कोडच, असें मुद्दाम म्हटलें आहे. निद्र- निद्रेप्रमाणें. सांकड निहालिजे- एक कोडेंच असें समज. ओ. ४७५-या ओवींत वरील दृष्टांतावरून सिद्धांत मांडला आहे. "जगाचा आभाव नाहींसा होणें, व आत्मज्ञानाचा तर उदय नाहीं, अशी जी मधली केवळ अज्ञानदशा, तिलाच 'अक्षर' असें म्हणतात." ही विपरीत ज्ञान व आत्मज्ञान यामधील अवस्था आहे. विपरीत ज्ञानानें उदय पावल्लें जग, त्या विपरीत ज्ञानाच्या लोपावरोवरच लुप्त झालें. पण अजून आत्मबोध व्हायचा आहे, यामधील जी ज्ञानशून्य स्थिति, तीच 'अक्षर पुरुषा' ची स्थिति होय. ओ. ४७६— "सर्व कलांनीं सोडलेलें चंद्राचें स्वरूप अमावास्येला जसं दिमतं, तसंच अक्षराचें स्वरूप समज." अमावस्येला चंद्राच्या १६ कलांनीं त्याला सोडलेलें असतं. त्यामुळं चंद्र जरी त्यादिवशीं दिसला नाहीं, तरी तो आकाशात नाहीं, असें म्हणवत नाहीं. अशीच स्थिति अव्यक्त प्रकृतीची असते. तीच अक्षर होय. ओ. ४७७— "किंवा जीवाच्या पाठीमागें ज्या उपाधी लागलेल्या असतात त्या लुप्त झाल्यानंतर जीव ज्या अवस्थेंत प्रवेश करतो, (ती अवस्था म्हणजे अक्षर होय.) झाड फलांत परिणत हाऊन शेवटें त्याच्या बीजांत प्रवेश करतें, त्याप्रमाणें, त्या बीजांचा अंतर्भाग जर सूक्ष्मदर्शक यंत्रानें पाहिला, तर त्यांत त्याच लहान झाडाची आकृति दिसेल. बीजांत जशी ही सुप्त वृक्षोत्पादक शक्ति असते, तशीच अक्षरांत (प्रकृतींत) ही जीवोत्पादक अशी अव्यक्त शक्ति असते. कोणत्याही पदार्थाची बीजावस्था ही त्या पदार्थाच्या परिणतवस्थेनंतरच येते. झाडाचीच गोष्ट पाहिली, तर झाडाची वाढ पूर्ण होऊन त्याला फळें येतात व त्यांतच त्या झाडाचें बीज तयार झाल्यानंतर त्या झाडाच्या पूर्वीच्या पानें, शाखा, इ. उपाधी लुप्त होतात. हीच त्याची बीजावस्था होय. सर्वोपाधिनिर्वास— बीजदशेला येण्यापूर्वीच्या सर्व उपाधी. अशा बीजदशेनंतर पुनः वृक्षाची त्यांतून उत्पत्ति होऊं लागते. प्राणिमात्रांचेही असेच आहे.

ओ. ४७८—"ज्य च्यावर उपाधींचा पगडा बसला आहे असें आत्मतत्त्व, जेथे उपाधीसह विराम पावतें त्या स्थानाला अव्यक्त असें म्हणतात." आत्मा व शरीर

मिळून प्राणी बनलेला असतो. या प्राण्याचा आत्मा व शरीर, त्याच्या बीजांत सुप्त असतेच. बीजांतांत या सुप्त उत्पादनशक्तीमच अव्यक्त प्रकृति असे म्हणले आहे. थौकौनि ठाके- थांवून राहते अव्यक्त- प्रकृति. परब्रह्माला देखील अव्यक्त म्हणतात. पण परब्रह्म व प्रकृति यामध्ये निर्गुणसगुणाचा भेद आहे. या ओवीनंतर दिलेली माडगांवकर व साखरेपतींतील ओवी, मागे आलीच आहे. पहा ओ ८८. ओ. ४७९- “ ज्याचा वेदांतांत ‘ बीजभाव ’ अशा शब्दाने डौल मिरविला आहे, तेच त्या अक्षर पुरुषाचे स्थान होय. ” परब्रह्माला आपल्या मूळच्या निर्गुण निराकार स्वरूपाचा मायेमुळे जो विसर पडतो, तोच संसारवृक्षाचा वर घट्ट झालेला गड्डा होय. वेदांतशास्त्रांत यालाच ‘ बीजभाव ’ असे म्हणतात. परब्रह्मावर मायेचा अंमल सुरू झाला की, ब्रह्माला आपल्या स्वरूपाचा विसर पडतो व हा विसर म्हणजेच संसाररूपी वृक्षाचे बी होय. जोंपर्यंत आपल्या स्वरूपाचा विसर पडण्याइतपतच ब्रह्माची मजल गेलेली असते, तोंपर्यंत संसाररूपी झाड बीजाच्या स्वरूपांत असते. हाच त्याचा ‘ बीजभाव ’ होय. पहा मागे ओ. ८७. आहो-प्रतिष्ठा. ओ. ४८०- “ ज्यापासून विपरीत ज्ञान उत्पन्न होउन जागृति व स्वप्न या रूपांनी प्रसार पावते, व नानाप्रकारच्या बुद्धीच्या रानांत शिरते. ” ‘ अक्षरांची ’ मध्यस्थ स्थिति वर वर्णन केलीच आहे. ही अवस्था अज्ञानाची व निद्रेची असल्यामुळे, ती ज्ञान अथवा जागृति व विपरीतज्ञान अथवा स्वप्न यांच्यामधली आहे. या अवस्थेपासून एक जागृति तरी होईल किंवा स्वप्न तरी पडेल. अक्षरापासूनच खाली क्षर सृष्टि, विपरीत ज्ञानानेच निर्माण होते. अशा विपरीतज्ञानाने बुद्धीला नानाप्रकारचे संकल्प सुचतात, बुद्धि अनेक संकल्पांच्या आडरानांत शिरते. जेथौनि-ज्या अक्षरापासून. ओ. ४८१- “ हे किरीटि ! जेथून जीवात्मा विश्वाची मांडणी करीत स्वतः उठतो, ती जीवत्वाची व विश्वत्वाची मिठा (ऐक्य) म्हणजेच अक्षर पुरुष होय. ” जेथून जीवात्म्याला मी व माझे, किंवा जीवत्वाची व विश्वत्वाची अशी दोन प्रकारची बुद्धि होते, तीच अक्षर पुरुषाची स्थिति होय. उठी-उठतो. मीठी-ऐक्य. प्रकृतीच जीवात्म्यापासून अगर पुरुषापासून जग उत्पन्न करते. पण अशी जगदुत्पत्ति होतांना, प्रथम ‘ महत् ’ (व्यवसायात्मक बुद्धि) व तिच्यानंतर

त्रिगुणात्मक अहंकार उत्पन्न होतो. अव्यक्त प्रकृतीमध्ये प्रथम व्यवसायात्मक बुद्धि उत्पन्न झाली, तरी ती अद्याप एकजिनसीच असते. हा 'तिचा एकजिनसीपणा जाऊन तिला पृथक्पणा आल्याशिवाय प्रकृतीचे अनेक पदार्थ उत्पन्न होत नाहीत. बुद्धीपासून पुढे उत्पन्न होणाऱ्या पृथक्पणाच्या गुणालाच 'अहंकार' असे म्हणतात. या अहंकारापासून अथवा मी मीपणापासून भिन्न भिन्न पदार्थांची प्रतीति होते. हा अहंकार उत्पन्न होण्याच्या वेळची प्रकृति म्हणजेच येथे अक्षरपुरुष असे म्हटले आहे. ओ. ४८२—“दुसरा जो क्षर पुरुष तो जगांत देह धारण करून ज्या जागृति व स्वप्नावस्था यांचा उपभोग घेतो त्या दोनी अवस्था ज्याच्यापासून उत्पन्न झाल्या, (तो अक्षर पुरुष होय).” अक्षरपुरुष मध्यस्थ असून, निद्रावस्था अथवा ज्ञानशून्यता हे त्यांचे स्वरूप वर वर्णन केले आहेच. जीवात्म्याला निद्रावस्थेपासून एक जागृति तरी होईल, किंवा स्वप्नावस्था तरी घडेल. या दोनी अवस्थांचा उगम निद्रावस्थेपासूनच आहे, किंवा ज्ञानशून्यतेपासून एक ज्ञानावस्था किंवा विपरीत ज्ञानावस्था संभवते. म्हणून निद्रावस्थेचे अथवा अज्ञानाचे प्रतीक असा जो अक्षर पुरुष (प्रकृति), तोच जागृति व स्वप्नावस्था यांना उत्पन्न करतो, असे येथे सांगितले आहे, वियाला— उत्पन्न करतो. ओ. ४८३— “ किंवा ज्या अवस्थेला अज्ञानाची गाढ निद्रा असे म्हणतात व जिच्यांत ब्रह्मप्राप्तीचीच तेवढी उणीव असते. ” या अज्ञानाच्या गाढ निद्रावस्थेत, ज्ञानाच्या जागृतीने मिळणारी ब्रह्मप्राप्ति तेवढी नाही. बाकी उत्कटतेच्या बाबतीत ही अज्ञानावस्था व ज्ञानावस्था सारखीच. फक्त ज्ञानावस्थेतल्या जागृतीत ब्रह्मप्राप्ति होते, तेवढीच या अज्ञानाच्या गाढावस्थेत मिळत नाही. हाच दोहोतला फरक, ओ. ४८४— “ खरोखर हे वीरा ! या गाढ निद्रावस्थेतून पुढे स्वप्न व जागृति. या अवस्था जर निर्माण झाल्या नसत्या, तर याच अवस्थेला (निद्रावस्थेला) ब्रह्मभाव असे खास म्हणतां आले असते. ” गाढ निद्रावस्था किंवा गाढ अज्ञान ही कांहीं जीवात्म्याची अंतिम स्थिति नव्हे. हिच्यांतूनच पुढे जीवात्म्याला जागृति (ज्ञान) अथवा स्वप्न (विपरीतज्ञान) या अवस्था प्राप्त होतात. म्हणजे अज्ञानाची गाढ निद्रा कांहीं तशीच टिकत नाही. उलट ज्ञानाने, जागृतीने मिळणारा ब्रह्मभाव अथवा ब्रह्मैक्य ही अंतिम स्थिति असून, हिच्या पुढे आणखी कस-

लाच बदल संभवत नाही. गाढ निद्रावस्थेत (अज्ञानदर्शेत) असा जागृति स्वप्नाचा बदल होण्याचा हा गुण नसता तर तिचा व ज्ञानदर्शेतील ब्रह्मैक्याचा सारखाच गाढपणा पाहून या गाढनिद्रावस्थेलाच ब्रह्मैक्य असे म्हणतां आले असते. पण तशी स्थिति नाही हे पुढील ओर्वीत दर्शवितात.

ओ. ४८५— “ पण ज्या गाढनिद्रारूपी आकाशांत प्रकृतिपुरुषरूपी ढग आल्यामुळे, क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचा स्वप्नाभास निर्माण केला जातो. ” गाढ अज्ञानांत झालेल्या प्रकृतिपुरुषसंयोगांतून पुढे स्वप्नावस्था अथवा विपरीत ज्ञान निर्माण होऊन पुढे शरीर व जीव यांची उत्पत्ति होते. गाढ निद्रावस्थेला ब्रह्मभाव म्हणतां आला असता. पण त्या अवस्थेतच प्रकृतिपुरुषाचा संयोग घडून विपरीत ज्ञानाने जेथे स्थावरजंगमात्मक जग निर्माण होतें, तेथे ती स्थिति कांहीं ब्रह्मैक्यासारखी अंतिम अशी म्हणतां यावयाची नाही. अज्ञानावस्थेतूनच पुढे विपरीत ज्ञान निर्माण होऊन जीवशरीरात्मक सृष्टि निर्माण होते. असा ज्या अज्ञानदर्शेत बदल घडतो, ती कितीही गाढ असली तरी ब्रह्मैक्याच्या निर्विकार व निरुपाधिक गाढावस्थेशी तिची तुलनाच होणार नाही. क्षेत्र — शरीर. क्षेत्रज्ञ — आत्मा, जीव. ओ. ४८६ — “ हें असो ! पण खाली फांद्या असणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाला या अक्षराचेंच मूळ आहे. ” मार्गे ‘ उर्ध्वमूलं अधः शाखं ’ असे जें अश्वत्थ वृक्षाचें वर्णन केलें, त्या संसाररूपी वृक्षाचें मूळ प्रकृतीच आहे याचें विवेचन मार्गे केलेंच असून, ही प्रकृतीच अक्षर पुरुष होय हें येथे सांगितलें आहे. परब्रह्माला मायेचें आळें पडलें कीं, त्याला स्वस्वरूपाचा विसर पडतो. परब्रह्माला आपल्या खऱ्या स्वरूपाचें अज्ञान उत्पन्न करणारी माया अथवा प्रकृति, हीच या संसारंतरूचें मूळ होय. (पहा. ओ. ८६). प्रकृतीच्या मुळापासूनच हा संसारतरु उगम पावतो. आतां या अक्षराला (प्रकृतीला) पुरुष असें कां म्हणतात तें सांगतात. ओ. ४८७ — “ याला पुरुष असें कां म्हणायचें ? तर हा मायारूपी नगरांत गाढ निद्रा घेतो म्हणून. ” ‘ पुरि शेते इति पुरुषः ’ ही पुरुष शब्दाची व्युत्पत्ति, या अक्षराला प्रकृतीलाही लक्षणेनें लागू केली आहे. ही अक्षर प्रकृति देखील मायारूपी नगरांत गाढ निजते, म्हणून हिला पुरुष अशी संज्ञा दिली आहे. प्रकृतीचें किंवा अक्षराचें स्वरूप याप्रमाणें गाढ अज्ञानमय आहे असें सांगण्याचा भावार्थ. पडुंडिजे-निजतो.

ओ. ४८८-- “ आणि विपरीत ज्ञानाचा एक प्रकार असें जें विकारांचें येणें, जाणें, त्याची जिच्यांत ओळखही नसते, ती गाढ निद्रा म्हणजेच हा अक्षर पुरुष होय. ” ज्ञानानें प्रबोध होऊन ब्रह्मैक्य प्राप्त होतें, तर विपरीत ज्ञानानें स्वप्नावस्था प्राप्त होऊन, नामरूपात्मक जगाची उत्पत्ति होते. याच अवस्थेंत अनेक विकार उत्पन्न होऊन लय पावतात. पदार्थांना उत्पत्ति, स्थिति व लय हे विकार याच दर्शेंत प्राप्त होतात तो प्रकार अज्ञानांत अथवा गाढ सुषुप्तौत नसतो. सुषुप्ति ही जागृति व स्वप्न यांमधील अवस्था असल्यानें, येथे कसत्याच विकारांचा संभव नसतो. वारी-येणें जाणें. नेणजे-जाणीव नसतें. ओ. ४८९- याला अक्षर (नाशरहित) कां म्हणतात, त्याचें कारण देतात. “ म्हणून ज्याला स्ताभाविक असा नाश नाहीच, व तो सुद्धां ज्ञानाशिवाय दुसऱ्या कशानेंही होत नाही. ” हा अक्षर पुरुष ज्ञानाशिवाय दुसऱ्या कशानेंही नाश पावत नाही पावला तर तो ज्ञानानेंच नाश पावतो. हा— नाश. उणें— वांचून. हा अक्षर पुरुष म्हणजेच सांख्यांची प्रकृति होय. सांख्यांच्या मताप्रमाणें प्रकृति व पुरुष हे दोघेही अक्षर आहेत. पण खरें पहावयास गेलें, तर ज्ञानानें जिचा नाश होतो तिला अक्षर कसें म्हणायचें ? वेदांताच्या दृष्टीनें, प्रकृति (माया) व पुरुष (जीव) यांच्या पलीकडचा परमात्मा, तेवढाच अक्षर (नाशरहित) आहे. गीतेला व ज्ञानेश्वरांना वेदांताचें मत मान्य असलें, तरी प्रकृतीला अक्षर म्हणतांना सांख्यांचीच परिभाषा त्यांनीं कायम ठेविली आहे. प्रकृति ही अज्ञानमय आहे. हिच्यापासुनच त्रिगुणात्मक जग निर्माण होतें. मार्गें “ प्रकृतिरूपी संसारवृक्ष आत्मज्ञानाच्या तरवारीनें तोडून टाक ” असें जें सांगितलें, तें याच दृष्टीनें होय. (पहा ओ. २२६) प्रकृति अथवा संसार खरा आहे हें अज्ञान, ‘ ब्रह्मच तेवढें सत्य आहे ’ या ज्ञानानें नष्ट होतें, असा अर्थ. म्हणौनिया— या अक्षर पुरुषाच्या गाढ निद्रावस्थेंत कोणताच विकार उत्पन्न होत नाही. प्रकृतीची ही अविकृत स्थिति पाहुनच तिला अक्षर (नाशरहित) म्हंटलें आहे. ओ. ४९०- “ म्हणून हा अक्षर आहे, या वेदांतातील सिद्धांताची प्रसिद्धि देशीभाषेंत केली आहे. ” वेदांताचाच सिद्धांत आपण मराठी

भाषेत मांडला असा ज्ञानेश्वरांचा आशय. डौरु-प्रासिद्धि. देशि-देशीभाषेत, मराठी भाषेत.

ओ. ४२१ - “ याप्रमाणें मायेचा संसर्ग असणें या लक्षणावरून व जीव हें ज्याचें कार्य आहे त्यावरून, त्या चैतन्यालाच अक्षर पुरुष असें समज. ” सारांश जें चैतन्य मायेच्या उपाधीनें जीवात्म्याचें स्वरूप धारण करतें, त्यालाच अक्षर पुरुष म्हणतात. चैतन्याशिवाय जगांत दुसरें कांहीं नाहीं. म्हणून या अक्षर पुरुषाला सुद्धां चैतन्य म्हटलें आहे. पण हें चैतन्य परमात्म्यासारखें निरुपाधिक नसून, मायेच्या अथवा अज्ञानाच्या उपाधीनें वेढलेलें आहे. जीवकार्य कारणें— जीव हेंच ज्याचें कार्य आहे त्यामुळे. जें चैतन्य जीवात्म्यांत पर्यवसित होतें. मायासंगु चि लक्षणें— मायेशीं संसर्ग असणें या लक्षणानें. चैतन्य— परमात्मा. एवं मायोपाधियुक्त परमात्म्यालाच येथे अक्षर पुरुष म्हटलें आहे. पुढील ओवीपासून ‘ उत्तम पुरुषाचा ’ विषय. सुरूं होतो. ओ. ४२२- “ आतां विपरीत ज्ञानामुळे, जीव दशा व विश्वाकार दशा उत्पन्न होऊन ज्या गाढ अज्ञानतत्त्वांत लुप्त होतात. ” परब्रह्माला विपरीत ज्ञान झालें म्हणजे जगाची उत्पत्ति होते. पण परब्रह्माची जगदुत्पत्तीच्या वेळची स्थिति स्वप्नाची असते. गाढ अज्ञानांत किंवा निद्रेंत सर्वच विपरीत ज्ञान व स्वप्नवस्था लोपून जाते. गाढनिद्रेंत जगृति (ज्ञान) ही नाहीं व स्वप्नही (विपरीत ज्ञान) नाहीं. ती एक अज्ञानात रंगलेली अवस्था आहे, हें पुष्कळ वेळां मागे सांगण्यांतच आलेंच आहे. ओ. ४२३— “ तें (गाढ) अज्ञान, ज्ञानांत बुडून गेल्यानंतर व ज्ञान देखील ब्रह्मप्राप्तिला आपण साधनभूत होऊन आपण (ज्ञान) नाहींसें झाल्यावर, ज्याप्रमाणें अग्नि लाकूड जाळून, स्वतः नाहींसा होतो. ” ज्ञानानें अज्ञानाला गिळल्यानंतर ज्ञानानें आपणही नाहींसें होणें, हीच परमात्म्याची अस्था होय कीर्तिमुख-देवालय्याच्या दारावर त्यांतिल देवतेनें मारलेल्या राक्षनाचें शिर कोरललें असते. त्याचें दर्शन घेतल्याशिवाय देवदर्शन करतां येत नाहीं. पण देवळांत गेल्यावर कीर्ति-मुखाची प्रतिष्ठा कोणी राखात नाहीं हाच न्याय लक्षांत घेऊन साधनभूत वस्तूची मागून किंमत न ठेवणें या अर्थी कीर्तिमुखदर्शन करणें अशी म्हण रूढ झाली. येथे कीर्तिमुखत्व म्हणजे ब्रह्मप्राप्तिला साधनभूत होऊन ज्ञानानें आपण

स्वतः नाहीसं होणं. ओ. ४२४- “ त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान नाहीसं केल्यावर व ब्रह्मप्राप्ति करून देऊन आपणही ब्रह्मस्वरूपी लय पावल्यावर, तेथे ज्ञात्या-शिवाय जें ज्ञेय उरलें, तोच उत्तमपुरुष होय, ” ज्ञात्याचें अज्ञान घालविल्या-नंतर ज्ञाता जसा ब्रह्मैक्य पावतो, तसें तें ज्ञानही (परब्रह्मज्ञान) परब्रह्मांत मिळून जातें. या प्रमाणें ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय या अभिमानत्रिपुटीपैकी ज्ञाता व ज्ञान ज्यांत सामावतात, तें ज्ञेय म्हणजेच तो उत्तमपुरुष होय. वस्तु-परब्रह्म. जाणणेंनविण- जाणणाच्या विरहित.

(श्लोक १७)— “ या दोहोंहून उत्तम पुरुष तर निराळा आहे, त्याला परमात्मा असें म्हणतात. तोच अविनाशी ईश्वर, त्रैलोक्यांत शिरून त्याचें पोषण करतो. ” ओ. ४२५-“ अरे ! तो उत्तम पुरुष, या दोघांहून अगोदरचा व जो केवळ तिसरा मथितार्थ आहे. ” हा उत्तम पुरुष क्षर व अक्षर या दोन पुरुषांच्या म्हणजे पुरुष (जीव) व प्रकृति (माया) यांच्या अगोदरचा व हा अगदी शेवटचा, तिसरा आश्रय आहे. परमात्म्यापासूनच जीवात्मा व माया (प्रकृति) निर्माण झाली असल्यानें, त्या दोघांहून तो अगोदरचा ठरतो. शिवाय प्राणिमात्रांचें तो अंतिम आश्रयस्थान आहे. सर्वांची परिसमाप्ति परब्रह्मांत, उत्तम पुरुषात व्हावयाची असल्यानें, त्याला वरील क्षर, व अक्षर यांच्या अपेक्षेनें तिसरा निष्कर्ष म्हटलें आहे. निष्कर्षु-सिद्धांत, मथितार्थ. ओ ४२६ - “ हे अर्जुना ! निद्रा व स्वप्न याहून बोधाची जागृति जशी भिन्न व श्रेष्ठ आहे. ” निद्रा व स्वप्न यांमध्ये अनुक्रमेण अज्ञान व अन्यथा ज्ञान असतें, तर या जागृतावस्थेंत पूर्ण ज्ञान असतें. म्हणून ही अवस्था त्या दोघांहून जशी भिन्न व श्रेष्ठ आहे, त्याप्रमाणेंच अक्षर व क्षर पुरुषाहून हा तिसरा पुरुषोत्तम श्रेष्ठ आहे, असें सांगण्याचा आशय. या पुरुषोत्तमांत क्षराचें विपरीत ज्ञानही नाही व अक्षराचें अज्ञानही नाही. तर तेथे संपूर्ण ज्ञान भरलेलें आहे. बहु- श्रेष्ठ. यालाच दृष्टांत देतात.

ओ. ४२७- “ किंवा सूर्यकिरण व मृगजल आणि सूर्यमंडल यांच्यांत जसें फार अंतर असतें. त्याप्रमाणें हा उत्तम पुरुष (क्षर व अक्षर पुरुषांहून) वेगळा आहे. ” सूर्यमंडलापासूनच सूर्यकिरणांची उत्पत्ति होऊन, पुढें त्यांच्यापासूनच मृगजळाच्या आभासाची निर्भिति होते.

सूर्यमंडळ याप्रमाणें त्याच्या किरणांच्या (अज्ञानाच्या) व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या मृगजळाच्या (विपरीत ज्ञानाच्या) पासून दूर व वेगळें असतें. त्याचप्रमाणें या परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या अक्षर पुरुषांहून (मायेहून) व क्षर पुरुषाहून (जगाहून) तो स्वतः वेगळा, ज्ञानमय आहे. अफाटु-फार अंतर. ओ. ४९८-“ किंवा काष्ठांतच असणारा अग्नि त्या काष्ठाहून जसा वेगळा असतो, तसा हा (उत्तम पुरुष) क्षर व अक्षराहून वेगळा आहे.” काष्ठाकाष्ठांच्या घर्षणानें उत्पन्न होणारा अग्नि त्या काष्ठांतच अंतर्भूत असतो. पण तो त्या काष्ठाहून अगदी भिन्न असतो. कारण तो त्यांनाच पुनः जाळायला तयार असतो. तसाच क्षर व अक्षर पुरुषांत अथवा जग व प्रकृतींत अंतर्भूत असणारा हा परमात्मा, त्यांच्याहून वेगळा आहे. कारण याच्या ज्ञानानें त्या क्षराक्षरांचें विपरीत ज्ञान व अज्ञान नाहीसें होतें. पर्यायानें तो या दोघांनाही नष्ट करतो. आत्मज्ञानानें जगाचें विपरीत ज्ञान व मायेचें अज्ञान पार निघून जातें, असा भाव. काष्ठांत अग्नि असतो, यावद्दल प्रमाण. पहा— “ शमीमिवाभ्यंतरलीनपावकाम् ” । रघुवंश ३. ओ. ४९९- “ प्रलयकालीं आपली मर्यादा ओलांडून, सर्व लहान मोठ्या नद्यांना एक करणारा समुद्राचा जो पूर्णपणा होतो. ” (तसाच या पुरुषोत्तमाचा पूर्णपणा आहे.) प्रलय कालीं समुद्राचें पाणी इतकें पसरतें कीं, तेथे समुद्राचा पूर्वीचा किनारा तर लुप्त होतोच, पण सर्व लहान मोठ्या नद्यांचा तेथें पत्ता लागत नांही. सर्वत्र एकच जलमय स्थिति होते. त्याप्रमाणें ब्रह्मैक्याच्या वेळीं ज्ञान, अज्ञान, विपरीत ज्ञान, लहान, थोर इत्यादि सर्व भेद नष्ट होऊन, तेथें पूर्णत्व येतें. ब्रह्मैक्याची ही स्थिति याप्रमाणें एकसुध आहे.

ओ. ५००- “ तद्वत् स्वप्नही नाहीं व निद्राही नाहीं, जागृतीची तर गोष्टच नाहीं, ज्याप्रमाणें प्रलय तेजांन दिवस व रात्र ही लुप्त होऊन जावी. ” अशी अज्ञान, विपरीतज्ञान व ज्ञान हीं सर्वत्र जेथें लुप्त झालीं आहेत, अशी परमात्म्यैक्याची ही केवल स्थिति येथें वर्णन केली आहे. प्रलयकालच्या प्रखर तेजांत दिवस व रात्र यांतील भेद जसा लुप्त होतो, तसा परमात्म्याच्या ऐक्यांत सर्व जागतिक भेद नष्ट होऊन, एकच पूर्णत्वाचा जेथें अनुभव मिळतो ती स्थिति, येथे वर्णन केली आहे. अशी पूर्णत्वाची स्थिति किती भव्य व

कल्पनातीत असते, तें सूचित करण्यासाठीं येथे प्रलयकालच्या समुद्राची व तेजाची, त्याला उपमा दिली आहे. **गलिली** — गळली, लुप्त झाली. ओ. ५०१— “मग आपण नाही अथवा दुसरेही नाही, असणें अथवा नसणें हेंही जेथें समजत नाही, व अनुभवही घाबरून जेथे नष्ट होतो.” परब्रह्माची निर्द्वंद्व, केवळ स्थितीच येथे वर्णन केली आहे. परब्रह्माच्या ठिकाणी मी, तूं हे भेद, होणे जाणें या स्थिति, या नष्ट होऊन, अनुभव घेणारा व ज्याचा अनुभव घ्यावयाचा तें (परब्रह्म) एक होऊन गेल्यानंतर अनुभव घेण्याची क्रियाही जेथे नष्ट होते. सारांश जेथे ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही अभिमान त्रिपुटी नष्ट होऊन केवळ ऐक्याचीच स्थिति राहते ती, असेंच कांहींसे परब्रह्माचें वर्णन पुढील ओवींत केलें आहे. **अनुभौ निर्बुजं** — अनुभव जेथे घाबरतो. अनुभव घेणेंच जेथे थांबतें. ओ. ५०२- “ असें जें कांहीं आहे, तेंच तो उत्तम पुरुष असें समज. ज्याला इहलाकांत परमात्मा असेंहि म्हणतात. ” **ऐसेसे**— वर सांगितल्याप्रमाणें कांहींसें ज्याचें वर्णन करतां येईल असें. परब्रह्माचें वर्णन शब्दांत करतां येत नाही, पण करावयाचें झाल्यास वर केल्याप्रमाणें कांहींसा प्रयत्न करता येईल.

ओ. ५०३— “ पण हें बोलणें (परमात्म्याचें हें वर केलेलें वर्णन) परमात्म्यांत न मिळण्यापूर्वीच्या जीवदर्शेत, हे पांडुसुता ! असल्यावेळचें आहे. बुडण्याची गोष्ट ज्याप्रमाणें तीरावरून करावयाची असतें त्याप्रमाणें. ” परमात्मा असा आहे. तसा आहे हें वर्णन, त्यांत मिळण्यापूर्वीच्या म्हणजे प्राणी जीवदर्शेत निराळा असतो त्यावेळचें आहे. कारण जीव परमात्म्यांत मिळून एक झाल्यावर, तेथे मग वर्णन करणारा निराळा असा राहणार कसा ? ‘ नदींत बुडणें ’ हा शब्दप्रयोग नदीच्या तीरावर तो मनुष्य आहे तोपर्यंत बोलता येईल. तो नदीत बुडाल्यानंतर मग ही बुडण्याची भाषा कोण बोलणार ? तसाच हा परमात्मवर्णनाचा प्रकार आहे वेदांनीं देखील परब्रह्माचें वर्णन करतांना विवेकाच्या काठावर उभे राहूनच अलगपणें तें केलें आहे, हें पुढील ओवींत सांगतात. ओ. ५०४- “ त्याप्रमाणें हे किरटी ! विचाररूपी काठावर उभे केलेल्या वेदाकडूनच पलीकडच्या व अलीकडच्या (तीराच्या) गोष्टी बोलणें घडलें. ” वेद हे आत्मानात्मविचाराच्या काठावर अलग उभे आहेत. ते

कांहीं परब्रह्मांत मिळून एक झालें नाहींत. त्यांनीं कांहीं परब्रह्मांत बुडी घेतलेली नाहीं, व त्यांनीं जोपर्यंत अशीं बुडी घेतलीं नाहीं, तोपर्यंतच परब्रह्माच्या अलीकडे अमुक आहे, पलीकडे तमुक आहे, अशी भाषा त्यांना वापरतां आली आहे. त्यांनीं परब्रह्मांत बुडी घेतली असती, तेही जर वह्नैक्यपावले असते, तर असें वर्णन करावयास ते तरी कुठलें उरले असते? पाराचिऱ्या-अलीकडच्या व पलीकडच्या (तीराच्या). यापुढें पुरुषोत्तम म्हणजे मीच असें भगवान् सांगतात.

(श्लोक १८)— “ ज्या अर्थी मी क्षराच्याही पलीकडचा व अक्षराहूनहि उत्तम आहे. त्या अर्थी लोकांमध्ये व वेदांमध्ये पुरुषोत्तम या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ” क्षर म्हणजे नाशवंत जगासून तर आपण पलीकडच आहोच, पण अक्षर, म्हणजे अव्यय अशा कूस्थ प्रकृतीहूनही आपण कसे श्रेष्ठ आहो, तेंच या श्लोकांत श्रीकृष्ण विवेचन करतात. ओ. ५०५— “ म्हणून क्षर व अक्षर हे दोनी पुरुष (अलीकडचे आहेत) असे पाहून ज्या आटोक्याबाहेरच्या आत्मरूपाला ‘पर’ असें म्हणतात. ” वरच्याच ओवींत ‘वेद पारावाराच्या गोष्टी करतात ’ असें म्हटलें आहे. क्षर व अक्षर हे दोनी पुरुष अलीकडचे आहेत. त्यांच्यापलीकडे ‘आत्मरूप’ परब्रह्म असल्यामुळे, त्याला ‘पर’ पलीकडचा म्हणतात. ‘अनावर’ हें विशेषण ‘आत्मरूप’ याकडे ध्यावयाचें. आमच्या आटोक्याबाहेरच्या अशा आत्मरूपाला. अनावर— आटोक्याबाहेरचा. परमात्मा हा पलीकडचा असल्यानें, त्याला अनावर म्हटलें आहे. ओ. ५०६— “ अर्जुना ! अशाप्रकारें परमात्मा या शब्दानें ‘पुरुषोत्तम’ सूचित केला जातो असें तूं समज. ” वेद— हा तृतीयेचा प्रत्यय आहे. ‘परमात्मा’ हा शब्द अव्यक्त परब्रह्माला लावला जातो, पण त्यानेंच क्षर व अक्षर या दुसऱ्या दोन पुरुषाहून आणखी श्रेष्ठ असणारा पुरुष ध्वनित केला जातो. पुरुषांचीच ही परिभाषा वापरून त्याला पुरुषोत्तम असें म्हटलें आहे. यापुढें ओ. ५०७—५३० पर्यंत पुरुषोत्तमाचेंच वर्णन आलें आहे. हें सर्व वर्णन उपनिषदांतील वर्णनाच्या धर्तीवर असून, अव्यक्त परब्रह्माचेंच आहे. ओ. ५०७— “ येरवीं न बोलण्यानेंच ज्याचें वर्णन होतें, न जाणण्यानेंच जें जाणलें जातं व कांहीं नसण्यानेंच ज्याचें अस्तित्व आहे, अशी जी वस्तु

आहे. ” पुरुषोत्तमाचें अथवा परब्रह्माचें वर्णन शब्दांनीं वरतांच येत नाहीं, वर्णन करतांना वाचा खुंटतेच. म्हणून कांहींच वर्णन न करणें, मूकता स्वकारणें, हें ज्याचें वर्णन होय. **नोणिवां जाणणें**-कोणत्याही ऐहिक ज्ञानानें अथवा विज्ञानानें जें जाणतां येत नाहीं. म्हणजे ज्ञानाचा अभाव, ज्ञानाची गति कुंठित होणें, हेंच ज्याचें ज्ञान. **न होउनि होणें**—जगांतील कोणत्याही ज्ञात पदार्थापैकीं कोणताही पदार्थ न होणें, हेंच ज्याचें अस्तित्व. परमात्मा हा जगांतल्या कोणत्याच वस्तूसारखा नाहीं. असें ज्याचें निरूपम अस्तित्व. सारांश जें शब्दातीत, विज्ञानातीत, व दृश्य पदार्थातीत आहे. ज्याचें स्वरूप फक्त प्रतिनिनेच कळावयाचें आहे, असा हा पुरुषोत्तम आहे. ओ ५०८— “ जेथें ‘ सोहं ’ असा भावही नाहींसा होतो, जेथें प्रवचनाचीच वाचा स्तब्ध होते, व जेथे द्रष्ट्यासह दृश्य नाहींसें होतें. ” **सोहं ते हिं**— ज्या अवस्थेंत ‘ तो मी आहे. ’ असा भेदच उरत नाहीं, अशी जी ब्रह्मैक्याची अवस्था. **सांघणेचि इ०**— ज्याच्यासंबंधीं कसलेंच विवरण करतां न आल्यामुळे, विवेचनाची भाषाच थांबते. वर ‘ न बोलणेन बोलणें ’ असें म्हटलेंच आहे. **दृष्ट्वोसि**— दृष्टा व दृश्य, हे भेदही जेथे नष्ट झाले आहेत. पाहणारा व जे पाहवयाचें तें परब्रह्म, हें जेथें एकच आहेत, तेथे कोण कोणाला पाहणार ? अशी ही अभिमानत्रिपुटी नष्ट झालेली, ऐक्याची अवस्था आहे. पण अशी ही परमात्मैक्याची पुरुषोत्तमावस्था आपणास जर कोणत्याच इंद्रियांनीं जाणतां येत नाहीं, तर तिचें अस्तित्व तरी खरें कसें मानायचें, हें पटविण्यासाठीं ज्ञानेश्वरमहाराज पुढील दोन ओव्यांत दृष्टांत देतात. ओ. ५०९— “ आतां सूर्याबिंब व त्याचें पाण्यांत पडणारें प्रतिबिंब, यांच्यामधील प्रभा जरी आपणास कोणत्याही साधनानें प्राप्त झाली नाहीं, तरी तिचें मध्यंतरीं अस्तित्वच नाहीं, असें म्हणतांच यावयाचें नाहीं. ” सूर्य व त्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलेलें आपण पाहतो. पण त्या दोघांना जोडणारी प्रभा (प्रकाशकिरण) आपणास डोळ्यांनीं दिसत नाहीं. पण म्हणून ती नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं, तिचें अस्तित्व जसें अनुभवानें आपणांस गृहीत धरलें पाहिजे, तसें प्राणिमात्रांच्या शरीरांतली आत्मा व परमात्मा (उत्तम पुरुष) यांचा कांहींच संबंध नाहीं असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. परमात्मा व आत्मा हे बिंबप्रतिबिंबरूपानें

अस्तित्वात असल्याने, त्यांमधाल संबंध इंद्रियग्राह्य नसले, तरी ते अनुभवाने गृहीत धरलेच पाहिजेत. **लाभा जाएचि ना**-- आपल्याला जरी प्राप्त झाली नाही, आपल्या डोळ्यांना जरी दिसली नाही. यालाच, पुनः दुसरा दृष्टांत देतात. **ओ. ५१०**-- " किंवा नाक व फूल यांच्या मध्यंतरीची जी वृत्ति (वासाची भावना) असते, ती दिसली नाही, म्हणून ती नाहीच असे म्हणतां येत नाही. " नाकाला फुलाचा वास येतो, पण तो वास आपणास दिसत नाही. म्हणून त्या वासाचे अस्तित्वच नाही, असे कसे म्हणतां येईल ? तो वास आपणास जसा अनुभवाने समजतो, तसा आत्मा व परमात्मा यांचा संबंध अनुभवानेच जाणावयाचा आहे. **वृत्ति**-(वासाची) भावना. ही अव्यक्तरूपाने तेथे असतेच. **माझारिला ठाई**- मध्यंतरी. नाक व फूल यांच्या मध्यंतरी. यावरून सिद्धांत मांडतात. **ओ. ५११**-- " त्याप्रमाणे दृष्टा व दृश्य हीं नष्ट झाल्यावर मग ' काय पाहायचं ' असं जर कोणी म्हणेल, तर (त्याला उत्तर हेंच कीं), ज्याचे रूप अनुभवानेच पहा. " दृष्टा (आत्मा) व दृश्य (परमात्मा) हे एक झाल्यावर, कोणी कोणाला पाहायचं, व मग पाहायचं तरी काय, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर त्याला उत्तर असें कीं, वरील फुलाचा वास जसा अनुभवाने जाणतां येतो, तसा हा आत्मा-परमात्मा यांतील विवप्रतिविवभाव, अनुभवानेच जाणून घ्यायचा आहे. पुरुषोत्तमाचेच आणखी वर्णन करतात. **ओ. ५१२**-- " प्रकाशित करण्यास योग्य असणाऱ्या वस्तूशिवाय जो प्रकाशक आहे, सत्ता करण्यास योग्य असणाऱ्या वस्तूशिवाय जो सत्ताधीश आहे, व सर्व आकाश आपणच ज्याने व्यापून टाकले आहे. " **प्रकाश्य**- प्रकाशित करण्यास योग्य. **प्रकाश**- प्रकाशित करणारा. **इशितव्य**- सत्ता चालविण्यास योग्य. **ईश**- सत्ता चालविणारा, सत्ताधीश. **अवकाश**- आकाश, पोकळी. सूर्यासारखा जो एकमेव प्रकाशक व सत्ताधारी असून जेवढी म्हणून पोकळी, किंवा मोकळी जागा आहे, तेवढी ज्याने वस्ती करून भरून टाकली आहे. **वसविणे**- व्यापणे. सूर्याला प्रकाशित करण्यास योग्य असें जग तरी आहे. पण पुरुषोत्तमाला तसें कांहीं नसून तो एकमेव आहे. कारण पुरुषोत्तमाच्या यथार्थ ज्ञानाने सर्व प्रकाश्य व ईशितव्य अशा मिथ्या वस्तु लय पावतात. असा

हा पुरुषोत्तम, स्वयंप्रकाशी, सर्वसत्ताधारी व सर्वव्यापक असा आहे. ओ. ५१३— “ जो स्वतःच्या नादानें ऐकता ; येण्यासारखा नाद आहे, जो स्वतःच्या गोडीनेच चाखता येण्यासारखा स्वाद आहे, व जो स्वतःच्या आनंदानेच उपभोगण्याचा आनंद आहे. ” ज्या परमात्म्याचा नाद, गोडी, व आनंद उपभोगण्यास दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूची अपेक्षा नाही. त्याचा नाद, स्वाद व आनंद, हे त्याचाच अनुभव घेऊन जाणावयाचे आहेत असा अर्थ. परमात्म्याचें हे गुण त्याच्याच प्रतीतिशिवाय समजणार नाहीत.

ओ. ५१४— “ जें म्हणजे सुखांत आणखी सुख भिसळलं, तेजाला आणखी तेज प्राप्त झालं, व शून्यही शून्यांत भिळालं. ” उत्तम पुरुष अथवा परमात्मा म्हणजे सर्व सुखाचें निधान, सर्व तेजाची परमावधि, व सर्व पोकळी सामावून घेणारें आकाशाच. घटाकाश व मठाकाश हे लुप्त झाल्यावर ज्या प्रमाणें मोठ्या आकाशांत सामावतात, त्याप्रमाणें सर्वांना सामावून घेणारें, हें परमात्मतत्त्व आहे. तुकारामाचें ‘ सर्व सुखाचें आगर ’ असा हा पुरुषोत्तम आहे. शून्य- पोकळी, आकाश तात्पर्य पुरुषोत्तम अथवा परब्रह्म हें, सुखाचें निधान, परमतेजस्वी व सर्वव्यापक असे आहे. ओ. ५१५— “ तो पुरुषोत्तम म्हणजे पूर्णत्वाचा शेवट असून, विश्रांति व विश्रांतीचें स्थान दोनी जेथे लुप्त झालीं आहेत. ” ज्याच्या ठिकाणी पूर्णत्वाचा शेवट झालेला आहे, पूर्णता अगदी शिगोला पोचली आहे, व विश्रांति व विश्रांतीचें स्थान अशी दोनी ज्याच्यांत एक झालीं आहेत. तात्पर्य जो सर्वपरिपूर्ण व सर्वाविश्रामधाम आहे. “ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमदुच्यते ” असें जें उपनिषदांत वर्णन आहे, तें या परब्रह्माचेंच होय.

विश्राम— विश्रांतिस्थान. ओ. ५१६— “ जो आकाशालाही व्यापून आणखी उरला आहे, ज्यानें न्हासाला पुरतें घासून टाकलें आहे, व जो बहुतापासून बहुतप्रकारानें दूर आहे. ” परमात्मा हा आकाशापेक्षांही व्यापक, नाशालाही गिळून टाकणारा व सर्वापासून अनेक प्रकारानं दूर आहे. सारांश तो सर्वव्यापक अव्यय व दूर आहे. ” बहु— दूर. परब्रह्म हे ज्ञान्यांना जवळ तर अज्ञानी लोकांना दूर आहे. पहा— तदेजत्तज्ञेजत्तद्दूरे तदु अंतिके— ईशावास्योपनिषत्. बहुते पाडे— अनेक प्रकारांनीं. ओ. ५१७— “ पण शिंपली आपण

स्वतः रूपे नसतांनाही अज्ञानी लोकांना आपण रूपे असल्याची प्रतीति दाखविते. ”
 सूर्याच्या किरणांनी वाळवंटांत शिंपली, रुप्याप्रमाणे वरवर पाहणाऱ्यांना भासते.
 पण ती कांहीं खरी रूपे नसते. त्याप्रमाणे परब्रह्मदेखील अज्ञानी लोकांना आपण
 जग असल्याचा भ्रम उत्पन्न करते, पण वास्तविक ते कांहीं जग नसतें. शिंप-
 ल्यावर जसा रुप्याचा आभास उत्पन्न होतो, तसाच परब्रह्मावर जगाचा आभास
 अज्ञान्यांना होतो. परमात्म्याच्या ठिकाणी नानात्व व नामरूपात्मकत्व जें दिसतें
 तें अज्ञानी लोकांना होय, हें सिद्ध करण्यासाठीं आणखी दृष्टांत देतात. ओ.
 ५१८—“ किंवा सोनें आपलें अस्तित्व कायम ठेऊनच अनेक अलंकारांचे
 आकार धारण करते. त्याप्रमाणें आपण स्वतः विश्व न होताच जो विश्व धारण
 करतो.” सोनें ज्यावेळीं अनेक अलंकारांचें आकार धारण करते, त्यावेळीं तें कांहीं
 ते बहुविध अलंकार होत नाहीं. तें सोनेच अमते, पण अनेक अलंकारांना
 आश्रय देतें. तद्वत् परब्रह्म देखील आपण स्वतः विश्व न होता, नामरूपात्मक जगाला
 आश्रयस्थान होतें. **अलंकारदसे**—अलंकारांच्या दशेला, अलंकारांच्या स्थितीला.
 ओ. ५१९—“ फार काय ! पाणी व लाटा यांच्यांत ज्याप्रमाणें भिन्नपणा
 नसतो, त्याप्रमाणें, जगाला आपल्या सत्तेनें जो प्रकाशित करतो. ” पाण्यापासून
 लाटा उत्पन्न होतात हा केवळ आभास आहे, लाटा या केवळ पाण्याच्या सत्तेनें
 निर्माण होतात, त्याप्रमाणें जग हें केवळ परब्रह्माचा आभास असून तें त्याच्याच
 सत्तेनें निर्माण झालें आहे. **सिनानेपण**— वेगळेपण. **सत्ताप्रकाश**—
 आपल्या सत्तेनें प्रकाशित करणारा. ओ. ५२०—“ हे वीरश्रेष्ठा ! हा आपल्या
 संकोचाला अथवा विस्ताराला आपणच कारण होतो. पाण्यांत प्रतिबिंबित
 झालेला चंद्र जसा मूठभर होतो त्याप्रमाणें. ” आपण जगाएवढें विस्तृत व्हाव-
 याचें, कां प्राण्याच्या लहान शरिराएवढें व्हावयाचें, हें परमात्माच ठरवितो.
 सारांश आपणावर व्यष्टिस्वरूपाचा आभास अथवा समष्टिस्वरूपाचा आभास
 उत्पन्न करायचा, हें त्याच्यावरच अवलंबून आहे. आकाशांतला एवढा
 मोठा चंद्र पाण्यांत प्रतिबिंबित झाला कीं, जसा मुष्टिग्राह्य भासतो,
 तसाच पुरुषोत्तमही विश्वरूप अथवा प्राणिरूप भासतो. सारांश जलांत
 चंद्र मूठभर दिसला, तरी वर आकाशांत तो मोठा आहे, त्याप्रमाणें
 पुरुषोत्तमानें व्यष्टि अथवा समष्टिरूप धारण केलें, तरी तो त्यांच्याहून केवढा

तरी मोठा आहे, असा भाव **रूप—** कारण. **समूठ—** मूठभर, मुष्टिग्राह्य.
ओ. ५२१ - “ त्याप्रमाणें विश्व असलं कीं तो असतो, व विश्वाचा लोप झाला
कीं तो कोठे तरी जातो, असें नाहीं. ज्याप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं व दिवसाच्या वेळीं
सूर्यांत कांहीं फरक पडत नाहीं.” जगावर परमात्म्याचें अस्तित्व अवलंबून नाहीं.
जग असलें कीं तो आहे, व नसलें कीं तो नाहीं, अशा अन्वयव्यतिरेक पद्ध-
तीनें परमात्म्याचें अस्तित्व सिद्ध करतां येणार नाहीं. विश्व असलें काय किंवा नसलें
काय, तो निर्विकारपणें कायम आहे. सूर्यांत रात्री व दिवसा जसा फरक पडत
नाहीं, तसा परमात्म्यांत कसलाच फरक पडत नाहीं. **ओ. ५२२—** “ त्याप्रमाणें जो
कोणामुळें कसल्याही तऱ्हेनें खर्ची पडत नाहीं, व ज्याचं सांकडं ज्याचं त्यालाच
असतं. ” परब्रह्म दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूमुळें कमी अधिक होत नाहीं. तें
अव्यय असून स्वतःची स्वतःलाच अङ्कण उत्पन्न करते. आपण संकोच
पावावयाचें असल्यास आपणच तें तसें करूं शकतें. दुसऱ्याची त्याला
किमपीहि अपेक्षा नाहीं. तात्पर्य तें अव्यय व स्वतंत्र आहे असा भाव.
वोंचि न पडें— ज्यांत कांहीं कमतर होत नाहीं. **सांकडे—** संकट, संकोच.
ओ. ५२३— “ हे धनंजया ! जो आपणच आपणाला प्रकाशित करतो, फार
काय सांगावें, ज्याच्या ठिकाणीं द्वैत नाहींच. ” अशाप्रकारें पुरुषोत्तम हा
स्वयंप्रकाशी असून एकमेव आहे. त्याला जाणायचं असेल, तर त्याचंच
ज्ञान करून घेतलं पाहिजे, इतर दुसऱ्या साधनांनीं त्याचें ज्ञान होणार नाहीं.
कारण तो आपणच आपणाला प्रकाशित करणारा आहे. **ओ. ५२४—**
“ अरे ! तो मी निरुपाधिक व क्षर व अक्षर पुरुषाहून श्रेष्ठ असा
एकमेव आहे, म्हणून वेद व लोक मला ‘ पुरुषोत्तम ’ असें म्हणतात. ”
नि रूपाधिक— उपाधिरहित. जगाच्या उपाधीपासून वेगळा.

(श्लोक १९)— “ याप्रमाणें मी पुरुषोत्तम हें मोहवश न होतां जो
जाणतो, तो सर्वज्ञ होतसाता सर्वभावानें हे भारता ! मलाच भजतो. ” **ओ.**
५२५— “ पण हें असो ! ज्यांच्या अंतःकरणांत ज्ञानरवीचा उदय झाला
आहे, तोच हे धनंजया ! पुरुषोत्तम अशा मला जाणतो. **ज्ञानमित्रे**
पादालेयां— ज्ञानरूपी सूर्यानें प्रभात केली असतां. ज्ञानसूर्य उगवला असतां.

ज्ञान - ' ब्रह्मसत्यं, जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ' या ज्ञानाचा ज्याच्यांत उदय झाला, त्यालाच पुरुषोत्तमाचें स्वरूप समजेल. ओ. ५२६- ' ज्याप्रमाणें जागे झाल्यावर स्वप्न नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें ज्ञानाचा उदय झाल्यावर भासमान होणारें त्रिभुवन व्यर्थ होतें. " परब्रह्म तेवढेच सत्य आहे हें ज्ञान बाणल्यावर, सर्व जग मिथ्या आहे हें उमगते. **फुरते**— स्फुरणारें, भासमान होणारें. वा३- फोल, मिथ्या. ओ ५२७— " किंवा माळ हातांत घेतली म्हणजे सर्पाभासाचा त्रास चुकतो. त्याप्रमाणें माझ्या (पुरुषोत्तमाच्या) ज्ञानामुळें जो विपरीतज्ञानाचा अंगीकार करीत नाही. " लांबून माळ सापासारखी दिसते. पण ती हातांतच घेतल्यावर मग सर्व भ्रम नष्ट होऊन तो त्रास जसा चुकतो, तसेंच पुरुषोत्तमाच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान ज्याला झाले आहे, तो मिथ्या जग खरें मानीत नाही. **कांटाळा** - त्रास. **टवाल** - मिथ्या जग. **नांगवणें** - न सांपडणें. ओ. ५२८- " अलंकार हें सोनेच आहे हें जो जाणतो, तो त्याचें अलंकारत्व व्यर्थ मानतो. त्याप्रमाणें ज्यानें मला (पुरुषोत्तमाला) जाणलें, त्यानें सर्व भेद टाकलाच. " अलंकारांत सर्व सोनेच भरलें आहे. हें उमगल्यावर, मग अमका अलंकार तमका अलंकार ही नावें व्यर्थ होत. त्याप्रमाणें ज्याला आत्मापरमात्म्याच्या ऐक्याचें ज्ञान झालें, त्याच्यांतली, हा माझा, हा परका ही भेदबुद्धि नष्ट होते. **वाळणें**—टाकणें. ओ. ५२९- " मग मांचि सच्चिदानंद व स्वतःसिद्ध आहे व आपणा स्वतः सकट कोठेच भेद नाही असें समजून जो मला परमात्म्याला जाणतो. " परब्रह्माचें स्वरूप सत्चित् व आनंदमय आहे. सर्वत्र सच्चिदानंदस्वरूप परब्रह्म भरलें आहे, व परमात्मा हा स्वतःसिद्ध, स्वतंत्र आहे, भेद असा कोठेच नाही, अशी वृत्ति ज्याची बाणली आहे, त्याला परमात्म्याचें खरें ज्ञान झालें. **भेदु नेणौनि**—भेद नाही असें समजून. **आपणेनसि**— आपणासकट, आपण धरून. ओ. ५३०- " त्याचप्रमाणें ज्याअर्थी त्याला कांहीं द्वैत उरलेंच नाही, त्याअर्थी त्यानें सर्व जाणलें, हें म्हणणेंच कमी, अल्प आहे. " त्याला जर द्वैत उरलें नाही, त्याचें जर परब्रह्माशीं ऐक्य झालें, तर त्याला जाणायला उरलें तरी कोण ? आणि तेथे जाणायला जर कोणीच उरलें नाही, तर मग त्यानें सर्व जाणलें हें म्हणणें कमीपणाचें नाही कस्य ? जेथे जाणपाराच जर परब्रह्मांत ऐक्य पावला,

तर परब्रह्माला जाणायला पुनः तेथे कोण उरणार ? म्हणून वरीळ ओवति ' जाणे ' असें जें म्हटलें आहे तें व्यर्थ आहे.

ओ. ५३१— या ओगीषासून ५३३ ओवीपर्यंत, ज्ञानी भक्तच आपली भाक्ते करण्यास योग्य आहे, असें भगवान् सांगतात. " म्हणून हे अर्जुना ! माझ्या भक्तिला तोच योग्य आहे. आकाशाला आलिंगन द्यायला जसं आकाशच योग्य त्याप्रमाणें. " भगवंतांचें म्हणणें असें कीं, आपल्यासारख्या सर्व-व्यापकांची भाक्ते करण्यास भक्तही तसाच व्यापक अंतःकरणाचा, ब्रह्मैक्य पावलेला, समदृष्टि झालेलाच पाहिजे. आकाशाला आलिंगन देण्यास तसें विस्तृत आकाशच असावें लागतें लहानानें भोंठ्याला कसं आलिंगन घायचं ? या दृष्टांतावरून येथे ब्रह्मांत मिळून जाण्याची आत्मनिवेदनाची भक्तीच सांगितली आहे. नवविधाभक्तौपैकी ही श्रेष्ठची आहे. ओ. ५३२— क्षीरसागराला क्षीरसागराचे गुण अंगी असणाऱ्यानेच मेजवानी करावी, किंवा ज्याप्रमाणें अमृत होऊनच अमृतांत मिसळायें लागतें. " ज्याच्यांत मिसळाय-याचें आहे, तेंच झाल्याशिवाय योग्य मिलाफ होणार नाही. क्षीरसमुद्रांत मिसळायचें झाल्यास क्षीरसागराचें दुग्धत्व व अथांगत्व अंगी आणायला पाहिजे. त्याप्रमाणें पुरुषोत्तमाची भाक्ते करावयाची, तर भक्तानें आपणही तसंच झालं पाहिजे. **परगुणें** -- मेजवानी.

ओ. ५३३— " साडेपंधरा दराच्या चोख सोन्यांत मिसळायचें असल्यास ज्याप्रमाणें तसेंच साडे पंधरा दराचें चोख सोनेच पाहिजे, त्याप्रमाणें भक्त मीच झाल्याने माझी भाक्ते होऊं शकेल. " चोख सोन्यांत आणखी सोने मिसळायचें असल्यास, तसेंच चोख सोने पाहिजे, (तेथे अशुद्ध, किडाळ असलेलं सोनं जसं उपयोगी नाही,) म्हणजे योग्य मिळणी होते, तद्वत्, भगवान् म्हणतात कीं, " भक्त माझ्याशी एकरूप झाला तरच माझी आत्मनिवेदनपर भाक्ते होऊं शकेल. " **साडेपन्हर**— साडे पंधरा रुपये तोळ्याचें चोख सोने. ज्ञानेश्वरकाली चोख सोन्याचा साडेपंधरा व सोळा असा दर होता. पहा— " कां मीनलेनि कीडालें । वनिभेदासि ए सोलें । "— ज्ञानेश्वरी १५।३०९. ओ. ५३४— " हे पहा ! कीं, गंगा जर समुद्राहून वेगळी असती, तर ती

दरसाल पुनः पुनः त्याला मिळण्यास कां आली असती ? म्हणून भक्त जर मी (पुरुषोत्तम) झाला नाही, तर तेथे मिलाफ होईल काय ? ” गंगा ज्याअर्थी समुद्रांला जाऊन दरसाल मिळते, एकदा मिळून पुनः मिळण्यास येते, त्या अर्थी ती समुद्राशी एकरूपच झालेली आहे, त्याप्रमाणे भक्ताने मीच झाल्याखेरील त्याचे माझे मीलन होणार नाही, असा भगवंतांचा आशय. **कैसेन फिरे माघौति-** पुनः कां आली असती ? समुद्राला गंगा दर वर्षी मिळते, तशी ती कां मिळाली असती ? ती त्याच्याशी एकरूप आहे म्हणूनच. **भक्ति-** (तृ) भक्ताने. ओ. ५३५- “ याप्रमाणे सर्व प्रकारे लाटा जशा समुद्राशी एकरूप असतात, तशी माझी ज्याने भक्ति केली असे पहा. ” समुद्राच्या लाटा त्याच्याशी जशा एकरूप झालेल्या असतात, तसा भक्तही भगवंताशी एकरूपच झालेला असला पाहिजे. असा भगवंताशी ऐक्य पावलेला भक्त भागवंताचे अथवा परब्रह्माचे ऐक्यज्ञान झालेलाच असणार. अशी ही ज्ञानीभक्ताची भूमिका विशद केली आहे. **ऐसेया लागि-** अशारितीने, माझ्याशी एकरूप होऊन. ओ. ५३६- “ सूर्य आणि त्याची प्रभा यांच्यात ज्या प्रेमांमुळे ऐक्य असते, तसाच प्रकार त्याच्या (त्या ज्ञानी भक्ताच्या) भक्तीचा मानतां येतो. ” सूर्याची प्रभा जशी त्याला कधीही सोडून जात नाही, त्याच्याशी नित्य एकरूप असते, त्याप्रमाणे भक्ताने देखील पुरुषोत्तमाशी अथवा भगवंताशी अशाच अनन्यभक्तीने ऐक्य पावले पाहिजे, असा भगवंतांच्या म्हण्याचा आशय आहे. **जेणे लोभे-** ज्या प्रेमाने. **मानुं लाभे-** मानतां येतो. यानंतर या अध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकांत आतां पर्यंत केलेल्या क्षराक्षर पुरुषाच्या व पुरुषोत्तमाच्या स्वरूपाच्या ज्ञानाची फलश्रुति देण्यांत आली आहे.

(श्लोक २०)- “ हे निष्पाप भारता ! असें हें अत्यंत गुह्यशास्त्र मी तुला सांगितलें, हें जाणल्याने मनुष्य बुद्धिवान् व कृतकृत्य होतो. ” बुद्धिमान् होणे हीच या पुरुषोत्तम स्वरूपाच्या ज्ञानाची फलश्रुति आहे. ओ. ५३७- “ याप्रमाणे गीतेच्या विवेचनाला आरंभ केल्यापासून, सर्वशाखांचे सारच व दशोपनिषद्दुर्गा दहा पाकळ्यांचे कमलाची सुवासच. ” (आम्ही एकीकडे काढला आहे.) हें पुरुषोत्तमज्ञान म्हणजे आजपर्यंतच्या विवेचनाचे

सारच असून, सर्व शास्त्रांच्या अभ्यासानेही हेच प्राप्त होते. दशोपनिषदांतील वेदांतविचाराचा मथितार्थही हाच आहे. **सर्वशास्त्रैकलभ्य**— सर्व शास्त्रांच्या अभ्यासाने मिळगारें. **उपनिषदां दशदलाचें**—उपनिषद्गुपी दहा पाकळ्यांच्या कमलाचा (सुगंध). ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंड, मांडुक्य, तित्तिर, ऐतरेय, छांदोग्य व बृहदारण्यक अशीं दहा उपनिषदे आहेत. या उपनिषद्विचारांतील वेदांतशास्त्राचा गाभा म्हणजेच हे पुरुषोत्तमयोगज्ञान होय, असें येथे सूचित केले आहे. **सौरभ्य**— सुवास.

ओ. ५३८— “ हे (पुरुषोत्तमयोगाचें ज्ञान) व्यासांच्या बुद्धिरूप हाताने आम्ही वेदाचें नवनीत मंथन करून आयतें काढलेलें सार आहे. ” व्यासांनीं ब्रह्माचें म्हणजे उपनिषदांचें मंथन करून जें हे पुरुषोत्तमज्ञानरूपीं लोणी काढले, त्यांतूनच आम्ही हे आयतें सार काढलें आहे, असं ज्ञानेश्वर सांगतात. व्यासांनीं दशोपनिषदांचें मंथन करून भगवद्गीतेच्या द्वारां जें हे पुरुषोत्तमाचें स्वरूप वर्णन केलें, त्याचाच सारांश येथे आयताच मराठींतून आपण देत आहो, असा ज्ञानेश्वरांचा भावार्थ. **ब्रह्माचेनि नवनीतें**— उपनिषदांच्या लोण्यांतून. **व्यासुप्रश्नेचेंनि हातें**—व्यासांची बुद्धि, तीच लोणी काढणारा हात. वेदांची व्यवस्था लावली म्हणूनच व्यास हे नांव त्यांना पडलें, हे प्रसिद्धच आहे. **मथुनि**— मंथन करून, घुसळून. यानंतर श्रीमद्भगवद्गीतेची महति, तिच्यावर केलेल्या लक्ष्मीच्या रूपकानें वर्णन करतात. **ओ. ५३९**— “ जी ज्ञानामृतानें भरलेली गंगा, जी आनंदरूपी चंद्राची सतरावी कला, व जी विचाररूपी क्षीरसमुद्रांतून निघालेली नवी लक्ष्मीच जणु. ” (अशी ही गीता) **ज्ञानामृताची ६०**— आपल्या निर्मल ज्ञानानें सर्वांना पावन करणारी, गीता ही एक भागीरथीच आहे. **आनंदचंद्रिची ३०**— ब्रह्मानंदरूपी चंद्राची गीता ही सतरावी कला होय. आकाशांतील चंद्राला १६ च कला असतात. पण या ब्रह्मानंदरूपी चंद्राला १७ म्हणजे १ कला अधिकच आहे, अशी कल्पना आहे. कौमुदीहूनही ज्या ब्रह्मानंदाचा आनंद अधिक आहे, असें या कलाधिक्यानें सूचित केले आहे. असा ब्रह्मानंद ज्या गीतेतील तत्त्वज्ञानानें मिळतो, तिलाच या आनंदचंद्राची १७ वी कला असें सार्थतेनें म्हटलें आहे. **विचारक्षीरार्णवीची ६०**— विचाररूपी क्षीरसमुद्रांतून निघालेली नवी लक्ष्मी म्हणजेच

ही गीता. मूळ लक्ष्मी देवदानवांनी केलेल्या समुद्रमंथनांतून निघाली. भगवद्गीता ही आत्मानात्मविचाराच्या क्षीरसमुद्रांतून निघालेली दुसरी लक्ष्मीच जणु. पूर्वी एकदा समुद्रमंथन होऊन लक्ष्मीचा अवतार झाला. आता विचार-समुद्राचें पुनरपि मंथन होऊन, गीतारूपी नवीन लक्ष्मीचा अवतार झाला आहे. ओ. ५४०— “ म्हणून आपल्या पदरूपी वर्णानें व अर्थरूपी जीवप्राणानें, माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाशीं एकरूप होणें ती जाणत नाही. ” भगवान् म्हणतात कीं, मूळ लक्ष्मीनें जशी त्यांनाच माल घातली, तशीच ही गीतारूपी नवी लक्ष्मी देखील पद (चरण), वर्ण (अंगकांति), जीव व प्राण हे सर्वस्वी मलाच वाहून माझाच होईल. पद, वर्ण, हे शब्द श्लिष्ट असून ते एकदा गतिकडे व पुनः लक्ष्मीकडे लावावयाचे आहेत हो० नेणें- ही लक्ष्मी माझ्याशिवाय (पुरुषोत्तमाशिवाय) दुसरं कांहीं होणं जाणत नाही. ती माझ्याशीच शब्दशः व अर्थशः एकरूप होणार. गतिवर केलेलं, समुद्र-मंथनांतून निघालेल्या लक्ष्मीचें हें रूपक, आणखी पुढें चालूं करतात. ओ. ५४१— “ क्षर व अक्षर हे पुरुष तिच्या (गीतारूपी लक्ष्मीच्या) पुढें झाले, पण ते निवळ पुरुष आहेत म्हणून तिनें बाजूला सारले. मग मला पुरुष-श्रेष्ठालाच तिनें आपलें सर्वस्व दिलें. ” विचारसागरांतून ही गीतालक्ष्मी जेव्हां बाहेर पडली, तेव्हां क्षर व अक्षर हे दोन पुरुष तिला वरण्यासाठीं सामोरे आले. समुद्रमंथनांतून निघालेल्या लक्ष्मीला वरण्यास जसे अनेक देवदानव पुढें झाले, त्याप्रमाणेंच या क्षराक्षरांनीं आतां केले. पण ते नुसते पुरुष आहेत असें पाहून, तिनें माझ्यासारख्या पुरुषश्रेष्ठाला वरलें, असा भगवंतांचा युक्तिवाद. तात्पर्य गीतेंत क्षराक्षरविचार प्रथम आला असला, तरी मागून केलेल्या पुरुषोत्तमयोगाचेंच महत्त्व तेंथें विशेष आहे. पुरुषत्वें वालिले-नुसते साधे पुरुष म्हणून बाजूला सारले. त्यांचा तिनें स्वीकार केला नाही. ओ. ५४२—“म्हणून जी गीता तूं नुक्तीच ऐकलीस, ती माझ्यामुळेच पतिव्रता झाली आहे. “ पूर्वीच्या देवदानवांच्या समुद्रमंथनांतून निघालेल्या लक्ष्मीनें मलाच (विष्णूलाच, परमात्म्यालाच) वरलें व आता या विचारार्णवांतून निघालेल्या गीतारूपी लक्ष्मीनेंही मलाच (पुरुषोत्तमालाच) वरलें आहे. म्हणून ही गीतारूपी लक्ष्मी माझ्यामुळेच पतिव्रता या पदाला पात्र झाली आहे. ” माझे आणि गीतेचें नातें

अभिन्न आहे असा भाव. येथे गीतेवर केलेले लक्ष्मीचे हे रूपक, केषळ १५ व्या अध्यायालाच अनुलक्षून नसून सर्व भगवद्गीतेलाच लागू आहे, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. पण अशा प्रकारचे गीतामहात्म्यवर्णन प्रस्तुत १५ व्या अध्यायाच्या उपसंहारांतच कां आले, याचे कारण एवढेच दिसते कीं, भगवद्गीतेतील ज्ञानाच्या विवेचनाची परिसमाप्ति ' पुरुषोत्तमयोगाने ' १५ व्या अध्यायांतच झाल्याने, प्रतिपाद्य विषयांच्या दृष्टीने १५ वा अध्याय हा भगवद्गीतेचा शेवटचा म्हणावयास हरकत नाही, व अशा या विषयदृष्ट्या शेवटचा म्हणून गणलेल्या अध्यायांत मग सर्वच गीताग्रंथाची महति गाण्याची संधि, ज्ञानेश्वरांनी साधून घेतली असावी.

ओ. ५४३— " खरोखर हे (गीताशास्त्र) शब्दाने सांगावयाचे शास्त्र नसून, संसार जिंकायचे हे शस्त्र आहे. ही अक्षरे (गीतेचे श्लोक) म्हणजे आत्म्याचा साक्षात् अवतार घडविणारा मंत्रच होय. " गीतेतील आत्मज्ञान हे शब्दाने सांगून समजण्यासारखे नाही, ते स्वतःच्या अनुभवानेच जाणले पाहिजे. शिवाय गीतेच्या आत्मसाक्षात्कार घडविणाऱ्या तत्त्वज्ञानाने संसार मिथ्या आहे हे पटल्यामुळे, संसार जिंकण्याचे, संसाराच्या फेऱ्यांतून सुटण्याचे ते एक शस्त्रच आहे, असं ठरतं. यज्ञांत एकाद्या देवतेला आवाहन करतांना मंत्र म्हटला कीं, ती विशिष्ट देवता जशी साक्षात् अवतरते, त्याप्रमाणे या गीतेतील अक्षरे म्हणजे परमात्म्याला आवाहन करून त्याचा साक्षात् अवतार घडविणारे मंत्रच आहेत. वैदिक मंत्रांत जसे हे देवतेला प्रत्यक्ष आणण्याचे सामर्थ्य आहे, तसेच गीतेच्या शब्दांतही साक्षात् परमात्म्याचे दर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य आहे, असा भाव. ज्या गीतेत पुरुषोत्तमाचा योग घडविला जातो, तिचे सामर्थ्य काय वर्णन करावे ! **जीणते**— जिंकणारे. ओ. ५४४— " पण अर्जुना ! तुला हे शास्त्र सांगितले, त्याची अशी गोष्ट झाली कीं, तूं आज माझ्यापासून माझं गुप्त धन हिरावून घेतलंस. " भगवान् म्हणतात, हे गीताशास्त्र माझ्याजवळ गुप्त ठेव्याप्रमाणे होते, ते आतां पर्यंत कोणालाही माहित नव्हते. पण तूं ते आज आत्मसात् केलेस. माझ्यापासून नेलेस. आपण एकादी गुप्त गोष्ट दुसऱ्यास सांगितली असतां, आपल्याजवळचा आपला ठेवा नाहीसा झाल्यावद्दल जी थोडी हुरहूर आपणास लागते, तशाच प्रकारची हुरहूर श्रीकृष्णांना लागलेली आहे. अर्जुनाला हे शास्त्र

सांगतांना आनंदाची तशीच थोडी असंतोषाची संमिश्र भावना, श्रीकृष्ण अनुभवीत आहेत. **गोप्य धन**— गुप्त ठेवण्यास योग्य असं (गीताशास्त्र) काढिलं— दूर केलं. ओ. ५४५— “ चैतन्यशंभू असा जो मी (श्रीकृष्ण), त्या माझ्या डोक्यांत (गीतारूपी) जो ठेवा होता, तो काढणारा तूं आस्थेचा सांठा असा गौतम ऋषि झालास. ” येथे एका पौराणिक आख्यायिकेचें रूपक केलें आहे. शंकराच्या जटेंतील गंगा जशी गौतमानें काढून आणली, तशीच चैतन्यरूपी शंकर असे जे श्रीकृष्ण, त्यांच्या डोक्यांतील गीतारूपी गंगा, अर्जुनरूपी गौतमानें मोठ्या आस्थेनें काढून घेतली. ”

‘ माझ्याजवळील गीताशास्त्र तूं मोठ्या आस्थेनें आपलेसं’ केलेंस असा श्रीकृष्णांचा भाव. **चैतन्यशंभुचां**— परमात्मारूपी शंकर, अशा श्रीकृष्णांच्या. **गौतमु**— गंगा ही शंकरांच्या जटेंत नित्य असल्यानें पार्वतीला तिचा हेवा वाटला व तिला शंकरांच्या जटेपासून दूर करण्याबद्दल तिनं गणपतीला सांगितलें. गणपतीनें कांहीं ब्राह्मणांच्या संमतीनें एक युक्ति योजली. मायेची एक गाय करून त्यांनीं गौतम ऋषीकडे त्यांना त्रास देण्यास पाठविली, व गौतमऋषींनीं तिचा त्रास चुकविण्यासाठीं तिच्यावर एक दर्भ टाकतांच ती मृत झाली. या गोहत्येच्या पापापासून मुक्त होण्यासाठीं, गणपतीच्या सांगण्यावरून गौतमांनीं शंकरांच्या जटेंतील गंगेची मागणी करून ती मिळविली. अशा रितीनें शंकरापासून गंगेस दूर करण्यास गौतम कारणीभूत झाला. गौतमानें आणलेल्या या गंगेसच गोदावरी म्हणतात. श्रीकृष्णांचें म्हणणें असे कीं, गौतम जसा शंकरांच्या जटेपासून गंगेला एकाकडे काढण्यास कारण झाला, तसा अर्जुनही आपल्यापासून आपलें गीताशास्त्र वेगळें करण्यास कारण झाला आहे. **निक्षेपु**— ठेवा (गीतारूपी गुप्त धन) **आस्थानिधि**— आस्थेचा सांठा. अर्जुनाला येथे आस्थेचा सांठा म्हटलें आहे. कारण त्यानें अतीव आस्थेनें गीताशास्त्र ऐकलें. पुढील दोन ओव्यांत आपणाकडून अर्जुनानें गीताशास्त्र मोठ्या कौशल्यानें व सहज आत्मसात केलें, हें दोन दृष्टांतांनीं सुचवितात. ओ. ५४६— “ आपल्या स्वच्छपणानें आपल्या समोरील वस्तूची परीक्षा करणाऱ्या आरशाचीच पद्धति हे धनंजया ! तूं माझ्या बाबतीत स्वीकारलीस. ” श्रीकृष्णांचें म्हणणें असें कीं, आरसा जसा आपल्या

स्वच्छ अशा पृष्ठभागावर समोरील वस्तूचें हुबेहुब प्रतिबिंब पाडून घेऊन तिची परीक्षा करतो, त्याप्रमाणें अर्जुनानेही आपल्या अंतःकरणांत आपल्या (श्रीकृष्णांच्या) गीताशास्त्राचें प्रतिबिंब हृदयांत पाडून घेऊन आपल्या ज्ञानाची जणु झडतीच घेतली. अर्जुनाच्या मनांत श्रीकृष्णांचें गीताशास्त्र जसेंच्या तसें बिंबल्यामुळें, श्रीकृष्णाच्या ज्ञानाचा अर्जुनानें जणु पडताळाच घेतला. श्रीकृष्णाचें गीताशास्त्र अर्जुनाच्या हृदयांत जसेंच्या तसें ठसलें असा भाव.

चोखटिवां— स्वच्छपणानें. ओ. ५४७— “ किंवा समुद्र जसा चंद्रना-
रागणांसहित सर्व आकाश आपल्यांत प्रतिबिंबित करून घेतो, तसेंच तूं
गीतेसह मला आपल्या अंतःकरणांत सामावून घेतलें. आहेस. ” अर्जुनानें
श्रीकृष्णांना त्यांच्या गीताशास्त्रासहित किती साकल्यानें आत्मसात् केलें, श्री-
कृष्णाशी व त्यांच्या गीतेशीं त्यांचें किती उत्कटतेनें मनोमीलन झालें, तें वरील
नभ - समुद्राच्या दृष्टांतानें फारच रम्यतेनें सूचित झालें आहे. **सुदलां—**
घातलेंस. ओ. ५४८— हे उत्तम योद्ध्या ! ज्या अर्थीं तूं त्रिविध पापापासून मुक्त
झाला आहेस, त्याअर्थीं गीतेसह माझे तूं आश्रयस्थान झाला आहेस. ” श्रीकृष्णां-
चें म्हणणें असें कीं, अर्जुन गीताश्रवणापूर्वीं त्रिविध पापापासून मुक्त होऊन
त्याची चित्तशुद्धि झाली होती, म्हणूनच तो गीतेचा उपदेश ग्रहण करण्यास
अधिकारी झाला, व श्रीकृष्णाशीं, परब्रह्माशीं त्याचें ऐक्य झालें. चित्तशुद्धी-
शिवाय असें आत्मज्ञान ठसत नाही, असा आशय. **त्रिविध**
मलकटा— कायिक, वाचिक व मानसिक पाप. **वसैठा—** आश्रयस्थान,
पहा— “ किं परमधाम प्रकट । हें विद्यांचें मूलपीठ । शास्त्रजातां वसैठ । अशे-
षांचा ॥ ३० ॥ ”—ज्ञानेश्वरी. अ. १. ओ. ५४९— “ पण फार काय सांगावें !
माझी ज्ञानलता अशी ही गीता जो जाणतो, तो मोहापासून मुक्त होतो. ”
गीता हें आत्मानात्मविचाराचें विवेचन करणारें शास्त्र असल्यानें, याच्या परि-
शीलनानें नित्यानित्यवस्तुविवेक अंगीं बाणून, प्राणी सर्व मोहापासून अथवा
भ्रममूलक ससजुतीपासून मुक्त होतो. गीताशास्त्र ऐकून अर्जुनाला देखील शरी-
राचे विनाशी स्वरूप व आत्म्याचें अमरत्व कळून चुकलें, म्हणूनच “ नष्टो
मोहः स्मृत्तिर्लब्धा ’ अशी उक्ति शेवटीं त्याच्या तोंडून बाहेर पडली.
उन्मेखलता— ज्ञानलता. आत्मज्ञानाचा विस्तार करणारी वल्ली. ओ. ५५०-

“ हे पांडुसुता ! अमृताच्या नदीचे सेवन केल्यावर, ती रोग घालवून योग्य तें अमरपण जशीं देऊन टाकते. ” अमृताच्या नदीचे पाणी म्हणजे अमृतच सेवन केल्यावर रोग जाऊन अमरपण मिळण्यास काय उशीर ? **देउनि घलि-** देऊन टाकते. अमरपण देणें हा तिचा धर्मच आहे. ओ. ५५१— “ त्याप्रमाणें गीता पूर्णपणें समजल्यावर, मोह जातो यांत आश्चर्य तें काय ? पण येथें (गीता समजल्यावर) आत्मज्ञानानें आपणालाच गिळलें जातें. ” गीतेचें तत्त्वज्ञान अंगीं बाणल्यावर मोह गेला तर त्यांत आश्चर्य नाही. पण त्याहूनही विशेष म्हणजे गीता समजल्यावर आत्मज्ञान होऊन, साधक आत्मस्वरूपाशीं ऐक्य पावतो. त्याचें परमात्म्याशीं मीलन घडतें. साधक निराळा असा राहतच नाही.

ओ. ५५२—“ ज्या आत्मज्ञानाच्या ठिकाणीं आपलें जीवित समर्पण करून कर्म ज्ञानाचें उतराई होऊन लयाला जातें. ” आत्मज्ञानाची पेंदवी अशी की, तेथे कर्माचें कार्य संपून, कर्म ज्ञानांत विलीन होतें. कर्माची परिसमाप्ति ज्ञानांतच होते. ज्ञानानंतर कर्माचें कर्मत्व म्हणजे त्यांतलि फलाशा नष्ट होते. ज्ञानानंतर कर्म, हें निष्कामकर्म होतें. **जीविता पाई-** आपलें जीवित खर्ची घालून. **उतराई-** ज्ञानाला उपकारवद्ध होऊन. ओ. ५५३— “ हे वीरविलासा अर्जुना ! हरवलेली वस्तु दाखवून दिली म्हणजे, जिनसाचा माग काढणं जसं संपतं, तद्वत् ज्ञानानें कर्मरूपी मंदिराला कळस चढतो. ” वस्तु सांपडली की, ती हुडकणं थांबतं, त्याप्रमाणें परब्रह्माचें ज्ञान झालं की, कर्ममार्गाची इतिश्री होते. आत्मज्ञान हिच कर्ममार्गाची फलश्रुति होय. **वळधे-** चढे. ओ. ५५३ व ५५४ या ओव्यांत मूळ श्लोकांतील ‘ कृतकृत्यश्च ’ या पदाचें स्पष्टीकरण केलें आहे. ओ. ५५४— “ म्हणून ज्ञानी पुरुषाचं कर्म करणं थांबतं ” असं अनाथांचा सखा (श्रीकृष्ण) म्हणाला. ” ज्ञानी पुरुषांना कर्म करण्याची जरूरी नाही. कारण आत्मज्ञाना-मुळें त्यांची फलाशा नष्ट झालेली असते. ज्ञानी पुरुषाची शरीरपोषणार्थ कर्म चाललीं, तरी चित्तशुद्धीसाठीं त्यानें कर्म करणें आवश्यक नाही. **करुं सरलें-** करणें संपलें. ओ. ५५५—“ श्रीकृष्णाच्या मुखांतून पडणाऱ्या अमृतानें अर्जुन-रूपीं पात्र जो भरून ओसंडतं आहे, तों इकडं व्यासकृपेनं तें संजयाला प्राप्त होत होतं. ” श्रीकृष्णमुखांतून बाहेर पडणाऱ्या गीतामृतानं अर्जुनाचं

हृदय इतकं भरलं कीं, तें अमृत बाहेर ओसंडून वाहूं लागलं, व हें अशारीतीनें वासेडून वाहलेलं गीतामृत व्यासांच्या द्वारा संजयाला प्राप्त झालं. संजयानें तेंच गीतामृत धृतराष्ट्राला पाजलं. तात्पर्य श्रीकृष्णापासून अर्जुन, व्यास, संजय अशा क्रमानें गीता धृतराष्ट्रापर्यंत आली. ओ. ५५६- “ त्यानें (संजयानें) धृतराष्ट्राला (तें कृष्णवदनामृत) पिण्यासाठीं दिलें. म्हणून त्याला (धृतराष्ट्राला) त्याचा अंतकाल जड गेला नाहीं. ” धृतराष्ट्रानं श्रीमद्भगवद्गीता श्रवण केली व तिच्यांतील आत्मज्ञान त्याच्या कानावरून गेलें, म्हणून धृतराष्ट्राला शेवटीं मोक्ष मिळाला. “ अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । ” अशीच त्याची स्थिति झाली. भारी- जड. पहा - ‘ पडतां जड भारी । दासें आठवावा हरी ।- तुकाराम. जीवितांतु- अंतकाल. ओ. ५५७-- “ यद्यपि (धृतराष्ट्रासारख्या) अनधिकारी माणसाला गीताश्रवण कष्टानें घडलं, तरी शेवटीं त्याला श्रेष्ठ पंक्ति लाभली. ” संजयाच्या मुखानं गीतेचं श्रवण करतांना धृतराष्ट्राला अडचण भासली, त्याला त्रास वाटला. कारण तें श्रवण करण्याची त्याची पात्रता नव्हती. तथापि अशा आत्मज्ञानश्रवणास अपात्र असणाऱ्या माणसानें मोठ्या कष्टानें गीता ऐकली, तरी शेवटीं ती त्याला श्रेष्ठ पंक्ति बसविण्यास कारण झाली. मोक्षाला गेलेल्या लोकांच्या मालिकेंत धृतराष्ट्राला शेवटीं स्थान मिळालें. अवसरिं— अडचणीनें. सेखि- शेवटीं, अंतवालीं. उजिरी पांति- श्रेष्ठ पंक्ति. कष्टानें पुण्य घडलें, तरी अंतीं तें फलदायीं होतें असा भाव. यांलाच दृष्टांत देतात. ओ. ५५८— “ द्राक्षीच्या वेलाला दूध घालतांना तें फुकट गेलं असं वाटतं. पण शेवटीं फलपाकाच्या वेळीं तें दुप्पट झालेलं जसं दिसतं. ” द्राक्षाच्या वेलाला दुधाचें खत घालतात, तें दूध कोणाला प्रथम व्यर्थ गेलें असें वाटतें. पण तो द्राक्षाचा वेल त्यामुळें फोफावून शेवटीं ज्यावेळीं त्याला द्राक्षाचें अनेक घोंस लागतात, त्यावेळीं त्या दुधाचा दुप्पट मोबदला आल्याप्रमाणें वाटतें. फलपार्किं दुणावले- फलपाकानें दुप्पट झालें. ओ. ५५९- “ त्याचप्रमाणें हरीच्या मुखांतून आलेलीं अक्षरें संजयानें (धृतराष्ट्राला) मोठ्या आदरानें सांगितलीं, त्यामुळें तो आंधळा (धृतराष्ट्र) कालांतरानें सुखी

झाला. ” दुधाच्या खतानें कालांतरानें जसा त्या वेलीला द्राक्षांचा बहर येतो, तसाच धृतराष्ट्र गीताश्रवणानंतर कांहीं कालानें मोक्ष भिळून सुखी झाला. **हरिवक्त्रीची**-श्रीकृष्णमुखांतलि. **आखरें**- अक्षरें, गीताक्षरें. **अवसरें**- कांहीं कालानें. **सुखिया**- सुखी. यापुढें ज्ञानेश्वर नेहमप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथलेखनप्रसंगींची आपली विनयाची भूमिका स्पष्ट करतात. **ओ. ५६०-** “ तींच (हरिवक्त्रीची अक्षरें) माझ्या ओबडधोबड ज्ञानाप्रमाणें, मराठी शब्दांत मी समजलीं न समजलीं तशीं सांगितलीं. ” ज्ञानेश्वर आपल्या ज्ञानाला ओबडधोबड असै विनयानें म्हणतात. पण वास्तविक तें किती सूक्ष्म आहे, हें आपण पाहिलेंच. शिवाय श्रीकृष्णांची ही भगवद्गीता आपणाम समजली तशी आपण सांगितली, असें म्हणण्यांतही ज्ञानेश्वरांचा विनयच आहे. गीतेचा कांहीं भाग त्यांना समजला व कांहीं भाग त्यांना समजण्यापलीकडचा होता असें निदान त्यांच्या या विस्तृत व सोदाहरण विवेचनावरून वाटत नाही. **विन्यास** पदरंचनेनें, भाषेनें. **ठसे ठोमसें उन्मखें** - मोठ्याधाठ्या ज्ञानानें. ज्ञानेश्वर यापुढें आपल्या रसिक श्रोत्यांना अनुलक्षून दृष्टांत देतात. **ओ. ५६१-** “ सेवंतीचें बाह्य स्वरूप पाहतां, अरसिक माणसाला त्यांत कांहीं विशेष वाटत नाही. पण ज्यानीं तिचा सुगंध लुटला ते भोंगेंच (तिचें महत्व) जाणतात. ” वर वर पाहणाऱ्यांना आपला ग्रंथ जरी ओबडधोबड म्हणून आवडला नाही, तरी त्याच्या अंतरंगाचें सौंदर्य समजणाऱ्या रसिक वाचकांना व श्रोत्यांना तो खास आवडेल, असा विश्वास ज्ञानेश्वरांनीं येथें सूचित केला आहे. सेवंतीचें खरें भोक्ते जसे भृंग, तसे आपल्या ग्रंथाचें खरे भोक्ते रसिक श्रोते, असें रसिकांना येथें त्यांनीं आवाहन केलें आहे. पण ग्रंथांतल्या न्यूनतेची जबाबदारी ज्ञानेश्वर नेहमाच आपल्यावर घेतात.

ओ. ५६२--“ त्याप्रमाणें माझ्या रचनतील परिपूर्ण असा सिद्धांत आपण स्विकारावा व जें जें उणें असेल, तें तें मजकडे द्यावें. कारण न समजणें हा बालकाचा सहज धर्मच आहे. ” ज्ञानेश्वर आपल्याकडे बालकाची भूमिका घेऊन असें सांगतात कीं, आपल्या ग्रंथांत जें अचूक, दोषरहित असे सिद्धांत असतील, ते रसिकांनीं घ्यावे, व जें जें म्हणून आपल्या ग्रंथांत न्यून असेल त्याची जबाबदारी आपल्यावर टाकावी. कारण ज्ञानी श्रोत्यांच्या

अपेक्षेने आपल्यासारख्या लहानाचा न ससजणे हा धर्मच आहे. ज्ञानेश्वरांनी असाच विनय पहिल्या अध्यायांतही व्यक्त केला आहे. पहा-
 “ तन्ही न्यून तें पुरतें । अधिक ही सरतें । करुनि घेयावें हें तुमतें । विन-
 विलें मिया ॥ ८० ॥- प्रथमाध्याय-ज्ञानेश्वरी. प्रमेय-सिद्धांत. रूप-स्वभाव.
 ओ. ५६३-“ पण (आपलें बालक) अज्ञानी असलं, तरी त्याला पाहून
 आईबापांचा आनंद कोठेच मावत नाहींसा होऊन, त्याचं ते कौतुक करतात. ”
 आईबाप आपल्या मुलाच्या बोंबड्या शब्दांचं कौतुक करतात. अधिकारी श्रोत्या-
 नीही तशाच वात्सल्याच्या दृष्टीने आपल्या रचनेकडे पहावं, अशी ज्ञानेश्वर
 येथेही अपेक्षा करतात. पहा.- “ जैसा स्वभावो मायेबापांचा । अपत्य बोले
 जन्हीं बोंबडिया वाचा । तन्हीं अधिकाधिक तेयांचा । संतोखु चि आथि ”
 ॥ ६४ ॥- प्रथमाध्याय- ज्ञानेश्वरी. याशिवाय संतश्रोत्यांना मोठेपणा देऊन त्यांच्या
 सहानुभूतीची ते अपेक्षा करतातच. ओ. ५६४- “ त्याप्रमाणें तुम्हीं संत
 (श्रोते) माझे माहेर घर असून, तुमची गांठ पडली की, मी असाच लडिवाळपणा
 करतो. हा लडिवाळपणाच या ग्रंथाच्या रूपानें तुम्ही मानून घ्यावा. ” आपले
 श्रोते हे माहेरच्या माणसांप्रमाणेंच जिव्हाळ्याचें असून, आपली ग्रंथरचना नेह-
 मीच तें कोडकौतुकानें ऐकतात, अशी कृतज्ञता ज्ञानेश्वरांनी व्यक्त केली आहे.
 पहा- “ आतां देइजे अवधान । तुम्ही बोलविलां मी बोलैन । जैसं चेष्टे सुत्रा-
 धीन । दारुयंत्र ॥ ८१ ॥ प्रथमाध्याय-ज्ञानेश्वरी. लाडैजे-लाडावतो. व्याजें-
 निमित्तानें. शेवटीं निवृत्तिनाथांच्या ठिकाणीं आपली ही वाङ्मयसेवा रुजु
 होवो अशी इच्छा ज्ञानेश्वर प्रकट करतात.

ओ. ५६५- “ आतां विश्वात्मक असे जे माझे गुरु निवृत्तिनाथ, ते ही
 माझी वाक्यरूपी पूजा ऐकोत (घेवोत). ” आपण केलेलें गीताव्याख्यान
 आपल्या गुरूनीं ऐकलें म्हणजे आपण कृतार्थ झालो, अशा शब्दांत ज्ञानेश्वरांनी
 शेवटीं आपल्या गुरूंना नमनच केलें आहे. वास्तविक निवृत्तिनाथ ज्ञानेश्वरांच्या
 श्रोतृवृंदांत होतेच. पण गुरु या नात्यानें यथें त्यांचा स्वतंत्र उल्लेख त्यांनीं केला
 आहे. विश्वात्मक- परमात्मस्वरूप. ‘ विश्वचि माझे घर ’ अशी वृत्ति झालेले.
 वाक्यपूजा- गीताप्रवचनांनं घडलेली वाङ्मयपूजा.

कठिण शब्दांचा कोश

अ

अगारें- अंकुर.
 अग्रवर्णें- टोकाचीं पानें.
 अर्घि- खालीं.
 अन्नावर- आटोक्याबाहेर.
 अपंगणें- स्वीकारणें,
 अफाटु - फार अंतर.
 अबोट- अखंडित लेप.
 अभिचार- जारणमारण,
 अर्घ्य- देवावर सोडण्यासाठीं गंध,
 पुष्प व अक्षता यांसह ओज-
 ळीत घेतलेलें पाणी.
 अवधी- मर्यादा.
 अवसरिं- अडचणीनें.
 अवैगणें- यथासांग.
 अव्यभिचार- एकनिष्ठा.
 अंशुमाली- सूर्य.
 अस्वारणें- पसरणें.
 असिलेपण- अस्तित्व.
 असोसै- पुष्कळ, फार.
 आहिर्निशि - अहोरात्र.

आ

आइती- लांब.
 आकर्णणें- ऐकणें.
 आगळिक- अधिक.

आगारी- अंकुर, शेंडा.
 आगिठी- आगटी.
 आंगवसा सालेंतून.
 आंगिक- आंगच्या.
 आटणें- निकाल करणें.
 आडुळणें- घट्ट होणें.
 आडफाटणें- आडव्या फुटणें.
 आडवें- अरण्यें.
 आणियांचें- अग्रांचें.
 आतणें- व्यापणें.
 आतुडणें- सांपडणें, प्राप्त होणें.
 अथिला- संपन्न.
 आन्दोलणें- कंपित होणें.
 आपजणें- उत्पन्न होणें.
 आपणयें- आपणापासून
 आपैतें- वश
 आर- अंकुर.
 आरवसे- अंकुर.
 आलु- आळ, आरोप.
 आलुकी- खोटी.
 आवडणें- वाटणें.
 आहाचवहाच- वरवर.

उ

उखा- प्रातःकाल.
 उखि- मिथ्या, खोटा.

उखिविखि— तर्कवितर्क.
 उजिरी— विस्तार, उदय.
 उजू— सरळ.
 उंचपडे— थोड्या उंचावर
 उंचावणे— उंच होणे.
 उठणे— चालून जाणे.
 उद्भिज— भूमीपासून उत्पन्न झालेले.
 उन्मेख— ज्ञान.
 उपरति— उफराटी
 उपलविणे— सविस्तर सांगणे.
 उबगणे— कंटाळणे.
 उमटणे— भासमान होणे.
 उमपा— अमूप, असंख्य.
 उमसिजणे— सांगतां येणे.
 उमाले— अंकुर.
 उलंडणे— उलथणे.
 उससणे— प्रकट होणे.

ऋ

ऋखे— तारकापुंज.

ए

एकवद— एकदम.
 एकलौते— एकुलतं एक.
 एकसरा— एकदम.

ओ

ओगरणे— वाढणे,
 ओशीलणे— भाराने.
 ओपासिरा— उजळा, झकाकी.

ओवांडणे— उलटणे.
 ओसणणे— झोपेत बरळणे.

क

कंद— नाभिस्थान.
 कडवसां— अंधारांत.
 कल्प— ब्रह्मदेवाचा दिवस.
 काटाळा— त्रास.
 काश्मिर— स्फटिक.
 कावरुखे— झाडावरचे बांडगूळ.
 कावरे— भ्रमात्मक.
 काहाणी— गोष्ट.
 कीडाल— हिणकस धातु.
 कीरु— निश्चितपणाने.
 कीर्तिमुख— देवाच्या दारावर त्यां-
 तील देवतेनें मारलेल्या
 राक्षसाचे कोरलेले तोंड

कुंजरी— हत्तीण.
 कुंथाकुंथी— खटपट.
 कुरौडी— ओवाळणी.
 कुसरी— कौशल्याने.
 कुहां— विहरांत.
 कोडे— आवडीने.
 कोंदाकोंदी— दाटीने.
 कोंदणे— भरणे.
 कोंभेजणे— अंकुरित होणे.

ख

खनुवाले— कठिण.

खलाल - खळखळ वाहणारा ओढा
 खवळणें - उरोजित होणें.
 खाखरैजणें - उत्पन्न होणें.
 खाड - तरवार.
 खांबे - अंकुर.
 खालावणें - खाली जाणें.
 खेंव - आलिंगन.
 खोखरपणें - मोडकेपणामुळें.
 खोटी - गोळा.

ग

गंवसिणें - आच्छादणें.
 गाढिका - दढता.
 गावारे - अज्ञानी लोक.
 गुंपणें - गुंतणें.

घ

घणावणें - दढ होणें.
 घुमणें - शब्द करणें.
 घेडी - घडी.

च

चउर - चतुर.
 चांदिणा - चांदण्यांत.
 चेवविणें - जागे करणें.
 चेवो - जागृति.
 चोखटिवा - स्वच्छपणानें.
 चोखटु - शुद्ध.
 चौपासि - चार बाजूस.
 चौफलणें - चौरंग करणें.

ज

जगडंबर - विश्वविस्तार
 जारज - गर्भाशयापासून झालेले.
 जिंकणे - प्रगति करणें.
 जीणते - जिंकणारें.
 जीवें - मन लावून.
 जुं - जुगार.
 जुंबाडे - ससुदाय.

झ

झनें - कदाचित्.
 झडाझडाट - सोसाव्याचा वारा.
 झडाडणें - झडझड आवाजानें वाहणें
 झडिति - लवकर.

ट

टकें - टोकें, अप्रभाग.
 टवाल - खोटें.
 टांची - अल्प.

ठ

ठसेठोमसैं - मोठ्याधाठ्या.

ड

डगरु - प्रसिद्धि.
 डांगा - काठ्या.
 डाल - ढेप.
 डालुका - डाहाळ्या.
 डालें - डाहाळ्या.
 डाहारणें - प्रसिद्धसि येणें.
 डिंब - आकृति, मूर्ति.

डिह - अंकुर.

डोणी - नाव.

ढ

ढालेढालें - हळूहळू.

त

तपन - सूर्य.

तळबुडे - खालचे बुंधे.

तांडी - समुदाय.

तिवना - तीन पानी.

तुरंबणें - हुंगणें.

तोयबगें - पाण्याच्या संसर्गानें.

त्रिशुद्धि - खरोखर.

थ

थावणें - बळावणें, स्थिरावणें.

थितें - मूळची.

थिलर - डबकें.

थेकुलें - कमी, अल्प.

थोरवणें - मोठी पानें.

थोरांडे - मोठें.

द

दरकुटा - दरी.

दले - म्यान.

दांग - अरण्य.

दीपन - तीव्र भूक.

दुकलु - दुष्काळ.

दूसरा - दुपदरी हार.

देव्हडी - मोठी.

दोखें - कारणें.

द्रुति - सुवास.

घ

घांधा - धंदा.

घुमाडु - घुमाळी.

न

नांगवणें - न सांपडणें.

नाडलणें - न स्पर्शणें.

नातुडणें - न सांपडणें.

नाथिला - नसता, मिथ्या.

नावेक - क्षणभर.

निकवड्या - निष्कांचन.

निखल - शुद्ध.

निदसुरें - झोपेंतले.

निधि - अतीशय वेगानें भ्रमण.

निमणें - नाश पावणें.

निर्वाह - स्थिति.

निरवाधि - अमर्याद.

निर्वाळणें - स्वच्छ करणें.

निरुतें - निश्चित.

निवाडु - निर्णय.

निसणें - घासणें.

निष्टंकरणें - आरोप करणें.

निक्षेपु - ठेवा.

नीकी - चांगली,

नुधवणें - न उचलणें.

नुरोधणें - निषेध करणें.

नेघपिजणें - प्राप्तलेन जाणें.

नेपुर- पैजण.

प

पडणें- होणें.
 परगुणें- मेजवानी.
 परजणें- धारण करणें.
 परमार- दुसऱ्याचा घात करणारे.
 पाउवा- पादुका.
 परिवारु- स्वप्नांत दिसणारे पदार्थ.
 परी- प्रकार.
 परौते- पलीकडे.
 पन्हा- पलीकडे.
 पसाय- प्रसाद.
 पडुडणें- निजणें.
 पागणें- पसरणें.
 पांगोरा- काडी.
 पांजरणें- आच्छादणें.
 पाटाचें- अधिकारचें.
 पाडु- प्रकार.
 पाव्हैजणें- बहरणें.
 पासा- अज्ञानी, वेडा.
 पुडुती-पुढें.
 पूसतें- विचारणारा.
 पेलणें- पुढें ठकलणें.
 पेलोवेलि-वाढीनें.
 पैसणें- प्रवेश करणें.
 पोटाळणें- आळिगणें.

फ

फाटणें-पसरणें.
 फावणें-लाभणें.
 फुडें- स्पष्ट.
 फुरणें-स्फुरणें.
 फेडणें-घालविणें.
 फोंक-लहान डाहाळ्या.

ब

बडंबा-कोलाहल.
 बंबाळ-लखलखाट.
 बरब-शोभा.
 बलिया-बळकट.
 बलबचेन-सैराट उगवणाऱ्या गवता.

प्रमाणें

बहुवस-अतिशय.
 बाबुलि-शेवाळ.
 बांबल-आधिक्य.
 बाबलजणें-विस्तार पावणें.
 बाहळ-विस्तार.
 बुझांवणें-समजून सांगणें.
 बुडसुलें-शुष्क काष्ठें.
 बेंचें-पानांतलीं पानें.
 बेंचळ-जुंबाड.
 बैसका-बैठक.
 बोभाणें-हाका मारणें.

भ

भरोवरी-सामग्री.

भवंडिणें-चक्राकार फिरविणें.

भांगार-सोनें.

भारी-जड.

भिगोरी-भोंवरा.

भीतर-आंतला भाग.

म

मणिज-अंडज.

मलकट-पाप.

महामारी-झपाट्यानें.

माघौतें-पुनः

मांडणें-विस्तार करणें.

मांडुस-पेटी

मांदोडे-समुदाय.

मारितें-मारणारा.

माळिया-मालिका.

मिरविणें-शोभणें.

मुदल-मुख्यत्वेकरून.

मुल्हारी-बोलावण्यास जाणारा.

मृगतृष्णिका-मृगजळ.

मोटकें-क्षुद्र.

य

यावा-प्राप्ति.

येरीमोहरा-उलट्या बाजूनें.

र

रश्मिजाल-किरणसमूह.

रसोये-अन्न.

राणिव-राज्य.

रिगावा-शिरकाव.

रिचवणें-वर्षाव करणें.

रुंधणें-व्यापणें.

रुळणें-मळणें.

रूपणें-बोचणें, खोचणें.

ल

लगवगि-झपाट्याचा वेग.

लाहातलाहात-लुसलुशीत.

लुल्लुलितें-कोमल.

लोटणें-तोडणें.

लोडु-जोर.

व

वरिखा-पावसाळा.

वरिपडि-प्राप्ति.

वसैठा-आश्रयस्थान.

वहिलेपणें-त्वरेंनें.

वळघणें-आश्रय करणें.

वाउलें-पाउलें.

वाजणें-वाहणें.

वानणें-वर्णन करणें.

वायस-कावळा.

वारा-उत्साह.

वारी-येणें जाणें.

वालहेदुलहें-अपूर्व.

वाहुटळ-लहान वादळ.

वाळणें-वर्ज करणें.

विआल-सर्प.

विखार-- सर्प.
 विचारणें-- विचार करणें.
 विटंकु-- वृक्ष.
 विटंबणें-- उबग उत्पन्न करणें.
 विदग्ध-- भाजलेली.
 विरजा- सहाय्यकर्ता.
 विरंगुला— हरकत.
 विसवणें— विश्रांति.
 वृश्चिक - विंचु.
 वेटाळणें - गुंडाळणें.
 बेलाडी -- विस्तार.
 वेलुपालो— वेल व पल्लव.
 वेही— पर्यंत.
 वेव्हावणें— विस्तृतपणानें.
 वाजें- चांगुलपणानें.
 घोथंबा— आश्रय.
 घोळगणें- सेवा करणें.
 व्यामोहता— भ्रम.

श

शतमखु- शंभर यज्ञ करणारा.
 शाड्वल- हिरवा गार.
 शाब्दी— ख्याति.

स

संचकु- पुण्यसंचय करणारा.
 सणाणणें-- तीक्ष्ण होणें.
 सतिकें- खरेपणानें

सत्राण— जोराची.
 समारंभ— आवेश
 समूठ— मूठभर.
 समोहर- समोर.
 सारिसि- बरोबर.
 सवांब— सुशोभित.
 सवियां— सगळी.
 सविवळे— सविस्तर.
 साएखेडें- कळसूत्री बाहुलें.
 सांचणे- प्रज्वलित होणें.
 साचोकारा— खरा.
 साजेपणें-- सुंदर रितीनें.
 सांजोले- सांजवेळ.
 साडेपन्हर- साडेपंधरा दराचें सोनें.
 सानीव-- लहानपण.
 सारणें- चुकविणें.
 सारके— चांगल्या.
 सासन- नियम.
 सासीनणें— प्रफुल्लित होणें.
 सिनानेपण- वेगळेपण.
 सीनसाल— नाशवंत.
 सुणें-- कुत्रें.
 सुरत- स्त्रीपुरुषसंबंध.
 सुरफुरें- भरपूर.
 सुहावें- आल्हादकारक.
 सूदेंण- टाकणें, घालणें.
 सूर्णें- घालणें.

सैभ- आपणहून.
 सैरा- आजूबाजूला.
 ह
 हरल- खडे.
 हलुवट- हलका.

हवावे- शोभेने.
 हातवसणे- हस्तगत करणे. ॥
 हान- निश्चयार्थक अव्यय.
 हिवणे- थंड होणे.
 होडा- पैजेने.

परिशिष्ट

या आवृत्तीतील पाठभेदांत आलेली सांकेतिक अक्षरे.

राज-राजवाडेप्रत.

मा-माडगांकरप्रत.

सा-साखरेप्रत.

ज्ञानेश्वरीच्या भाषेस लागू पडणारे भाषाशास्त्राचे

सामान्य नियम

- (१) यकारांत व हकारांत विरहित अकारांत नामें अथवा विशेषणें उकारांत होतात. उदा. परिवारु, निमेषु, सेवटु.
- (२) ष किंवा क्षच्या ऐवजीं ख येतें. उदा. उन्मेख, खेव, रुख.
- (३) ऋ चा अ, इ किंवा उ होतो. उजु, दिठीं, हियें.
- (४) शब्दांच्या आरंभीं ष्ट नसतां, त्यांचें ड होतें. उदा. आडदरु. तसेंच क चें ग, व घ चें झ होतें. उदा. मुगुति (मुक्ति), माजि (मध्य).
- (५) जोडाक्षराकरतां सार्धे अक्षर येतें, व असें होतांना जोडाक्षरामागील वर्ण दीर्घ होतो. उदा. सार्धे (सत्य), आगि (अग्नि), दीठीं (दृष्टि), नीद (निद्रा).
- (६) ज्या दोन व्यंजनांचें जोडाक्षर होतें, त्यांपैकीं एकांत किंवा दोनींत मध्येच स्वर येऊन मिळतो. उदा. वरिषा (वर्षा) कवतिक (कौतुक).
- (७) कित्येक शब्दांतील पहिला, मधला किंवा शेवटचा वर्ण लुप्त होतो. उदा. पांता (पाहतां), उर्ध (ऊर्ध्व), विशीं (विषयीं).
- (८) कांहीं शब्दांच्या पहिल्या, मधल्या किंवा शेवटच्या अक्षरांत ह् येंच मिळतो, अगर त्याबद्दल ह् येतो. उदा. सांघिजेल (सांगिजेल), गहिर (गभीर), वेन्हि (वरि).
- (९) ज्या शब्दांच्या शेवटीं ' अय ' असेल, त्याबद्दल ओ होतो. उदा. वेगातिसो.
- (१०) ळ बद्दल ल येतें. उदा. षोलखे, झुलुका, बुबुलें.
- (११) कांहीं शब्दांत म च्या जागीं व आलेलें असतें. उदा. कोवळिये (कोमल), अवंसे (अमावस्या) तर, कित्येकांत य बद्दल व येतें.

शुद्धिपत्र

प्रास्ताविक

पृष्ठ	मोळ	अशुद्ध	शुद्ध
८	२	विषप्रतिपादनाला	विषयप्रतिपादनाला
१५	५	भ्यालयाच्या	भ्याल्याच्या
१७	१४	आपल्या	आपल्या
२४	१०	दर्शन	दर्शन.

मूळ संहिता

१६	१३	हा ^{३६}	हा ^{३५}
११	११	सिपी ^{३७}	सिपी ^{३६}
३८	७	बळघळे	बळघळे
४०	१२	सुखदुःखरूपि	सुखदुःखरूपि
४५	७	ह्यणौनि	ह्यणौनि
४८	१	कोहं विकल्पार्चें	कोहं विकल्पार्चें
५०	४	रचनेचिया	रचनेचिया
५०	५	३२६	३२६
५७	१३	चालला	चालता.
५८	१	पलौनि	पेलौनि
५९	९	अनरिसे	अनारिसे
६३	१	ने	तें
७३	३	अन्वयार्थत्वे	अन्वयार्थत्वे
७९	६	ईशितव्ये	ईशितव्ये विण

षट्पाठ

पृष्ठ ओवी राजवाडे पाठ
१३ ८२ जगद् भ्रमाचें

माडगांवकर, साखरेपाठ
जगदभ्राचें

टीपा स्पष्टीकरण

पृष्ठ ओळ अशुद्ध

शुद्ध

१६ ८ कुन्हाडी ;
१७ २४ कांकरुलें
८६ २६ उपसिजैल
९० ४ विवरौनि
९१ ८ उल्हास
९३ १३ चाखटु
१३० २८ ला येथ
१४१ ५ मोडकपणानें
१६० ५ झाल्याखेरीळ
११ १२ भागवंताचें

कुन्हाडी
कांकरुलें
उमसिजैल
विवरौनि
उल्हासि
चोखटु
क्षराला येथे
मोडकेपणानें
झाल्याखेरीज
भागवंताचें

REFBK-0007645

REFBK-0007645

